

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૭૫ વર્ગીક .

પુસ્તકનું નામ ર-નેરલાનના સુંદરી

વિષય ૨૪૫૭:૩

રસિક નવલકથામાળા.

પુસ્તક ૭ મું.

સ્નેહલગ્નની સુંદરી.

[ભાગ ૧-૨.]

(સામાજિક નવલકથા.)

અનુવાદક,

નજલાલ ભટ્ટવશી ઠક્કર.

માંડવીની પોળ-અમદાવાદ.

But were I loved, as I desire to be
What is there in the great sphere of the earth,
And range of evil between death and birth,
That I should fear—if I were loved by thee ?
All the inner, all the outer world of pain,
Clear love would pierce and cleave, if thou wert mine.

—Tennyson.

પ્રકાશક,

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

વઢવાણ સીટી.

પ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૩.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૬.

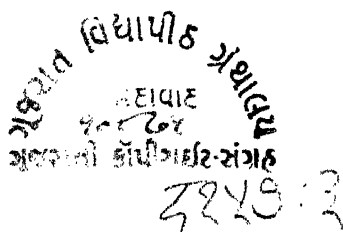
મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

[પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૧૨૦૦.

“રસિક નવલકથામાળા”ના ગ્રાહકો માટે મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

(અંથસ્વામીત્વના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

Love took up the harp of life, and
 smote on all the chords with might ;
 Smote the chord of *self* which trembling
 passed in music out of sight.

Tennyson's Locksley Hall.

Love has no thought of self :
 Love sacrifices all things to bless the thing it loves.
 —Lord Lytton.

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
 શ્રી હાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
 પરીખ દેવીદાસ હાનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

આપણા દેશમાં વાંચનનો શોખ હજી ઘણો ઓછો છે. ઇંગ્લાંડમાં આવી નવલકથામાળાઓ તથા ગ્રંથમાળાઓ અનેક છે. તે માળાના વ્યવસ્થાપકોને એ પુસ્તકોની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરવાની જરૂર રહે છે. એવી સ્થિતિ આપણા સાહિત્યમાં શું ન થઈ શકે ? આપણા ગુર્જર સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ધ્યાનનારા ભાઈઓનું એ આદ્ય કર્તવ્ય છે કે તેમણે આવી માળાઓને આશ્રય આપીને સારાં રસિક પુસ્તકોનો બહોળો પ્રચાર કરવાના કાર્યમાં પોતાના તરફનો અગ્ર હીસ્સો આપવો જોઈએ.

અમે હવેથી આ નવલકથામાળાનાં પુસ્તકો ગ્રાહકોને અર્ધ કીમતે આપવાની યોજના કરેલી હોવાથી અમને આશા છે કે તેનો લાભ હવે અગાઉ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવશે, તેમજ અમારા ગ્રાહકબંધુઓ પાસેથી પણ અમે એવી આશા રાખી શકીએ છીએ કે તેઓ ઓછામાં ઓછા બે ગ્રાહકો તો આ એક વર્ષમાં વધારી આપવાનું આવશ્યક ધારશે જ. આ નવલકથામાળાના ગ્રાહક થનારને દરેક રીતે લાભ હોવાથી તેમને પણ ગ્રાહક થવામાં કશો સંકાય રહેશે નહિ. જેમના અંતરમાં ગુર્જર વાદ્યમય પ્રત્યે પ્રેમ છે એવા ઓછામાં ઓછા દસ હજાર ગુર્જર બંધુઓનો આશ્રય આ નવલકથામાળાને પ્રાપ્ત થાય તો અમે અત્યારના કરતાં પણ ગ્રાહકોને ઘણો વિશેષ લાભ આપી શકીએ. આ નવલકથામાળાની યોજના વ્યાપારી વૃત્તિથી કેવળ અમારો લાભ સાધવાને માટે જ કરવામાં આવી નથી; પરંતુ અમારા ગ્રાહકોને તેમના પૈસાનો બને તેટલો વધારેમાં વધારે બદલો મળી શકે એ તત્ત્વ ઉપર કરવામાં આવી છે.

ગ્રંથપ્રકાશનનો વ્યવસાય કેવળ લોકાશ્રયથી જ ચાલનારો છે અને સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો એ દરેક ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્યની ગુર્જર બંધુઓ ઉપેક્ષા નહિ કરે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

વહવાણ સીટી. }
તા. ૧૫-૮-૨૩ રવિવાર }

આપનો નમ્ર સાહિત્યસેવક
પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથા સુવિખ્યાત ળંગનવલકથાકાર શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયાર-એટ-લોની લખેલી એક નવલકથાનું ભાષાંતર છે. શ્રી. પ્રભાતકુમારની ગણના ળંગસાહિત્યમાં એક ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકે થાય છે. તેમની દરેક નવલકથામાં જ્ઞાસારસનું તેમજ સભ્યતાપૂર્ણ હાસ્યરસનું પ્રમાણ એટલું બધું હોય છે કે, વાંચકને તેમની નવલકથા એક વખત હાથમાં લીધા પછી સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય પડતી મૂકવાનું મન થતું નથી. અમારા આ અભિપ્રાયની સત્યતા વાંચકો આ નવલકથા વાંચીને અનુભવી શકે તેમ છે.

છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી મહારાં લખેલાં પુસ્તકો મુખ્યત્વે કરીને હું પોતે જ પ્રસિદ્ધ કરું છું; પરંતુ આ નવલકથા તેમજ બીજી ઘણી નવલકથાઓના પ્રકાશક અને મહારા સ્નેહી રા. પુંજલાલ ભગવાન પારેખે મહારી લખેલી નવલકથા પોતાના ગ્રાહકોને આપવાની ઉત્કટ ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી આ નવલકથા તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

મહારા નત્ર મત અનુસાર એક સામાજિક નવલકથાના ભાષાંતરને સુદીર્ઘ પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા નથી. તેથી જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી હું ગુર્જર સાહિત્યસેવાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને બજાવી શકું છું એ પિતાને અનન્ય ભાવથી આભાર માની તથા પ્રકાશક બંધુએ આ પુસ્તકને સારા રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું હોવાથી તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપી વિરમું છું.

માંડવીની પોળમાં પડીપોળ. }
તા. ૧૭-૮-૨૩. }

સાહિત્યસેવક
મજલાલ ભટ્ટજી ઠક્કર

રસિક નવલકથામાળા.

વાંચકોને વધારે સસ્તી કીમતે સારાં અને રસિક પુસ્તકો પુરાં પાડવાના ઉદ્દેશથી આ નવલકથામાળાની યોજના કરી છે.

નિયમો.

૧. પ્રવેશશી રૂ. ૫) ભરીને આ નવલકથામાળાના ગ્રાહક થઇ શકાય છે. સ્ત્રી ગ્રાહક માટે પ્રવેશશી રૂ. ૨-૮-૦ શીની રકમ મનીઓ-ડરથી મોકલી આપવી અથવા તો વી. પી.ની સાથે વસૂલ કરવા જણાવવું.

૨. ગમે ત્યારે ગ્રાહક થઇ શકાશે. પરંતુ ત્રણ વર્ષથી ઓછી મુદતને માટે ગ્રાહક રહેનારને પ્રવેશશી પાછી મળશે નહિ. ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયા બાદ જો ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવા ઇચ્છા નહિ હોય તો તેમના ખર્ચે પ્રવેશશી પાછી મોકલવામાં આવશે.

૩. આ નવલકથામાળામાં દર વર્ષે ૧૦ પુસ્તકો પ્રકટ થશે. તે ગ્રાહકે ખરીદવાં પડશે. નવલકથામાળાનાં પુસ્તકો ગ્રાહકોને અર્ધી કીમતે મળશે. પરંતુ દરેક પુસ્તકની એક કરતાં વધુ નકલ અર્ધી કીમતે મળશે નહિ.

૪. માળાનાં પુસ્તકો વી. પી. બુકપોસ્ટ દ્વારા મોકલાશે. તેનું રજીસ્ટર તથા પોસ્ટેજ ખર્ચ ચડાવીને વી. પી. કરવામાં આવશે. અર્થાત્ રજીસ્ટર તથા પોસ્ટેજખર્ચ ગ્રાહકને સિરે રહેશે. ગ્રાહકને પુસ્તક મોકલતાં એક દિવસ અગાઉથી ખબર આપવામાં આવશે. છતાં જો ગ્રાહક વી. પી. બુકપોસ્ટ પાછું ફેરવશે તેની પ્રવેશશી જમ કરી, તેનું નામ ગ્રાહકના લીસ્ટમાંથી કમી થશે.

૫. રસિક નવલકથામાળાનાં પ્રકટ થઇ ગયેલાં પુસ્તકો સીલીકે હશે ત્યાં સુધી માળાના ગ્રાહકોને પોષ્ટી કીમતે મળશે. રજીસ્ટર તથા પોસ્ટેજખર્ચ જુદું.

૬. નવલકથામાળાનાં પુસ્તકો ઉચ્ચ ગ્લેઝડ અથવા એન્ટિક કાગળો, સુંદર છપાઇ તથા પાકા સુશોભિત પુનઃનાં રહેશે. કોઇ પણ પુસ્તક અપૂર્ણ બહાર પડશે નહિ. એકથી વિશેષ ભાગ હશે તો તમામ ભાગ સાથે પ્રકટ કરવામાં આવશે.

પુનઃલાલ ભગવાન પારેખ.
વલ્લભ સીટી,

નવીન રસપૂર્ણ નવલકથાઓ.

“ રસિક નવલકથામાળા ” નાં પુસ્તકો.

	મૂલ્ય રૂ. આ. પા.
ચાલીશ મહેરાનો માણસ	૩—૮—૦
દુર્ભાગી દારા-ખંડ-૧-૨-૩	૩—૮—૦
કુટુમ્બીનું કારસ્થાન-ભા. ૧ લો	૨—૮—૦
કુટુમ્બીનું કારસ્થાન-ભા. ૨ જો	૩—૮—૦
*ભયંકર બેદ-ભા. ૧-૨	૨—૮—૦
*ચમત્કારિક ખૂન.	૨—૦—૦
*આગ્રાનો ખજાનો	૨—૦—૦
*શેરલોક હોમ્સનાં સાહસકર્મો.	૨—૦—૦

‘રસિક નવલકથામાળા’ના ગ્રાહકોને * આ નિશાન-વાળાં પુસ્તકો પોણી કીમતે જ્યારે તે સિવાયનાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે મળશે. રજીસ્ટર તથા પોસ્ટેજખર્ચ જુદું.

નવીન પ્રકટ થનાર પુસ્તકો.

દિવાની કે શાણી ?

સરેદ કંગ.

સોનેરી ટોળી.

વિલાયતી વનિતાવિક્રય.

આ પુસ્તકો જેમ જેમ પ્રકટ થતાં જશે તેમ તેમ “ રસિક નવલકથામાળા ”ના ગ્રાહકોને અર્ધી કીમતે મોકલવામાં આવશે. રજીસ્ટર તથા પોસ્ટેજખર્ચ જુદું.

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ,

વલ્લભ સિદ્ધી.

વિષયદર્શન.

ભાગ ૧ લો.

અંકરજી	વિષય	પૃષ્ઠ.	અંકરજી.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૧ હું. પૂજની રત્નઓ.	...	૧	૧૫ મું. આશ્રયની શોધ.	...	૮૫
૨ જી. વિદાય	...	૬	૧૬ મું. ખાનસામાની કાર્યતત્પરતા	૬૧	
૩ જી. આ નવયુવતી કોણ છે?	૧૧		૧૭ મું. કઠિન રોગ...	...	૬૬
૪ થું. રમણીનું આશ્ચર્ય.	...	૧૩	૧૮ મું. અસલ નામ.	...	૧૦૪
૫ મું. પરિચય.	...	૧૭	૧૯ મું. આશ્ચર્યજનક વર્તમાન.	૧૦૬	
૬ હું. એકલી અટલી.	...	૨૩	૨૦ મું. નેકલેસની ચોરી,	...	૧૧૪
૭ મું. રમણીની દ્વિધા.	...	૨૮	૨૧ મું. આયાનો પ્રેમ.	...	૧૧૬
૮ મું. વાયુસેવન	...	૩૭	૨૨ મું. પોલ નિશ્ચિંત થયો.	...	૧૨૬
૯ મું. ઉભંગરો.	...	૪૪	૨૩ મું. પ્રેમનું પ્રમાણ.	...	૧૩૧
૧૦ મું. સુશીલાની કૃતજ્ઞતા	...	૫૧	૨૪ મું. પોલના જીવનમાં સુખ		
૧૧ મું. કૃતજ્ઞતાદર્શક ભેટ.	...	૬૦	નથી.	...	૧૪૦
૧૨ મું. પ્રણયાલાપ.	...	૬૪	૨૫ મું. ભવિષ્યનો વિચાર.	...	૧૪૬
૧૩ મું. અકલ્પનીય ઘટના.	...	૭૧	૨૬ મું. સુશીની છાકરવાદી.	...	૧૫૧
૧૪ મું. ટ્રેઇન અને મોટરની રેસ.	૭૭		૨૭ મું. કલકત્તામાં.	...	૧૫૫

ભાગ ૨ જો.

૧ હું. વીસમી સદીની સૂર્યમુખી	૧૬૧	૧૦ મું. ચોરી પકડાઈ!	...૨૧૩
૨ જી. ધરમાં ...	...૧૬૮	૧૧ મું. ચોખ્ખી વાત.	...૨૧૮
૩ જી. કીકીચરિત્ર.	...૧૭૨	૧૨ મું. સુક્રિનો ઉપાય.	...૨૨૪
૪ થું. પતિપત્ની. ...	...૧૭૫	૧૩ મું. મ્હોં ઉધડયું.	...૨૩૫
૫ મું. બહાર ...	...૧૮૨	૧૪ મું. પ્રથમ પ્રેમપત્ર.	...૨૪૧
૬ હું. વખત વીતતો નથી. ...	...૧૮૭	૧૫ મું. વિયાગની વેદના.	...૨૪૬
૭ મું. વિજનકુમારી.	...૧૯૩	૧૬ મું. હરકત નથી.	...૨૫૩
૮ મું. ઉર્વશી-મિલન.	...૧૯૮	૧૭ મું. કાયદાની વાત.	...૨૬૪
૯ મું. રમણીની વિચારસૂષ્ટિ. ૨૦૮		૧૮ મું. વિચારવા જેવી વાત. ...	૨૬૮

અંકરજ્ઞ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અંકરજ્ઞ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૬ મું.	ચૌધુરી મહાશયનો પત્ર	૨૭૬	૨૭ મું.	બે બહેનો....	...૩૩૦
૨૦ મું.	પિતૃબંધુ. ...	...૨૮૩	૨૮ મું.	ભડો ખાડો.	...૩૩૬
૨૧ મું.	મિત્રતાનો સંબંધ ! ...	૨૮૮	૨૯ મું.	સ્નેહલતાનું આગમન...	૩૪૪
૨૨ મું.	નવીન વર્તમાન.	...૨૯૮	૩૦ મું.	વિજનકુમારીનું દૈત્ય...	૩૫૦
૨૩ મું.	યાત્રાએ જવાની તૈયારી	૩૦૪	૩૧ મું.	સ્નેહલતાનો ઉપદેશ....	૩૫૬
૨૪ મું.	વિદાય. ...	...૩૧૦	૩૨ મું.	સુશીલાની દ્વિધા.	...૩૬૨
૨૫ મું.	વિજયા-મિલન.	...૩૧૬	૩૩ મું.	શુભ વિવાહ.	...૩૬૭
૨૬ મું.	મહાકાળીના મંદિરમાં.	૩૨૪			

રનેહલગ્નની સુંદરી

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ લું

પૂજાની રજાઓ

શારદીયા પૂજાને લીધે હાઇકોર્ટ બંધ થઈ હતી. વકીલ રમણીમોહન આ રજાઓના દિવસોમાં પ્રવાસ કરવા જવાની તૈયારી કરતો હતો.

રમણીમોહન હાઇકોર્ટમાં જો કે વકીલાત કરતો હતો ખરો; પરંતુ કેવળ પૈસા કમાવા એ તેના જીવનનો કાંઈ ઉદ્દેશ નહોતો. વડિલોના આશીર્વાદથી તેની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ હતી. ધરાકોને માટે તેને અધીરભાવથી બેસી રહેવું પડતું નહોતું. લોઅર સરક્યુલર રોડ ઉપર તેના એક આલિશાન બંગલો આવેલો હતો. એ બંગલો મ્હોટી મ્હોટી રમોની મૂલ્યવાન સામગ્રીથી પરિપૂર્ણ હતો. બંગલામાં વિજ્ઞાના લાઇટનો બંદોબસ્ત હતો. ઑફિસરમંડળમાં ટેલિફોન હતો. નોકર ચાકર, લૈયો, કારકૂન વગેરેની સંખ્યા પણ વિશેષ હતી. મિત્રમંડળને નિમંત્રણ કરી રમણીમોહન વચ્ચે વચ્ચે તેમને ડિનરપાર્ટી પણ આપતો હતો. તબેલામાં ન્હાની મ્હોટી મળી ત્રણ ઝાંઘર હતી. ઇન્છિત સમયે હરવા શરવા જવામાં હરકત ન આવે એ હેતુથી બે સોફર રાખવામાં આવ્યા હતા.

રમણીમોહનની ઉંમર જીવીસ સત્તાવીસ વર્ષની હતી. રૂપ-સૌન્દર્યમાં તે કુમાર કાર્તિકેય સમાન નહિ હોવા છતાં તે દેખાવડો

હતો. બન્ને નેત્રો વિશાળ હતાં. એ નયનોના દર્શનથી એમ ૨૫૪ માલમ પડતું હતું કે એમાં કૃત્રિમતા કિંવા કુટિલતાનો અંશ સુધ્ધાં નથી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી રમણીમોહન ઇંગ્લેન્ડ પોષાક પહેરતો હતો; છતાં તેણે વીસમીસદીની આધુનિકતમ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનું અવલંબન કરી પોતાની મુછો મુંડાવી નાખી નહોતી. તે વિનોદ કરતાં કેટલીક વખતે એમ કહેતો હતો કે, ‘ હમણું મુછો મુંડાવી નાખવાની શી જરૂર છે. તે સફેદ થઈ પાકી જશે એટલે મુંડાવી નાખવામાં આવશે. ’ વિદ્યાભ્યાસ કરતી વખતે ક્રિકેટ, ફૂટબોલ વગેરે રમતો રમવાથી તેનો દેહ સુસ્થ અને સખળ થયો હતો. શ્રીમંતનો પુત્ર હોવા છતાં તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારની કુટેવ નહોતી. નશામાં તે કેવળ સિગારેટ પીતો હતો તથા તેનું પ્રમાણ કાંઈક વિશેષ હતું. શ્રી કેસલ્સ સિગારેટનો લીલા રંગનો એક ટીનનો ડબ્બો સદા સર્વદા તેની પાસે રહેતો હતો. વળી વચ્ચે પાટીને દિવસે કે વિશેષ શ્રમ લીધો હોય એવા પ્રસંગે તે અડધો એક પેગ લેતો હતો.

આ સુદર્શન, સત્સ્વભાવ, વિદ્યાવાન, વિભવશાળી યુવકની સ્ત્રી હતી કે કેમ અને હતી તો તે કેવી હતી એ જાણવા માટે અમારાં પાઠક પાઠિકાઓના અંતઃકરણમાં અવશ્ય કુટલ ઉત્પન્ન થયું હશે. આપણા રમણી મોહનને પત્ની હોઈ રૂપગુણમાં તો તેના પતિ માટે કાંઈ અયોગ્ય નહોતી. પતિ પત્ની વચ્ચે વિશુદ્ધ પ્રણય પણ વિશેષ પ્રમાણમાં હતો. તેમનું લગ્ન રનેહલક્ષ્મી હતું. રનેહલક્ષ્મી કહેવાનું કારણ એ છે કે, લગ્ન થતાં પૂર્વે બન્ને વચ્ચે યુરોપીય પ્રથાનુસાર ગ્રેમ-પત્રો લખાયા ન હતા, માનાભિમાનના અભિનય થયા નહોતા, એકાન્ત મુલાકાતો થઈ નહોતી; આમ છતાં બન્ને જણાં એક બીજાને ઓળખતાં હતાં. બન્ને કુટુંબમાં બંધુત્વ હોવાથી એક બીજાને ત્યાં જવું આવવું, નિમંત્રણ આમંત્રણ વગેરે વારંવાર થતું હતું. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતી વખતે બાવી વધૂતે હૃદયીને રમણીમોહને સુષ્ણી કવિતાઓ લખી હતી તથા વધુએ પણ પોતાની સખીઓને

એકાન્તમાં એમ કહ્યું હતું કે, 'એમના સિવાય હું બીજા કોઈને વરવાની નથી. "

રમણીમોહનના મુજબ મહાશય પંડિત વ્યક્તિ હતા. સંસ્કૃત નાટકમાંથી પસંદ કરીને તેમણે કન્યાનું નામ 'બકુલાવલિકા' રાખ્યું હતું; છતાં ઘણાં માણસો 'બકુલબાળિકા' નામથી તેને બોલાવતાં હતાં. બકુલની માતાની સખીઓ તેને એમ કહેવા લાગી કે 'આ નામ તો ઘણું અટપટું છે. બકુલબાલિકા ! છેલ્લી ચિરકા સુધી બાળિકા જ રહેશે કે ? ગૃહિણીની વિશેષ આપત્તિથી પંડિતજીએ ઉપરોક્ત નામમાં ફેરફાર કરી 'બકુલબાળા' નામ રાખ્યું. પછી વિશેષ ગરબડ થઈ નહિ. સ્નેહીઓ અને સગાં સંબંધીઓ લાડથી કન્યાને 'બકુ' અથવા 'બકુરાણી' કહીને બોલાવવા લાગ્યાં.

આપણી આ વાર્તાના આરંભ વખતે બકુલની ઉંમર એઝણીસ વર્ષની હતી. તેનું શરીર એકવક્ર હોય તે ગૌવર્ણનું હતું. મુખ, નેત્રો વગેરે અવયવો પણ ઘાટીલા હતા, કપાળ વિશાળ હતું. પાંચ છ વર્ષથી રમણીમોહન સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. પહેલાં બકુલને એક પુત્ર થયો હતો. આઠ માસનો થઈ તે સ્વર્ગવાસી થયો હતો. ત્યાર પછી એક કન્યા થઈ હતી. હમણાં તે દોઢ વર્ષની હતી. તેનું નામ હજી પાડેલું નહિ હોવાથી સહુ તેને 'કીકી' કહી બોલાવતાં હતાં. રમણીમોહનને પ્રથમ પુત્ર થયો ત્યારે ઘણા વાદાનુવાદ પછી તેનું એક શાખીન નામ પાડવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ નામનો અધિકારી વિશેષ દિવસ એ નામ ભોગવી શક્યો નહિ તેથી કીકીની માતા કીકીનું નામકરણ કરવા બાકુળ બની ગઈ નહોતી.

બકુલા સંબંધી બીજી એક વાત અત્રે કહી રાખવી અમને પ્રસંગોચિત લાગે છે. તેના પિતા ઘણા કાળ સુધી પશ્ચિમમાં શિક્ષાશુર હતા. આમ હોવાથી બકુલાને હિંદુસ્તાની ભાષા પણ સારી રીતે બોલતાં આવડતી હતી.

રમણીમોહન ન્હાની ઉંમરે જ પિતૃહીન થયો હતો. તેના

કાકાએ અભિભાવક થઈને તેનું તથા તેનાં બાઈ બહેનનું રક્ષણ કરી તેમને ઉછેરી મ્હોટાં કર્યા હતાં. તેની બહેનોનાં લગ્ન કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક બહેન વિધવા હોઈ તે રમણીમોહનના સંસારમાં જ રહેતી હતી. બીજી બહેનો પોતપોતાના સ્વામીને ઘેર નિવાસ કરતી હતી. રમણીમોહનનો મ્હોટો બાઈ બે શિશુ પુત્ર મૂકીને પરલોકવાસી થયો હતો. રમણીમોહનની માતા સંસારના શોકતાથથી મુક્ત થઈ બે વર્ષથી દેવલોકવાસી થઈ હતી.

હાઈકોર્ટ બંધ થઈ તેને બીજે દિવસે અંતઃપુરમાં બેસી રમણી વૈકાલિક સ્થાપાન કરતો હતો એવામાં તેની વિધવા બાબીએ આવીને કહ્યું:—“ દિયરજી, મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, આ રમણોના દિવસમાં તમે પ્રવાસે જવાના છો; એ વાત ખરી છે કે ? ”

“ હા બાબી. ”

“ ક્યાં ક્યાં જશો ? ”

રમણીએ સ્થા પી રહી, રૂમાલથી મુખ લુછી ખીસ્સામાંથી સિગારેટ કેસ બહાર કાઢતાં કાઢતાં કહ્યું:—“ પહેલાં ગયા જઈશ, બુદ્ધ ગયામાં એક બે દિવસ રહી ત્યાંથી અલ્હાબાદ જઈશ. ”

“ ત્યારે તો દાશી પણ જશો, કેમ ? ”

એક સિગારેટ બહાર કાઢી, કેસ બંધ કરી રમણીએ કહ્યું:—“ ના, દાશીમાં આ દિવસોમાં ઘણી ભીંડ હોય છે. ”

દ્વારની બહાર કોઈ જોઈ શકે નહિ એવી રીતે રમણીની વિધવા ભગિની સૌદામિની ઉભી રહી હતી. તેણે બાબીને સંકેતદ્વારા કાંઈ કહ્યું. પછી બાબીએ રમણીને કહ્યું:—“ અલ્હાબાદથી ક્યાં જશો ? ”

“ અલ્હાબાદમાં છ સાત દિવસ રહીશ. ત્યાંથી કેટલાક સારા રસ્તાઓ નીકળેલા છે. મોટર દોડી શકે એવા એ રસ્તાઓ છે. થોડા દિવસ એ રસ્તાઓ ફરી ત્યાંથી—”

“ સાથે મોટર પણ લઈ જશો કે ? કયી મોટર લઈ જશો ? ” બાબીએ વચ્ચે જ પૂછ્યું.

“ નહાની.”

“એમ કેમ ? મ્હોટી લઈ જાઓને. નહાની મોટરમાં તો કેવળ એ માણસ જ બેસી શકે તેમ છે.”

રમણીએ કુતૂહલથી કહ્યું:—“મ્હોટી મોટરની જરૂર નથી. વિના કારણ તેલ વધારે વપરાય અને કદાચ એક ટાયર ફાટી જાય તો અઢીસો રૂપિયા ખર્ચવા પડે.”

બાબીએ કહ્યું:—“મ્હોટી મોટર નહિ લઈ જાઓ તો કેવી રીતે ચાલશે ? નહાની વહૂ તો તમારી સાથે આવવાની વાત કરે છે. વળી એ તમારી સાથે આવે તો અમે અહીં એકલાં કેવી રીતે રહીએ ?”

સિગારેટ પીતાં પીતાં રમણીમોહન થોડી ક્ષણ સૂધી બાબીના મુખ તરફ સહાસ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. છેવટે તેણે કહ્યું:—“એમ કે ?”

“ નહાના ભાઈ! જો તમે અમને બીજાં સ્થળોએ ન લઈ જાઓ તો કાશી, અલ્હાબાદ, મથુરાં અને વૃંદાવન એ ચાર સ્થળ દેખાડજો. વળી તમને હરકત પડે તેમ ન હોય તો તમારી સાથે અમે પણ સાવત્રી પહાડનાં દર્શન કરવા આવવા મુચ્છીએ છીએ.”

રમણીએ કહ્યું:—“બાબી, તમને સાથે લઈ જવામાં હરકત જેવું તો કંઈ નથી, પરંતુ શાએ નિષેધ કરેલો છે. શાએ કહે છે કે, ‘પૃથિ નારી વિવર્જિતા ।’ શાઅવાક્યને હું કેવી રીતે ઉથામી શકું ? !”

બાબીએ કહ્યું:—“તમે ચુસ્ત હિંદુ ખરાને ! હરેક વાતમાં શા-અનો આધાર સ્વીકારશો તો એક પણ દિવસ ચાલી શકશે નહિ. વળી નહાની વહૂ તમારી સાથે આવે અને અમે કેમ ન આવીએ ?”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“નહાની વહૂ આવે તો તમે પણ આવજો.”

“હીક તેમ થશે.” કહી હસતી હસતી રમણીની બાબી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨ જી

વિદાય

ઢાળી પી રહી મોટરમાં બેસી રમણી મોહન ફરવા નીકળી પડ્યો. એક મિત્રને ત્યાં ‘ડિનરપાર્ટી’ હતી. ફરીને ઘેર આવતી વખતે ત્યાંના નિમંત્રણનું રક્ષણ કરી રાત્રે દશ વાગ્યે તે ઘેર પાછો આવ્યો.

શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી તે કપડાં ઉતારવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં બકુલમાળાએ એ સ્થળે પ્રવેશ કર્યો. તેના ખાળામાં ઊંઘી ગયેલી કીકી હતી, બગલમાં એક નવલકથાનું પુસ્તક હતું અને હાથમાં પાનનો ડબ્બો હતો. પ્રવેશ કરતાં જ પતિને જોઈ તેણે કહ્યું:— “તમે આરે આવ્યા ? હું તો કાંઈ જાણી શકી નહિ.”

“હું હમણાં જ ઘેર આવ્યો છું.”

“ઝેં ધાર્યું હતું કે, તમને ઘેર આવતાં વિલંબ થશે. તથા એક ચોપડી સાથે લાવી છું. ઊંઘ આવે નહિ માટે બેઠે બેઠે વાંચવાનો વિચાર હતો.”

રમણીએ કહ્યું:—“કેમ જાગતાં રહેવાની શી જરૂર હતી ?”

“રહો, કીકીને સુવાડું.” કહીને નવલકથા તથા પાનનો ડબ્બો બકુલાએ પાસેના સોફા ઉપર મૂક્યાં. એક ખુણામાં આવેલા સુંદર પારણામાં કીકીને સુવાડી, સોફા ઉપર બેસીને તેણે કહ્યું:—“જાગતી ન રહું કે ? આજે તો તમારી સાથે બપોર લઢાઈ કરવાની છે !” આમ કહી તેણે પોતાનું સુખ મંબીર કર્યું. વિદ્યુતનો પ્રકાશ તેના કાનમાં ઝૂલતા ધમરીંગ ઉપર પડી ચક્ર ચક્ર કરવા લાગ્યો.

રમણી પોતાના પાટલૂનનાં બન્ને ખીસ્સામાં હાથ નાખી પત્નીના સુખ તરફ જોઈ રહ્યો. હાસ્યના આવેગથી તેના ઓઠમુલ કંપવા લાગ્યા તેણે કહ્યું:—“એવું તે શું છે કે લઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી છે ! કેવી લઢાઈ કરવી છે ? કુસ્તી કે મુક્કા મુક્કી ?”

બકુલ બોલી:-“ તમે વિશ્વાસપાત્ર માણસ નથી. ”

“ હું વિશ્વાસપાત્ર નથી ? હીક છે. ” આમ કહી બીજી દિશા તરફ મુખ ફેરવી ગંભીર બની જઈને રમણી બેસી રહ્યો. બકુલ અલક્ષિત ભાવથી તેના મુખ તરફ જોઈ મૃદુહાસ્ય કરવા લાગી. રમણી ઉઠીને ધીમે ધીમે ખુલ્લી બારી પાસે જઈ એકાગ્રદષ્ટિથી આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો.

બે મિનિટ પછી બકુલે કહ્યું:-“ સાંભળો, આમ કોધે ભરાશે નહિ. ”

રમણી કાંઈ બોલ્યો નહિ.

બકુલે પણ સૌરા ઉપરથી ઉઠી પતિ પાસે જઈ તેના હાથ ખેંચી કહ્યું: “ અહીં કેમ ઉભા રહ્યા છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ તું અહીંથી જા ! ”

બકુલ બોલી:-“ આવો આવો, આવી રીતે મહારા ઉપર ક્રોધ કરશો નહિ. આવો મહારે તમને એક વાત કહેવાની છે. ”

રમણીએ આ વખતે મુખ ફેરવ્યું. તેણે કહ્યું:-“ અવિશ્વાસુ માણસને વાત કહેવાની શી જરૂર છે ? ”

બકુલે હસીને કહ્યું:-“ એ તો મહેં હસતાં હસતાં એમ કહ્યું હતું, સમજ્યા ? તમે વિશ્વાસપાત્ર છો. આવો, એક વાત કહેવાની છે. ”

રમણી હસીને બોલ્યો:-“ સંધ્યાકાળથી કલા કરે છે કે, ‘ વાત કહેવાની છે—વાત કહેવાની છે ’ પરંતુ હજી સૂધી ત્હારી વાત સાંભળવામાં આવી નહિ ! ”

“ આવી રીતે મહારી સાથે ઝગડો કરો એટલે વાત ક્યાંથી સંભળાય ? આવો બેસો. ”

રમણી હસતાં હસતાં બીના હાથ ઝાલી સૌંદર પાસે ગયો. બીની પાસે બેસી તેણે કહ્યું:-“ શી વાત કહેવાની છે ? ”

“ તમે કાલે જ પ્રવાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે કે ? ”

“ હા. ”

“ કેમ, બે દિવસ પછી જાઓ તો શી હરકત છે ? ”

“ અર્થ રિજર્વ થઇ ગઇ છે. હમણાં ગિદ્દી વિશેષ થતી હોવાથી પ્રથમથી રિજર્વ કરાવી રાખી છે. વળી એવો નિયમ થયો છે કે, યથા દિવસે ન જવામાં આવે તો ટિકીટ નિરુપયોગી થાય. ”

“ તારે હું પણ તમારી સાથે આવીશ. ”

“ હમણાં ગાડીમાં ગિદ્દી વિશેષ થાય છે. ”

“ જો એમ હોય તો મહને સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસાડજો. ”

“ એ તો જાણે સમજ્યા; પણ હું પાંચ સાત ડેકાણે ફરવાનો છું. તું રહીશ ક્યાં ? ”

“ કેમ, તમે ક્યાં રહેશો ? ”

“ હું તો હોટેલમાં અથવા ડાક બંગલામાં પણ રહું. ”

“ તારે મહને હોટેલ તથા ડાક બંગલામાં નહિ રહેવા દે કે ? ”

“ ના કેમ રહેવા દે ? ખુરસી ટેબલ ઉપર બેસી ખાનસામાએ બનાવેલી રસોઇ છરી કાંટાથી તું જમી શકીશ કે ? ”

“ હાં હાં, સમજી. મહને સાથે લઇ જવી નથી તેથી જ તમે આમ કહો છો. જેઓ પ્રવાસે જતા હશે તેમને સર્વને ખાનસા-માની બનાવેલી રસોઇ છરી કાંટાથી જમવી પડતી હશે કેમ ? ! ઠીક છે, નહિ લઈ જાઓ તો નહિ આવીએ. ”

આમ કહી બકુલે પોતાનું મુખ અત્યંત વિષણુ અને ગંભીર કર્યું. થોડા સમય પછી હસી પડીને તેણે કહ્યું:—“ મહને તો બાબીએ કહ્યું હતું તેથી તમને આ વાત કરી. ”

રમણી બોલ્યો:—“ એમ છે કે ? કેસ તારો નથી કેમ ? વકી-લાતનામું લીધું છે ? ”

પછી રમણી ક્યાં ક્યાં જશે એ સર્વ વિષયની આશોચના થવા લાગી. સ્વામીનું પ્રોગ્રામ સાંભળી બકુલે કહ્યું:—“ જુઓ સાંભળો. વધારે દિવસ બહાર ગામ રહેશો નહિ. તમારી ગેરહાજરીમાં મહારો

જીવ કેટલો બધો ઉદ્વિગ્ન રહે છે તેની તમને શી ખબર ! પંદર વીસ દિવસમાં જરૂર ઘેર પાછા આવજો.”

ખીજે દિવસે પ્રવાસે જતાં પહેલાં પતિ પત્નીની જ્યારે મુલાકાત થઈ ત્યારે બકુલતું મુખ ઉતરી ગયું હતું. તેનું હાસ્ય અદસ્ય થઈ ગયું હતું.

બકુલે કહ્યું:—“ તમે જ્યાં હો ત્યાંથી દરરોજ મહેને એક તાર કરજો અને એક પત્ર લખજો. યાદ રહેશેને ? ”

“ જરૂર રહેશે. ”

“ જે દિવસે મહેને તમારા સમાચાર નહિ મળે તે દિવસે હું કંઈ ખામશ નહિ એ પ્રથમથી કહી રાખું છું. ”

“ તને રોજ મહારા સમાચાર મળશે. વળી તું પણ મહેને દર-રોજ પત્ર લખીશને ? ”

“ લખીશ. ”

રમણીએ ખીજ કેટલીક વાત કર્યા પછી કહ્યું:—“ ઘરનાં લગ-ભગ સઘળાં ખાણસોએ પોત પોતાને જોઈતી વસ્તુ મંગાવી છે. હવે ત્હારે માટે તથા કીકી માટે શું લેતો આવું તે કહે ? ”

“ લાવશો ? યાદ રહેશે કે ? ”

“ આવો પ્રશ્ન કેમ પૂછે છે ? ”

“ કીક છે. કીકી માટે એક પેટી ભરીને રમકડાં લેતા આવજો. ”

“ વારું, લેતો આવીશ. હવે ત્હારે માટે ? ”

“ જુઓ, કાશીમાં ઘણી સુંદર રેશમી સાડીઓ મળે છે; મહારે માટે બે સાડીઓ લેતા આવજો. ”

“ ભલે. ”

કીકીને સુંખન કરી પત્ની પાસે સત્વર પાછા આવવાનું કબૂલ કરી રમણીમોહન પ્રવાસે નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી

આ નવયુવતી કેણુ છે ?

સૂર્યદેવ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં રમણીમોહનવાળી ટ્રેકન જળલપુર સ્ટેશને જઈ પહોંચી. પ્રથમ વર્ગના ડબ્બાતું એક દ્વાર ઉઘાડી રમણીમોહનનીચે ઉતર્યો. પાસેના સર્વન્ટ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં તેનો નોકર હતો. તે જલ્દી આવી પહોંચી મજૂરો બોલાવીને સરસામાન ઉતારવા લાગ્યો. પ્લેટફોર્મ ઉપર તાર ઓશિસ આવેલી હોય રમણી તે તરફ આગળ વધ્યો. ફોર્મ લઈ તેણે તાર લખ્યો:-

મિસિસ બોઝ,

નં—લોઅર સરક્યુલર રોડ

કલકત્તા.

જળલપુર પહોંચ્યો છું. શનિવાર સુધી અત્રે રોકાઈશ. સારો છું.
રમણીમોહન.

અંતે તાર કરી રમણી સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. નોકરે સરસામાન એક ગાડીમાં ભરાવી દીધો હતો. રમણી પણ બીજી એક ભાડાની ગાડીમાં ચઢી બેઠો. ગાડીવાને પૂછ્યું:-“ સાહેબ! ક્યાં લઈ જઈ ?

રમણીએ કહ્યું:-“ ડાક બંગલામાં. ”

ડાક બંગલો સ્ટેશનની નજીક જ હતો. વિના વિલંબે બંને ગાડી ત્યાં જઈ પહોંચી. ડાક બંગલામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ રમણીએ બંગલાના ઓટલા ઉપર નેતરની આરામ ખુરસી ઉપર એક અદ્વૈશાયિતા યુવતીને બેઠ. યુવતીના શરીરનો રંગ ઉજ્જવળ ગૌર હતો. તેની ઉમ્મર કેટલી હશે એ સંબંધી રમણી કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. યુવતીએ આસમાની રંગની એક સાડી નવ્યપ્રથાતુ સાર પહેરી હતી. તેના હાથમાં એક પુસ્તક હતું. એ યુવતી ઉત્સુક

દષ્ટિથી ગાડી તરફ જોઈ રહી હતી. ગાડી ઓટલા પાસે ગઈ એટલે યુવતી ઉઠીને અંદર ચાલી ગઈ.

ડાક બંગલાના ખાનસામાએ દોડી આવી રમણીને સલામ કરી ખલોંક ઉઘાડી આપ્યો. રમણીએ અંદર પ્રવેશ કરી ખાનસામાને મ્હા લાવવાનો હુકમ કર્યો. નોકરે બીજી ગાડીમાંનો સરસામાન ઉતારી એ ખલોંકમાં યથારથજે ગોઠવી દીધો. પછી બીજો છોડી તે પલંગ ઉપર બિછાનું કરવા લાગ્યો.

બ્યાં સુધી ખાનસામા આવ્યો નહિ ત્યાં સુધી ઘણા કુતૂહલથી રમણી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો:—“ એ યુવતી કોણ હશે ? બંગાળી હશે કે ? આકાર પ્રકાર તો બંગરમણી જેવો જ છે. ”

થોડા સમય પછી ખાનસામા મ્હા લઈ આવ્યો. રમણીએ મ્હા પી લીધી. પછી ખાનસામા ટેબલ સાફ કરવા લાગ્યો એટલે રમણીએ તેને હિંદુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યું:—“ ડાક બંગલામાં બીજા કોઈ સાહેબ છે કે ? ”

“ હા હજુર. ” ખાનસામાએ હિંદીમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ કોણ સાહેબ છે ? ”

“ તેમનું નામ પોલ સાહેબ છે. સાથે મેમસાહેબ પણ છે. ”

“ પોલ સાહેબ ? વિલાયતી સાહેબ છે કે ? ”

“ ના હજુર. આ દેશના જ છે. ”

“ કેટલા દિવસથી એ સાહેબ અહીં આવ્યા છે ? ”

“ આજે પાંચ દિવસ થયા હજુર. ”

“ તેઓ શું કરે છે ? ”

“ દરરોજ સહવારે નાસ્તો કરી, એક બેગ લઈ તેઓ બહાર જાય છે. અગીયાર વાગ્યે પાછા આવે છે. પછી બે ત્રણ વાગ્યે બહાર જાય છે તે રાત્રે સાત આઠ વાગ્યે પાછા આવે છે. ”

“ મેમસાહેબ પણ તેમની સાથે જાય છે કે ? ”

“ ના હજુર. સાહેબ એકલા જ જાય છે. મેમસાહેબ અહીં જ રહે છે. ”

રમણી ચુપ થયો. ખાનસામો ઉત્સુકતાથી તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. થોડા સમય પછી તેણે પૂછ્યું:—“ હજુર પોલિસ આશિ-સર છે કે ? ”

રમણી મનમાં ને મનમાં હસ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“ હું આટલી પૂછપરછ કરું છું તેથી તે મહત્તે ડિટેક્ટિવ ધારે છે.” આમ વિચારી તેણે કહ્યું:—“ ના, હું હાઇકોર્ટનો વકીલ છું.” પછી ખાણનો આર્ડર લઈ ખાનસામો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

રમણીનું આશ્ચર્ય

આખા દિવસની ટ્રેઇનની મુસાફરીથી રમણી થયો ક્લાન્ત થઈ ગયો હતો. તે સ્નાન કરી રહ્યો એટલે તેના નોકરે તેને પૂછ્યું:—“ હજુર ! હમણાં કપડાં પહેરશો કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ ના, હમણાં બહાર જવું નથી.”

યથાસમયે ડાકબંગલાના ખાનસામાએ આવી પૂછ્યું:—“ હજુર ! આપ ડિનરરૂમમાં પધારો છો કે ખાણું અહીં લાવું ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ ના, હમણાં પોષાક પહેરવો નથી. ખાણું અહીંજ લઈ આવ.”

રાત્રિ વિશેષ થતાં પૂર્વે જ ભોજન કરી લઈ રમણી સૂઈ ગયો. બીજે દિવસે સહવારે ઉઠી ચંહાપાન અને નાસ્તો કરી રમણી ચીરટ પીતો બેઠો હતો એવામાં તેના નોકરે આવી તેને એક કાડું આપ્યું. એ કાડુંમાં ડાપેલું હતું કે, ‘ મિસ્ટર સી, કે, પોલ, કલકત્તા લાઇફ એસ્યુરન્સ કંપની. ’

રમણીએ કહ્યું:—“ સલામ કહે. ”

નોકર બહાર ગયો. બીજી ક્ષણે જ ઇંગ્લેન્ડ પોષાકમાં સજ્જ થયેલા એક કૃષ્ણવર્ણના ખર્વાકાર પુરુષે પ્રવેશ કરી રમણીમોહનને ઇંગ્લેન્ડ

રીત પ્રમાણે અભિવાદન કર્યું. એ પુરુષની બન્ને આંખો નહાતી હતી. મુખાકૃતિ લાંબી--કેટલેક અંશે અશ્વાકૃતિ હતી. ઓઠયુગલ ધણી સ્પૂળ હતા. કંઠસ્વરમાં કંઈશતા હતી. રમણીએ કરકંપન કરી તેને બેસાડીને કહ્યું:-“ ડાકબંગલાના પેલા સહામેના ઝોરડામાં આપનો જ મુકામ છે કે ? ”

“ યસ. ”

“ કેટલા દિવસથી આપ અત્રે છો ? ”

“ સિક્ષ કેઝ. ”

રમણીએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું:-“ આ તો ભયંકર સાહેબ દેખાય છે ! હું બંગાળીમાં વાત કરું છું અને એ ઇંગ્રેજમાં ઉત્તરો આપે છે ! ”

રમણીએ વિઝિટીંગ કાર્ડને હાથમાં હલાવતાં હલાવતાં બંગાળીમાં જ કહ્યું:-“ આપ આ ઇન્સ્યુરેન્સ કંપનીના એજન્ટ હો એમ લાગે છે ! ”

“ યસ. ” આટલું બોલી એ પુરુષ જાણે કે ઘણો અચળ બની ગયો. ખુરસીમાં અસ્થિર ભાવથી બેસી તેણે ત્રુટક બંગાળીમાં કહ્યું:-“ હું બંગાળી ખરાબર બોલી શકતો નથી, થોડું થોડું સમજી શકું છું. ”

રમણીએ પૂછ્યું:-“ આપ બંગાળી નથી કે ? ”

“ ના હું મદ્રાસી છું. મહારાં મેમસાહેબ બંગાળી છે. ”

રમણીએ ઇંગ્રેજીમાં કહ્યું:-“ સમજ્યો. મહને ક્ષમા આપજો. મહેં ધાર્યું હતું કે, આપ બંગાળી છો. ” પછી રમણી પણ ઇંગ્રેજીમાં વાત કરવા લાગ્યો. અમે એ બન્નેની વાતચિતનો ગુજરાતી અનુવાદ અત્રે ઉતારીએ છીએ.

રમણીએ કહ્યું:-“ આપ કિશ્ચિન છે કે ? ”

“ હા મહાશય. ”

“ કલકત્તાથી સીધા અત્રે આવ્યા છો કે ? ”

“ ના મહાશય, કલકતા છોડવાને લગભગ છ માસ થઈ ગયા છે. રસ્તે બિન બિન રથને ફરીને અત્રે આવ્યાં છીએ. ”

“ કામકાજ કેવું થયું ? ”

બ્રહ્મટી ચઢાવી મસ્તક હલાવીને પોલે કહ્યું-“ નોંધએ એવું નથી થયું. હિંદુ લોકો જીંદગીનો વીમો ઉતારાવવા સહેલાઈથી સંમત થતા નથી. પ્રથમ તેઓ એમજ સમજે છે કે, ‘ આટલા રૂપિયા આપીએ ત્યારે આટલા રૂપિયા મળે ’ એથી વિશેષ લાભ શો છે ? ”

આ વાર્તા સાંભળી રમણી હસી પડ્યો. પોલ પણ હસવા લાગ્યો. છેવટે તેણે કહ્યું-“ આપ જ કલકતા હાઇકોર્ટના વિખ્યાત વકીલ મિ. બોઝ કે ? ”

રમણીએ કહ્યું-“ વિખ્યાત છું કે કેમ તે જાણતો નથી; પણ હું કલકતા હાઇકોર્ટનો વકીલ તો છું. ”

પોલે સહજ સલજ્જભાવથી પૂછ્યું-“ આપે આપની જીંદગીનો વીમો ઉતારાવ્યો છે કે ? ”

રમણીએ કહ્યું-“ જીંદગીનો વીમો તો ઘણાં વર્ષથી ઉતારાવ્યો છે. ”

પોલે કહ્યું-“ ત્યારે બીજો પણ વીમો ઉતારાવો. અમારી કંપની ઘણી સારી છે. જો કે કંપની નવી છે; પણ ડિરેક્ટરો ઘણા સારા લોક પ્રતિષ્ઠિત છે. જો આપ બીજો એક.....”

રમણીએ કહ્યું-“ આટલી ઉંમરે મ્હારો વીમો કોણ ઉતારે ? ”

પોલે વિચારમાં પડી જઈ કહ્યું-“ કેમ ? આપની ઉંમર કેટલી છે ? ”

રમણીએ હસીને પૂછ્યું-“ આપ કેટલી ધારો છો ? ”

પોલે દશ સેકન્ડ સૂધી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહીને કહ્યું-“ ત્રીસ વર્ષ થયાં છે કે ? ”

રમણીએ કહ્યું-“ મહાશય ! મ્હારો મ્હોટો છોકરો ત્રીસ વર્ષનો તો છે. મ્હારી ઉંમર અડતાળીસ વર્ષની છે. ”

પોલ બોલ્યો:-“ ના મહાશય ! આપ વિનોદ કરો છો. હજી તો આપનો એક પણ વાજ પાક્યો નથી ! ”

રમણીએ કહ્યું:-“ વાજ નહિ પાકવાનું કારણ છે. આપના વાજ પાકવાનો બ્યારે આરંભ થાય ત્યારે આપ મહારી પાસે આવજો. મિસ્ટર પોલ ! વાજ પાકતા કેવી રીતે બંધ થાય તે હું આપને શીખવાડી દઉંશ. ”

પોલ રમણીના બ્રમરકૃષ્ણ કેશ અને મુછો તરફ આશ્ચર્યચક્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:-“ ના, આપની ઉમ્મર ચાળીસ વર્ષ ઉપર હોય એમ લાગતું નથી. ”

રમણી:-મહારી વાત ઉપર આપવાને વિશ્વાસ ન હોય તો પછી એ વાતની વિશેષ ચર્ચા કરવી વૃથા છે.

પોલે સમયસૂચકતા વાપરી કહ્યું:-“ ના ના, આપની વાત ઉપર મહને વિશ્વાસ છે. આપ જો વીમો ન ઉતરાવો તો આપના કોઈ સગા સંબંધી—”

રમણીએ કહ્યું:-“ હા, મહારાં સગાં સંબંધી આપની કંપનીમાં જ વીમો ઉતરાવે એવી બલામણુ હું તેમને અવશ્ય કરીશ. હવે મહારે સ્ટેશન તરફ જવાની જરૂર છે. ”

આમ કહી રમણી ઉઠ્યો. પોલે પણ ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું:- “ ઠીક ત્યારે સાહેબજી. હું પણ બહાર જઈશ. પછી પાછો મળીશ. ” આટલું કહી તે વિદાય થયો.

રમણીમોહન પોતાના નોકરને બોલવી વસ્ત્રાદિ પહેરવા લાગ્યો. તેણે ઘડીઆળમાં જોયું તો લગભગ આઠ વાગ્યા હતા. અઠ્ઠાબાદથી સવા આઠ વાગ્યે પેસેન્જર ટ્રેન આવતી હોઈ એ ટ્રેનમાં રમણીની મોટર ગાડી અને તેનો ચાલક સુંદરસિંહ આવનાર હતા. રમણી ચીફ્ટ સળગાવી હાથમાં લાકડી લઈ પગે ચાલતો સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યો.

પેસેન્નર ચાલી ગઈ. લગેજના ડગ્ગામાંથી મોટર ઉતારાવી એ મોટરમાં બેસીને રમણી થોડા વખત સૂઈ શહેરના રસ્તાઓ ઉપર ફર્યો. તે લગભગ દશ વાગ્યે મોટરસહ ડાક બંગલામાં પાછો આવ્યો.

મોટરનો અવાજ સાંભળી પોલની સ્ત્રી ડાક બંગલાના ઓટલા પર આવી ઉભી રહી.

રમણીમોહને જોયું કે, પોલની સ્ત્રીએ અદ્વકાળ પૂર્વે જ સ્નાન કર્યું હતું. તેનો છુટો ચોટલો પી! ઉપર સર્પાકૃતિથી પડ્યો હતો. ગુલાબી રંગની એક રેશમી સાડી તેણે પહેરી હતી. પગમાં ચંપલ પહેરી હતી. મોટર ડાક બંગલાના ઓટલા નજીક આવી એટલે રમણીમોહન એ નવયુવતીને સ્પષ્ટ ભાવથી જોઈ શક્યો. એ નવયુવતી યથાર્થ સુંદરી હતી. તેના શરીરનો રંગ અત્યંત સ્વચ્છ અને ઉજ્જવળ હતો. નયનયુગલ વિશાળ હતાં. મુખમંડળ અનિન્દ્ય હતું. રમણીનાં નયન સાથે પોતાનાં નયનનું મિલન થતાં જ તે મુખ ફેરવી પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

મોટર ઓટલાનાં પગથીયાં પાસે આવી ઉભી રહી.

પ્રકરણ ૫ મું

પરિચય

સ્નાન કરવા જતાં પહેલાં રમણીમોહન આપના સ્થાને બેસી પોતાનું ક્ષૌરકાર્ય સંપન્ન કરતો હતો; એવામાં ડાક બંગલાના ખાન-સામાએ આવીને પૂછ્યું:—“ખાણું અહીં લાવું કે, હજીર ડિનર રૂમમાં આવશે ?”

રમણીએ કાણ વિચાર કરીને કહ્યું:—“હું ડિનર રૂમમાં જ આવું છું.”

સ્નાન કરી આવી ગણગણ સ્વરે ગાન ગાતાં ગાતાં રમણીએ પોષાક પહેરવા માંડ્યો.

યથાક્રમે ડિનર રૂમના ઘડીઆળમાં અગ્નીઆરના ટકોરા વાગ્યા. ખાનસામાએ આવીને કહ્યું:-“ હબ્બુર ! ખાણું ટેબલ ઉપર તૈયાર છે.

રમણીએ ડિનર રૂમમાં પ્રવેશ કરીને બેચું કે પોલ એક ખુરસી ઉપર બેસી સિગારેટ પીએ છે તથા તેની સ્ત્રી પાછળના ઓટલા તરફ પડતી ખુફી બારી પાસે ઉભી રહી પુષ્પલતાઓ તરફ ચંચળ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે.

રમણીના પગનો અવાજ સાંભળી તેણે પાછું ફરી તેના તરફ જોયું. પોલે ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું:-“ મિસ્ટર બોઝ ! આ મહારી સહધર્મિણી છે. ”

રમણીએ કેવળ મસ્તક નમાવી અભિવાદન દર્શાવ્યું. બંગાળી બાળાને ઇંગ્રેજ પ્રથાનુસાર ‘હા હુ હુ’ રહેવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નહિ.

પોલે કહ્યું:-“ આ કલકત્તા હાઇકોર્ટના વિખ્યાત વકીલ મિસ્ટર બોઝ છે. સુશી, ત્હેં એમનું નામ તો અવશ્ય સાંભળ્યું જ હશે ! ”

નવયુવતીએ ઇંગ્રેજીમાં કહ્યું:-“ વર્તમાનપત્રોમાં એમનું નામ વાંચ્યું હોય એમ લાગે છે. ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ વર્તમાનપત્રમાં કેસના વિવરણમાં તો મહારું નામ નહિ જ જોવામાં આવ્યું હોય, મિસિસ પોલ. ”

સુશીએ કહ્યું:-“ એમ કેમ ? ”

રમણીએ પ્રથમની મારફત હસતાં હસતાં કહ્યું:-“ દારણ કે એ ખ્યાતિનું મૂલ્ય કેવળ બે રૂપિયા છે. ”

“ એટલે ? આપ શું કહો છો એ હું સમજી શકતી નથી. ”

“ વર્તમાનપત્રના રીપોર્ટરને બે રૂપિયા મહાપાણીના આપવામાં આવે છે એટલે બીજા દિવસના વર્તમાનપત્રમાં કેસનું વિવરણ અને વકીલનું નામ છાપવામાં આવે છે. ”

પોલ આ વાત સાંભળી હસી પડ્યો. તેના કાળા મુખમાં સાદા દાંત ચમકી ઉઠ્યા.

ભોજન કરતાં કરતાં ઇંગ્રેજીમાં જ વાત ચાલવા લાગી.

રમણીએ જોયું કે, સુશી ઇંગ્રેજીમાં સતત વાત કરી શકતી નહોતી. વચ્ચે વચ્ચે સ્વામી સ્ત્રીમાં અર્ધ બંગાળી અને અર્ધ હિન્દી ભાષા પણ ચાલવા લાગી. હિન્દી ભાષા પણ સુશીને ખરાબર આવડતી નહોતી.

રમણી જામલપુરમાં કેટલા દિવસ રહેશે, નર્મદાનો ધોધ જોવા તે જશે કે કેમ, જામલપુર છોડ્યા પછી તે ક્યાં જશે એ સર્વ વિષયો સંબંધી વાતચિત ચાલવા લાગી.

ભાદ્ર માસ ઉતરવા આવ્યો હતો પહેલાં જે થોડો વાયુ વિહરતો હતો તે બંધ થઈ જઈ પુષ્કળ ગરમીનો અનુભવ થવા લાગ્યો. સુશીએ ટેમલ ઉપરથી નૅપકિન્ લઈ પોતાને વાયુ ઢોળતાં ઢોળતાં રમણીના તરફ જોઈ એકાએક બંગાળીમાં કહ્યું:-“ ઓહ ! કેટલી બધી ગરમી પડે છે ! આપણા કલકત્તામાં પણ અત્યારે આટલી બધી ગરમી પડતી હશે કે ? ”

રમણી વિપન્ન થયો. પ્રથમતઃ આ પ્રવાસમાં બંગાળી બાળાના મુખના બંગાળી શબ્દો તેને ઘણા મધુર લાગ્યા. બંગાળીમાં જ ઉત્તર આપવાની તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ પોલ બંગાળી ખરાબર જાણતો નહોતો. આવા રથને તેને બાદ કરી તેની સ્ત્રી સાથે વાતચિત કરવાનું રમણીને બ્યાજબી લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે ઇંગ્રેજીમાં ઉત્તર આપ્યો કે:-“ મિસિસ પોલ ! મહેં લગભગ બે અઠવાડિયાંથી કલકત્તા છોડ્યું છે; છતાં મહને એમ લાગે છે કે, હમણાં કલકત્તામાં અહીંના જેટલી ગરમી તો નહિ જ પડતી હોય. ” પછી કાચી નજર કરી કહ્યું:-“ પંખો તો ટાંગેલો છે. ખેંચનાર માણસ નથી કે શું ? ”

સુશીએ બંગાળીમાં કહ્યું:-“ જો દરરોજના આડંબાના આપવામાં આવે તો ખાનસામો પંખો ખેંચનાર માણસનો બંદોબસ્ત કરે છે ! ”

રમણીએ ઇંગ્રેજીમાં કહ્યું:-“ ઠીક છે, પંખો ખેંચાવવાનો બંદોબસ્ત હું કરું છું. ”

પોલે પોતાના બન્ને કર્ણ સૂધી દંતપંક્તિનો વિદ્રાસ કરી કહ્યું:--“ બોલો-બોલો, તમે લોકો તમારે જે બોલવું હોય તે બંગાળીમાં જ બોલો. હું બંગાળી સમજી શકું છું; પરંતુ બોલી શકતો નથી. ”

ભોજન કરી રહ્યા પછી રમણીમોહને ખાનસામાને બોલાવી પંખો ખેંચાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી ઓટલા ઉપર ખુરસીએ નખાવી ત્રણે જણાં વાતચિત કરવા લાગ્યાં.

રમણીએ પૂછ્યું:--“ અહીંથી કલકત્તાની પોષ્ટ કેટલા વાગ્યે નીકળે છે ? ”

પોલે ઉત્તરમાં કહ્યું:--“ હેડ પોષ્ટ આંધ્રીસમાંથી ચાર વાગ્યે અને રસ્તાઓની લેટર બાંક્સમાંથી ત્રણ વાગ્યે નીકળે છે. ”

રમણીએ ધડીયાળમાં જોયું તો બાર વાગ્યા હતા. તે હડી પોતાના શયનગૃહમાં જઈ પત્નીને પત્ર લખવા બેઠો. નવો રાખેલો પંખો ખેંચનાર એ શયનગૃહની બહાર ઓટલા ઉપર, કેરોસિન બાંક્સ ઉપર બેસી પંખો ખેંચવા લાગ્યો.

રમણીએ નાચે પ્રમાણે પ્રત્ર લખ્યો:--

ડાક બંગલો-જળપુર

બાકુરાણી,

કાલે સંધ્યાકાળે જળપુર આવી પહોંચતાંની સાથે જ તને તાર કર્યો છે. આ સ્થાન મહત્તે ઘણું ગમે છે. હું અત્રે લગભગ એક અઢત્રાડીકે રહીશ.

અહ્યાબાદથી રવાના થતી વખતે મહારા શ્રવનદાતા પેલા માળીને પાંચ રૂપિયા બક્ષિસ આપી આપ્યો છું. તહારે હુકમ હોવાથી આપવા જ પડ્યા. ડાકબંગલાના બગીચામાં પહેલાં પણ તેણે ઘણાં સાપ માર્યા છે; પરંતુ પૂર્વે તેને કોઈએ પાંચ રૂપિયા બક્ષિસ આપી નથી. ગમે તેમ હો, પણ પાંચ રૂપિયા મળવાથી તે ઘણો પ્રસન્ન થયો છે.

હવે હું અહીંની સઘળી હકીકત લખું છું. જે સઘળી હકીકત

વિસ્તારથી ન લખું તો કદાચ તને કોઈ ઉપજો એવો મળે લખ રહે છે! તેથી વિસ્તારથી લખું છું.

તને તાર દરી ડાકબંગલામાં આવી ચઢા પીધી. ત્યાર પછી સ્નાન કર્યું. કવખતે સ્નાન કર્યું સમજી તું કોઈ કરીશ નહિ—સમસ્ત દિવસના ટ્રેઇનના પ્રવાસમાં લગભગ પાંચ છ શેર ધૂળે મારા શરીરમાં આશ્રય લીધો હતો. સ્નાન દરી શયનગૃહમાં આરામખુરસી ઉપર નિર્જીવની માફક ઘણા સમય સુધી પડી રહ્યો. કાગળ કલમ બહાર કાઢી તને પત્ર લખવાનો એક વખત વિચાર થયો; પરંતુ ઘણા આગસનો અનુભવ થવાથી ઉડી શક્યો નહિ. બત્તીને ખુરસી પાસે મૂકાવી હું એક પુસ્તક વાંચવા લાગ્યો. આખોમાં ઘણી ઉંઘ બરાંબ હતી. વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે વચ્ચે ઝોકાં આવવા લાગ્યાં.

રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે જ્ઞાનસામો ભોજન સામગ્રી લઈ આવ્યો. ભોજન દરી હું સુઈ ગયો. જે સ્થળે પલંગ છે તેની બે બાજુએ બે ખારીઓ આવેલી છે. બન્ને ખારી ઉઘાડી રાખીને જ હું સુઈ ગયો હતો. ઘણી રાત્રે જ્યારે નિદ્રાનો ભંગ થયો ત્યારે વાયુ જોરથી વાતો હતો. થોડી ઘણી ઠંડીનો અનુભવ થવાથી ઉડીને એક ખારી બંધ કરી નાખી.

રહવારે જ્યારે ઉંઘ ઉડી ગઈ ત્યારે સાત વાગ્યા હતા. ઉડી હાથ મોં ધોઈ ચઢાપાન કર્યું એટલે શરીરને ઘણો આરામ જણાયો. સવાઆઠ વાગ્યાની ગાડીમાં સુંદરસિંહ મોટર લઈ આવી પહોંચનાર હોવાથી સ્ટેશને જવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં 'પોલ સાફેન' નામનો એક માણસ મહારી પાસે આવી પહોંચ્યો. તે દેશી ક્રિશ્ચિયન હોઈ મદ્રાસનો રહેવાસી છે. મળે લાગે છે કે તે ક્રિસ્ચિયનોના રહેવાસી હોવો જોઈએ; કેમ કે તેનો ચહેરો, વાતચિત્ત દરવાની રીત, બુદ્ધિશક્તિ વગેરે રામાયણમાં વર્ણવેલા એ પ્રદેશના રહેવાસીઓના જેવી જ છે. તેણે પોતાની એવી ઓળખાણ આપી કે, કલકત્તામાં આવેલી એક હાંદગીના વીમાની કંપનીનો તે ટ્રાવેલિંગ એજન્ટ છે.

પોતાની કંપની માટે ગ્રાહકો મેળવવા તે જૂદાં જૂદાં સ્થળોએ ફર્યા કરે છે. તેણે મહેને પણ જીંદગીના વીમો ઉતારાવવાનો આગ્રહ કર્યો ! મહેને તેને કહ્યું કે, મહેને ૪૮ વર્ષ થઈ ગયાં છે ! ૪૫ વર્ષથી વિશેષ ઉમ્મરના માણસનો વીમો કંપનીઓ ઉતારતી નથી તેથી હું કેવી રીતે વીમો ઉતારવું ? પ્રથમથી તો મહેને જે ઉમ્મર કહી તે તેને ખરી લાગતી નહોતી. તે તો એમજ કહેતો હતો કે, ‘ આપની ઉમ્મર ત્રીસ વર્ષ કરતાં વિશેષ નથી. ’ છેવટે તેણે મહારી ઉમ્મર ચાળીસ વર્ષની કરાવી છે. કોઈ રીતે તેને વિદાય કરી દઈ હું સ્ટેશન ગયો.

સ્ટેશન ઉપર બે ત્રણ માણસોએ મહેને ઘેરી લીધો. તેઓ આશ્ચર્ય અર્થાત્ ભોમિયા હતા. તેઓ એક સાથે બોલવા લાગ્યા:— “ See Narbada Falls, Sir? I guide, show you everything Sir.” ઇત્યાદિ. સદ્ભાવે એટલામાં ટ્રેન આવી પહોંચી. એટલે તેમના હાથમાંથી મહારો ઉદ્ધાર થયો. તેઓ મહારો ત્યાગ કરી બીજા શિકારની શોધમાં નીકળી પડ્યા.

આજે જન્મતી વખતે જીંદગીના વીમાવાળા સાહેબની મેમસાહેબને જોઈ. એ બંગાળી બાળિકા છે. તે દેખાવડી હોઈ તેનો કંઠસ્વર મધુર છે. તેની પાસે તેનો પતિ હંસ પાસે કાગડા જેવો દેખાય છે અર્થાત્ તહારી પાસે જેવો હું દેખાઉં તેવો જ તે દેખાય છે !

કાલે કે પરમ દિવસે હું નર્મદાનો ધોધ જોવા જઈશ. આજે સહાજે મહા પીધા પછી તહારે માટે ગોલ્ડસ્ટોનની વીન ખરીદ કરવા બજારમાં જઈશ. તું, કીરી તથા બીજાં બધાં કેમ છો તે લખજો. ત્રણ વાગ્યાની અંદર પત્ર પોષ્ટ કરવાનો હોવાથી આજે આટલેથી સમાપ્ત કરું છું.

તહારો
રમણીમોહન

પત્ર કવરમાં બીડી પોસ્ટમાં નાખવા મોકલી થોડો સમય વિશ્રામ લેવાના વિચારથી, કેટ, કોલર કાઢી નાખી રમણી આરામ ખુરસીમાં લાંબો થયો. તેના મોટરચાલક સુંદરસિંહે આવી પૂછ્યું:— “ સાહેબ ! આજે કેટલા વાગ્યે બહાર જવું છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ચાર વાગ્યે.”

સલામ કરી સુંદરસિંહ ચાલ્યો ગયો.

રમણી એક પુસ્તક હાથમાં લઈ વાંચવા લાગ્યો. થોડી મિનિટ પછી તેને સહજ તંદ્રા આવી.

રહાડા ત્રણ વાગ્યે ખાનસામાએ આવી પૂછ્યું:-“હજીરની રહા અહીં લાવું કે ખહાર ઓટલા ઉપર?”

રમણીએ સ્વગત કાંઈ વિચારીને કહ્યું:-“ખહાર ઓટલા ઉપર.”

પ્રકરણ ૬

એકલી અટલી

દશ મિનિટ પછી પોષાક પહેરી ઓરડામાંથી ખહાર નીકળતાં રમણીએ થોડે દૂર લીંચુના ઝાડ નીચે એક બળદગાડી ઉભી રહેલી જોઈ. ઓટલા ઉપર એક બાળૂએ રહાનું ટેબલ હતું. પોલ અને તેની સ્ત્રી ત્યાં બેઠેલાં હતાં. એક ખુરસી ખાલી પડેલી હતી.

રમણી ધીમે ધીમે ત્યાં ગયો. સુશીએ બંધાણીમાં કહ્યું:-
“આવો બેસો.”

રમણી બેઠો ઓટલે સુશીએ કહ્યું:-“આપ ઉંઘી ગયા હતા કે શું?”

રમણીએ કહ્યું:-“એમ લાગે છે ખરું.”

પોતે જાણે કાંઈ સમજી શક્યો ન હોય એવી રીતે પોતે રમણી તથા પોતાની સ્ત્રી તરફ જોયું. રમણીએ સુશી સાથેની પોતાની વાત પોલને ઇંગ્રેજીમાં સમજાવી. સુશીએ રમણીના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:-
“આપની બન્ને આંખો સહજ ડુસી ગઈ હોય એમ લાગે છે.”

રમણીમોહને પોલને ઉદ્દેશીને કહ્યું:-“મિસ્ટર પોલ! આપ બન્ને ખહાર જાઓ છો કે શું? પેલી ગાડી કોની છે?”

પોસે કહ્યું:-“હું એકલોજ બહાર જઈ છું; મહારી સ્ત્રી અહીં રહેશે. જુઓ, હવે હું ઇચ્છે નહિ બોલું. જેવું આવડશે તેવું બંગાળી બોલીશ.”

આ સમયે ખાનસામો બીજી એક નવી મહાદાની લાવી ત્યાં મૂકી ગયો. સુશીએ રમણી તરફ જોઈ કહ્યું:-“આપની મહા હું રેડી આપું કે ?”

રમણીએ કહ્યું:-“ચેન્ડસ. આપને કદ ન થાય તો રેડી આપો.”

મહા પી રહ્યા પછી પોત્ર દીધી ઉઠ્યો થયો. તે સિગારેટ સળગાવવા લાગ્યો. સુશીએ પૂછ્યું:-“આપની મહામાં કેટલા ચમચા ખાંડ નાખું ?”

પોસે હસતાં હસતાં કહ્યું:-“એમને ખાંડ ન આપીશ—ન આપીશ.”

સુશીના હાથમાં ખાંડથી ભરેલો ચમચો હતો. તેણે એક વખત પતિ તરફ અને એક વખત રમણી તરફ પ્રશ્નપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું.

રમણીએ કહ્યું:-“બે ચમચા નાખો.”

પોસે કહ્યું:-“ના-ના, તું પોતે જ ખાંડ જેવી સ્વાદિષ્ટ છે તેથી મિસ્ટર બોઝને ખાંડની જરૂર રહેશે નહિ.” આમ દલીલ ઉઘાડી સૂર દાઢી તે બોલ્યો:-

“When lovely Susie sits by me,

I want no sugar in my tea—

Tra—la—la—la—la—la”

આમ બોલતાં બોલતાં પોલ વૃત્તનો ભાવ દર્શાવવા લાગ્યો. સુશીએ સહજ વિરક્ત અને લલિત થઈ બીજી દિશા તરફ મુખ ફેરવ્યું. તેણે કહ્યું:-“સાગ !”

પોલ બોલ્યો:-“યસ હિયર ! આ કૌમિક સાગ છે—સુંદર સાગ છે.”

સુશી બોલી:-“ખરું છે, સુંદર નાચ માટે થોડા થઈ પડે એવું સુંદર સાગ છે !”

ત્રીના મુખ તરફ જોઈ પોલ સમજી શક્યો કે, તેના મનમાં જે રસ ઉદ્ભવ્યો થયો છે તે યથાર્થ હાસ્ય રસ નથી. તેણે પૂછ્યું:—
“સુશી, તમે શું કહ્યું?”

રમણીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“તમારો નાચ જોઈ એણે તમને રીંછ કહ્યા છે!”

આ વાત સાંભળી ત્રીના સ્વંધ સાથે પોતાના વક્તવ્યગતો સ્પર્શ કરી પોતે કહ્યું:—“Beauty-and the Beast.” આમ કહી તે હો હો કરી હસી પડ્યો. હાસ્ય અટકતાં તે બોલ્યો—“Beauty and the Beast-ચમત્કારિક પેન્ટોમાઇમ. મહેં કલકત્તામાં રહે જોયો હતો. આપે જોયો છે કે મિસ્ટર બોઝ?”

“બાલ્યાવસ્થામાં જોયો હતો.”

પોતે ઘડીઆળ દાટી જોયું તો ચાર વાગી ગયા હતા. તેણે કહ્યું:—“મિસ્ટર બોઝ! હવે હું બહાર કામે જઈ છું. રાત્રે આઠ વાગ્યે પાછો આવીશ.” આમ કહી હટ અને બંગ હાથમાં લઈ તે પેલી ગાડીમાં જઈને બેઠો. દર્દશ અવાજ કરતી ગાડી ડાક બંગલાની બહાર નીકળી પડી.

સુશીએ રમણીને પૂછ્યું:—“બીજો એક પ્યાલો ત્રહા આપને આપું કે?”

રમણીએ કહ્યું:—“ફરી આપને તકલીફ આપું એ ઠીક નહિ. હું પોતે જ રેડી લઉં છું.” આમ કહી રમણીએ ત્રહાદાનીને હેન્ડલ પકડ્યો.

“ના-ના, મૂકી દો, હું આપું છું.” કહીને સુશીએ રમણીને હાથ છૂટો કરી ત્રહા રેડવા માંડી.

રમણીએ કહ્યું:—“આપ પણ બીજો એક પ્યાલો લો.”

“ના, વિશેષ ત્રહા ત્રહને માફક આવતી નથી.”

રમણી ત્રહા પીવા લાગ્યો. એવામાં સુંદરસિંહે મોટર લઈ આવી જોડલાનાં પગથીયાં પાસે ઉભી રાખી. સુશીએ એ તરફ

બોધને પૂછ્યું:—“ આ ગાડી આપ કલકત્તાથી આપની સાથે લઇ આવ્યા છો કે શું ? ”

“ હા. ”

“ બાહુ ધણું બેઠું હશે ? ”

“ હાસતો. ”

“ ઠીક, આપ અહીંથી રજપૂતાના જશો એટલે ત્યાં પણ ગાડી લઇ જશો કે ? ”

“ લઇ તો જવી જ પડશે; નહિ તો હરવા ફરવાનું કેમ શાવે ? એ તરફ સર્વ સ્થળે રેલ્વે લાઇન નથી. ”

મહા પી રહ્યા પછી રમણી ઉઠી ઉભો થયો. મુશીએ કહ્યું:—
“ ફરવા જાઓ છો કે ? ક્યારે પાછા ફરશો ? ”

“ સંધ્યાકાળ પહેલાં પાછો ફરીશ. આપ કોઇ સ્થળે ફરવા નહિ જાઓ કે ? અહીં જ બેસી રહેશો કે ? ”

મુશીએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ હું ? હું ક્યાં જાઉં ? હું અહીં જ રહીશ. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ આપના સ્વામી તો ઘણો વખત ખંદાર રહે છે. આપ એકલાં આપનો વખત કેવી રીતે વીતાડો છો ? ”

મુશીએ કહ્યું:—“ હું શું કરું ? મહારો કાંઈ ઉપાય છે ? આવી રીતે ૭ માસ તો મહેં વીતાડ્યા છે. ”

રમણીએ આશ્ચર્યચકિત બની જઇ કહ્યું:—“ ૭ માસ આપે આવી રીતે જૂઠા જૂઠા ડાક બંગલાઓમાં વીતાડ્યા છે ? ! ”

મુશીએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ હા, ૭ માસથી લગ્ન થયું છે; ત્યારથી એવી જ સ્થિતિમાં મહેં મહારા દિવસ વીતાડ્યા છે. ”

“ બેઠાં બેઠાં આપ શું કરો છો ? ”

બે ચાર પુસ્તકો છે તે વારેવારે વાંચું છું. કેટલી વખત સંગી વિના જીવ ભરાઈ આવે છે અને રડવું પણ આવે છે. કોઇ સ્થળે જઇ શક્તી નથી તેમજ કાંઈ બોધ પણ શક્તી નથી ! આ જબ-

લપુરમાં છ દિવસથી છું—અહીં ઘણું સ્થળ જોવા જેવાં છે; છતાં તેમાંનું કંઈ જોવા મળતું નથી. જોવાનું તેમજ હરવા શરવાનું તો સુહામાં ગયું, પણ થોડો સમય વાતચિત કરી શકાય એવું પણ એકઠે માણસ નથી. આપ આવ્યા છો તેથી આપની સાથે બંગાળી ભાષામાં થોડી વાતચિત કરી મહેં મહારા હૃદયનો ભાર કાંઈક અંશે હલકો કર્યો છે. ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ આપ આપના સ્વામીને બંગાળી ભાષાનું જોઈતું જ્ઞાન કેમ નથી આપતાં ? ”

“ આપ આ શું ખોલો છો ? ! સઘળાં માણસો તેમને શીખવવામાં આવે તે શીખી શકે છે કે ? ” આમ કહી સુશી થોડે દૂર દોરડાથી બાંધેલા ઘાસ ચાવતા એક બળદ તરફ જોઈ રહી.

રમણીએ ખીરસામાંથી ચીરટ બહાર કાઢી તે સળગાવીને કહ્યું:—“ ત્યારે હવે રજા લઉં છું. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ આપની પાસે કોઈ પુસ્તક નથી કે ? ”

રમણીએ આગ્રહ સહિત કહ્યું:—“ પુસ્તકો છે. હમણાં આપને આપું કે ? ઇંગ્રેજી પુસ્તક વાંચશો કે બંગાળી ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ બંગાળી હોય તો તે જ આપો. કલ્પકતા છેડયા પછી એક પણ બંગાળી પુસ્તક વાંચ્યું નથી. ”

રમણીએ પોતાના ઝોરડામાં જઈ કેટલાંક બંગાળી માસિક પત્ર અને પુસ્તકો લઈ આવી સુશીની રહામે ટેબલ ઉપર મૂક્યાં.

સુશીનાં નેત્રામાં જાણે કે કૃતજ્ઞતા તરી આવી. વિપ્રાદનું હાસ્ય હસી તેણે કહ્યું:—“ આ તો ઘણાં છે ! મહારે માટે ઘણા દિવસનો ખોરાક થયો. ”

“ ત્યારે આપ બેડાં બેડાં વાંચો. હું રજા લઉં છું. ” કહી રમણી જઈને મોટરમાં બેડો.

પ્રથમ થોડો વખત શહેરમાં અને પછી મયદાનોમાં તથા રસ્તાઓમાં રમણી રહ્યો. આખે રસ્તે તેના મનમાં એમ થવા કરતું

હતું કે, “ અરેરે ! બીચારી બાળિકાને કેટલું બધું દુઃખ છે ! ”
 કવચિત્ તેના મનમાં એમ થવા લાગ્યું:—“ જગતમાં આટલા બધા
 પુરુષો હોવા છતાં તેણે આ પોલ સાથે શા માટે લગ્ન કર્યું ? ન્ને
 કોઈ બણેલા ગણેલા સુસન્ન બંગાળી ક્રિશ્ચિયન સાથે તેનું લગ્ન
 થયું હોત તો સારું થાત. આ તો Beauty and the Beast
 જેવું જ છે. વાંદરાના ગળામાં મુકનાદાર પડ્યો છે. ”

રાત્રે આઠ વાગ્યે રમણી પાછો ફર્યો. ટેમલ ઉપર નિત્યકર્મ
 નોંધી રાખવાની જે ચામડાની કેસ હતી તે ન્નેતાં રમણીને માલૂમ
 પડ્યું કે, આજે પત્નીને માટે જે ગોલ્ડસ્ટોનની પીન ખરીદ કરી
 લાવવાનું તેણે ઘેર લખી જણાવ્યું હતું તે ખરીદી લાવવાનું એ ભૂલી
 ગયો હતો !

પ્રકરણ ૭ મું

રમણીની દ્વિધા

તે રાત્રે રમણી ડિનર રૂમમાં બેઠો નહિ. પોષાક કાઢી નાખી
 રાતનાં વસ્ત્ર પહેરી પોતાના ઝોરડામાં બેસીને જ તેણે ભોજન
 કરી લીધું.

ભોજન કરી આરામ ખુરસીમાં આડો પડી રમણી સિગારેટ
 પીવા લાગ્યો અને ખાનસામે ટેમલ સાફ કરવા લાગ્યો. રમણીએ
 ખાનસામાને પૂછ્યું:—“ સાહેબ તથા મેમ સાહેબે ખાણું લીધું કે ? ”

ઉત્તરમાં ખાનસામાએ કહ્યું:—“ મેમસાહેબે ખાણું લીધું છે. ”

“ અને સાહેબ ? ”

ખાનસામાએ બીજી દિશા તરફ મુખ ફેરવી ચમ્પદહીન હાસ્ય
 કર્યા પછી રમણી તરફ નેહને ગંભીર આવથી કહ્યું:—“ હમણું
 સાહેબ ઉધે છે. હું તેમનું ખાણું ઢાંકી રાખી આવ્યો છું. ”

ખાનસામે આવ્યો ગયો એટલે રમણીના નોકરે રમણી પાસે આવી તેના ઘાન પાસે મૃદુસ્વરે કહ્યું:-“ હજુર ! પોત્ર સાહેબ છા-કટા બનીને આવ્યા છે. ”

રમણીએ પૂછ્યું:-“ તહે કેવી રીતે બન્યું ? ”

“ સાહેબ ગાડીમાંથી ઉતરતાં ધબ્બ લાઘને પડી ગયા. કોચમેને કોચબોક્ષ પરથી ઉતરી પડી સાહેબને ઉભા કર્યા. હું ત્યાં જ હોતો હતો. હું અને કોચમેન મળી સાહેબને પકડી તેમના ઓરડામાં લઈ ગયા. પછી અમે તેમને બિછાનામાં સૂવાડવા લાગ્યા એટલે મેમસાહેબે કહ્યું, ‘ નીચે સૂવાડો. ’ તથા અમે તેમને મેઝ ઉપર સૂવાડી દીધા. ”

રમણીએ પૂછ્યું:-“ તદ્દન બેહોશ બની ગયા છે કે ? ”

“ ના, થોડી થોડી વાત બોલે છે. ‘ ડંમ—ડંમ ’ બોલ્યા કરે છે. ”

“ મેમસાહેબે શું કહ્યું ? ”

“ હજુર ! એ વખતે તો મેમસાહેબ કાંઈ બોલ્યાં નહોતાં. ત્યાર પછી ખાણું ખાવા બેસી તેઓ રડ્યાં હતાં. ”

“ તેમને રડતાં તું કેવી રીતે જોઈ શક્યો ? ”

“ એ વખતે ખાનસામે ત્યાં હતો અને હું તેને હજુરનું ખાણું લાવવાનું કહેવા ગયો હતો. હજુર, આજે જ નહિ પણ આપણા આવતાં પહેલાં બે દિવસ સાહેબ આવી રીતે છાકટા થઈ આવ્યા હતા. એક દિવસે મેમસાહેબને એક લાત મારીને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં હતાં ! ”

આ હકીકત સાંભળવામાં આવતાં રમણીનું સર્વાંગ ક્રોધથી સળગી જવા લાગ્યું. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:-“ કેવો જનાવર જેવો છે ! ”

નોકર આવ્યો ગયો. રમણી ઘણા સમય સૂધી ચિંતાતુર બાવથી આરામ ખુરસીમાં પડી રહ્યો. રાતના બ્યારે અગીઆર વાગ્યા ત્યારે ઉઠી બત્તી ખુઝાવી તે સૂઈ રહેવા ગયો. બિછાનામાં સૂઈ

રહેવા જતાં કાંઈ વિચાર આવવાથી તે પાછો બહાર ઓટલા ઉપર આવ્યો.

એ વખતે શુકલા દશમીના ચંદ્રે ગગનના મધ્ય ભાગમાં આરોહણ કર્યું હતું. ઓટલાની રહામેની ખુલ્લી જમીનનો લીલો રંગ જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશમાં કાળો દેખાતો હતો. ઠાક બંગલાની બહારનો રાજભાગ પણ જનશૂન્ય તેમજ શકટશૂન્ય હતો. વૃક્ષોનાં પાંદડાં વાયુના વિહરવા સાથે કંપતાં હતાં.

રમણીએ પોણ સાહેબના ઓરડા તરફ નજર કરી. બન્ને બારીઓ વચ્ચેની જાળી ખુલ્લી હતી. રમણીએ સ્વગત વિચારવા માંડ્યું કે, એ ઓરડાની અંદરની સ્થિતિ હમણાં કેવી હશે ! એ જનાવર મેજ ઉપર પડી દારૂના નશામાં ઊંધતો હશે અને તેની સ્ત્રી બિછાનામાં હજી જાગતી હશે કે રડી રડીને ઉંધી ગઈ હશે તે કાણ જાણે છે ! કોઈ પણ પ્રકારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો.

રમણીએ ખીસ્સામાંથી સિગારેટ કેસ બહાર કાઢી એક સિગારેટ સળગાવી. તે પોતાના ઓરડાથી પોણના ઓરડા સુધી ઓટલાનો જે ભાગ હતો તેના ઉપર ધ્રુવા લાગ્યો. ધૂમ્રપાન કરતો કરતો તે વિચારવા લાગ્યો કે, “હજી એ બાળાની ઉમ્મર કાંઈ મોટી નથી થઈ ગઈ. બહુ બહુ તો અદાર ઓગણીસ વર્ષ થયાં હશે. આવા જનાવર સાથે ઉતાવળથી લગ્ન કરી નાખવા જેવી શી જરૂર તેને પડી હશે ! એ હિંદુ ઘરની કન્યા નહોતી કે લગ્ન કરી નાખ્યા સિવાય તેની જાત જાય. તે મૂર્ખ નથી કે તેને પારકાના ગમે એવા આશ્રયમાં રહેવું પડે. આમ હોવા છતાં તેણે આવું કાર્ય શામાટે કર્યું ? કયા બદ્ધમંત્રના બળથી આ જનાવરે એને ભૂલાવી હશે ? !”

વિચાર કરતાં કરતાં વચ્ચે એ ત્રણ વખત રમણીની સિગારેટ ખુમાઈ મઈ હતી. છેવટે તેને સળગાવી પી લીધા પછી રમણી શયન કરવા ગયો.

બીજે દિવસે સહવારનો નાસ્તો કરવા રમણી બ્યારે ડિનર

રૂમમાં ગયો. ત્યારે તે ત્યાં પોલને તેમજ તેની સ્ત્રીને જોઈ શક્યો નહિ. આમ છતાં ટેબલ ત્રણ જણ માટે સજ્જ કરેલું તેના જીવામાં આવ્યું. ક્ષણ કાળ પછી ખૂદાર પગલાંનો અવાજ થયો. પોલ અને તેની સ્ત્રીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો એટલે રમણીએ ખુરસી ઉપરથી ઉઠી સુશી તરફ ધ્રી તેને દેશી પ્રથાનુસાર અભિવાદન કર્યું. પોલે પણ બંને હાથથી લલાટને સ્પર્શ કરી કહ્યું:-“ પરણામ મહાશ્વ! પરણામ! જીઓ હું પણ હવે દેશી રીત રીવાજ પ્રમાણે ચાલી.” આમ કહી તે પોતાની શુભ દંતપંક્તિનો વિસ્તાર કરી હસવા લાગ્યો.

રમણીએ જોયું કે સુશીનું મુખ આજે વિપણુ હતું. તેનાં બંને નેત્રોમાંથી જાણે કે ક્ષણ કાળમાં અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થશે એવો ભાસ થતો હતો. નાસ્તો કરતાં કરતાં તે અસ્થિર ભાવથી ખૂદાર જોયા કરતી હતી. પોલે તેને પૂછ્યું:-“ ત્હારું માથું દુઃખતું મટ્યું કે ? ”

“ હજી બરાબર મટ્યું નથી.” સુશીએ ઉત્તર આપ્યો.

રમણીએ સુશી તરફ જોઈને કહ્યું:-“ આપનું માથું દુઃખે છે કે ? ધણું કષ્ટ થતું હશે ! ”

પોલ બોલ્યો:-“ દાલે રાત્રે એને બરાબર ઉધ આવી નહોતી. પુષ્કળ ગરમી પડતી હોવાથી ઉડતાંની સાથે જ એનું માથું દુઃખવા લાગ્યું હતું. ”

રમણીએ પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:-“ ત્હારે ચાલાકી રમવાની હવે જરૂર નથી. શાથી માથું દુઃખવા આવ્યું છે એ હું ધણી સારી રીતે જાણું છું ! ” પ્રદાશમાં તેણે સુશીને કહ્યું:-“ હજી પણ આપને કષ્ટ થાય છે ? ”

સુશીએ ઉત્તર આપ્યો:-“ ના, વિશેષ કષ્ટ નથી થતું. કષ્ટ હવે ધણા અંશે ઓછું થઈ ગયું છે. ” પોલ કહેવા લાગ્યો:-“ મિસ્ટર બોઝ ! એનું શરીર ધણું દુર્બળ છે. સ્વાસ્થ્યરક્ષણના જે સઘળા નિયમો છે એમાંનો એક પણ નિયમ એ પાળતી નથી ! ચોવીસે કલાક ડાકબંગલાના ઓરડામાં ગોંધાધ રહે છે. દિવસમાં ઓછામાં

ઓછા બે કલાક સુધી ખુલ્લા વાયુમાં ફરવામાં ન આવે તો સ્વાસ્થ્ય સારું રહી શકે ખરું કે ? એ પોતાના દોષથી દુઃખી થાય તેને ખીજાં શું કરે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ બધો દોષ મ્હારો જ છે ને ! હું ક્યાં ખુલ્લી હવામાં ફરવા જઉં ? તમે મ્હને કોઇ પણ સ્થળે સાથે લઈ જાઓ છો કે ? અબાણે સ્થળે હું એકલી ક્યાં જઉં ? મ્હને ભય નહિ લાગતો હોય કે ? ”

આ શબ્દો સાંભળી પોલ ‘ હા હા ’ કરતો ઉચ્ચ સ્વરે હસી પડ્યો. તેણે કહ્યું:-“ સાંભળ્યું કે મહાશય ? ભયને લીધે એ કોઇ પણ સ્થળે ફરવા જઇ શકતી નથી ! ભય શાનો છે ? આ કાંઇ વન જંગલ નથી કે તેને વાઘ વરૂ શાડી ખાય. આ મ્હોટું શહેર છે. સર્વત્ર પોલિસનો ઘણો સારો અંદાજસ્ત છે. દિવસે ફરવા જવામાં શો ભય છે ? ખરી વાત એ છે કે, એનામાં ઘણું આળસ અને નિરુત્સાહ છે. ડાક જંગલમાં બેસી રહી વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચવાનું એને ગમે છે. હઠીને કોઇ સ્થળે જવા આવવાનું કે જોવા સાંભળવાનું એને ગમતું નથી. ”

સુશી વિરક્તભાવથી બોલી:-“ હા હા આળસ જ છે ! મ્હને કાંઇ જોવા સાંભળવાનું કે હરવા ફરવાનું ગમતું નથી, પછી કાંઈ ? ”

નાસ્તો કરી રહ્યા પછી પોલે ખાનસામાને બોલાવી પંખો ખેંચનાર એક માણસનો અંદાજસ્ત કર્યો. પછી સુશીને તેણે કહ્યું:-“ ગઈ રાત્રે તને બિલ્કુલ ઉંઘ આવી નથી. ચારે તરફની બારીઓ બંધ કરી અંધકારમાં પંખા નીચે સૂઈને ઉઘી જા એટલે માથું દુઃખતું મટી જશે. ” આમ કહી સ્ત્રીને શયન કરવા મોકલી, હાથમાં એક નવલકથા લઈ પોલ ઓટલા ઉપર એક આરામ પુરસીમાં લાંબો થયો. રમણી પોતાના ઓરડામાં જઈ સ્ત્રીને હમ્મેશાંની માફક પત્ર લખવા બેઠો.

લગભગ ચાર વાગ્યે ખાનસામાએ આવી ખબર આપી:-“ હજુર ! ઓટલા ઉપર મ્હાનું ટેબલ તૈયાર છે. ”

રમણીએ ખહાર નીકળીને જોયું તો આગલા દિવસની માફક પોલદર પતી મહાના ટેબલ પાસે બેઠાં હતાં. રમણીએ નજીક જઈ સુશીને પૂછ્યું:—“આપનું માથું દુઃખનું મટ્યું છે કે, મિસિસ પોલ?”

“હા, તદ્દન મટી ગયું છે.”

“ત્યારે તો આપના પતિ ઉત્તમ ચિકિત્સક છે. ઉધની વ્યવસ્થાનું ઈળ સારું આપ્યું જણાય છે.”

પોલ બોલી ઉઠ્યો:—“ઉધના જેવું ઉત્તમ ઔષધ બીજું કયું છે?”

સુશીએ રમણીના ખાલામાં મહા રેડી આપી. વાતચિતની સાથે મહાપાનનું કાર્ય ચાલવા લાગ્યું. ક્રમે રમણીની મોટર આવી ઓટલાનાં પગથીઆં પાસે ઉભી રહી.

પોલે એ મોટર તરફ જોઈને કહ્યું:—“આપની મોટર ધણી સારી છે. એ કેટલી ઝડપથી દોડી શકે છે?”

“એને કલાકના ત્રીસ પાંત્રીસ માઈલ સૂધી દોડાવવામાં આવી છે.”

પોલે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“એક દિવસે આપની ગાડીમાં અમને ફરવા લાઈ જશો કે મિસ્ટર બોઝ?”

રમણીએ કહ્યું:—“ધણા આનંદ સહિત લાઈ જઈશ. ત્યારે આવશો?”

“રવિવાર સૂધી તો આપ રોકાશોને?”

“હા.”

“ત્યારે રવિવારે આવીશું. રવિવારે હું કામે ખહાર જતો નથી. તે દિવસે હું રજા ભોગવું છું. એ દિવસે અમે બન્ને જણાં આપની સાથે ફરવા આવીશું; કેમ સુશી?”

“બલે, જઈશું.” સુશીએ કહ્યું.

પોલે ધડીઆળ જોઈ કહ્યું:—“ચાર ઉપર વીસ મિનિટ થઈ છે; હવે હું રજા લઉં છું. મિસ્ટર બોઝ! આજે આપ કયી દિશા તરફ ફરવા જશો?”

“ એ સખાંધી હજી કાંઈ ચોક્કસ વિચાર ક્યો નથી. શહેરની બહાર ગમે તે રસ્તા ઉપર થોડો વખત હવા ખાઈ આવીશ. ”

પોલે ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું:—“ સુશી, તું એક કામ કેમ કરતી નથી ? ”

સુશીએ સ્વામીના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:—“ શું કામ ? ”

“ તું પણ મિસ્ટર જોઝની સાથે કેમ ફરવા જતી નથી ? રસ્તાની ખુલ્લી હવાથી તારા શરીર અને મનને ઘણો આરામ મળશે; પરંતુ તેથી મિસ્ટર જોઝને કાંઈ અડચણ થવી ન જોઈએ એ વિચારવાનું છે. ” આમ કહી પોલે રમણીમોહન તરફ જોયું.

આ પ્રસ્તાવથી રમણીએ પોતાને સહજ વિપન્ન થયેલો જોયો. ખીજની નવયુવતી સ્ત્રીને સાથે લઈ હવા ખાવા જવું એ તે કેવી વાત કહેવાય ! વળી આ પ્રસ્તાવનો જે તે અસ્વીકાર કરે તો ઈંગ્રિજ પ્રથાનુસાર અસબ્યતા દર્શાવેલી ગણાય. ક્ષણ કાળમાં પોતાના મન સાથે આ સઘળો વિચાર કરી સમ્યક્તાની ખાતર તેને કહેવું પડ્યું:—“તેઓ ભલે આવે; તેમના આવવાથી મને કાંઈ પણ પ્રકારની અડચણ થવાની નથી. ”

સુશીએ એક વખત સ્વામીના અને એક વખત રમણીના મુખ તરફ જોઈને કહ્યું:—“ ત્યારે હું આવું કે ? વિશેષ વખત નહિ લાગે ને ? ”

રમણીએ એક વખત એમ કહેવાનો વિચાર ક્યો કે, ‘ ફરવા જઈએ છીએ તેથી થોડો વખત તો લાગશે. ’ એમ કહેવાથી સુશી સાથે આવશે નહિ; પરંતુ તત્કાળ પાછો એવો વિચાર આવ્યો કે, એમ ફરવાથી હું એને સાથે લઈ જવા નારાજ છું એમ જ તે માનશે અને અસૌજન્ય પ્રકટ થશે. છેવટે તેણે કહ્યું:—“ વખત શા માટે લાગે ? આપ પાછાં ફરવાનું કહેશો એટલે પાછાં ફરીશું. એ તો પોતાની ઇચ્છાની વાત છે ! ”

સુશીએ સ્વામી તરફ જોઈ કહ્યું:—“ તમે ખહાર જાઓ છો, હું પણ ફરવા જઈ છું. પછી સરસામાનનું શું કરવું ? ”

પોલે કહ્યું:—“ દરવાજાને તાળુ વાસી જશે. વળી બોઝ સા-
હેબતો નોકર અહીં જ છે. આપણી પાસે છે શું કે ચોરાઈ જવાનો
ભય રાખવો ?! જા, થોડો વખત હવા ખાઈ આવ એટલે શરીર સારું
થઈ જશે. ” આમ કહી પોલ પોતાના ઓરડામાં ગયો અને પાંચ
મિનિટમાં બેંગ વગેરે લઈ ખહાર નીકળી સુશીને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું:—
“ ડિયર ! ઠાઠી થઈને સાથે જાઓ. મિસ્ટર બોઝને તું બિલકુલ કંટાળો
આપીશ નહિ. ”

સુશી બોલી:—“ હું નહાની કીકી ખરીને કે એમને કંટાળો
આપું ! ”

“ ના-ના, તું ઘણી હોશિયાર છે. ” આમ કહી હસતો હસતો
પોલ ઓટલો ઉતરી લીધુંતા વૃક્ષ નીચે ઉભી રહેલી ગાડી તરફ
જવા લાગ્યો.

પોલની ગાડી ઠાક બંગલાના દરવાજામાંથી ખહાર નીકળી ગઈ
એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ મહેને સાથે લઈ જતાં આપને થોડો સંક્રાંચ
થાય છે, ખરું ? ”

રમણી બોલ્યો:—“ એમ થવાનું કારણ શું છે તે કહો ? ”

“ હું જ એ કારણ પૂછું છું. ”

“ એ કારણમાં પૂછવા જેવું શું છે ? ”

સુશીએ મૂઠ્ઠા હાસ્ય કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ પ્રથમ જ્યારે એમણે
મહેને સાથે મોકલવાની વાત કરી ત્યારે આપનું મોં જાણે... ” સુશીએ
પોતાનું વાક્ય પૂર્ણ કર્યું નહિ.

રમણીએ પૂછ્યું:—“ મ્હારું મોં કેવું થઈ ગયું હતું ? ”

સુશી બોલી:—“ વિરક્ત. ”

આનો શો ઉત્તર આપવો તે રમણી પોતાના મનમાં વિચા-
રવા લાગ્યો. સુશી બોલી ઉઠી:—“ જો આપના મનમાં સહજ પણ

સંક્રાંત્ય કિંવા દ્વિધા હોય તો મ્હને લાઇ સાથે જશો નહિ. બારે માસ મ્હારી આવી દશા છે. કેવળ એક દિવસ થોડી તાજી હવા ખાવાથી મ્હારા શરીરને શો મહત્વનો લાભ થવાનો છે ? ”

રમણીએ સુશીના સુખ તરફ જોયું. જોતાં જ તેને ઘણી માયા ઉપજી. તેણે કહ્યું:—“ ના—ના, મિસિસ પોલ ! હું શા માટે વિરક્ત થાઉં ? તમને એક કલાક ફેરવી લાવું એમાં મ્હને સંક્રાંત્ય શાનો હોય ? આપો—મ્હને એક ખાલો મ્હા આપો. મ્હા પી આપણે રૂરવા નીકળી પડીએ. ”

સુશીએ મ્હા રેડી આપી. રમણી મ્હા પીતાં પીતાં વિચારવા લાગ્યા:—

“ સુશી મ્હારા મનના ગુપ્ત ભાવને બરાબર પારખી ગઇ. સ્ત્રીનાં નેત્રો અદ્ભુત હોય છે ! ”

રમણી મ્હા પી રહ્યા એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ જોડા બદલી આવું ? ”

રમણીએ સુશીના ચરણયુગલ જોઇ હસીને કહ્યું:—“ કેમ, આ જોડાએ શો ગુન્હો કર્યો છે ? ”

“ રૂરવા હરવા માટે આ જોડા ઘણા પાતળા છે. ”

રમણી બોલ્યો:—“ જાઓ, બદલી આવો. બહુ વખત ન લગાડશો. ”

“ ના—ના. વખત નહિ લાગે. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ સ્ત્રીજાતિની શિથિલતાને હું જાણું છું. ”

“ એમ કે ? ” કહી સુશી હસતી હસતી ચાલી ગઇ. રમણીએ પણ પોતાના ઓરડામાં જઈ પોતાના વેશમાં જે સંસ્કારની આવશ્યકતા હતી તે પૂર્ણ કરવા માંડી. દર્પણ રહામે ઉભા રહી ડેટલાઈ નવીન નેકટાઇની પરીક્ષા કરતાં કરતાં તેણે વિચાર્યું:—“ આ કેવું કામ થાય છે એ હું સમજી શકતો નથી. જે એનો સ્વામી સાથે આવ્યો હોત તે સારું થાત. એ અભાગી મ્હને કેવા સંકટમાં

નાખી ગયો! આ કાંઈ જેવું તેવું સંકટ છે ! હું એક અનાત્મીયા નવયુવતીની સાથે મોટરમાં બેસી એકલો ફરવા જાઉં અને એ વાત બકરાણી જાણે તો તે પોતાના મનમાં કેવો વિચાર કરે ? ”

કેશવેશનો સંસ્કાર કરી ખહાર નીકળીને રમણીએ જોયું તો સુશી તૈયાર થઈ તેની રાહ જોતી ઉભી હતી. તેણે માથું હલાવી મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ કેમ મહાશય ! કેને વખત લાગ્યો ? ”

“ ચાલો, આપ જીત્યાં અને હું હાર્યો. ” કહી રમણી ઓટલા ઉપરથી ઉતર્યો તથા તેણે સુશીનો હાથ પકડી તેને ગાડીમાં બેસાડી તે પોતે પણ તેની પાસે બેઠો. સુંદરસિંહે ગાડી ચાલુ કરી દીધી.

પ્રકરણ ૮ મું

વાયુસેવન

ગાડી શહેરમાં હતી ત્યાં સુધી થોડો થોડો તાપ હતો; શહેર ખહાર ખુલ્લા રસ્તા ઉપર જતાં જ તાપ ઓછો થઈ ગયો. અત્યાર સુધી સુશી ચુપકાદીથી બેસી રહી હતી. હવે તે ઉત્તેજિત સ્વરે બોલી ઉઠી:—“ ધણી સારી હવા આવે છે. જીવને ઘણું આરામ લાગે છે ! ”

રમણીએ કહ્યું:—“ હજી વિશેષ હવા જોઈએ બીજી ? ”

પોતાનાં બન્ને વિસ્મિત નયન રમણીના મુખ ઉપર સ્થાપન કરી સુશીએ કહ્યું:—“ કેવી રીતે ? ”

“ મોટરનો માથા ઉપરનો ભાગ દબાવી દેવાથી. ”

“ બસે ત્યારે તેમ કરો. ”

“ પરંતુ હવા વિશેષ આવશે તો આપના માથાના વાળ ઉડી અસ્ત વ્યસ્ત થઈ જશે. ”

સુશીએ બ્રુયુગલ સંકુચિત કરી કહ્યું:—“ ઉડી શા માટે જાય ! હાં હાં—આપને મહારા વાળ બનાવટી લાગતા હશે તેથી એમ કહેતા હશે ? ”

રમણીએ એવા ભાવથી વાત કરી નહોતી; પરંતુ હવે વિનાશ કરવાના વિચારથી કહ્યું:—“ કથી સ્ત્રીને પોતાના વાળ છે અને કથીને પારકા વાળ છે એ કહી શકાય તેમ નથી ! તમે સાંભળ્યું હશે કે,

I know the colour of her hair,

And the shop where she bought it.

તેથી પ્રથમથી આપને સાવધાન કરવાનું મહેં ઉચિત વિચાર્યું છે.”

સુશીએ રડવા જેવું મહેં કરીને કહ્યું:—“ આપ કેવા ભયંકર માણસ છો ! ના-ના, આ મહારા પોતાના વાળ છે-ખરું કહું છું મિસ્ટર બોઝ, આ જુઓ. ” આમ કહી સુશી તેના ગૌરવર્ણના લલાટ ઉપર આવેલા કેટલાક કેશગુચ્છને પકડી ખેંચી ખેંચીને દેખાડવા લાગી.

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ આપ કેવું છોકરવાદખણું કરો છો ! મહેં કાંઈ સંદેહ કર્યો નહોતો. વિશેષ હવાથી આપના આવા સુસજ્જિત કરેલા કેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જવાના ભયથી મહેં એમ કહ્યું હતું.”

સુશીના મનમાંથી રોષ અને વિરક્તિનો ભાવ દૂર થઈ ગયો. પ્રયુક્ત સુખે તેણે કહ્યું:—“ ત્યારે પ્રથમથી જ એમ કહેવું હતું ને ! ભલે હવાથી વાળ ઉડે, આપ માથા ઉપરના ભાગને નમાવી દો.”

રમણીની આગ્રાથી સુંદરસિંહે મોટર ઉભી રાખીને હુડ નમાવી દીધો. પુનઃ ગાડી ચાલવા માંડી એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ વાહ-વાહ ! આમ જ સારું લાગે છે. ”

મોટર દોડવા લાગી. લગભગ અડધા કલાક પછી થોડે છેટે એક ગામ દેખાવા લાગ્યું. આગળના ભાગમાં એક સુવિસ્તૃત આંખા-વાડીઉં અર્થાત્ આગ્રવન આવેલું હોય તેની પાસે એક ન્હાનો પહાડ હતો. પહાડથી થોડે છેટે ગામ આવેલું હતું. દિવસનું અવસાન થવાથી ઘણાં પક્ષીઓ આવી આંખાઓ ઉપર બેસતાં હતાં. મોટરના અવાજને ભેદી તેમનો સ્વર સંભળાતો હતો.

સુશીએ કહ્યું:—“ અહીં ઉતરી પડીને થોડો વખત ફરીશું ? આ સુંદર જગ્યા છે. ”

“ ૨૨વું છે ? ઠીક ચાલો. સુંદરસિંહ ! ગાડી ઉભી રાખ. ”

ગાડી ઉભી રહી. પ્રથમ રમણીએ નીચે ઉતરી પડી પોતાનો હાથ આપી તેણે સુશીને ઉતારી. પછી તેમણે બન્નેએ ઉપરોક્ત આશ્રવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પંખીઓ એમને જોઈ કલકલાટ કરતાં એક વૃક્ષ ઉપરથી બીજા વૃક્ષ ઉપર ઉડી જવા લાગ્યાં. અસંખ્ય સુકાં પાંદડાં જમીન ઉપર પડી રહ્યાં હતાં. એ પાંદડાં બન્નેના પગ નીચે દબાવાથી ‘ ચરર ચરર ’ અવાજ થતો હતો.

સુશીએ કહ્યું:—“ ચાલો, આપણે આ પહાડ જોઈ આવીએ. ”

પહાડ તરફ બન્ને આગળ વધ્યાં. પહાડ ઉપર ધણા ગોવાળીઓ ઠોર ચરાવતા હતા. ઠોર સાથે પહાડ ઉપરથી ઉતરી ગામ તરફ જવાની તેઓ તૈયારી કરતા હતા. એક ગોવાળીઓ નજીક આવતાં જ બોલી ઉઠ્યો:—“ સલામ સાહેબ, સલામ મેમસાહેબ. ”

રમણીએ આ વખતે સુશીના ગંડયુગલને બાંધ્યો જોયા; પણ બીજા જ ક્ષણે તેણે આત્મસંવરણ કરી ગોવાળીઆને પૂછ્યું:—“ આ પહાડમાં વાઘ છે કે ? ”

એક ગોવાળીઆ બાળકે કહ્યું:—“ ના મેમસાહેબ ! અહીં વાઘ ક્યાંથી આવે ? ”

“ રીંછ ? ”

“ રીંછ પણ નથી મેમસાહેબ. ” કહી એ બાળક ગાયો હાંકતો ચાલ્યો ગયો.

રમણીએ કહ્યું:—“ આવા ન્હાના પહાડમાં વાઘ, રીંછ જેવાં હિંમત પ્રાણી હોય ખરાં કે ? ”

સુશીએ રમણીના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:—“ ઠીક, વાઘ રીંછ અહીં શા માટે નહિ રહેતાં હોય ? ”

આ પ્રશ્નથી અંતરમાં આનંદ અનુભવી રમણીએ કહ્યું:—“ એ બધાં મ્હોટાં જનવર છે. આવા સામાન્ય પહાડમાં રહેવું એમને ગમતું નથી. ”

આમ વાત કરતાં કરતાં બન્ને જણાં પહાડ નજીક ઉપસ્થિત થયાં. એ વખતે પણ ગોવાળીઆ ઢાર લખતે નીચે ઉતરતા હતા.

રમણીએ કહ્યું:- “ચાલો મિસિસ પોલ ! આપણે પહાડ ઉપર ચઢીએ. આપનાથી ચઢી શકાશે ને ? ”

“હા, શા માટે ન ચઢી શકાય ? ન્હાનપણમાં હું ધણી વખત પહાડ ઉપર ચઢી છું. ”

“ક્યાં ? ”

“હજરીબાગમાં. ત્યાં મહારા દાકા મિશનરી હતા. મિશન હાઉસની પાસે જ પહાડ હતો. અમે એ પહાડ ઉપર ચઢી રમતાં હતાં.”

“ચાલો ત્યારે આપણે પણ પહાડ ઉપર ચઢીને રમીએ. ”

આ શબ્દો સાંભળી સુશી મહોટેથી હસી પડી. તેણે કહ્યું-
“હવે આપણી રમવા જેવી ઉમ્મર છે કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:- “ઉમ્મર કેમ નથી ? આપને કેટલાં વર્ષ થયાં છે ? ”

“અઠાર. ”

રમણીએ કહ્યું:- “બસ અઠાર જ વર્ષ થયાં છે ! ત્યારે તો તમે ધણાં ન્હાનાં છો. હવે હું આપને ‘આપ’ કહી બોલાવીશ નહિ; મિસિસ પોલ કહીને પણ બોલાવીશ નહિ. ”

“ત્યારે શું કહીને બોલાવશો ? મહારુ’ નામ તો આપ જાણતા નથી. ” આમ કહી સુશી રમણીના મુખ તરફ જોઈ મૃદુ હસવા લાગી.

રમણીએ કહ્યું:- “આપનું નામ સુશીલા છે. ”

સુશીએ માથું હલાવીને કહ્યું:- “સુશીલા ! ના મહાશય ! મહારુ’ નામ સુશીલા નથી. લોક મહને ‘સુશી-સુશી’ કહીને જ બોલાવે છે; એ ઉપરથી જ આપે મહારુ’ નામ સુશીલા ધાર્યું છે, કેમ ? ”

“આપનું નામ સુશીલા નથી તો શું છે ? ”

“ સ્નેહાતિથયથી લોક મ્હને સુશી કહીને બોલાવે છે; પણ મ્હારું ખરું નામ તો બાયબલના નામ પ્રમાણે Susanna છે. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ ના, આપનું નામ Susanna નથી. આપને કાંઈ ખબર નથી. આપનું નામ સુશીલા જ છે. ”

ચાલતાં ચાલતાં સુશી એકાએક એક ઠેકાણે ઉભી રહી. રમણી તરફ વિસ્મયપૂર્ણ દષ્ટિપાત કરી તેણે કહ્યું:—“ મ્હારું નામ હું નથી જાણતી ને આપ જાણો છો ! આપ તો ધણા અદ્ભુત માણસ છો ! મ્હારું નામ સુશીલા છે એમ આપને કોણે કહ્યું છે ? ”

રમણી બોલ્યો:—“ ચાલો-ચાલો, પ્રથમ આપણે પહાડ ઉપર ચઢીએ; પછીથી તર્ક કરીશું. ”

બન્ને જણાં ધીમે ધીમે પહાડ ઉપર ચઢવા લાગ્યાં. ગોવાળીઆ જે સ્થળેથી ઉતરતા હતા તે સ્થળે પગરસ્તા જેવી જગ્યા થઈ હતી. એ પગરસ્તે લગભગ સો ફુટ ઉંચે ચઢ્યા પછી સુશીએ ઉભી રહીને કહ્યું:—“ હજી ક્યાં સુધી ચઢવું છે ? ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ કદ ત્યાં છે કે ! ”

સુશીએ હાંકતાં હાંકતાં કહ્યું:—“ ના, કદ નથી થતું; પણ પગ ભરાઈ જાય છે ! ”

“ આહ ! આપ ધણાં હાંકો છો ? ”

બન્ને જણાંએ થોડા સમય સુધી ત્યાં ઉભાં રહી વિશ્રામ લીધો. ડાબી બાજુએ થોડે દૂર બેસી શકાય એવો એક મોટો પત્થર પડેલો હતો. રમણીએ કહ્યું:—“ ચાલો, આપણે પેલા મોટા પત્થર ઉપર બેસીશું ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ બલે ચાલો. ”

“ એ ખાડા ટેકરાવાળી જગ્યા છે; આવી શકશો ? ભય નહિ લાગે ? ”

“ આપ સાચે છો એટલે મ્હને ભય શો છે ? ”

પગ રસ્તો છોડી ખાડાટેકરાઓ ઝાળંગી સાવધાનતાથી

ધીમે ધીમે બન્ને જણાં પેલા મ્હોટા પત્થર તરફ જવા લાગ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે રમણીએ સુશીનો હાથ પકડી તેને સહાયતા ન કરી હોત તો કદાચ તે પડી જત અને તેને વાગત. હુઃખે સુખે તેઓ યથાક્રમે ઇચ્છિત સ્થળે ઉપસ્થિત થયાં.

રમણીએ પોતાના રૂમાલથી પત્થર ઉપરની ધૂળ ઝાડી નાખી. પત્થર ઉપર બેઠા પછી, બે મિનિટ સુધી કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ. બન્ને જણાં કેવળ હાંફવા લાગ્યાં.

નિચે પેલું સુવિસ્તૃત આશ્રવન આવેલું હતું. વૃક્ષોની શાખાઓ વાયુના ઝપાટાથી ઝોલાં ખાતી હતી. આશ્રવનના છેડા પાસેના રાજમાર્ગે સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. મૃદુ શીતળ વાયુએ વિના વિલંબે ઉભયના શ્રમને હરી લીધો.

સુશી બોલીઃ—“ આપણે બહુ ઉંચે ચઢ્યાં નથી; છતાં આટલું કષ્ટ ! ”

રમણી બોલ્યોઃ—“ આ સ્થળની મિષ્ટ હવાથી સઠળ કષ્ટ દૂર થઇ ગયું છે; કેવી મધુર હવા આવે છે ! ”

“ વળી કાળી જમીન ઉપર ઘોળી ગાયો કેવી દેખાય છે ! ”

“ ગાયો ઉપરાંત બેસો, બકરાં ઘેટાં વગેરે પણ નજરે પડે છે ! ”

સૂર્ય અસ્તમિત થઈ જવા છતાં પશ્ચિમાઠાશ્વમાં હજી પણ વર્ષુ-લીલા ચાલતી હતી. એ સ્થળે મેઘ બાળકો દોડાદોડી કરીને જાણે કે શાગ રમતાં હતાં. સુશી વચ્ચે વચ્ચે ઉત્તેજિત સ્વરે કહેવા લાગીઃ—
“ જુઓ જુઓ મિસ્ટર બોઝ ! પ્રકૃતિની લીલા કેવી નયનમન-રંજક છે ! ”

લગભગ અડધા કલાક સુધી શિલાસન ઉપર બેસી બન્નેએ પ્રકૃતિની સુંદરતાનું દર્શન કર્યું. ક્રમે પ્રકાશ ક્ષીણ થઇ જવા લાગ્યો. એટલે રમણીએ કહ્યુંઃ—“ ચાલો, હવે નીચે ઉતરી પડીએ. અંધકાર થશે તો પહાડ ઉપરથી ઉતરતાં મુશ્કેલી વેઠવી પડશે. ”

ઘણી સાવધાનતાથી સુશીનો હાથ ઝાલી રમણી તેને પગરસ્તા

સૂક્ષ્મ લઘુ આબ્યો. પગ રસ્તેથી સુશી સહાયતા સિવાય નીચે ઉતરી.

અંધકારમાં આત્રવનમાંથી જતાં જતાં સુશીએ કહ્યું:—“ પેલી વાતનો તો આપે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ”

“ કયી વાતનો ? ”

“ મહારું નામ સુશીલા છે એમ આપને કેણે કહ્યું ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ કોઈએ કહ્યું નથી. Sussanna વિદેશી નામ હોવાથી આપને શોભે છે કે ? સુશીલા નામ ઘણું સારું લાગે છે. ”

“ Sussanna નામ આપને પસંદ નથી; સુશીલા પસંદ છે કેમ ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે આપ મહને સુશીલા કહીને જ બોલાવજો. ”

“ આપને ક્રોધ તો નહિ ઉપજે ને ? ”

“ ના, ક્રોધ શા માટે ઉપજે ? ”

“ જો કદાચ આપના સ્વામીને ક્રોધ ઉપજે તો ? ”

સુશી આ વાક્યના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલી નહિ.

થોડે દૂર ગયા પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

સુશીએ ઉભી થઈ કહ્યું:—“ જુઓ જુઓ, વૃક્ષધટાનાં છિદ્ર-માંથી ચંદ્ર કેવો સુંદર દેખાય છે ! ચંદ્ર ક્યારે ઉદિત થયો ? ”

રમણી:—શુકલપક્ષ હોવાથી ચંદ્ર આકાશમાં જ હતો.

આત્રવનમાંથી બહાર નીકળતાં જ ત્યારે તરફ ચાંદનીનો પ્રકાશ જોવામાં આવ્યો એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ જ્યારે આપણે પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે ચાંદનીનો પ્રકાશ બિંદુલ નહોતો. એટલામાં એ પ્રકાશ કેવી રીતે ફેલાયો ? ”

“ જ્યારથી આપે મહારા આપેલા સુશીલા નામનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી જ એ પ્રકાશ ફેલાયો છે. ”

સુશી વિશેષ કાંઈ બોલી નહિ. ચુપકાદીથી રમણીની સાથે આવી તે મોટરમાં બેઠી. આખે રસ્તે તેણે મુખ્યત્વે કરીને કાંઈ વાત કરી નહિ. માડીએ ચથાકમે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. રમણી બોલ્યો:

“આપ તો તદ્દન ચુપ થઈ ગયાં ! બહુ થાકી ગયાં છો કે ? ”

સુશીએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ આટલું ચાલવાનો ધણા દિવસથી અભ્યાસ નહોતો. તેમાં વળી પહાડ ઉપર ચઢવાથી વિશેષ થાક લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ”

ધીમે ધીમે ગાડી ડાક બંગલાના રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચી. દૂરથી ડાક બંગલાના કમ્પાઉન્ડનો દરવાજો દેખાવા લાગ્યો. સુશી બોલી:—“ હું આપને એક વાત કહું કે ? ”

“ કહો. ”

“ આપ મ્હને મિસિસ પોલ કહીને જ બોલાવજો. ”

“ ભલે. ”

ગાડી ડાક બંગલામાં પ્રવેશ કરી ઓટલાનાં પગથીયાં પાસે ઉભી રહી. ઓટલા ઉપર જઈને રમણીએ કહ્યું:—“ મિસિસ પોલ ! આપના સ્વામી પાછા આવ્યા હોય એમ લાગતું નથી. ”

“ મરજી થશે ત્યારે આવશે. ” કહી સુશી પોતાના ઓરડામાં ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું

ઉભગરો

આજે રાત્રે પણ રમણી કિનર રૂમમાં ગયો નહિ. પોષાક ઉતારી રાતનાં વસ્ત્રોથી શરીર ઢાંકી પોતાના ઓરડામાં બેસીને તેણે સાંધ્ય-ભોજન કરી લીધું.

ભોજન કરી રહ્યા પછી ખૂબ ઓટલા ઉપર આરામખુરસી નખાવી તેમાં લાંબો થઈને રમણી સિગારેટ પીવા લાગ્યો. આજે એકાદશી હતી. ખૂબ ચાંદની પ્રકાશી રહી હતી. એ ચાંદનીના પ્રકાશ તરફ જોઈ રમણી આજે બનેલા બનાવનો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો.

ફરી આવ્યા પછી તેનું મન સ્વસ્થ નહોતું. તેને પોતાના મનમાં કેવળ એવો વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે, “આજે મહેં જે કામ કર્યું તે સારું કર્યું છે કે ?” વચ્ચે વચ્ચે તેને એમ લાગતું હતું કે, “કેમ, એમાં મહેં શું ખોટું કર્યું છે ? જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી હિન્દુ સમાજના સંકુચિત સંસ્કારોમાં ઉછરી મહોટા થયા છે તેમની નજરે મહારું આજનું કાર્ય સારું ન લાગે, પરંતુ જેમનામાં અવરોધ-પ્રથા નથી તેમનામાં તો આવા બનાવ હમ્મેશાં બને છે. મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ ન હોય એટલે થયું.”

હમણાં નિરતબ્ધ રાત્રે સંધ્યાકાળના બનાવનું સ્મરણ કરી રમણીનું મન કોઈ રીતે શાન્ત થતું નહોતું. તે વિચારવા લાગ્યો:—“આ કાર્ય સારું થયું હોય એમ લાગતું નથી. જો હું વૃદ્ધ ડોસો હોત અને સુશી પ્રૌઢા ગૃહિણી હોત તો હરકત નહોતી; પરંતુ હજી મહેને ત્રીસ વર્ષ પુરાં થયાં નથી. સુશીની ઉમ્મર અઢાર વર્ષની છે. જો બહુ આ વાત સાંભળે તો તે કોઈ પણ રીતે તેનું સમર્થન કરે નહિ. સુશી અને પોલ કિશ્ચિયન છે, તેઓ પાશ્ચાત્ય નીતિરીતિનું જ અનુસરણ કરે છે. એ રીતે જોવા જતાં આજનું કાર્ય કાંઈ વિશેષ દોષાવહ લાગે તેમ નથી; પરંતુ જે સમાજમાં મહારો જન્મ થયો છે, જે સ્થળે હું આટલો મહોટો થયો છું એ સમાજ અને સ્થળની દૃષ્ટિએ આ ધણો નિન્દનીય પ્રકાર છે એમાં સંદેહ નથી. બહુ જો કદાચ અત્રે હાજર હોત તો આજનો બનાવ બનત બરો કે ? તે આજની વાત સાંભળશે તો શો વિચાર કરશે ! કાલે હું બ્યારે તેને પત્ર લખીશ ત્યારે આજના બનાવની હકીકત પણ લખવી પડશે કે ? ઠીક, જો કદાચ એમ લખું કે, ‘ગઈ કાલે નમતા પહોરે મહા પી પેલા જીંદગીના વીમાવાળા સાહેબની મેમને ખોટરમાં બેસાડી હું ફરવા ગયો હતો. ગઈ રાત્રે બિલ્કુલ નિદ્રા નહિ આવવાથી આજે આખો દિવસ તેનું માથું દુઃખતું હતું. ખુલ્લી હવામાં થોડો વખત ફરવાથી તેનું માથું દુઃખતું મટી જશે એમ વિચારી તેના સ્વામીએ તેને મહારી સાથે

ફરવા મોકલી હતી. પહેલાં જ લખ્યું છે કે, એ બંધાળી બાળા છે. દેખાવમાં ઘણી સુંદર છે. ઉમ્મર અઠાર વર્ષની છે. શહેરથી પાંચ છ ગાઉ દૂર એક ન્હાનો પહાડ આવેલો છે. એ પહાડ ઉપર બન્ને જણાં બેસી રહ્યાં. પહાડ ઉપરથી ઉતરી પછી પાછાં જ્યારે કારમાં બેઠાં ત્યારે જ્યોત્સનાના પ્રકાશનો વસુધરાપર વિસ્તાર થયો હતો. ફરીને પાછાં ફરતાં રસ્તે પૂછી બેવાથી માલૂમ પડ્યું કે, તેનું માથું દુઃખનું મટી ગયું હતું.” આમ લખ્યું તો શું થાય ? એથી બહુલનું મન આનંદથી નાચી ઉઠશે કે ? તે શું એમ વિચારશે કે, ‘વાહ ! મ્હારા પતિ કેવા પરાપકારી છે ! સારું થયું કે તેઓ એ બીચારીને કારમાં બેસાડી ફરવા લઈ ગયા, નહિ તો તેનું માથું દુઃખનું મટત નહિ !’ બહુ આમ વિચારશે કે પછી—”

બહુ શું વિચારશે કિંવા કહેશે તેની કલ્પના કરવાનો રમણીએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં તે સફળ થયો નહિ. આમ છતાં એટલા સિદ્ધાંત ઉપર તો તે આવી શક્યો કે, મૂર્ખ સંકુચિત મનની સ્ત્રી માણસ અનુચિત કાંઈ પણ સંશયને તે પોતાના મનમાં સ્થાન આપશે નહિ; છતાં આ હકીકત સાંભળતાં તેને સારી લાગશે નહિ—તેનું મન અવશ્ય ત્રિયમાણુ તો થશે જ.”

રમણી એક હોવા છતાં મનમાં બીજો રમણી ઉત્પન્ન થયો. એક રમણીએ કહ્યું:—“આ ખોટી વાત છે. બહુનું મન શા માટે ત્રિયમાણુ થાય ?”

બીજા રમણીએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“હીક, હું તને સમજાવું છું. આ બનાવને ઉલટાવીને તું એક વખત તેના વિચાર કરી જો. ધાર કે, ત્હારી સ્ત્રી હવાફેર કરવા માટે તેનાં માખાપ સાથે પુરી કિંચા વોલ્ટર મઈ છે. એ સ્થળેથી તે કદાચ તને એવો પત્ર લખે કે, ‘કેટલાક દિવસથી અમારા મકાન પાસે એક સુસજ્જ ગૃહસ્થ આવીને રહેલા છે. તેઓ યુવાન હોઈ દેખાવડા પણ છે. તેઓ સદાલાખી અને કાબ્યરસિક છે. તેઓ હમ્મેશાં અમારે ઘેર આવે છે તથા નમતા

પહોરે સમુદ્ર તરફ પડતા ઓટલા ઉપર બેસી અમારી સાથે ચ્હા પીએ છે. ગર્ધ કાલે તેઓ મ્હને પોતાની કારમાં બેસાડી ધણે દૂર ફરવા લાઇ ગયા હતા. ' એવો પત્ર મળે તો ત્હારું મન કેવું થઇ જાય તે કહે જોઇએ ? "

આવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં રાતના બાર વાગ્યા. રમણી અડધી બળેલી સિગારેટ ફેંકી દઇ સૂઇ રહેવા ગયો. પંખો ખેંચનાર કુલી ઉપસ્થિત હતો. ઓટલા ઉપર પેંક બાક્ષ ઉપર બેસી તે પંખો ખેંચવા પ્રવૃત્ત થયો.

સૂઇ રહીને લગભગ એક કલાક અડધી ઉંઘમાં અને અડધી જાગરણ સ્થિતિમાં રમણીએ પસાર કર્યો. ત્યાર પછી તેનાં નેત્રોમાંથી ઉંઘ ઉડી ગઈ. ખુલી બારીમાંથી ચંદ્રનાં કેટલાંક કિરણો આવી રમણીની પથારી ઉપર પડ્યાં હતાં. જાણે કે ચાર પાંચ જ્યોત્સ્ના બા-જિકા રમણીને બોલાવવા આવી હતી. તેઓ જાણે એમ કહેતી હતી કે: " આવો-આવો, ઉઠો, આ સૂઇ રહેવાનો વખત છે કે ? "

રમણી ઉઠ્યો. બારણું ઉઘાડી તે ઓટલા ઉપર ગયો. પંખો ખેંચનાર કુલીને તેણે કહ્યું:—" હું એક કલાક અહીં બેસું છું. ત્યાં સૂધી તું થોડી ઉંઘ લઇ લે. "

" વાઠું સાહેબ. " કહી પંખાનો કુટ્ટી ધીમે ધીમે ઓટલાની ધાર ઉપર જઇ ફેંટા ઉતારી નીચે પાથરી એક બાજુએ સૂઇ ગયો.

આરામ ખુરસી ઓટલા ઉપર જ પડી હતી. રમણી એ ખુરસીમાં બેસી સિગારેટ સળગાવી જ્યોત્સ્ના તરફ જોઇ પાછો ચિંતા-મગ્ન થયો.

તે વિચારવા લાગ્યો:—" મકુએ સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. જો હું એને સાથે લઇ આવ્યો હોત તો ધણું સારું થાત. તે સાથે હોત તો આ ઠાક બંગલામાં નહિ ઉતરતાં, રસોઇઓ દાસ દાસી વગેરેને ઘેરથી સાથે લઇ લેત. જ્યાં જ્યાં જવાનું હોત ત્યાં ત્યાં

લક્ષ્મણ (નોકરનું નામ) ને અગાઉથી મોકલી પાંચ સાત દિવસ માટે ભાડાનું મકાન રખાવત તો કાંઈ હરકત પડત નહિ. ”

તુષાનો અનુભવ થવાથી ખુરસીની બાજુએ સળગતી સિગારેટ સાવધાનતાથી ચૂકી ઓરડામાં પ્રવેશકરી સુરાહીમાંથી જળાકાઢી રમણીએ પી લીધું. રમાલથી મુખ લુછતાં લુછતાં બહાર આવી તે ખુરસી પાસે ઉભો રહ્યો, એવામાં એકાએક ઓટલાના બીજા છેડા ઉપર આવેલા સુશીના ઓરડા તરફ તેની દષ્ટિ આકર્ષાઈ. ઓરડાનાં બંને દાર બંધ હોય બારીની જાળીઓ ખુલ્લી હતી; પરંતુ પંખાનો કુલી આ વખતે ત્યાં પંખો ખેંચતો નહોતો ! આવી ગરમીમાં દાર બંધ કરી પંખાની હવા સિવાય કોને નિદ્રા આવી શકે ! વળી પોણે તો એમ કહ્યું હતું કે, તેણે રાતને માટે પણ પંખો ખેંચનાર કુલીનો બંદોબસ્ત કર્યો છે ! ત્યારે શું એ જૂઠું બોલ્યો હશે ? સુશીલાને ગરમીને લીધે ઉંઘ નહિ આવતી હોય. તે ગરમીથી ગભરાય ગયું હશે. જા-ગરણુને લીધે સહવારે કદાચ પાછું તેનું માથું દુઃખી આવશે.

મનમાં ને મનમાં અત્યંત વિરક્ત થઈ રમણી ખુરસી ઉપર બેઠો. એસતી વખતે સિગારેટ નીચે પડી ગઈ. રમણીએ અનાવશ્યક બ-ળથી તેને ફેંકી દઈ બીજા સિગારેટ સળગાવી. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ હતભાગી સ્વામીના હાથમાં પડી બીચારી સુશીને કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે ! પાછું કાલે તેનું માથું દુઃખી આવશે. ”

સિગારેટ પીતાં પીતાં પોતાના કુલીને સુશીના ઓરડાનો પંખો ખેંચવા મોકલવાની રમણીની ઇચ્છા થઈ. આટલી રાત્રે બીજા કુલી ક્યાંથી મળી આવે ? તેણે વિચાર્યું:—“ પછી હું કેવી રીતે ઉધી ચકીશ ? હું આ ખુરસી ઉપર પડી રહીને જ અવસિષ્ટ રાત્રિ પસાર કરીશ. હું પુરુષ હોવાથી સધળું સહન કરી ચકીશ. એ બીચારી આવી ગંભીર રાત્રે ઓટલા ઉપર આવીને સૂઈ રહી શકે તેમ નથી ! ” આવો વિચાર કરી રમણીએ હાંક મારી:—“ કુલી-ઓ કુલી. ”

ઓટલાના છેડા ઉપર સૂઈ રહેલા કુલીએ હમણાં જ પોતાની

આંખો મીંચી હતી. તે એકાએક હાંક સાંભળી ‘ હ હજુર ’
કહી ઉઠી ખેડો ગયો. ફેટા ઉપાડી લઈ તે ઘણી ઝડપથી માથે
ખાંધણ લાગ્યો.

કુલી પાસે આવ્યો એટલે રમણીએ તેને કહ્યું:—“ પેલા પોલ
સાહેબના ઓરડા માટે બીજો કોષ કુલી છે કે ? ”

કુલી બોલ્યો:—“ સાહેબ ! એ ઓરડાનો કુલી હતો; પરંતુ
ચાર વાગ્યે તેને કામપરથી રજા આપી દેવામાં આવી છે. ”

“ હમણાં બીજો કોષ કુલી અત્રે નથી કે ? ”

“ ના હજુર—હમણાં અત્રે કોષ નથી. બે પ્રથમથી આતા
કરી હોત તો—”

“ ઠીક, બ; તું એ ઓરડાનો પંખો ખેંચ.”

કુલીએ ફેટલીક કાણ સૂધી ચુપ ઉભા રહી રખણિત વચ્ચે કહ્યું:—
“ હજુર ! એ સાહેબ મજુરી આપવામાં ધણી ગડબડ કરે છે.”

“ મજુરી મહારી પાસેથી લેજે. ”

“ ધણું સારું હજુર. ” આમ કહી કુલી પોતાની બેસવાની
પેંક બોક્ષ ઉંચાડી લઈ પોલ સાહેબના ઓરડા તરફ ગયો. પંખો
ખેંચવાનું દોરડું ખેંચી જ બૂલવું હતું.

રમણીએ જોયું કે, કુલી બરાબર પંખો ખેંચે છે. તેણે વિચાર્યું:—
“એ પાછો જાંબી જવો ન જોઈએ. તણાતા પંખા નીચે સૂઈ રહે-
વામાં મુશ્કેલી એ છે કે, જવો પંખો ખેંચાતો બંધ થાય છે કે
તરત જ જાંબ ઉડી જાય છે. કલકતામાં વિજળીના પંખા થતાં કેવી
સગરકતા થઈ છે ! ”

પોતાના ઘરની હકીકત રમણીને યાદ આવી. તેણે વિચાર્યું—
“હમણાં બકુરાણી શું કરતી હતી ? તે શયનગૃહમાં કીકીને છાતી
સરસી ચાંપી સૂઈ ગઈ હતી. પાસે રેમલ ઉપર થર્મોફેરરમાં કીકીનું
ગરમ દૂધ તૈયાર હતું. રાત્રે એ વાઝા પછી જાંબ ઉડી જતાં કીકી
બહારે રહ્યા સામરી ત્યારે બહુ હાડી તેને દૂધ પાસે. બકુની જાંબ

જલ્દી ઉડશે ખરી કે ? પહેલાં તે એમ કહેતી હતી કે, ‘મહારા સરીર ઉપરથી હાથી ચાલ્યો જાય ને મહેને ખબર ન પડે એવી મહારી ઊંધ છે.’ માતા થયા પછી તેની ઊંધ કાંઈક અંશે ઓછી થઈ છે. હમણાં પાસેના ઝોરડામાં દાસી સૂઈ રહી હતી. ઠીકીનું રડવું સાંભળી બહુ નહિ જાગે તો દાસી તેની પાસે દોડી જઈને તેને જગાડશે. કાલે બહુને પત્ર લખતી વખતે આ સંધળી હઠીકત લખવી પડશે. હું લખીશ કે, ‘કાલે રાત્રે એક વાગ્યે મહેને ઊંધ નહિ આવવાથી ઓટલા ઉપર આરામ ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો હું ત્હારા વિચાર કરતો હતો.’”

એકાએક રમણીના વિચારોનો પ્રવાહ બદલાઈ ગયો. તેણે વિચાર્યું:—“એ સંધળી હઠીકત તો લખીશ; પરંતુ તે સાથે પંખો ખેંચનાર કુલીની હઠીકત પણ લખવી પડશે ! સ્થાંજે સાથે શરવા જવાની અને પછી રાત્રે પોતે હરકત વેડી સુશીલા માટે પંખો ખેંચનાર માણસ મોકલવાની હઠીકત પત્રમાં વાંચી બહુરાણી તેનો ઉધો અર્થ તો નહિ કરે ને ! તે કદાચ એવો વિચાર કરે કે, ‘ઓ મા ! પારખી બાયડી માટે આટલી પીડા શામાટે વેઠવી જોઈએ !’ તો ? બીચારી સુશી ઘણી દુઃખી હોવાથી મહારા મનમાં માયા ઉપજે છે ! બહુ મહારા લખાણનો ઉંધો અર્થ ન કરે તો સારું !”

ક્રમે ઘડીઆળમાં એકનો ટકેરો વાગ્યો. ધીમે ધીમે આકાશમાં મેઘનો સંચાર થયો. તેથી જ્યોત્સ્ના સહજ મ્હાન થઈ ગઈ. મૃદુ વાયુ વિહરવા લાગ્યો. આરામ ખુરસીમાં પડી રહી રમણીએ પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં.

કલાક કરતાં પણ વિશેષ સમય સૂધી તે એવી રીતે ખુરસીમાં પડી રહ્યો; પરંતુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. પ્રથમની જ સંધળી ચિંતા એ બિન આકારથી અને બિન્ન બાવથી તેને ઉદ્ભ્રાન્ત બનાવી દીધી.

કલાક પછી રમણીએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો તે વખતે આકાશમાં વિશેષ વાદળોનો ફેલાયો હતાં. ધીમે ધીમે વાયુનો વેગ વધ્યો તથા એ વેગે તોફાનનું રૂપ લીધું. તેના ઝોરડાનાં ખુદ્ધાં

બારણાં ' ધમ્મ ધમ્મ ' અવાજ સાથે પછડાવા લાગ્યાં. રમણીએ હઠી ઝડપથી બારણાં બંધ કરી દીધાં. પછી ઓટલા ઉપર ઉભો રહી વાયુનું એ રાત્રિનૃત્ય રમણી જોવા લાગ્યો. જ્યોત્સ્ના મેઘ અથવા વાયુને લીધે એ વખતે અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

પંદર મિનિટ સૂધી વાયુનું તાંડવ તોફાન ચાલ્યું. પછી તેનો વેગ નરમ થયો. તોફાન નરમ પડતાંની સાથે ' ટપ ટપ ' કરતી વૃષ્ટિ થવા લાગી. રમણી આરામ ખુરસીને દિવાલ તરફ ખેંચી તેના ઉપર બેઠો. ' ટપ-ટપ ' કરતી વૃષ્ટિ પડતી હતી. કાળા આકાશમાં વચ્ચે વચ્ચે વિજળી ચમકતી હતી. રમણી ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“ આ પવનનું તોફાન થઈ પછી વૃષ્ટિ પડવા લાગી. સુશીલા આમાંનું કાંઈ જાણતી હશે કે ? કાલે એ મળશે એટલે હું તેને પૂછી જોઈશ. ”

એ સિગારેટનો ધુમાડો કાઢી નાખી રમણી સૂઈ રહેવા ગયો. તેના શરીર અને માથામાં ધૂળ બરાબ હતી. સ્નાનગૃહમાં જઈ સાબુથી હાથ મ્હોં ધોઈ ટુવાલ લઈને તે શરીર લુંછવા લાગ્યો એ વખતે ' ટણ ટણ ' કરતા ત્રણ વાગ્યા.

રમણી બિજાનામાં સૂઈ ગયો; પરંતુ તેને જાંઘ આવી નહિ. ગરમી ધણી હતી. અડધા કલાક સૂધી બિજાનામાં આજોટી તે પુનઃ ખંઘાર નીકળ્યો. એ વખતે વૃષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી. વાદળાંઓનો જમાવ ઓછો થઈ ગયો હતો. બાકીની રાત રમણીએ ખુરસીમાં પડી રહીને જ પસાર કરી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

મુશીલાની કૃતજ્ઞતા

મળસ્કે રમણીને સહજ તંદ્રા આવી હતી. પ્રભાતનો પ્રકાશ આંખો ઉપર પડતાં તેની તંદ્રા હઠી ગઈ. પછી હઠી બિજાનામાં સૂઈ જઈને કલાકેક તે ઊઘ્યો.

રહવારે સાડા સાત વાગ્યે રમણી બ્યારે મ્હા પીતો હતો ત્યારે દારના પર્દાની બહારથી પોણનો કંઠસ્વર સાંભળાયો કે:-“ હું અંદર આવી શકું તેમ છું કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ આવો. ”

રાતના પોષાકમાં પોણે પ્રવેશ કરી રમણીને અભિવાદન કર્યું. રમણીએ પણ તેને પ્રત્યભિવાદન કરી બેસવા કહ્યું. પોણે એક ખુરસી ઉપર બેસી કહ્યું:-“ કાલે રાત્રે આપને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હશે ? ”

“ તેનું કાંઈ કારણ ? ”

“ આપનો પોતાનો કુલી અમારો પંખો ખેંચવા મોકલી આપ બહાર ઓટલે આરામ ખુરસીમાં પડી રહ્યા હતા એમ મ્હેં સાંભળ્યું છે ! આપે શા માટે ઓટલું બધું કષ્ટ વેઠ્યું ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ પરમ દિવસે રાત્રે ગરમીને લીધે જીંધ નાંહ આવવાથી મિસિસ પોણનું માથું દુઃખવા આવ્યું હતું. કાલે રાત્રે પણ પુષ્કળ ગરમી હોઈ આપનો પંખો ખેંચનાર કુલી નહોતો તેથી-”

પોણ બોલ્યો:-“ રાત્રે પંખો ખેંચનાર કુલીનો બંદોબસ્ત જો કે મ્હેં કયો હતો. એ માણસે ઘેરથી ખામને આવવા કહ્યું હતું. મોડી રાત્રે બ્યારે જીંધ ઉડી ત્યારે મ્હેં પંખાને ચાલતો જોયો. મ્હેં વિચાર્યું કે, મ્હારો કુલી જ આવ્યો હશે. રહવારે ઉઠ્યા પછી મુશીને મુખે મ્હેં સાંભળ્યું કે, પ્રથમ રાત્રે તે બિલ્કુલ જીંધી ચઢી નહોતી. રાત્રે બાર વાગ્યા પછી પંખો બ્યારે ચાલુ થયો ત્યારે તેને જીંધ આવી હતી. મ્હેં વિચાર્યું કે, મ્હારો કુલી નવ વાગ્યે તેને આવવાનું કહેલું હોવા છતાં બાર વાગ્યે આવ્યો છે તેથી એ રાસ્કલની અડધી મજૂરી કાપી લઈશ. પણ રહવારે બહાર નીકળી જોયું તો આપનો કુલી અમારો પંખો ખેંચતો હતો ! તેને મુખે સઘળી હકીકત મ્હેં સાંભળી છે. ”

રમણીએ કહ્યું:- “ પ્રથમ તો મહેં બીજો કુલી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ આટલી મોડી રાત્રે મળી શક્યો નહિ. ”

પોલ બોલ્યો:- “ ના મળી શક્યો તો અમને થોડું કષ્ટ વેઠવું પડત; આપે શા માટે કષ્ટ વેઠ્યું ? આપ આખી રાત આટલા ઉપર આરામ ખુરસીમાં પડી રહ્યા હતા એ વાત સાંભળી સુશી ઘણી દુઃખિત અને લજ્જિત થઈ છે. તેણે મહેંને કહ્યું, ‘ જાઓ જાઓ, મિસ્ટર બોઝ પાસે ક્ષમા માગી આવો. તેમને મહારી કૃતજ્ઞતા જાણાવી આવો. ’ ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:- “ એમાં ક્ષમા માગવા જેવું શું છે ? આપણે પુરુષ હોવાથી સર્વ પ્રકારનું કષ્ટ વેડી શકીએ તેમ છીએ; પણ સ્ત્રીજાતિ- ”

પોલ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:- “ કાલે આપ સુશીને ખુદી હવામાં ફેરવી લાવ્યા હતા તેથી તેને ઘણો લાભ થયો છે. રાત્રે એને ઘણી સારી ક્ષુધા લાગી હતી. કાલે જો આપ તેને ફરવા ન લઈ ગયા હોત અને રાત્રે દયા કરી કુલીને પંખો ખેંચવા ન મોકલત તો બે રાત્રિના ઉભમરાથી તે કદાચ બીમાર થઈ જાત. ”

રમણીએ પૂછ્યું:- “ આજે એમનું શરીર સારું છે ને ? ”

“ ઘણું સારું છે, તેણે કહ્યું, ‘ હું સ્નાન કર્યા સિવાય મહાર નીકળી શકીશ નહિ. તમે હમણાં જ જઈને મહારા તરફથી મિસ્ટર બોઝને ધન્યવાદ આપી આવો. ’ હવે હું રજા લઉં છું. સ્નાન કરી આઠ વાગ્યે મહારે ખંડાર જવાનું છે. ” આમ કહી પોલ ચાલ્યો ગયો.

રમણી જાણતો હતો કે, સુશી હમણેનાં નવ વાઘ્યાની અંદર સ્નાન કરી ખંડાર આવતી હતી. તેથી આજે તે બીજા દિવસ કરતાં એક કલાક પૂર્વે જ દાઢી મુડી સ્નાન કરી તૈયાર થઈ ગયો-કાણુ જાણે કદાચ સુશી જ એકાએક ધન્યવાદ આપવા આવી ચઢે તો ! પોષાક પહેરી, સિગારેટ સળગાવી, રમણી એક નવલકથા હાથમાં લઈ વાંચવા બેઠો.

નવ વાગતાંની સાથે જ ઓટલા ઉપર સ્ત્રીના જોડાનો અવાજ રમણીના સાંભળવામાં આવ્યો; પરંતુ એ અવાજ રમણીના ઓરડાના દ્વાર સુધી નહિ આવતાં થોડેથી પાછો દૂર જતો રહ્યો. એવામાં બહારથી વીણાના જેવા મધુર સ્વરે સુશીએ કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! ”

“ યસ. ” કહી ઝડપથી ઉઠી રમણીમોહન બહાર ગયો. સુશીને જોઈ તેણે પૂછ્યું:—“ આજે આપની તબિયત સારી છે ને ? માથું દુઃખતું નથી ને ? ”

સુશીએ આજે જરીની કારવાળી એક આસમાની સાડી પહેરી હતી. શરીર ઉપર જરીથી ભરેલું સફેદ રંગતું એક રેશમી પોલકું હતું. ભીંજાયલા વાળને તેણે એમજ બાંધી રાખ્યા હતા. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું:—“ મહેને જોઈ આપ શું ધારો છો ? ”

આપને જોતાં આપની તબિયત આજે સારી લાગે છે. ”

સુશીએ એકાએક ગંભીર થઈને કહ્યું:—“ પણ મહેને આપના ઉપર રીસ ચઢી છે. ”

રમણીએ હસીને પૂછ્યું:—“ રીસ ચઢવાનું કારણ ? ”

“ આપે શા માટે કાલે રાત્રે આપના કુલીને અમારો પંખો ખેંચવા મોકલ્યો ? આપે શા માટે ઓટલું બંધું કષ્ટ વેઠ્યું ? ”

“ ના—ના, મહેં બિલ્કુલ કષ્ટ વેઠ્યું નથી ! ”

“ આપ અસત્ય બોલો છો. ઝરમીને લીધે અંદર સ્વર્ષ ન રહેવાયું તેથી આપ આખી રાત ઓટલા ઉપર આરામ ખુરસીમાં પડી રહ્યા હતા ! મહેં કાંઈ સાંભળ્યું ન હોય એમ આપ ધારો છો કે ? ”

“ ખુરસીમાં હું ધણા આરામથી ઊંઘ્યો હતો. ”

“ વાહ ! ખુરસી ઉપર સ્વર્ષ રહેવાથી માણસને ઊંઘ આવે પરી કે ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ મિસિસ પોલ ! હું માણસ છું કે ? ”

સુશીએ હવે હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ માણસ નહિ તો આપ કોણ છો ? એન્જલ છો ? દેવદૂત છો ? ”

“ તેનાથી ઉલટો છું; હું એક જનવર છું. ”

“ આપની સ્ત્રીએ આ ઉપાધિ આપને આપી હશે ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ રૂપસુંદરી અને જનવરની પૃથ્વીમાં જોડી ગણાય કે ? મિસિસ પોલ ! આપ ઉમાં કેમ રહ્યાં છો ? અરે લક્ષમણ ! ખુરસી લાવ.” લક્ષમણે દોડી આવી એ ખુરસીઓ ઝોરડામાંથી ખસાર કાઢી આપી. પછી એક ટીપાઈ લઈ આવી તેના ઉપર તેણે રમણીની સિગારેટોના ડબ્બો, દીવાસળીની પેટી અને બરમ નાખવાનું કાચપાત્ર વગેરે સામગ્રી મૂકી.

સુશીએ ખુરસી ઉપર બેસી સિગારેટોના ડબ્બા તરફ જોઈ કહ્યું:—“ આપ પુષ્કળ સિગારેટ પીઓ છો. ઠીક કહો જોઈએ કે રોજ કેટલી સિગારેટ પીઓ છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ એક ડબ્બામાં પચાસ સિગારેટ આવતી હોઈ ડબ્બો બે દિવસ ચાલે છે. ”

ડાબા હાથની તર્જનીદ્વારા પોતાના ગણડને સ્પર્શ કરી સુશીએ કહ્યું:—“ Oh. I never ! રોજની પચીસ સિગારેટ આપ પીઓ છો ! મિસ્ટર બોઝ ! એથી આપનાં ફેફસાં ખરાબ થઈ જશે. આપનાં પત્ની એ માટે આપને કાંઈ કહેતાં નથી કે ? મહેને લાગે છે કે બ્યુટી બીસ્ટને પહોંચી શકતી નથી, કેમ ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ એમ જ છે ! ”

“ વારું, આપનાં સ્ત્રીનું નામ શું છે મિસ્ટર બોઝ ? ”

“ તેને બધાં બકુ કહીને બોલાવે છે. ”

“ બોકુ ? એ બધાં બોકા (મૂર્ખ) છે કે ? ”

“ ના, તે મહેને બહુ બકબક કરે છે તેથી તેનું નામ બકુ છે ? ”

“ તેઓ બહુ બકે છે કે ? ઠીક, શું કહીને બકે છે ? ”

“ જનવર કહીને. ”

“ ના—ના, ખરું કહોને કે આપની સ્ત્રીનું નામ બકુ કેમ છે ? ”

એક સિગારેટ સળગી જવા આવી હતી. એ સિગારેટના સ્પ-

શંકા બીજી સિમારેટ સગમાલીને રમણીએ પોતાની પત્નીના નામનું રહસ્ય સુશી પાસે બહુત કર્યું.

સુશીએ કહ્યું:-“ બકુલમાળા ? નામ તો ઘણું સરસ છે ! આપને ઘણું ગમે છે, કેમ ? ”

“ નામમાં ગમવા ન ગમવા જેવું શું છે ? ખરી વાત તો માણસની છે. ”

“ નામમાં ગમવા ન ગમવા જેવું કાંઈ નથી કે ? ! ત્યારે મહારું Susanna નામ આપને કેમ ગમ્યું નહિ ? ”

રમણી બોલ્યો:-“ સુશીલા નામ મધુર છે તેથી. ”

“ અને બકુલમાળા નામ કેવું છે ? ઘણું જ મધુર કેમ ? આપ કબૂલ ન કરો તો પણ હું સમજી શકું છું. ” કહી સુશી અધર સાથે ઓઠ ચાંપી, કંઈ સહજ નમાવી માથું હલાવવા લાગી.

રમણીએ કહ્યું:-“ હું તેને બકુલમાળા કહીને બોલાવતો નથી, બકુરાણી કહીને બોલાવું છું. ”

“ બકુરાણી ? બકુરાણી નામ વળી સવિશેષ મધુર છે ! આપે કવીન્દ્ર રવીન્દ્ર બાપુનું ‘ભક્તહૃદય’ વાંચ્યું છે ?

સાંભળ્યું સાંભળ્યું શું નામ એ,

સાંભળ્યું સાંભળ્યું એ,

નલિની નલિની નલિની નલિની

કેવું મધુર એ !

તેમાં થોડો ફેરફાર કરીએ,

બકુરાણી બકુરાણી બકુરાણી

કેવું મધુર એ !

અરે ! આ તો છન્દઃપતન થઈ ગયું. ” આમ કહી સુશી મૃદુહાસ્ય કરવા લાગી.

રમણીએ કહ્યું:-“ આપનું નામ એ સ્થળે મૂકીએ તો

સુશીલા સુશીલા સુશીલા સુશીલા

કેવું મધુર એ !

હન્નું પતન થતું નથી. ”

મુશીએ રોષદર્શક કટાક્ષ ફેંકીને કહ્યું:—“ભાઓ ભાઓ, આપ ધણા દુષ્ટ છો ! ”

આમ જતાં મુશીનો રોષ વિશેષ સમય સુધી ટક્યો નહિ. અસ્પષ્ટાળ પછી હસીને તેણે કહ્યું:—“ ઠીક, બકુરાણીને ઇંગ્લેન્ડમાં શું કહેવાય ? The Queen of Scolders ? ”

રમણીએ પણ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ The Queen of Idiots. ”

મુશી હસવા લાગી:—“ હા હા હા—The Queen of Idiots—હી હી હી. પરંતુ મિસ્ટર બોઝ ! આ આપનો ભયાનક અન્યાય છે ! બે બે, તેમની સાથે મહારી મુલાકાત થશે તો આ વાત હું તેમને કહી દઈશ. એક વખત કલકત્તા આવું એટલી જ વાર છે. ”

રમણી બોલ્યો:—“ આપ ખરેખર મહારે ઘેર આવશો કે ? બે આવશો તો આપનાં દર્શનથી મહારી ભી, બહેન વગેરે ધણું પ્રસન્ન થશે. ”

મુશી:—હું આવીને બકુરાણી સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધીશ. મિસ્ટર બોઝ ! બકુરાણીની ઉમ્મર કેટલી છે ?

રમણી:—આપના જેટલી જ.

“ અઢાર વર્ષ ? ”

“ ના ઝોગણીસ. ”

“ ભલેને ઝોગણીસ વર્ષનાં હોય. હું તેમને મિસિસ બોઝ કહીને નહિ બોલાવતાં બકુરાણી કહીને જ બોલાવીશ. એથી આપને કોઈ પણ પ્રકારની આપત્તિ નથી ને ? ”

“ મહેને શી આપત્તિ હોય ? ” કહીને રમણીએ એક નવી સિગારેટ સળગાવી.

મુશીએ માલ ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું:—“ વળી પાછી નવી સિગારેટ સળગાવી ? આ અડધા કલાકમાં ત્રણ સિગારેટ ચમ. હું ખરું

કહું છું મિસ્ટર બોઝ ! આપ આટલી બધી સિગારેટો ન પીશો. આપના ઉપર આપની સ્ત્રીનું શાસન નહિ હોવાથી જ આપ બગડી બેસેલા લાગો છો ! ”

“ હું બગડી ગયો છું કે ? ”

સુશીએ વિશેષ ગંભીર થઈને કહ્યું:—“ ઘણા બગડી ગયા છે. કલકત્તા આવી આપનાં સ્ત્રીને હું એવો મંત્ર શીખવાડી દર્શક કે આપને બરાબર બર પડશે ! એ વખતે આપને એમ જ લાગશે કે, સુશીલા સાથે કોઈ કુક્ષણે જ આપનો પરિચય થયો છે ! ખરી રીતે જોવા જતાં બંગાળી સ્ત્રીઓ હજી સ્વામી ઉપર શાસન કરવાનું શીખી નથી. મહારી એક સખી છે; તે ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રી છે. તેણે એક બંગાળી બેરિસ્ટર સાથે લગ્ન કર્યું છે. તે શું કહે છે એ આપ જાણો છો કે ? ”

“ કેમ, તે શું કહે છે ? ”

“ તે કહે છે કે, The one idea of Bengalee wives is to overfeed their husbands. આ ખાઓ-ફાળું ખાઓ-રમકડું ખાઓ-મહારા સમ ખાઓ. ”

સુશીની બોલવાની રીત જોઈ રમણી પુષ્કળ હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:—“ આપ ઘણું ખોટું કરો છો. આપ આવી રીતે સ્વ-જાતિની નિન્દા કરો છો કે ? ” સુશી પચ્ચક્રમરમાંથી વાંકી વળીને હસવા લાગી.

હસતાં હસતાં રમણીએ કહ્યું:—“ જુઓ, આપ એક કામ કરો. આપ અને આપની એ ઇંગ્લેન્ડ સખી મળી બન્ને જણાં કલકત્તામાં એક નિશાળ ઉઘાડો. બંગાળી વહુઓને એ નિશાળમાં દાખલ કરી આપ તેમને સ્વામીને શાસન કરવાની વિદ્યા શીખવાડો. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ આપ બકુરાણીને અમારી નિશાળમાં મોકલી દેશો કે ? ઠીક, કલકત્તા આવીને તરત જ હું નિશાળ ઉઘાડીશ. ”

રમણીએ ઘડીઆળમાં જોયું તો દશ વાગ્યા હતા. સુશીએ પૂછ્યું:
“ હવે ખંઠાર જશો કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ હા, બજારમાં જવું છે. બકુરાણી માટે એક ગોદડસ્ટોનની પીન ખરીદવી છે. એ ખરીદવાનું હું રોજ બુલી જાઉં છું. આજે શનિવાર છે તેથી જો આજે ખરીદ કરી ન લાવું તો કાલે રવિવારે બજાર બંધ રહે અને કાલે પણ ખરીદવાનું બની ન શકે. અરે લક્ષમણ ! મોટર લાવ. ”

લક્ષમણ સુંદરસિંહને ખબર આપવા દોડ્યો. સુશીએ પૂછ્યું:—
“ કેવી પીન ખરીદ કરશો ? ”

“ કેવી ખરીદ કરીશ તે તો હું જાણતો નથી. જઈને કહીશ કે
“ એક ગોદડસ્ટોનની પીન લાવો. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ આપ તો કાંઈ જાણતા નથી. આપ આપને પસંદ પડશે એવી પીન ખરીદી લાવશો. પુરુષો કેવી પસંદગી કરે છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. પીન કાંઈ એક જ જાતની ઝોણી આવે છે ? એમાં તો અનેક જાત આવે છે. એક ઘણી સુંદર જાતની પીનને હું જાણું છું ! ”

રમણી બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્યારે તો આપ એક કામ કરો. આપને જો કાંઈ કષ્ટ ફિલા હરકત પડે તેમ ન હોય તો આપ મ્હારી સાથે ચાલો. આપ જોઈ તપાસી પસંદ કરી આપો તો ઘણું સારું. ઝીજાતિની વસ્તુઓ ઝીજાતિ જ સારી રીતે પસંદ કરી શકે છે. ”

સુશીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ ત્યારે હું આવું કે ? ”

“ જો આપને કાંઈ હરકત ન હોય તો આવો. ”

સુશીએ થોડા સમય સુધી સ્વગત કાંઈ વિચાર કર્યો. છેવટે તેણે કહ્યું:—“ ના ના, મ્હને કાંઈ હરકત નથી. ચાલો. ”

મોટર આવી ઝોટલાનાં પગથીયાં પાસે ઉભી રહી. બન્ને જણાં તેમાં બેસી પીન ખરીદવા નીકળી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું

કૃતજ્ઞતાદર્શક ભેટ

રમણીની મોટર જ્યારે ડાક બંગલામાં પાછી ફરી ત્યારે લગભગ અગ્નિઆર વાગ્યા હતા. રમણીએ સુશીને માડીમાંથી નીચે ઉતારીને કહ્યું:—“પોલ સાહેબ હજી પાછા રયા હોય એમ લાગતું નથી.”

“આવશે જ્યારે આવવું હશે ત્યારે.” સુશીએ કહ્યું.

પછી બન્ને જણાંએ પોત પોતાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. રમણીએ ખીસ્સામાંથી કેટલીક નહાની મ્હોટી ડબ્બીઓ બહાર કાઢી ટેબલ ઉપર મૂકી. પછી ખુરસીમાં બેસી એકે એક એ ડબ્બીઓ ઉઘાડી તે તેમાંની વસ્તુઓની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. સઘળી વસ્તુઓ ગોલ્ડસ્ટોનની બનેલી હતી. પહેલી ડબ્બીમાંથી એક સેટ ખમીસનાં મનોહર બટન નીકળ્યાં, બીજીમાં પણ બટન હતાં. ત્રીજી ડબ્બીમાં એક જોડ બંગડીઓ હતી. એ બંગડીઓની જોડતું મૂલ્ય બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ બેઠું હતું. એ બંગડીઓ રમણીએ બકુરાણી માટે ખરીદ કરી હતી. એ ડબ્બીઓમાં બે જોડ ઇઅરીઝ હતાં. એક જોડ રમણીની કાકી માટે હતી અને બીજી જોડ બાબીની કન્યા સરોજિની માટે હતી. બીજી એ ડબ્બીઓમાં બે પીન હતી. તેમાંની એક પીન રમણીએ બકુરાણી માટે ખરીદ કરી હતી અને બીજી પીન અન્ન એક બક્ષિને માટે ખરીદ કરી હતી. બટનો સિવાય બીજી સઘળી વસ્તુઓ સુશીએ પસંદ કરી આપી હતી. એ પસંદગી કરવામાં અનેક વસ્તુઓ તપાસી એ બીચારીને પ્રુષ્ઠળ કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું; તેથી બીજી પીન સુશીને ભેટ આપવા માટે રમણીએ ખરીદ કરી હતી. આમ છતાં હજી સુધી એ પીન સુશીને તેણે આપી નહોતી. તેનું કારણ એ હતું કે, સુશીને તેના સ્વામીની ગેરહાજરીમાં પીન ભેટ તરીકે આપવાનું તેને ઉચિત લાગ્યું નહોતું. પોતે એ પીન સુશી માટે ખરીદ કરી છે એ વાત પણ હજી સુધી રમણીએ સુશીને કહી નહોતી.

સુશીની પીનની ડબ્બી બહાર રાખી બીજી ડબ્બીએ રમણીએ મથાસ્થળે મૂકી દીધી. પછી કાગળનો એક કડડો લઈ રમણીએ ધ્રુવજીમાં તેના ઉપર લખ્યું :- “ કૃતસુતાદર્શક ભેટ. ” પછી નીચે પોતાના નામની સહી કરી તારીખ લખી અને એ કાગળ પીનની ડબ્બીમાં મૂકી, ડબ્બી બંધ કરી તેણે પોતાના ખીસ્સામાં મૂકી દીધી.

થોડા સમય પછી ખાનસામાએ ઉપસ્થિત થઈને કહ્યું :-
“ હજુર ! ખાણું ટેવલ ઉપર તૈયાર છે. ”

રમણી ડિનર રૂમમાં ગયો તો ત્યાં તેણે સુશીને આવેલી જોઈ નહિ. પોલ પોતાના રથાન ઉપર બેસી સિગારેટ ફુંકતો હતો. ડિનર રૂમમાં પ્રવેશ કરી રમણીએ કહ્યું :- “ આજે મિસિસ પોલને મહે ધણું કષ્ટ આપ્યું છે. ”

પોલે ધણા ગંભીર ભાવથી કહ્યું :- “ એ વાત મહે સાંભળી છે. મહાશય ! મહારે કહેવું જોઈએ કે, આપે એ સારું કર્યું નથી. ”

રમણીએ એ વાક્યનો અર્થ સમજી નહિ શકાવાથી પૂછ્યું :-
“ કારણ ? ”

પોલે સહજ હસીને કહ્યું :- “ પ્રથમ હું એક વાત કહું છું તે સાંભળો. કલકત્તામાં અમારી રૂમમાં એક બંગાળી બાપુ છે; તેઓ ધણા કંજુસ છે. અમે કેટલાક મિત્રોએ મળી એક દિવસે તેમને ધણા મહાત કર્યા હતા. અલંકારની દુકાનનું એક મોડું સુચિપત્ર તેમની સ્ત્રીના નામ ઉપર અમે પોષ્ટમાં મોકલ્યું હતું. ” આમ કહી તે ‘ હો હો ’ કરી હસવા લાગ્યો.

હવે પોલના મનનો ભાવ સમજી જઈ રમણીએ હસીને પૂછ્યું :- “ પછી ? ”

“ પછી શું ! ઘરમાં રહેવું બાપુસાહેબ માટે મુશ્કિલ થઈ ગયું. એ તો કેવળ સુચિપત્ર હતું; પરંતુ આજે આપ તો સુશીને અલંકારની આખી દુકાન બતાવી આજ્યા છો ! સ્ત્રીજાતિ અલંકારની

દુકાનમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેના મનનો ભાવ કેવો થાય છે એ આપ જણો છો કે ? ”

“ કેમ, કેવો ભાવ થાય છે ? ”

“ માછલાંની દુકાનમાં પ્રવેશ કરતાં ખિલાડીનો જેવો ભાવ થાય તેવો. એનું ફળ મ્હારે જ ભોગવવું પડશે. મિત્ર થઈને આપે મ્હને દુઃખદાયક થઈ પડે એવું કાર્ય કર્યું ! ” આમ કહી પોલ પાછો હસવા લાગ્યો.

આ સમયે સુશીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું:—“ આટલું બધું હસવાનું શું કારણ છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ મિસિસ પોલ ! આપના સ્વામીએ ખિલાડી સાથે આપની સરખામણી કરી છે. ”

સુશીએ બ્રકુટી સંકુચિત કરી કહ્યું:—“ ખિલાડીની સાથે ! કેમ એવું મ્હેં શું કર્યું છે ? ”

“ એમને જ પૂછી જુઓ. ” કહી રમણી મુખ ડાબી હસવા લાગ્યો.

પોલે કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! આ શું આપ બ્યાજબી કામ કરો છો કે ? ”

સુશીએ સ્વામી તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“ કેમ, તમે મ્હને ખિલાડી સા માટે કહી ? ”

રમણી બોલ્યો:—“ તેઓ આપના નામ ઉપર કવિતા રચવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે, સુશી સાથે પુત્તી (ખિલાડી) નો પ્રાસ બરાબર મળે છે. ”

સુશીએ પ્રથમ સ્વામી તરફ અને પછી રમણી તરફ જોઈ કહ્યું:—“ આપ વાતને બનાવો છો ! હું કાંઈ જાણતી ન હોઉં એમ આપને લાગે છે કે ? ”

રમણીએ ખીસ્સામાંથી પીનની ડાબી બહાર કાઢી કહ્યું:—“ ખિલાડી મહાશયા ! આમાં જે સાધારણ મછલીનો કડકો છે એ સ્વીકારો. ”

ડબ્બી ઉધાડી સુશી બોલી ઉઠી:-“આ શું! પેલી પીન!” કહી કાગળનો કડકો ઉધાડી તેણે વાંચ્યો. સહજ લબ્બિત અને વિરક્ત થઈને તેણે કહ્યું:-“ ધર માટે ખરીદ કરેલી હોવા છતાં મ્હને કેમ આપો છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ના, મિસિસ પોલ ! આ બીજી પીન મ્હેં ધર માટે ખરીદ કરી નથી; આપને માટે જ ખરીદ કરી છે. આપને એ ધણી ગમી હતી તેથી.....”

પીન હાથમાં લઈ પોલ તેની પરીક્ષા કરતાં કરતાં બોલ્યો:-
“ વાહ-વાહ ! બહુ સુંદર છે ! સુશી, ત્હેં મિસ્ટર બોઝને ધન્યવાદ ન આપ્યો કે ? ”

સુશીએ રમણી તરફ જોઈ સ્પલિત કંઠે કહ્યું:-“ ધન્યવાદ. ”

સુશીના હાથા ખભાની સહજ નીચે ઇંગ્રેજ દુકાનની બનાવટી સોનાની એક પીન સાડીના પાલવ સાથે આબદ હતી. પોલે એ પીન કાઢી નાખી તે સ્થળે આ નવીન પીન સંલગ્ન કરતાં કરતાં કહ્યું:-“ સુશીને દરેક માથુસ જે જોઈએ તે આપે છે; મ્હને કોઈ કાંઈ આપતું નથી ! ઠીક, સારું સારું ! ”

હસવામાં અને વાતચિતમાં બોજનક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ.

બોજન કરી રહ્યા પછી પોતાના ઝોરડામાં જઈ રમણી સ્ત્રીને પત્ર લખવા બેઠો. આગલે દિવસે સુશી સાથે ફરવા જવાની અને રાતની પંખા સંબંધીની હકીકત ટૂંકમાં લખી નાખી આજે સહવારે બકુરાણી સંબંધી સુશી સાથે જે વાતચિત થઈ હતી તેનું તેણે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. દુકાને જઈ અલંકાર ખરીદ કરવામાં સુશીએ વેઠેલું કષ્ટ તથા કર્તવ્ય તરીકે તેને આપેલી પીનની ભેટનો ઉલ્લેખ કરી, બોજન વખતની બિલાડીની વાત, ઉપહારદાન અને પોલે સુશીને પીન પહેરાવતી વખતે ઉચ્ચારેલાં વાક્ય વગેરે હકીકત પથુ રમણીએ પત્રમાં લખી. પત્ર લખી રહ્યા પછી પોતાના માથા ઉપરથી ધણો ભાર હલકો થઈ ગયો હોય એમ તેને લાગ્યું.

વચ્ચો બદલી, ઝોરડામાં અંધકારી કરી, પંખાની નીચે રમણી સૂઈ ગયો. સૂઈ રહીને તેણે વિચાર્યું:—“ જો થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે સુશી એકલીને સાથે લઈ તેનું માથું ફુંખતું હશે તો પણ હું ફરવા જઈશ નહિ. ”

અંધ રાતનો ઉજાગરો હોવાથી રમણી જઈ જઈ ઊંઘી ગયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

અણ્યાલાપ

રમણી જ્યારે જાગત થયો ત્યારે પાંચ વાગ્યા હતા. ઝડપથી ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઈ પોષાક પહેરી તે બહાર નીકળ્યો. તેણે બહાર ઝોટલા ઉપર મ્હાના ટેબલને તૈયાર જોયું. સુશી એકલી બેસીને એક પુસ્તક વાંચતી હતી. રમણીએ તેનો પાસે જઈને કહ્યું:— “ મિસ્ટર પોલ બહાર ગયા છે કે ? ”

“ હા, ઘણા વખતથી બહાર ગયા છે. આપની મ્હા લાવવા કહું ? ”

“ હું ખબર આપું છું. ” કહી રમણીએ ઝોટલાને છોડે જઈ ખાનસામાને મ્હા લઈ આવવાનો હુકમ કર્યો. પછી પાછા ચથાસ્થળે આવી તેણે કહ્યું:—“ કાલે આપણે ત્રણે જણાંએ ફરવા જવાની વાત નક્કી થયેલી છે તે યાદ છે કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ હા, યાદ છે. ”

“ ક્યાં જવાનો આપે નિશ્ચય કર્યો છે ? ”

“ એ સંબંધી મ્હારી એમની સાથે કાંઈ વાત થઈ નથી. ”

“ સત્રે ડિનર લેતી વખતે ત્રણે જણાં મળી ક્યાં ક્યાં જવું એ નક્કી કરીશું. ”

“ આજે સત્રે તેઓ આવવાના નથી. ”

“ કારણ ? ”

“ કોટમાં તેમના એક મિત્રે તેમને ડિનરનું નિમંત્રણ કયું છે. પોતાનું કામકાજ પરવારી અહીં આવવા જેટલો વખત રહે તેમ નહિ હોવાથી તેઓ બારોબાર ત્યાં જવાના છે. કપડાં બદલવાને માટે પોતાની બાક્ષ પણ તેઓ સાથે લઇ ગયા છે. જમી પરવારીને રાત્રે તેઓ ત્યાં જ સૂઇ રહેશે. ”

“ રાત્રે અહીં ન આવતાં ત્યાં સૂઇ રહેવાનું કાંઇ કારણ ? ”

“ મહેં પણ એ કારણ પૂછ્યું હતું, ત્યારે તેમણે કહ્યું, એક વકીલ જીંદગીનો વીમો ઉતરાવનાર છે. કાલે સહવારે ડૉક્ટર સાહેબ એ વકીલના સ્વાસ્થ્યની પરીક્ષા કરનાર છે. સાત વાગ્યે વકીલને સાથે લઇ ડૉક્ટર પાસે જવાનું છે. ત્યાંનું કામકાજ પરવારી નવ દશ વાગ્યે અત્રે આવવાનું કહ્યું છે. ”

રમણીએ સ્વગત વિચાર્યું:—“ બન્ને મિત્ર ઘણા વખત પછી મળશે. મદિરાદેવીની પૂજા કરી પાછા ફરવા જેવી સ્થિતિ પોલ સાહેબની રહે એવો સંભવ નહિ હોવાથી તેમણે પોતાની બી પાસે આવું અસત્ય કારણ દર્શાવ્યું છે ! એક રીતે એ સારું જ થયું છે. છાકટા થઈ આવીને એ વીર પુરુષ કદાચ આ બીચારીને માર મારત-આજે એ વિષયનો ભય રહ્યો નથી. ”

ખાનસામે મહા લઈ આવ્યો. સુશીએ રમણીને મહા રેડી આપી. રમણીએ પૂછ્યું:—“ આપ નહિ પીઓ કે ? ”

સુશીએ ક્ષીણ કંઠે કહ્યું:—“ ના. મહેં પીધી છે. ”

“ પીધી છે તેથી શું થયું ? મહારી સાથે બીજે એક પ્યાલો પીવામાં શી હરકત છે ? ”

મૃદુ હાસ્ય કરી સુશીએ પોતાને માટે પણ એક બીજે પ્યાલો મહા રેડી.

મહા પીતાં પીતાં સુશીએ પૂછ્યું:—“ આજે કોઈ સ્થળે ફરવા જનાર છો કે ? ”

રમણીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. જો તે કદાચ કહે કે, 'હા જનાર છું તો ?—' સુશી પોતે ઇચ્છા દર્શાવી અર્થાત્ ઉપ-યાયિકા થઇ સાથે આવવાનો પ્રસ્તાવ તો અવશ્ય નજ કરે; પરંતુ સંન્યતાની ખાતર રમણીએ એમ કહેવું જોઇએ કે, 'આપ પણ સાથે ચાલોને.' આમ કહેતાં સુશી એ વાત પાછી ઠેકે એવો સંભવ નહોતો. વળી કાલે બકુરાણીને પત્ર લખતી વખતે એ વિષય માટે રમણીને ઘણું વિપન્ન થવું પડે. એકાદ ક્ષણમાં આ સધળો વિચાર કરી રમણીએ કહ્યું:—“ના, આજે ફરવા જવાની ઇચ્છા નથી.”

ત્હા પી રહ્યા પછી રમણીએ કહ્યું:—“આવો, ડાક બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં થોડો વખત ફરીએ.”

સુશી ઉઠીને જોડા બદલી આવી. જ્યાં સૂધી સૂર્યાસ્ત નહોતો થયો ત્યાં સૂધી બન્ને જણાં વાતચિત કરતાં ફર્યાં. છેવટે સુશીએ કહ્યું:—“હવે પાછા ચાલો.”

તેઓ બંગલામાં પાછાં ફર્યા એટલે રમણીના નોકર લક્ષ્મણે એ આરામ ખુરસીઓ ખસાર એટલા ઉપર લાવી જોડાનેડ રાખી. “હું હમણાં આવું છું.” કહી સુશી પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઇ.

રમણીએ પણ પોતાના ઓરડામાં જઇ વચ્ચે બદલી નાખવાની આવશ્યકતા અનુભવી. એક કલાક સૂધી ફરવાથી તેનું ગંજાક પસીનાથી ભીંજાઇ ગયું હતું. સ્નાનગૃહમાં જઇ હાથ મ્હોં ઉપર સાબુ યોળતાં યોળતાં તેણે વિચાર્યું:—“જે ભયથી ફરવા ન ગયો તે ભય અહીં બેસી રહેવા છતાં પણ દૂર ન થયો. આ સુશીલાની સોજતનો ત્યાગ હું કેવી રીતે કરું ? ! મ્હારી મુશ્કેલીનો પાર રહ્યો નથી. અહીં મ્હારે હવે વિશેષ દિવસ સૂધી રહેવું જ ન જોઇએ. જો બને તો આવતી કાલે જ અહીંથી ચાલ્યો જાઉં ! એ ખીચારી ઘણી દુઃખી છોકરી હોવાથી જ મનમાં માયા ઉપજે છે !”

પોષાક બદલી રમણી ખસાર નીકળ્યો એટલે સ્ત્રીના મધુર કંઠથી ગવાતા મીતનો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. ડાક બંગલા

ના ઝોટલા ઉપર અંધકાર હતો. તે તરફ રમણી ધીમે ધીમે અગ્રેસર થયો. નજીક જતાં જ તેણે સુશીને આરામ ખુરસીમાં અર્ધશાયિત અવસ્થામાં પડી પડી એક ગીત ગાતી સાંભળી.

રમણી નજીક ગયો ઝોટલે સુશીનું ગીત બંધ થઇ ગયું. રમણી-એ કહ્યું:-“ વાહ ! ઘણું સરસ ગાતાં હતાં ! ચુપ કેમ થઇ ગયાં ? ”

સુશી:-ના ના, એમાં શું માવા જેવું હતું !

રમણીએ પાસેની આરામ ખુરસીમાં બેસી કહ્યું:-“ સુર ધણો સારો હતો. શું ગાતાં હતાં ? ”

“ એ અમારા દેવળનું એક ગાન હતું. ધર્મના ગાનમાં શું સાંભળવા જેવું હોય ! ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ ત્યારે એક અધર્મનું જ ગાન ગાઓ ! ઠીક, આપ ઇંગ્રેજ ગાન જાણો છો કે ? ”

“ કેમ, આપને ઇંગ્રેજ ગાન ગમે છે કે ? ”

“ હા, બહુ ગમે છે. જો કે મહેં ઇંગ્રેજ વિશેષ ગાન સાંભળ્યાં નથી; પરંતુ જે બે ચાર સાંભળ્યાં છે તે મહેને બહુ ગમે છે. ”

“ આપે એ ગાન ક્યાં સાંભળ્યાં હતાં ? ”

“ થીએટરમાં. વિલાયત જઈ આવેલા મિત્રોને ઘેર સ્ત્રીઓને સુખે પણ બે ચાર સાંભળ્યાં છે. ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ઠીક છે, હું પણ આપને એક બે ઇંગ્રેજ ગાન સંભળાવીશ; કિન્તુ આજે નહિ. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ કાલે આ વખતે તો હું બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો હોઈશ ! ”

સુશી જાણે ચમકી હડી હોય એવા ભાવથી તે બોલી:-
“ કેમ ? કાલે આપ આ રથળનો ત્યાગ કરી જાઓ છો કે શું ? ”

“ હા, મહેં એવો જ વિચાર કર્યો છે. ”

“ કાલે જ ચાલ્યા જશો ? ”

“ હા. ”

સુશી સ્તબ્ધ થઇ બેસી રહી.

રમણીએ ક્ષણ કાળ પછી કહ્યું:—“ કલકતામાં આવતાંની સાથે આપે અમને મળવા આવવાનું કહ્યું છે, એ વાત આપના સ્મર-રણમાં છે કે ? ”

સુશીએ અંતરના ઊંડાણમાંથી એક નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ હા.”

પુનઃ થોડો વખત બન્ને જણાં ચુપ રહ્યાં. છેવટે રમણીએ કહ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ હું ક્યારે કલકતા આવીશ તથા ક્યારે આપ સર્વને મળી શકીશ તેનો કાંઈ વિચાર હું કરી શકતી નથી. આ જીવનમાં કલકતા આવવાનું થશે કે કેમ એ પણ કોણ જાણે છે ! ”

“ કેમ ? મિસ્ટર પોલની મુખ્ય આંકિસ તો કલકતામાં જ છે. બહારનું કામકાજ પરવારી તેઓ કલકતા નહિ આવે કે ? ”

“ એમનું કાંઈ ઠેકાણું છે ! કોઈ વખતે આ નોકરી છોડી દેવાની વાત કરે છે, કોઈ વખતે દેશમાં જઈ બીજી કોઈ નોકરી શોધી કાઢવાની વાત કરે છે તો વળી કોઈ વખતે સુંબાઈ જવાની વાત કરે છે. એમનું કાંઈ ચોક્કસ નથી. ” અરુપ કાળ ચુપ રહ્યા પછી પાછું સુશીએ કહ્યું:—“ ધારો કે, કદાચ મહારું કલકતામાં આવવું થશે તો પણ આપનું ઘર હું કેવી રીતે શોધી કાઢીશ ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ આપ ત્યાં આવો એટલે મહેને પત્ર લખજો. હું આપને મળી મહારે ઘેર લઈ જઈશ. ”

“ કયા સ્થળે આપને પત્ર લખું ? મિસ્ટર બોઝ, હાઈકોર્ટ વકીલ ? આપનું સંપૂર્ણ નામ શું છે ? ”

રમણીએ પોતાનું સંપૂર્ણ નામ કહ્યું.

સુશીએ કહ્યું:—“ રમણી ! આપની સ્ત્રી આપને રમણી કહીને બોલાવે છે કે ? અરે ના—ના, હિન્દુ સ્ત્રીથી સ્વામીનું નામ લઈ શકાતું નથી એ હું જાણું છું. ઠીક, બકુરાણી આપને શું કહીને બોલાવે છે ? ”

રમણી બોલ્યો:-“ ‘અરે ઓ, ’ ‘સાંભળો છો કે ?’ વગેરે કહીને તે મ્હને બોલાવે છે.”

સુશી હસી પડી. તેણે કહ્યું:-“ વાહ વાહ ? ઠીક, રમણી એટલે શું ? ! ”

રમણી બોલ્યો:-“ ‘મહાર’ સંપૂર્ણ નામ રમણીમોહન છે ! ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ઠીક, દીવો લાવવા કહેા. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ કેમ ? અંધકારમાં હરકત જેવું શું છે ? ”

સુશી બોલી:-“ ના-ના, આપ દીવો મંગાવો. ”

રમણીએ ઉઠી લક્ષમણને બોલાવ્યો. લક્ષમણે એક ટેમલ અંદાર લઈ આવી તેના ઉપર સળગતો લેમ્પ મૂક્યો.

રમણીએ એક સિગારેટ સળગાવીને કહ્યું:-“ હું કેટલી બધી સિગારેટો ઓછી પીવા લાગ્યો છું એ હવે આપ જોઈ શકો છો ! ”

સુશી બોલી:-“ Good boy ! -હજી પણ ઓછી પીઓ. ઠીક, કાલે આપે અત્રેથી વિદાય થઈ જવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો છે કે ? ”

રમણીએ સહજ વિચારમાં પડી જઈ પૂછ્યું:-“ આવો પ્રશ્ન પૂછવાનું કાંઈ પ્રયોજન ? ”

“ અહીં જે જે સ્થળો જોવા લાયક છે. તે તો આપે જોયાં નહિ. નર્મદાનો સુપ્રસિદ્ધ ધોધ પણ આપે જોયો નહિ. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ આપે પણ ક્યાં એમાંનું કોઈ સ્થળ જોયું છે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ મહારી વાત છોડી દો. ”

“ ચાલોને, કાલે સહવારે જઈને આપણે નર્મદાનો ધોધ જોઈ આવીએ. આપ આવશો કે ? ”

“ મિસ્ટર પોલ કાલે નવ દશ વાગ્યા સિવાય પાછા ફરનાર નથી. તેમને પૂછ્યા સિવાય—”

“ ખરું છે. ” ધોધ જોવા જવાનો પ્રસ્તાવ કરતાંની સાથે રમણીને એ વાત યાદ આવી હતી કે, તેણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી

તેની વિરુદ્ધ એ પ્રસ્તાવ તેણે કરી દીધો. હતો તેણે વિચાર્યું કે, આ વાત આટલેથી દબાઈ ગઈ એ સારું થયું છે. આ પ્રસંગ પાછો ઉપરિચિત ન થાય એટલા માટે તેણે કહ્યું:-“ ઠીક, બાલ્યાવસ્થામાં આપ ક્યાં હતાં ? કલકત્તામાં કે ? ”

આ પ્રસંગે સુશીના બાલ્યજીવનની કથાનો આરંભ થયો. તેના પિતાનું નામ કુમુદનાથ દે હતું. તેઓ કલકત્તાના ઍપ્ટિસ્ટ મિશનના પ્રચારક હતા. સુશીની ઉંમર બ્યારે અગીઆર વર્ષની હતી ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. સુશીને એકંકે બાઈ જ્હેન નહોતાં. તે એક વખતે ડાયોસીઝન બાળિકા વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતી હતી. તેની વિધવા માતા કન્યાને લીધે ઘણા દુઃખમાં પડી હતી. તેના કાકા સુરેન્દ્રનાથ દે એ વખતે હજારીબાગમાં ઍપ્ટિસ્ટ મિશનના પ્રચારક હતા. હજારીબાગની ક્રિશ્ચિયન કન્યાશાળામાં તેમણે સુશીની માતા માટે શિક્ષયિત્રીની નોકરી મેળવી આપી હતી. માતાની સાથે હજારીબાગમાં જઈને સુશી કાકાને ઘેર રહેતી હતી તથા કન્યાશાળામાં અભ્યાસ કરતી હતી. જે વર્ષથી તેના કાકાનું પણ મૃત્યુ થયું હતું. તેના કાકાની સ્ત્રી પ્રથમ કલકત્તા આવીને રહી હતી; પછી ખર્મામાં આવેલા પેશુ નગરના જનાના મિશનની કર્મી થઈ તે એ સ્થળે ગઈ હતી. એ વખતે સુશી જોડાગિરજામાં તેના પિતાના એક સ્નેહીને ઘેર રહી જનાના મિશનનું કામકાજ શીખવા લાગી. એવામાં મિં પોલ સાથે તેની મુલાકાત થઈ અને થોડા દિવસ પછી બન્નેનું લગ્ન થઈ ગયું. લગ્ન થયા પછી લગભગ એક માસ સૂધી તેઓ કલકત્તામાં હતાં અને પછી જ્હાર નીકગી પડ્યાં હતાં. આજકાલ કરતાં લગભગ છ માસથી તેઓ જૂદા જૂદા ડાક બંગલામાં રહેતાં હતાં.

રમણીએ પૂછ્યું:-“ પોલ સાહેબ ક્યા દેશના છે ? ”

“ મદ્રાસની પાસે બેલુપટ્ટમ નામની જગ્યા હોઈ ત્યાંના તેઓ છે. એ ગામનાં સમળાં રહેવાસીઓ પ્રાયઃ ક્રિશ્ચિયન છે. ”

“ ત્યાં તેમનાં કોણ કોણ સગાં છે ? ”

“ આપ છે, ભાઈઓ છે. તેમની માતા નથી વિમાતા છે. ”

આ વખતે લક્ષ્મણે આવી કહ્યું:—“ હજુર ! નવ વાગ્યા છે.

ખાણું લાવવા કહું કે ? ”

રમણીએ સુશી તરફ જોઈને કહ્યું:—“ કેમ શો વિચાર છે ? ”

“ ખાણું ભલે લાવે. ”

પ્રકરણ ૧૩ મું

અકલ્પનીય ઘટના

જન્મતાં જન્મતાં સુશીએ કહ્યું:—“ મહારા જીવનને: સત્ત્વો ઇતિહાસ આપ સાંભળી ચુક્યા છો. હવે આપ આપના જીવનની સઘળી કથા મ્હને કહી સંભળાવો. ”

રમણી બોલ્યો:—“ મહારી બાલ્યાવસ્થાની હકીકતમાં સાંભળવા જેવું કંઈ નથી. હું કલકત્તામાં જન્મ્યો છું, ત્યાં જ ભણ્યો છું. પછી લગ્ન કરી સંસારી થયો છું. હાઈકોર્ટમાં જજ કામકાજ કરું છું. રજાઓના દિવસોમાં પ્રવાસ કરવા નીકળી પડું છું. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ બસ ? આપ આવી રીતે વાતને ઉડાવી દેતાં ક્યાંથી શીખ્યા ? વકીલાત કરીને કે ? એમ બનશે નહિ. આપે આપની સઘળી હકીકત વિસ્તારથી મ્હને કહેવી પડશે. ચાલો, ખ્હાર બેસીને બધાં સઘી ઊંધ ન આવે ત્યાં સઘી દેવું અદા કરો. ”

ભોજન થઈ ગયું. ખાનસામાએ પાણીના ગ્લાસ લઈ આવી બંને પાસે મૂક્યા.

નૈપટીનથી બંને જણાં મુખ લુંછતાં હતાં એવામાં એક ગાડીએ ડાક બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો. એ તરફ જોઈને રમણીએ કહ્યું:—“ કોઈ આબુ કે શું ? ”

સુશી પણ ખ્હારની દિશા તરફ જોઈ રહી.

થોડી ક્ષણ પછી લક્ષ્મણે આવીને કહ્યું:—“ એ ગાડીના ક્રેય-
મેન મેમસાહેબના નામનો આ પત્ર લખ આવ્યો છે. તે ત્રણ રૂપિયા
ગાડીભાડું માગે છે. ” આમ કહી તેણે પત્ર સુશીની સ્થાને મૂક્યો.

સુશીએ પત્ર ખોલી તે વાંચવાનો આરંભ કર્યો. રમણી કુતૂહ-
લપૂર્ણ દષ્ટિથી સુશીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે સુશીના મુખને
ઘણું વિવર્ણ તથા મ્હાન થઈ ગયેલું જોયું. અંધીર ભાવથી રમણીએ
પૂછ્યું:—“ કેમ, શું છે ? ”

સુશીએ એ પત્રને રમણીની સ્થાને ફેંકી ટેબલ ઉપર નમી
પડી બંને હાથમાં મ્હોં ઢાંકી રડવા માંડ્યું.

રમણીએ એ પત્ર લઈ વાંચવા માંડ્યો. એ પત્ર ઇંગ્રેજીમાં
લખેલો હોઈ તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે હતો :—

વેઇટીંગ રૂમ

જામલપુર સ્ટેશન

પ્રિય સુશી,

હમણાં જ હું મુંબાઇ આવ્યો જાઉં છું. મ્હારી આર્થિક સ્થિતિ
ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ છે. એ વાત તું પણ જાણે છે. મ્હેં જ્યારે
ત્હારી સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે સ્થિતિની ઉન્નતિ થવાની મ્હને થોડી
ઘણી આશા હતી; પરંતુ સ્થિતિની ઉન્નતિ થવાની વાત તો દૂર
રહી; કિન્તુ જે નોકરી હું કરતો હતો તે નોકરી સુદ્ધાં ગઈ છે. કેટ-
લાક દિવસ પૂર્વે કલકત્તાની ઍર્લિસ તરફથી મ્હને નોકરી ઉપરથી કમી
કર્વાનો પત્ર મળ્યો હતો. એ વાત મ્હેં આજ સુધી ત્હારાથી છુપાવી
રાખી હતી. આવી સ્થિતિમાં હું કેમ પણ રીતે ત્હારું ભરણપોષણ
કરી શકું તેમ નથી. મ્હારી સાથે રહીને તું કેવળ દુઃખ ભોગવે
એવી પણ મ્હારી ઇચ્છા નથી. હું તને મુક્તિ આપું છું. તું કલકત્તા
જઈ હાઇકોર્ટમાં દરખાસ્ત આપી આપણા લગ્નબંધનને ખેલાશક તોડી
નાંખજે. નિષ્કુરતા અને પરિત્યાગની હકીકત તું સાબિત કરીશ
એટલે આપણું લગ્ન રદ થઈ જશે. ત્હારા ઉપર મ્હેં જે નિષ્કુરતા

કરી છે તે ગયા, બાંકીપુર, જૈનપુર, જબલપુર વગેરે સ્થળના ડાક બંગલાના ખાનસામાઓ જાણે છે. મિસ્ટર બોઝ હાઇકોર્ટના વકીલ હોઈ આ વિષયમાં તેઓ તને અવશ્ય સહાયતા કરશે.

મુંબાઈ જવા જેટલી ટિકીટના પૈસા જ મ્હારી પાસે હોવાથી હું ગાડીવાગાને ભાડું આપી શક્યો નથી. એને ભાડાના ત્રણ રૂપિયા આપવાના છે. ત્હારી પાસે રૂપિયા હોય તો તું એને ભાડું આપી દેજે. એની માર્ફિત જ હું તને આ પત્ર મોકલી આપું છું.

ત્હારો હતભાગ્ય

સી, પોલ.

પત્ર વાંચી ક્રોધથી રમણીનું સર્વોગ કંપી ઉઠ્યું. તે વિચારવા લાગ્યો:—“ કેવો ભયંકર નરપિશાચ ! વિવાહિતા સ્ત્રીને આવી રીતે રઝળતી રખડતી મૂકી પલાયન કરી ગયો ! ”

રમણીએ ખ્હાર જઈ ગાડીવાનને પૂછ્યું:—“ સાહેબ કયી ગાડીમાં ગયા ? ”

“ સવા નવ વાગ્યાની ગાડીમાં, હજુર. ”

“ મેંકલ ટ્રેઈન હતી કે પેસેન્જર ? ”

“ પેસેન્જર ગાડી હતી હજુર. મુંબાઈની પેસેન્જર હતી. મ્હારું ભાડું હજુર ? ”

રમણીએ ખીસ્સામાંથી ત્રણ રૂપિયા કાઢી ગાડીવાનના હાથમાં આપ્યા. ગાડીવાન સલામ કરી ચાલ્યો ગયો.

દાર પાસે ડાક બંગલાને ખાનસામે, તેનો મશાલચી વગેરે ઉભા રહી વચ્ચે વચ્ચે અંદર ડોકીઆં કરતા હતા. રમણીએ રોષા-વેશથી કહ્યું:—“ ચાલ્યા જાઓ, તમે લોક અહીં ઉભા રહીને શું કરો છો ? ”

તેઓ સર્વ ઝડપથી ચાલ્યા ગયા. રમણી અંદર ગયો ત્યારે સુધી સજળ નયને ઉર્ધ્વમુખી થઈને બેઠી હતી. રમણીને જોઈ તેણે કહ્યું:—“ પોલિસમાં ખબર આપો. ”

રમણી બોલ્યો:-“ પોલિસ શું કરશે ? ”

સુશીએ રડતાં રડતાં રોપયુક્ત સ્વરે કહ્યું:-“ મહારી સાથે લગ્ન કરી આટલા દિવસ પછી મ્હને આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં મૂકી એ નાશી મયા છે; છતાં પોલિસ કાંઈ નહિ કરે ? હવે હું ક્યાં જાઉં ? હું શું કરું ? મહારી પાસે એકે રૂપિયો નથી ! ”

રમણીએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:-“ આપનું કહેવું ખરું છે; પરંતુ આ વિષયમાં પોલિસ કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. ”

“ ત્યારે હું શું કરું ? મહારી શી સ્થિતિ થશે, રમણીબાબુ ? ”

રમણી ચુપકીદીથી નીચું જોઈ બેસી રહ્યા.

સુશીએ કહ્યું:-“ એમને કોઈ રીતે અટકાવી શકાય તેમ નથી કે ? તાર કરીને કિંવા બીજાને કોઈ ઉપાય અજમાવીને તેમને રોકી નહિ શકાય કે ? ”

રમણીએ માથું હલાવી કહ્યું:-“ ના. ”

“ તેઓ તો બાંહે પેસે-જરમાં મયા છે. એવી કોઈ ટ્રેડન નથી કે જેમાં જવાથી રસ્તામાં તેમને અટકાવી શકાય ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ હું રેલ્વેનું ટાઇમ ટેબલ જોઉં છું; પરંતુ તેમને અટકાવી અથવા રોકી રાખવાથી શો લાભ થશે ? ”

સુશી બોલી ઉઠી:-“ એક વખત મુલાકાત થયા પછી તેઓ કેવી રીતે મહારો લાગ કરી જાય છે એ હું જોઈશ ! ”

“ હું ટાઇમ ટેબલ લઈ આવું. ” કહી રમણી લાંથી ઉઠી ચાલ્યો ગયો. એક મિનિટમાં જ પાછા આવી બત્તી પાસે ટાઇમ ટેબલ રાખી તે તેણે તપાસીને કહ્યું:-“ એ તરફ જવાની એક પણ ટ્રેડન હવે નથી. કલકત્તાથી જે મેઇલ ટ્રેડન આવે છે તે તો સંધ્યા-કાળે જ રવાના થઈ ગઈ છે. ”

સુશીએ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:-“ કદાચ ટ્રેડન હોત તો પણ મહારી પાસે ટિકિટ લેવાના પૈસા નહિ હોવાથી હું કેવી રીતે તેમને પકડવા જઈ શકત ? ”

રમણી ગંભીર ધ્યાનથી એ ટાઇમ ટેબલ ફરી જોવા લાગ્યો. પછી તેણે કહ્યું:-“ જો તેઓ પકડાય તો તેથી કાંઈ લાભ થવાની આપને આશા છે કે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે પ્રયત્ન કરી જોઈએ. મ્હને એક યુક્તિ સૂઝી છે. ”

“ શી યુક્તિ ? ”

“ એ પેસેન્જર ટ્રેઇન હોવાથી દરેક સ્ટેશને ઉભી રહેશે. હમણાં ૯ ઉપર ૫૬ મિનિટ થઈ છે. રાતના એ ને છ મિનિટે એ ટ્રેઇન સોહાગપુર સ્ટેશને જઈ પહોંચશે. સોહાગપુર અહીંથી ૧૨૨ માઇલ છે. આપણે જો હમણાં મોટરમાં બેસી નીકળી પડીએ તો રાતના એ વાગ્યાની અંદર સોહાગપુર પહોંચી શકીએ એમ હું ધારું છું. ”

“ રસ્તો સારો છે ? ”

“ હા. રેલ્વેની પાસે પાસે જ ઇટારસી સૂધી પાકે રસ્તો છે. ”

સુશીએ પાછું બન્ને હાથથી મ્હોં ઢાંકી દીધું. અડધી મિનિટ પછી મ્હોં ઉંચું કરી ગદ્ગદ કંઠે તેણે કહ્યું:-“ રમણીબાબુ ! મ્હારે માટે આપને પુષ્કળ કષ્ટ વેઠવું પડશે ! ”

“ એમાં કષ્ટ વેઠવા જેવું કાંઈ નથી. ચાલો. અરે લક્ષમણ, સુંદરસિંહને બોલાવ. મિસિસ પોલ ! આપ જલ્દી તૈયાર થાઓ. હું પણ કેટલીક જરૂરી વસ્તુઓ લઈ લઉં. ”

સુશીએ વ્યાકુળ સ્વરે કહ્યું:-“ મ્હારે માટે આપ આટલું બધું કષ્ટ વેઠશો ! આ રાતનો સમય છે ! ”

રમણી ઉઠી ઉભો થયો હતો. સુશીના બાહુને સ્પર્શ કરી કામળ સ્વરે તેણે કહ્યું:-ના, કષ્ટ જેવું કાંઈ નથી. ઉઠો-ઉઠો, હવે વિલંબ કરવાથી નુકસાન છે. ઝાઢવા માટે સાથે એક ગરમ વસ્ત્ર લેજો. આપણે બધી ઝડપથી દોડવાનું છે. રેલ્વે ટ્રેઇન સાથે રેસ કરવાની છે. બધી હવાથી આપને ઠંડી લાગવાનો સંભવ છે. ઉઠો. ”

એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી સુશી ઉઠી. રમણીના મુખ તરફ આંસુ-ભરી આંખોએ જોઈ તોણે કહ્યું:-“ રમણીબાબુ ! આજે જો આપ અત્રે હાજર ન હોત તો મહારી કેવી દશા થાત ? મહારા સંકટનો વિચાર કરી ઇશ્વરે આપને અત્રે મોકલ્યા છે. ” આમ કહી રમા-લથી અશ્રુજળ લુંછી, ધીમે પગલે ખંડાર નીકળી સુશીએ પોતાના ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

રમણી ખંડાર નીકળ્યો એટલે ઝોરડા ઉપર તોણે સુંદરસિંહને જોયો. તોણે પૂછ્યું:-“ સુંદરસિંહ ! ગાડીમાં કેટલું તેલ છે ? ”

“ કાલે ૮ ગેલન નાખ્યું હતું. ”

“ ૧૬૦ માઇલ કે ? ”

“ ૧૪૦ માઇલ. ૨૦ માઇલ વપરાયું છે. ”

“ સિલ્લકમાં કેટલું છે ? ”

“ ત્રણ ટીન—૭ ગેલન. ”

“ ૧૪૦ માઇલ અને ૧૨૦ માઇલ એટલે ૨૬૦ માઇલ થયું; એટલું પુરતું છે. ”

“ ક્યાં જવાનું છે હજુર ? ”

“ સોહામપુર. છટારસીને રસ્તે. તહે ખાધું છે કે ? ”

“ હા હજુર. ”

“ ગાડી લાવ. જલ્દી લાવ. ” કહીને રમણીએ પોતાના ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

લક્ષમણે પૂછ્યું:-“ સાથે ચું શું લઈ જવું છે હજુર ? ”

“ સુટ કેસ, ટિકિન બેક્સ અને રેલ્વે ટ્રેઇનમાં બિછાવવાનો ન્હાનો બીન્નો. ”

લક્ષમણ ઉપરોક્ત વસ્તુઓ ઠીક કરવા લાગ્યો. રમણીએ એક હેન્ડ બેગ લઈ તેમાં સ્મેલિંગ સૉલ્ટ, ઍન્ડીથી ભરેલું એક ફલેસ્ક, સિગારેટનો ડબ્બો, ફાઉન્ટેન પેન, વિદ્યુતનો એક પૉકેટ લેમ્પ, સાબુ, ટોવેલ વગેરે સામગ્રી ભરી દીધી. પાસે જે નોટો અને રૂપિયા હતા

તે બુક પોકેટમાં લઈ લીધા. પછી તેણે લક્ષમણને પૂછ્યું:—“ મહારી રિવોલ્વર અને કાર્ટુજ બાક ક્યાં છે ? ”

લક્ષમણે એ વસ્તુઓ એક ટ્રંકમાંથી બહાર કાઢી આપી. રમણીએ તપાસ કરી જોયું તો રિવોલ્વર કાર્ટુજથી ભરેલી હતી. રાતનો સમય હોવાથી સાથે અઝા રાખવાની જરૂર ધારી તેણે રિવોલ્વર અને એક ડઝન કાર્ટુજ બેગમાં મૂક્યાં.

મોટર મોટલાનાં પગથીઆં પાસે આવી તેનો અવાજ સંભળાયો. લક્ષમણ એકે એકે સઘળી વસ્તુઓ બહાર લઈ ગયો.

રમણીએ બહાર નીકળી જોયું તો સુશી તૈયાર થઈ તેની રાહ જોતી હતી. “ આવો. ” કહી તેનો હાથ પકડી તેને ગાડીમાં બેસાડી રમણી પોતે પણ તેની પાસે બેઠો.

લક્ષમણે પૂછ્યું:—“ ક્યારે પાછા ફરશો હજુર ? ”

“ કાલે કોઈ પણ વખતે. સુંદરસિંહ ચલાવ. ”

સુંદરસિંહે ગાડી ચાલુ કરી દીધી. ઠાક બંગલાના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી મોટર સડક ઉપર દોડવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ટ્રેઈન અને મોટરની રેસ

થોડી મિનિટમાં જ શહેરની સીમાનો ત્યાગ કરી રમણીની મોટર ખુલ્લા રસ્તા ઉપર નક્ષત્ર વેગથી દોડવા લાગી. રસ્તાની એક બાજુએ જી. આઇ. પી. રેલ્વે લાઇન હતી અને બીજી બાજુએ વન જંગલ આવેલું હતું, આજે બારસ હતી. નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્રચંદ્ર હસતો હતો. હમણાં રસ્તે કોઈ પણ મનુષ્યનો અવર જવર નહોતો. કવચિત્ એકાદ બળદ ગાડી બીપણ અવાજ કરતી જતી આવતી હતી તથા હેડલાઇટના તીવ્ર પ્રકાશથી ચક્રિત તેમજ બચ્ચીત થઈ રસ્તાની એક બાજુએ આગળ સરકી જઈ માર્ગ આપતી હતી.

આવી રીતે મોટર માઇલ પછી માઇલ પસાર કરવા લાગી. અંદ્ર પણ ધીમે ધીમે ઉચે ચઢતો હતો. જ્યોત્સ્નાજ્યોતિ વિશેષ પ્રમા-
મયી થઇ ગઇ હતી. રસ્તો કવચિત્ રેલ્વે લાઇનની છેક પાસે થઇ
જતો હતો તો કવચિત્ થોડે દૂર સરી જતો હતો.

ક્રમે સ્હામેથી એક સ્ટેશનનો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. રમણીએ
કહ્યું:-“ એ મીરમંજ છે. ત્યાં ઉતરીને માર્બલ રોકસ જોવા જઇ
શકાય છે. ”-ધીમે ધીમે મોટર પોતાની ગતિના વેગને પ્રશ્નમિત કરી
એ સ્ટેશન પાસેથી પસાર થઇ મઇ. એક બે કૂતરાં બસતાં બસતાં
થોડે સૂધી ગાડી પાછળ દોડી પાછાં વળી ગયાં. આવી રીતે પંદર
વીસ મિનિટને અંતરે ગાડી એકેક સ્ટેશન પાછળ રાખી આગળ
વધવા લાગી.

કલાકેક સૂધી આવી રીતે દોડ્યા પછી રમણીએ જોયું કે,
સુશી વચ્ચે વચ્ચે ઝાકાં ખાતી હતી તથા તેનું માથું ધીમે ધીમે નમી
જતું હતું; વળી પાછી તે જાગી ઉઠતી હતી. અત્યાર સૂધી બન્ને
વચ્ચે વિશેષ કાંઇ વાતચિત થઇ નહોતી. ત્રીજું સ્ટેશન પસાર થઇ
મયા પછી સુશીએ પૂછ્યું:-“ કેટલા વાગ્યા ? ”

રમણીએ ધડીઆળ જોઇ કહ્યું:-“ ૧૧ ઉપર ૨૫ મિનિટ થઇ છે. ”

“ આપણે કેટલે દૂર આવ્યાં છીએ ? ”

“ લગભગ ત્રીસ માઇલ. ”

“ સુશીએ ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:-“ પા ભાગનો રસ્તો. ”

રમણીએ પૂછ્યું:-“ આપને કષ્ટ થાય છે કે ? ”

“ ના. ”

“ જિંઘ આવે છે, કેમ ? ”

“ ના. ”

“ જો જિંઘ આવતી હોય તો કહો. હું સુંદરસિંહની પાસે જઈ
જેસું છું; આપ પગ સંકોચીને આ સ્થળે સૂઇ રહી શકશો. ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ના-ના, મહેને જિંઘ આવતી નથી. મહેને
ક્યાંથી જિંઘ આવે ! ”

આ વખતે રમણી જાણે કે, એક કંપતા ગાઢ નિઃશ્વાસનો અવાજ સાંભળી શક્યો.

પોતાને જાંઘ આવતી નથી એમ કહેવા છતાં દશ મિનિટમાં જ સુશી પાછી નિદ્રાવેશથી ઝોકાં ખાવા લાગી. રસ્તાની અસમતાને લીધે ગાડીનો સુશી તરફનો ભાગ એ સ્થળે ઉંચો થઈ ગયો હતો. આ વખતે તેનું મસ્તક રમણીના ખભા ઉપર નમી પડ્યું. રમણીએ તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. મનમાં તે મનમાં તે બોલ્યો:— “એને જાંઘ આવે છે તો ભલે જાંઘે ! ”

આવી રીતે થોડો વખત પસાર થયો એવામાં ગાડીને સહજ ધડકો લાગવાથી સુશી જાગી ઉઠી. એ વખતે મોટર એક પુલ ઉપર ચઢી હતી. સુશીએ બંને તરફ જોઈને પૂછ્યું:— “આ કયી નદી છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:— “ નર્મદા. ”

મૃદુ તરંગો ઉછાળી નર્મદા વહી જતી હતી. ચંદ્રકિરણોથી તેનું સર્વાંગ ઝળકતું હતું. પુલ ઉપર થઈને મોટર ધીમેથી ચાલવા લાગી. બંને જણાં મુગ્ધનેત્રથી નદીની આ નૈશ શોભાનું દર્શન કરવા લાગ્યાં. પુલ પસાર કર્યા પછી પાછો મોટરે પોતાનો વેગ ધણો વધારી દીધો.

આવી રીતે જંગતાં, ઝોકાં ખાતાં અને વળી પાછાં જમતાં માઇલ પછી માઇલ અને સ્ટેશન પછી સ્ટેશન પસાર થવા લાગ્યાં. રમણી વચ્ચે વચ્ચે ધડીઆળ જોતો હતો તથા વિજળીની બત્તીની મદદથી રેલ્વે ટાઇમ ટેબલ પણ જોતો હતો.

આવી રીતે બીજો પણ એક કલાક વીતી ગયો. લગભગ અડધા માઇલને અંતરે આવેલા એક સ્ટેશન ઉપર લાલ, લીલા અનેક દીવા દેખાવા લાગ્યા. સુશીએ એ તરફ જોઈને પૂછ્યું:— “ આ કયું સ્ટેશન દેખાય છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:— “ એ હું જાણતો નથી. બોહાની હોય એમ

લાગે છે. ફીક મોટરને ત્યાં ઉભી રાખી હું તપાસ કરું છું. સુંદરસિંહ ! આ સ્ટેશન આવે એટલે ગાડી ઉભી રાખજો. ”

ગાડી સ્ટેશનની નજીક જઈ પહોંચી એટલે સુશીએ પૂછ્યું:-
“ હમણાં ફેટલા વાગ્યા છે એ જુઓ જોઈએ. ”

રમણીએ ધડીઆળ જોઈ કહ્યું:-“ સાડાખાર, સવા બે કલાક-થી આપણે નીકળ્યાં છીએ. અડધ ઉપરાંત માર્ગ આપણે કાપ્યો હોય એમ લાગે છે. આપ બેસો, હું સ્ટેશનને જઈ તપાસ કરી આવું છું. ”

સુશીએ રમણીનો હાથ પકડી કહ્યું:-“ ના, હું એકલી અહીં બેસી શકીશ નહિ. મહેને બધ લાગે છે. ”

“ ત્યારે ચાલો આપણે જાનને જણાં જઈએ. ” આમ કહી સુશીને સાથે લઈ રમણી પ્લેટફોર્મ ઉપર ગયો. શનસ ઉપર સ્ટેશનનું નામ લખેલું હતું-ખોહાની. સ્ટેશન માસ્તર પાસે જતાં ખબર મળી કે, પંદર મિનિટ પૂર્વે બોમ્બે પેસેન્જર ટ્રેન આ સ્ટેશનથી ચાલી ગઈ છે તથા સોહાગપુર અહીંથી પચાસ માઈલ દૂર છે.

સ્ટેશનની બહાર આવી સુશીએ પૂછ્યું:-“ બે ને છ મિનિટ પૂર્વે આપણે સોહાગપુર સ્ટેશનને પહોંચી શકીશું કે ? ”

રમણી:-જુઓ, બે કલાકને પંદર મિનિટમાં આપણે ૭૨ માઈલ આવ્યાં છીએ. બાકીના પચાસ માઈલ આપણે બે વાગતાં પહેલાં જ જઈ શકીશું.

સુશી:-ત્યારે તો આપણે ફક્ત છ મિનિટ પહેલાં પહોંચીશું. ચાલો, હવે વિલંબ કરવામાં શ્રેય નથી.

પુનઃ જાનને જણાં ગાડીમાં બેઠાં. રમણીએ કહ્યું:-“ સુંદરસિંહ ! ઝડપથી હાંકજો. ”

“ બહુ સાફ હજુર. ” કહી સુંદરસિંહે મોટર દોડાવી મૂકી.

અડધા કલાકમાં બીજાં બે સ્ટેશન પસાર થઈ ગયાં. રમણીએ ધડીઆળ જોઈ કહ્યું:-“ સુંદરસિંહ ! હજી થોડી વિશેષ ઝડપથી દોડાવ. ”

સુંદરસિંહે ગાડીનો વેગ વધાર્યો. સુશીએ હાથથી મુખ ઢાંકી દીધું હતું. રમણીએ તેને પૂછ્યું:—“ પુષ્કળ ધૂળ ઉડે છે, કેમ ? ”

“ હા, મ્હારું માથું ધરતું હોય એમ લાગે છે. ”

“ હવે કલાકેક છે. હું સુંદરસિંહ પાસે જઈને બેસું; તમે ત્યાં સૂધી અહીં સ્થિર રહો. ”

સુશીએ માથું હલાવી કહ્યું:—“ ના-ના. ”

બીજું એક સ્ટેશન પસાર થયું. રમણીએ પુનઃ ધડીઆળ અને ટાઈમ ટેબલ જોયું. તે મનમાં ને મનમાં વખત અને માર્ગના દૂરત્વનો હિસાબ કરવા લાગ્યો.

રાતના દોઢ વાગ્યે થોડે દૂર રેલ્વે લાઇન ઉપર લાલરંગની ત્રણ બત્તી દેખાવા લાગી. રમણીએ સુશીને કહ્યું:—“ જુઓ, આ એજ ટ્રેધન છે ! એકવેનની ત્રણ બત્તી જોઈ શકાય છે ! ”

સુશી આકુળ આગ્રહથી એ ત્રણ બત્તી તરફ જોઈ રહી. જોત-જોતાંમાં એ ત્રણ બત્તી વિશેષ નજીકમાં દેખાવા લાગી. યથાક્રમે મોટરે એ દોડતી ટ્રેધનને પકડી પાડી તથા તત્કાળ તે એ ટ્રેધનની સાથે આગળ વધવા લાગી. ટ્રેધન મ્હોટી હતી. પ્રત્યેક બારીઓમાં-થી મનુષ્યોની અસ્પષ્ટ મૂર્તિ જોવામાં આવતી હતી. ટ્રેધનના દીપક નો પ્રકાશ મોટરના રસ્તા ઉપર આવી પડ્યો હતો. મોટર અને ટ્રેધન સાથે દોડતાં હતાં. સુશીએ ટ્રેધન તરફ જોઈને કહ્યું:—“ તેઓ કયા ડબ્બામાં હશે એ કોણ જાણે છે ! ”

મોટર ક્રમે એન્જીન પાસે જઈ પહોંચી તથા એન્જીનનો ત્યાગ કરી આગળ નીકળી ગઈ. થોડા સમય પછી રહામેથી એક સ્ટેશનની બત્તીઓ નજરે પડી. સુશીએ પૂછ્યું:—“ આ દેખાય છે તેજ સોહાગપુરને ? ”

રમણીના બાજામાં ખુલ્લું ટાઈમ ટેબલ હતું. વિજળીની બત્તીનું બટન દબાવી ટાઈમ ટેબલ તપાસી તે બોલ્યો:—“ ના, આ પીપરી-આનું સ્ટેશન છે. એની પછીનું સ્ટેશન સોહાગપુર છે. ”

“ આપણે આ સ્ટેશને ઉતરીએ તો ? ”

“ આ સ્ટેશને ટ્રેન કંઈ ત્રણ મિનિટ ઉભી રહે છે. ત્રણ મિનિટમાં આપણે એમને કેવી રીતે શોધી શકાશું ? સોહાગપુર મ્હોટું સ્ટેશન છે તથા આ ટ્રેન ત્યાં દસ મિનિટ ઉભી રહેશે. ”

જેતજેતામાં મોટર પીપરીઆ સ્ટેશન પસાર કરી ગઇ. હજી પેસેન્જર ટ્રેન આવી પહોંચી નહોતી. રમણીએ પાછળ દૃષ્ટિ કરી તો ધણે દૂર એન્જીનની ત્રણ બત્તીઓ તેના જોવામાં આવી. તેણે કહ્યું:- “ મુંદરસિંહ ! ગાડી પુરતી ઝડપથી જાય છે કે ? ”

મુંદરસિંહે ડેશબોર્ડ સાથેનું એક બટન દબાવી વિજળીની બત્તી સળગાવી. એ બત્તીની સહાયતાથી સ્પીડોમીટર જોઇ તેણે કહ્યું:- “ હજુર ! હજી પચ્ચ પોણા છ માઇલની ઝડપ વધારી શકાય તેમ છે. ”

“ પુરેપુરી ઝડપથી ચલાવ. ” કહીને રમણીએ ધડીઆળ જોયું તો બે વાગવામાં ઓગણીસ મિનિટ બાકી હતી.

મોટર પુરેપુરી ઝડપથી દોડવા લાગી. રમણીએ પાછળ જોયું તો હવે એન્જીનની બત્તીઓ દેખાઇ નહિ. મોટર વચ્ચે વચ્ચે ભયંકર હાલતી હતી. મોટરના હાલવાથી રમણી અને સુશી એકબીજાના શરીર ઉપર આવી પડવા લાગ્યાં. રમણીએ કહ્યું:- “ આ સ્થળે રસ્તો ધણો ખરાબ છે. ”

ક્રમે દ્વરથી સોહાગપુરના ડિસ્ટન્ટ સિગ્નલની બત્તી દેખાવા લાગી. રમણીએ કહ્યું:- “ આ જુઓ, પેસેન્જર માટે લાલ બત્તી દેખાડી છે. ”

આ શબ્દોનો ઉચ્ચર થયા પછી અડધી મિનિટ એકાએક બંદુ-કના અવાજ જેવો એક મ્હોટો અવાજ સંભળાયો. રમણી ખૂબ મારી ખોલી હૃદયે:- “ સર્વનાશ થયો ! મુંદરસિંહ—”

સુશીએ પૂછ્યું:- “ શું થયું ? ”

“ ટાયર ફાટી ગયું છે. ” રમણીએ આ શબ્દો હૃદયમાં

એટલામાં તો ચાલતી મોટર એક બાબૂએ ઢળી પડી.

અત્યાર સુધીમાં સુંદરસિંહે એન્જીનને સ્વીચ ઓફ કરી નાખી, પ્લામના ઉપરથી પગ ઉઠાવી લઇ ધીમે ધીમે એમાર્ગેન્સી એક દબાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. એ ધણો હોશિયાર મોટરચાલક હતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે, આવા વિપુલ વેગમાં જો ઝડપથી એક દબાવવામાં આવશે તો તત્કાળ મોટર ઉંધી થઇ જશે અને સર્વનું અવશ્ય મૃત્યુ નિપજશે.

વેગ ધીમે થતો હતો; પરંતુ ગાડી ચાલતી હતી. સુશીએ આકુળતાથી રમણી તરફ જોઈ કહ્યું:—“ હવે શું થશે રમણીબાબુ ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ ટાયર બદલાવવું પડશે. સધળી મહેનત વૃથા થઇ હોય એમ જ લાગે છે.”

ડિસ્ટન્ટ સિગનલની નજીક જઇ મોટર ઉભી રહી. સુંદરસિંહ નીચે કૂદી પડ્યો. પછી રમણીએ નીચે ઉતરી સુશીને ઉતારી.

રમણીએ તૂટી ગયેલા ટાયર પાસે ઉભા રહી કહ્યું:—“ સુંદરસિંહ ! જલ્દી સ્ટેપ્ની ચઢાવ.”

સુંદરસિંહે જ્યેષ્ઠ નામક યંત્રને ગાડીમાંથી ઉતારી ધુરાની નીચે ખેસાડ્યું. જ્યેષ્ઠનો હાથો ફેરવી ગાડીનો એ તરફનો ભાગ તેણે ઉંચો કરી નાખ્યો. શાટી ગયેલું ટાયર એ વખતે જમીનથી ઉંચું થઇ ગયું. પછી સુંદરસિંહે પેચ ફેરવી ટાયરને ખૂદા કાઢી નાખ્યું.

આ વખતે સુશીએ કહ્યું:—“ આ બુઝો, ટ્રેધન આવે છે.”

રમણીએ જોયું તો ધણે દૂર એન્જીનની ત્રણ બત્તીઓ તેના જોવામાં આવી. તેણે કહ્યું:—“ સુંદરસિંહ ! જલ્દી સ્ટેપ્ની ચઢાવ.”

“ અડધી મિનિટ લાગશે હજુર.” આમ કહી સુંદરસિંહ ઝડપથી ગાડી પાસેનું સ્ટેપ્ની કાઢવા લાગ્યો. તે બપોરે સ્ટેપ્ની કાઢી રહ્યો ત્યારે એન્જીનની ત્રણ બત્તીઓ સ્પષ્ટતાથી દેખાતી હતી.

સ્ટેપ્ની ટાયરને સુંદરસિંહે ધુરામાં ખેસાડી દીધું. પછી સ્ટેપ્નીને ટાઇટ કરી જ્યેષ્ઠ કાઢી ચથારથને રાખી તે બોલ્યો:—“ ખેસી બુઝો

હજુર. ” આમ કહી એન્જનનો સ્વીચ લગાવી, આગળ જઈ સ્ટાર્ટિંગ હેન્ડલ પકડી તેણે ફેરવ્યો. રમણી સુશીની સાથે માડીમાં બેઠો.

સુંદરસિંહે સ્ટાર્ટિંગ હેન્ડલને ધણે ફેરવ્યો; પણ ગાડી ચાલુ થઈ નહિ. તેણે બચબીત અને વિસ્મિત બની જઈ રમણી પાસે આવી કહ્યું:—“ હજુર ! એન્જનને કાંઈ અકસ્માત થયો છે. હું તપાસ કરું છું. ”

આ વખતે પેસેન્જર ટ્રેનનો બીજાણુ ધ્વનિ રાત્રિની સકળ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરી સ્પષ્ટતાથી સંભળાવા લાગ્યો. સુશી એકાગ્રદષ્ટિથી એન્જનની બત્તીઓ તરફ જોઈ રહી. તેણે રડવા જેવી થઈ જઈને કહ્યું:—“ ગાડી તો આવી પહોંચી રમણીબાપુ. ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ સુંદરસિંહ ! શું થયું ? ”

“ હજુર, હું જોઉં છું. ” આમ કહી રસ્તામાં એકાએક મોટર અટકી જતાં જે જે સ્થળની પરીક્ષા કરવી પડે તે સર્વ સ્થળની પરીક્ષા કરી જોઈને તેણે કહ્યું:—“ હજુર ! ઉપરથી તો બધું ખરાબર દેખાય છે. મેંનેટામાં કાંઈ નુકસાન થયું હોય એમ લાગે છે. ”

રમણીએ કપાળ ઉપરનો ધૂળમિશ્રિત પસીનો રુમાલથી લુંછી નાખી રેલ્વે લાઇન તરફ જોયું તો ટ્રેન આવી પહોંચી હતી. એક મિનિટમાં તો તેમની નજર આગળ થઈને ટ્રેન સોહાગપુર સ્ટેશન તરફ દોડી ગઈ.

રમણીએ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ સમુદ્ર તરીને ખામોચીઆમાં ડુબી મરવા જેવું થયું. જો બીજો દશ મિનિટનો વખત હોત તો આપણે પગે ચાલીને પણ સ્ટેશનને પહોંચી શકત. હવે તો તેમ પણ બનશે નહિ. જો મેંનેટા ખરાબ થયો હશે તો ઘણી મુશ્કેલી વેઠવી પડશે. ”

સુશી કાંઈ બોલી નહિ. તે લાકડાની પુતળી માથે એકવેનની બત્તીઓ તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

આશ્રયની શોધ

રમણી પોતે ગાડીમાંથી ઉતરી પડી મોટર તપાસવા લાગ્યો. પછી સુશીને ગાડીમાંથી ઉતરવાની તૈયારી કરતી જોઈ ઝડપથી તે તેની પાસે ગયો. હાથ પકડી તેને નીચે ઉતારતાં રમણીએ ક્રોધાળ કંઠે કહ્યું:-“ અહીંથી સ્ટેશન વિશેષ દૂર નથી. લગભગ અડધો માઇલ હશે એમ હું ધારું છું. આ જુઓ, સ્ટેશન ઉપરની સમગ્રી બત્તીઓ જોવામાં આવે છે. આપ ધીમેથી ચાલી ત્યાં સૂધી આવી શકશો કે ? ”

સુશીએ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી, કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:-“ મહારું માથું ફરે છે. હું હવે ઉભી રહી શકતી નથી ! ” આમ કહી એક હાથે ગાડીને પકડી તે તેને અંદર લીને ઉભી રહી

રમણીએ કહ્યું:-“ પણ અહીંથી સ્ટેશન સૂધી ગયા સિવાય ઉપાય નથી. એક વખત ઉંચે આકાશ તરફ જુઓ. વાદળોંઓ ભરાઈ આવ્યાં છે. વળી કાલે દિવસે મોટર સુધારવાનું બની શકશે. ત્યાં સૂધી આપણે કોઈ સ્થળે આશ્રય તો લેવો પડશે ને ! ”

સુશીએ ભ્રમ સ્વરે કહ્યું:-“ આશ્રય ? રમણીબાબુ, હવે મહેને ક્યાં આશ્રય મળી શકે તેમ છે ? ! ”

સુશીએ જે ભાવથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એ ભાવ રમણી તત્કાળ સમજી ગયો. તેણે કહ્યું:-“ મહારા ધારવા પ્રમાણે સ્ટેશનની નજીક એક ઠાક બંગલો આવેલો હશે. વળી ઠાક બંગલો કદાચ નહિ હોય તો પછી સ્ટેશન ઉપરની વેસ્ટીંગ રૂમ છે જ. મહારા ખભા ઉપર હાથ મૂકી ધીમે ધીમે ચાલો. ”

સુશીએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:-“ રસ્તે કદાચ પડી જવાશે એવો

ભય લાગે છે. હું થોડો વખત મોટરમાં બેસી જોઉં. થોડા વખતમાં
અભરામણ મટી જશે. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ભલે ગાડીમાં બેસો. હું આપને થોડું
ઔષધ આપું છું. ”

સુશીને ગાડીમાં બેસાડી રમણીએ પણ તેની પાસે બેસી ને-
તરની ટિશીન બાસ્કેટ ઉઘાડી. પછી તેમાંથી તેણે સોડાની એક બોટલ
અને કાચનો એક ગ્લાસ ખંદાર કાઢ્યો. પછી હૅન્ડ બેગમાંથી બ્રૅન્ડીનું
ફ્લેસ્ક ખંદાર કાઢી તેમાંથી એક આઉસ જોટલી બ્રૅન્ડી તેણે ગ્લાસમાં
રેડી. સોડા ફોડી બ્રૅન્ડીમાં થોડી સોડાનું મિશ્રણ કરી કહ્યું:-“ પી
જાઓ. જોષ્ટએ; હમણાં જ શરીરમાં બળ આવશે. ”

સુશીએ ગ્લાસ હાથમાં લઈ, પી જઈ મ્હોં બગાડીને કહ્યું:-
“આ શું છે ? બ્રૅન્ડી કે ? ”

“ ઔષધ છે. ” કહીને રમણીએ ફ્લેસ્ક અને ગ્લાસ દુવાલથી
લુંછી નાખી બે આઉસ જોટલી બ્રૅન્ડી પી લીધી. પછી ટિશીન બા-
સ્કેટ બંધ કરીને તેણે કહ્યું:-“ સુંદરસિંહ ! હવે અમે રોશને જઈએ
છીએ. હમણાં રાતના સવાળે વાગ્યા છે. સહવાર થશે એટલે આ
તરફ લોકોનો અવરજવર અવશ્ય ચાલુ થશે. એ વખતે કુલીઓની
વ્યવસ્થા કરી મોટર ઠેલીને રોશને લઈ આવજો. જો રોશનની
નજીક ડાક બંગલો હશે તો ત્યાં અગર વેઇટીંગ રૂમમાં અમે રહીશું.
ગાડી આવ્યા પછી તેને સુધરાવવાની વ્યવસ્થા કરીશું. ”

સુંદરસિંહે કહ્યું:-“ જોવી આજ્ઞા, હજુર. ”

રમણીએ સુશીના મુખ તરફ જોઈ પૂછ્યું:-“ હવે થોડો આ-
રામ લાગે છે કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ હા, ચાલો. ”

જમણા હાથમાં બેગ લઈ ડાબા હાથમાં સુશીનો હાથ પકડી
ધીમે પગલે રમણી રોશન તરફ જવા લાગ્યો. એ વખતે ચંદ્ર પશ્ચિમા-
શમાં નખી પડ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે વાહનોઓ આવી એ મ્હાન

ચંદ્રને ઢાંકી નાખતાં હતાં અને વળી પાછાં ખસી જતાં હતાં.

લગભગ અડધા માઇલ જેટલો રસ્તો કાપવામાં વીસ મિનિટ પસાર થઈ ગયું. રેશનની નજીક કમ્પાઉન્ડમાં એક બંગલો હોય બંગલાના દ્વાર આગળ એક પાટીઆમાં કાંઈ લખેલું હતું. વિજળીની બત્તી સળગાવી જોયું તો એ સોહાગપુરનું પોલિસ સ્ટેશન હતું. રમણીએ કહ્યું:—“ અહીં પોલિસનું થાણું છે એટલે ડાક બંગલો જરૂર હશે જ.”

મેથે એ વખતે ચંદ્રને મુક્તિ આપી હતી. પોલિસ સ્ટેશનની પાસે જ ડાક બંગલો હોય તેમાં પ્રવેશ કરી રમણી મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યો:—“ ખાનસામા—ઓ ખાનસામા. ” આમ છતાં તેને કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

રમણી ઓટલા ઉપરથી ઉતરી બબરચીખાના તરફ ગયો. બબરચીખાના પાસે જ ખાનસામાની ઝોરડી આવેલી હતી. એ ઝોરડી પાસે ઉભા રહી રમણીએ શ્રીથી ખાનસામાને હાંકે મારી; પણ કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

રમણીએ ઓટલા ઉપર પાછા આવી સુશીને કહ્યું:—“ અહીં તો એક પણ માણસ નથી. ”

સુશી બોલી:—“ ત્યારે હવે શું થશે ? ”

“ જોઈ લું. ” કહી વિજળીની બત્તી સળગાવી રમણી બારણાંઓની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. કળવાળાં બારણાં હોય તે અંદરથી બંધ હતાં. એક બારણાની કળને ઉપર તથા નીચેથી મહામુશ્કિત બને રમણીએ બોલી નાખી. બારણાની કળ તો ઉઘડી પણ બારણાંને મધ્ય ભાગ સાંકળથી બંધ હતો તથા એ ભાગબારણાના કાચમાંથી જોઈ શકાતો હતો. રમણીએ પત્થરનો એક કકડો લઈ આવી કાચના બારણાનો જરૂર જેટલો ભાગ તોડી નાખી, અંદર હાથ ધાલી સાંકળ પણ ઉઘાડી નાખી. પછી તેણે સુશીને કહ્યું:—“ આવો. ”

ઝોરડાના મધ્યભાગમાં એક ટેબલ અને બે ખુરસીઓ હોય

બારી પાસે આપનાવાળું એક ટ્રેસીંગટેબલ હતું. એક બાજુએ લોહાનો એક ઈંગ્રેજી ખાટલો હતો. તેના ઉપર એક સામાન્ય ગાદલું પડ્યું હતું. શ્યાનું બીજું કોઇ સાધન ત્યાં નહોતું. દિવાલ ઉપર એક લેમ્પ હતો; તેને તપાસી જોતાં તેમાં થોડું તેલ પણ જણાયું. લેમ્પ સળગાવી તપાસ કરતાં એક પછી એક ત્રણ ઓરડા સાથે આવેલા જણાયા. વચ્ચેના ઓરડાનો ઉપયોગ ડિનર રૂમ તરીકે થતો હોય એમ લાગ્યું. આસપાસના બન્ને ઓરડાઓમાં લોહાનો ખાટલો અને કેવળ એકેક ગાદલું હતું. બન્ને ઓરડામાં સ્નાન કરવાના રથો બે ત્રણ ધૂળ લાગેલાં માટલાં હતાં.

પલંગ પાસે ઉભા રહી રમણીએ કહ્યું:—“ આવા ખાલી ગાદલા ઉપર આપનાથી સ્પર્શ રહી શકારો કે ? ” આમ કહી તેણે એ ગાદલા ઉપર જોરથી પોતાની લાકડી પછાડી. તત્કાળ ગાદલામાંથી પુષ્કળ ધૂળ ઉડી.

સુશીએ કહ્યું:—“ ગાદલાની ધૂળ શા માટે બતાવો છો ? આપણાં કપડાંમાં બરાબ ગયેલી ધૂળ જુઓને ! શરીર, હાથ વગેરે સાફ કર્યા સિવાય નિદ્રા આવશે ખરી કે ? પાણીનું એક ટીપું સુદ્ધાં જણાતું નથી. ”

રમણી બોલ્યો:—“ પણ આખી રાતની આટલી દોડધામ કર્યા પછી જો થોડી નિદ્રા નહિ લ્યો તો કાલે આપનું શરીર બગડશે ! આડે દિવસે નિદ્રા નથી આવતી તો પણ આપનું માથું દુઃખી આવે છે; છતાં આપનું કહેવું કાંઈ ખોટું નથી. સ્વચ્છ થયા સિવાય નિદ્રા આવવાનો સંભવ નથી. સાચું અને ટાંવેલ મ્હારી બેઠમાં તૈયાર છે. અભાવ કેવળ પાણીનો છે. ઠીક, આપ દશ પંદર મિનિટ સૂઈ અને એકલાં રહી શકશો કે ? ”

“ કારણ ? ”

“ હું સ્ટેશને જઈને બે કુલીને બોલાવી લાવું. એ લોક આવી પાણી લઈ આવશે. ”

“ હું એકલી રહી શકીશ—આપ જલ્દી આવશેને ? ”

એક આરામ ખુરસીમાં સુશીને બેસાડી રમણીએ કહ્યું:—
“દીવો બળે છે તથા પાસે જ પોલિસ સ્ટેશન છે. રાત્રિ પણ લગભગ વીતી જવા આવી છે. આપે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપ સુપકીદીથી બેસી રહો. હું જલ્દી પાછો આવી પહોંચીશ. ”

આમ કહી રમણી બહાર નીકળી પડ્યો. આકાશમાં એ વખતે ઘણાં વાદળાંઓ એકત્રિત થયાં હતાં.

સ્ટેશન ઉપરથી કુલી મળ્યા તથા આહારનું સંધાન પણ મળ્યું. રિફ્રેશમેન્ટમાં જઈ બે જણ માટે રહા, રોટી, માખણ વગેરે ડાક બંગલામાં મોકલવાની આજ્ઞા કરી કુલીસહ રમણી પાછો ફર્યો.

બન્ને જણાં સ્વચ્છ થઈ રહ્યા પીવા બેઠાં. એ વખતે સાડાત્રણ વાગ્યા હતા. બન્ને ઓરડાનાં ગાદલાં બહાર કાઢી કુલીઓ પટાપટ અવાજથી તેમાંની ધૂળ બહાર કાઢતા હતા.

બન્ને રહ્યા પી રહ્યાં ત્યારે રાતના પોણાચાર થયા હતા. રમણી-એ કહ્યું:—“ હવે વાતચિત કરવી નથી. આપ જમીને સૂઈ જાઓ. ઉશિકું નથી તેમજ ચાદર પણ નથી. ગાદલું સાફ થયું એ આપણું સહભાગ્ય છે. બાંધ આવે એવો પ્રયત્ન કરી જુઓ. ”

સુશીએ ઉભી થઈ કહ્યું:—“ આપ નહિ સૂઈ જાઓ કે ? ”
બહાર ‘ ધુમ ધુમ ’ કરતી મેઘગર્જના થઈ. બારીમાંથી દેખાયું કે, ઉપરા ઉપરી વિજળી ચમકતી હતી.

રમણીએ કહ્યું:—“ હું પણ થોડો વખત આબોટીશ. ”

સુશીએ હાથ લંબાવી કહ્યું:—“ ગુડ નાઇટ. ”

રમણીએ હસ્ત ધારણ કરી કહ્યું:—“ ગુડ નાઇટ—ગુડ મોર્નિંગ પણ કહી શકાય તેમ છે. ” આમ કહી તે હસ્યો.

સુશી તેના નિર્દિષ્ટ ઓરડા તરફ બે પગલાં અગ્રેસર થઈ અને વળી પાછી ઉભી રહી. તેણે પોતાનું સુખ નમાવી કહ્યું:—
“ રમણીબાબુ ! ”

રમણીએ તેની પાસે જઈ પૂછ્યું:—“ શું છે ? ”

સુશીએ બાકુળ ભાવથી રમણીના મુખ તરફ જોઈને કહ્યું:—
કાલે સ્વપ્નારે ઉઠીને હું આપનાં દર્શન કરી શકીશ કે ? ”

“ શા માટે નહિ કરી શકો ? ”

“ આપ મ્હને એકલી મૂકીને ચાલ્યા તો નહિ જાઓ ? ”

રમણીએ ક્ષણ કાળ ચુપ રહી ભારે અવાજથી કહ્યું:—“ તમને
અહીં એકલાં મૂકીને હું ચાલ્યો જાઉં ! ના—સુશીલા ! હું નહિ
ચાલ્યો જાઉં. તમે મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. ”

ધીમે ધીમે સુશીએ તેનો કંપતો જમણો હાથ લાંબો કર્યો.
રમણીએ એ હાથને પોતાના હાથમાં દબાવી કહ્યું:—“ જાઓ,
નિશ્ચિંત જીવે સુષ્ટ રહો. જો થોડો વખત જાંધી નહિ જાઓ તો
તમારું શરીર ધણું બગડશે. વળી જાંધણી નહિ તો કાલે મ્હારા તર-
ફથી ધણો ટપકો સાંભળવો પડશે, સમજ્યાં ? ”

સુશી કેટલીક ક્ષણ સૂધી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહી. છેવટે
તેણે કહ્યું:—“ હું ધણી દુઃખી છું. સમસ્ત વિશ્વસંસારમાં મ્હારું
બીજું કંઈ નથી. કહો કે, મ્હને તમે દુઃખના દરિયામાં ડુબાવી
નહિ દો ! ”

બન્નેના હાથ હજી સૂધી આગલ હતા. રમણીએ એકએક
સુશીને પોતાના તરફ ખેંચી- બીજી જ ક્ષણે તેણે તેનો હાથ છોડી
દધ કહ્યું:—“ ના સુશીલા ! હું તમને દુઃખના દરિયામાં ડુબાવી
નહિ દઉં. ”

બહાર ‘ ટપ ટપ ’ કરતી વૃષ્ટિ ચવા લાગી ! ખુલ્લી બારી-
માંથી ઠંડો પવન આવવા લાગ્યો. રમણી બોલ્યો:—“ ગરમી બહુ
લાગતી હતી. વૃષ્ટિનો આરંભ ચવાથી ઠંડીને લીધે થોડી જાંબ આવશે.
જાઓ, હવે સુષ્ટ રહો. ”

સુશી રમણીના મુખ તરફ વિહ્વળ નેત્રથી દૃષ્ટિપાત કરી કલા-
ન્ત ચરણે પોતાના ક્ષયનમ્રહમાં ગઈ.

રમણી પણ પોતાના શયનમુદ્ધમાં ગયો. કેટલાંક વસ્ત્ર ઉતારી નાખી તેણે એક સિગારેટ સળગાવી. સિગારેટ પીતાં પીતાં શય્યામાં સૂઈ રહી ખુસ્તી બારીમાંથી આકાશની ધનધટા અને વૃષ્ટિપતનનું દર્શન કરતો કરતો તે ગંભીર ચિંતામાં નિમગ્ન થયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ખાનસામાની કાર્યતત્પરતા

પ્રભાત થયું હતું. ૮૫ ૮૫ વૃષ્ટિ પડતી હતી. માથા ઉપર છત્રી ઓઢી સાવધાનતાથી પમલાં બરતો ડાક બંગલાનો ખાનસામો નિજન-મુદ્દીન બંગલાના પ્રવેશદ્વાર નજીક ઉપસ્થિત થયો. ગઈ રાત્રે જતી વખતે તે એ પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી ગયો હતો—ત્યારે દ્વાર ઉઘાડ્યું કોણે ? તેનું હૃદય એક વખત કંપી ઉઠ્યું. ત્યાં ઉભા રહીને બંગલા તરફ જોયું. એક તરફના ઓરડાનાં બારણાં અને બારીઓ તે ખુલ્લાં જોઈ શક્યો. ખાનસામાએ વિચાર્યું:—“ રાતની ગાડીમાં જરૂર કોઈ સાહેબ આવ્યા હશે તથા તેમણે કાચ ફેડી બારણાં ઉઘાડી પ્રવેશ કર્યો હશે.” રાતના વખતે તેની ગેરહાજરીમાં સાહેબ આવવાનો બનાવ બે વખત બન્યો હતો. પહેલી વખતે એક ગોરા સાહેબ આવ્યો હતો. બીજો દિવસે સહવારે નિજમ આવ્યો. એટલે નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈ. તેના ગાલ ઉપર બે થપ્પડ લગાવી દઈ, ‘ડમ, સુઅર’ વગેરે વિશેષ-જોથી સાહેબે તેને વધાવી લીધો હતો. બીજી વખત એક કાળો સાહેબ આવ્યો હતો. તેણે નિજમને જો કે માર્યો નહોતો. પરંતુ રીપોર્ટ કરેલો હોવાથી નિજમુદ્દીનનો એક રૂપિયો દંડ થયો હતો !

મનમાં ને મનમાં અસ્લાને યાદ કરતાં નિજમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. સાવધાનતાથી ખુદી બારી પાસે જઈ ડોહીઉં કરી તેણે અંદર જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ બારી ઉંચી હોવાથી આખો પલંગ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. તે કેવળ સૂઈ રહેલી બ્યક્તિના ડાખા પમનો

થોડા ભાગ જોઈ શક્યો. એ પગ પણ મેળ તથા પાટલુનથી ઢંકાયેલો હતો. એ સાહેબ ગેરો હશે કે કાળો તે નિજમ સમજી શક્યો નહિ. સહામેની દિવાલ ઉપર એક ટાવેલ તથા ટેબલ ઉપર હેન્ડબેગ તે જોઈ શક્યો.

છાપરા ઉપર ‘ટપ ટપ’ અવાજ કરતાં વૃષ્ટિનાં બિંદુઓ પડતાં હતાં. નિજમ શંકિત ચિત્તે વિચારવા લાગ્યો:—“ગેરો સાહેબ હશે કે કાળો ? કાળો હોય તો સારું. સાહેબના નોકર પાસેથી સધળું જાણી શકાય; પણ નોકર છે ક્યાં ? પાછળના ઓટલા ઉપર તો નહિ સૂઈ રહ્યો હોય ? ત્યાં પણ હોય; કદાચ કારણ વૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે આ તરફના ઓટલા ઉપર ઝાપટ આવે છે. વળી રાત્રે ઘણી વૃષ્ટિ થઈ હતી. ” આમ વિચારી નોકરની શોધ કરવા નિજમ પાછળ આવેલા ઓટલા ઉપર ગયો. ત્યાં પણ કોઈ નહોતું. નિજમ બીજા બે ઓરડા તરફ અગ્રેસર થયો.

બીજા ઓરડા તરફ જઈ નિજમે જોયું કે, બંધ બારણું વચ્ચેની પાટીઆંની સધળી જાળી ખુલ્લી હતી. નિજમે વિચાર્યું:—“ભોગ મળ્યા ! આ ઓરડામાં પણ સાહેબ છે કે ? પાટીઆંની જાળી કોણે ઉઘાડી રાખી ? પ્રથમથી જ ઉઘાડી હશે કે શું ? હું જોઉં તો ખરો. ” આમ વિચારી તેણે છત્રી બંધ કરી એક બાજુએ મૂકી દઈ, જાળી પાસે જઈ, જાળીને સહજ વિશેષ ઉંચી કરી અંદર જોયું એટલે અંદરથી અવાજ આવ્યો કે, “કોણ છે ? ”

સત્યાનાથ ! આ તો સ્ત્રીનો અવાજ છે ! મેમ સાહેબનો અવાજ છે ! ફરીથી તીક્ષ્ણ સ્વરે અવાજ આવ્યો:—“કોણ છે ? ”

નિજમે એક વખત નાશી છુટવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમ કરવાથી મેમસાહેબ ‘ચોર ચોર’ કહીને ખસે પાડે એવા ભયથી નાશી છુટવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. સાહસ એકદું કરી નમ્ર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“હું ડાક બંધાનો ખાનસામે હું હજુર. સહા કેટલા વાગ્યે જોઈએ એ હુકમ લેવા માટે—”

અંદરથી અવાજ આવ્યો:—“ હમણું ચાલ્યો જ. ”

“ બહુ સારું હજુર. ” કહી ખાનસામે છત્રી લઈ ઝડપથી ઓટલા ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. કપાળ ઉપરનો પસીનો લુંછી નાખી મનમાં ને મનમાં તે કહેવા લાગ્યો:—“ અદલાએ જ મ્હારા બચાવ કર્યો છે. જો બારણું ઉઘાડી હું મેમસાહેબના ઓરડામાં ગયો હોત તો સાહેબ મ્હને જીવતો છોડત કે? તેઓ ગાળાથી મ્હને વીધી નાખત. ”

નિજમ પોતાના બખરચીખાના તરફ ગયો. ત્યાં જતાં તેણે મશાલચી અબ્દુલને કમ્પાઉન્ડના તાર ઓરંગી અંદર આવતો જોયો. અબ્દુલે પાસે આવી કહ્યું:—“ સલામ ભાઈસાહેબ. ” બખરચીખાનાનું તાળુ ઉઘાડી બન્નેએ અંદર પ્રવેશ કર્યો એટલે નિજમે કહ્યું:—“ અરે અબ્દુલ ! આજે તો ભયંકર સંકટ ઉપસ્થિત થયું છે ! રાત્રે એક સાહેબ અને મેમસાહેબ આવ્યાં છે. હું હાજર નહોતો તેથી કાચ ભાંગી બારણું ઉઘાડી અંદર ગયાં છે. ”

અબ્દુલે અર્થસૂચક હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ રાત્રે તમે ક્યાં હતા ? હયદરને ઘેર કે ? ”

“ હા, ખાણું પીણું પરવારતાં બહુ રાત થઈ ગઈ તેથી ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો. રાતની ગાડીમાં સાહેબ આવશે એ કેાણ જાણતું હતું ! ”

અબ્દુલે કહ્યું:—“ મ્હેં તમને ઘણી વખત ના પાડી છે; છતાં તમે સાંભળતા નથી. હયદરને ઘેર જો એક દિવસ પણ નથી જતા તો તમને ચાલતું નથી. ” કહી અબ્દુલ મ્હોં દબાવી હસવા લાગ્યો.

લગભગ એક વર્ષથી નિજમની સ્ત્રી જન્મતનશીન થઈ હતી. તે પોતાની પાછળ બે ન્હાના પુત્ર મૂકી ગઈ હતી. બન્ને છોકરાઓને નિજમે તેમના મામાને ઘેર મોકલી દીધા હતા. સ્ટેશનનો સિગ્નલમૅન હયદરખાન શહેરને બીજે છેડે રહેતો હતો. તેને એક ખૂબસૂરત પ્હેન હતી. થોડા દિવસથી તેની સાથે નિજમના લગ્ન સંબંધી વાતચિત ચાલતી હતી.

નિન્નમે કહ્યું:-“ અબ્દુલ ! તું એક કામ કર. જો પેલા ઓરડામાં સાહેબ સૂઈ રહ્યા છે. તું જઈ ઓટલા ઉપર બેસી ધીમેથી પંખો ખેંચવા માંડ ! સારી ઉંઘ આવશે એટલે સાહેબનો ગુસ્સો ઉતરી જશે. ”

“ કાલસા ન સળગાવું કે ? સાહેબ ઉઠશે અને વખતસર તેમને ચઢા નહિ મળે તો વળી વિશેષ—”

“ કાલસા હું સળગાવું છું. તું જા, ત્યાં બેસીને પંખો ખેંચ. સાવધાનતાથી ઓટલા ઉપર જજે. અવાજ યવો ન જોઈએ. ”

અબ્દુલ ચાલ્યો મયો. નિન્નમ કાલસા સળગાવવા લાગ્યો. કાલસામાં ઘાસલેટવાળી લૂગડાની ચીંથરી મૂકી તેને ચેતાવી પછી પંખાથી વાયુ નાખવા લાગ્યો. દેવતા સળગાવી હુકકો ભરી હુકકો પીતાં પીતાં તે વિચારવા લાગ્યો:-“ એ ગોરા સાહેબ છે કે કાળા તેની ખબર નથી ! મ્હને તો લાગે છે કે, ગોરા સાહેબ જ હશે. મેમસાહેબનો અવાજ વિલાયતી મડમના જેવો હતો. એમ છતાં સાહેબ અને મેમસાહેબ જૂદા જૂદા ઓરડામાં કેમ સૂઈ રહ્યાં હશે ? એમ કરવાનું શું કારણ હશે ? એ કદાચ બીજા કોઈ સાહેબનાં મેમ તો નહિ હોય ?! એક મેમના ધણી સાથે બીજી મેમ હરી હરી શકે છે. સાહેબ લોકમાં એ સંબંધી કાંઈ નિષેધ જેવું નથી ! હવે તો સાહેબ ઉઠીને ખદા ન થાય એટલે જાણે કે જગ જીત્યા !”

આ વખતે ‘ સલામ ખાનસામાજી. ’ કહી ડાક બંગલાનો ઝાડુવાળો બબરચીખાના પાસે આવ્યો. તે મોડો આવેલો હોવાથી નિન્નમે તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું:-“ પેલી તરફના ઓરડામાં એક મેમસાહેબ સૂઈ રહ્યાં છે. જા, તું જમને પંખો ખેંચ. ”

“ જેવો હુકમ. ” કહી ઝાડુવાળો ચાલ્યો મયો.

કાલસા સળગ્યા. નિન્નમુદીને પોતાનો પાપજામો જોયો તો તે મલિન થઈ મયો હતો. કેટલેક ઠેકાણે કાદવ પણ લાગ્યો હતો. તેણે વિચાર્યું:-“ જો કદાચ ગોરા સાહેબ હશે તો આવાં મલિન કપડાં

જોઈ ઘણા કોષે ભરાશે. કપડાં બદલી નાખી સ્વચ્છ થઈને જ સા-
હેબની નજરે પડવામાં સાર છે.”

બબરચીખાનાની પાસે જ નિળમની ઝોરડી હતી. તાણુ
ઉઘાડી તેણે પોતાની ઝોરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. બીબીના અભાવથી એક
વર્ષથી નિળમને તેની ઝોરડી ખાવા ધાતી હતી. તેણે વિચાર્યું:-
“ મહારા ઘરતું પાણું ક્યારે ઠેકાણું પડશે એ કોણ જાણે છે ! ”

એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી નિળમે લાકડાની એક પેટી ઉઘાડી
તેમાંથી ઘોચેલાં વસ્ત્ર ખુદાર કાઢ્યાં. બે પાયળમા હોઈ બન્નેમાં
ઘણે સ્થળે નહાનાં ન્હોટાં છિદ્ર હતાં. લાચારીથી નિળમે એક પછી
એક બન્ને પાયળમા પહેરી લીધા. એકનાં છિદ્ર બીજાથી ટંકાઈ
ગયાં. ચાપકાન પહેરી, માથે ફેટો બાંધી તૈયાર થઈ નિળમ
ખુદાર નીકળ્યો.

હવે વૃષ્ટિ બંધ થઈ હતી. બબરચીખાનામાં જઈ ચુલ્હા
ઉપર ફિટલી ચઢાવી હુઝો પી રહ્યા પછી નિળમ ડાક બંગલાના ઝોટલા
ઉપર ગયો. તેણે સુપકીદીથી અબ્દુલને પૂછ્યું:-“ કેમ ! સાહેબનો
કાંઈ અવાજ સંભળાયો હતો કે ? ”

“ ના. ”

“ સાહેબ જાગે ઝોટલે તરત મળે બબર આપજો. ” આમ
કહી નિળમ બબરચીખાના તરફ જવાની તૈયારી કરતો હતો
એવામાં બારણાં ઉઘડવાનો અવાજ થયો.

નિળમનું મોં લેવાઈ ગયું. બન્ને બારણાં ઉઘડ્યાં. રમણી-
મોહનની મૂર્તિ નિળમની નજરે પડતાં જ મેઘોદયથી મયૂરનું મન
જેવું ખુશી થાય તેવો તે ખુશી થયો. તેણે કમરમાંથી વાંકો વળી
રમણીને સલામ કરી.

રમણીએ હિંદુસ્તાનીમાં તેને પૂછ્યું:-“ તું કોણ છે ? ”

નિળમે હિંદુસ્તાનીમાં ઉત્તર આપ્યો:-“ હજુરનો તાબેદાર
હું. હું આ ડાક બંગલાનો ખાનસામો છું હજુર. ”

“ રાત્રે તું અહીં રહેતો કેમ નથી ? અમને ઘણી તકલીફ ઉઠાવવી પડી છે. કાચ ભાંગી પારણાં ઉઘાડીને અમારે અંદર પ્રવેશ કરવો પડ્યો છે. ”

નિળમે પોતાના બન્ને હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ ખુદા-વંદ ! આ ગુલામના ગુન્હાની મારી આપો. ”

રમણી નિળમના હાવભાવ જોઈ મનમાં ને મનમાં હસ્યો. તેણે કહ્યું:—“ રહાતું કેમ છે ? ”

“ હજુર ! પાણી ગરમ થઈ ગયું છે. નાસ્તા માટે શું શું જામ્યું ? ”

હમણાં કાંઈ જોઈતું નથી. ફક્ત એક કપ રહા લઈ આવ. પેલા ઓરડામાં મેમસાહેબ છે. મેમસાહેબ ખહાર આવશે એટલે તને નાસ્તાનો હુકમ આપવામાં આવશે. ”

“ બહુ સારું હજુર ! હમણાં જ હજુર માટે એક કપ રહા લાવું છું. ” આમ કહી નિળમ ઝડપથી બપરચીખાના તરફ ગયો.

રમણીએ સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કરી, હાથ મ્હોં ધોઈ ખહાર આવીને જોયું તો ખાનસામાએ એટલા ઉપર રહાતું ટેબલ સજ્જ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કઠિન રોગ

અડધા કલાક પછી સુશીએ પારણાં ઉઘાડી જોયું તો એક માણસ તેના ઓરડાનો (શયનગૃહનો) પંખો ખેંચતો તેની નજરે પડ્યો. એ માણસે ઉઠી ઉભા થઈ સલામ કરી એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ તું હાક બગલાનો માણસ છે કે ? ”

“ હા હજુર. ”

“ નહાવાનું પાણી આપવા કહે. ” આમ કહી સુશીએ પાછાં બારણાં બંધ કરી દીધાં.

સુશી સ્નાન કરી બ્યારે બહાર નીકળી ત્યારે આઠ વાગ્યા હતા. ઓટલાના બીજા છેડા ઉપર જે સ્થળે મહાનું ટેબલ ગોઠવેલું હતું એ સ્થળે ખાનસામો ઉભો હતો. રમણીનો ઓરડો ખાલી જોઈ સુશીએ તેને પૂછ્યું:—“ સાહેબ ક્યાં છે ? ”

“ સ્ટેશને ગયા છે, હજુર. ”

“ કેટલો વખત થયો ? ”

“ અડધો કલાક થયો હશે. સાહેબ કહી ગયા છે કે, ‘ મેમ-સાહેબ જાગે એટલે મહા નાસ્તો આપજો. ’ હજુર માટે મહા અને નાસ્તો લાવું કે ? ”

“ હા, લઈ આવ. ”

“ રોટી, મસ્કો વગેરે ? ”

“ તે પણ લઈ આવ. ”

“ જેવી આશા. ”

સુશી બેઠી બેઠી વિચારવા લાગી:—“ રમણીમોહન હમણાં સ્ટેશને કેમ ગયા હશે ? ટ્રેનનો વખત જોવા તો નહિ ગયા હોય ? કદાચ કોઈ સ્થળે તાર કરવા ગયા હોય તો તે પણ સંભવિત છે. ” અદ્ય કાળ પછી પાછું તેણે વિચાર્યું:—“ તેઓ કદાચ મહેને કાંઈ કલા કર્યા સિવાય ચાલ્યા જાય તો ? ના-ના, એ અસંભવ છે. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે છળ ચાતુરી કરે એ સર્વથા અશક્ય છે. ”

ખાનસામો મહા અને નાસ્તો લઈ આવ્યો, મહા પીતાં પીતાં સુશીએ ખાનસામાનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યો. નિજમુદ્દીન ઘણા દિવસથી આ ડાક બંગલામાં હતો. પહેલાં તેનો કાકો ડાક બંગલામાં ખાનસામો હોઈ નિજમ કાકાની પાસે રહેતો હતો. દશ વર્ષથી તેના કાકાનું મૃત્યુ થયું હતું. એ વખતે તેણે અરજી કરી એટલે સાહેબોએ અરજી મંજૂર કરી તેને ખાનસામાની જગ્યાએ રાખ્યો હતો.

સુશીએ પૂછ્યું:—“ બબરચીખાના પાસે ત્હારી ઝોરડી છે કે ? ”

“ જી હા હજુર. ”

“ ત્હારા સંસારમાં કોણ કોણ છે ? ”

“ કોઇ નથી. ”

“ ત્હારી શાદી નથી થઇ કે ? ”

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ખાનસામાએ કહ્યું સ્વરે કહ્યું:—“ હજુર ! શાદી તો થઇ હતી; પરંતુ લગભગ એક વર્ષથી બીબીને ખુદાએ પોતાની પાસે બોલાવી લીધી છે. ” આમ કહી ફેંટાનો છેડો નિજામે આંખ ઉપર દબાવ્યો.

આ સમયે રમણી ડાઠ બંગલા તરફ આવતો નજરે પડ્યો. ખાનસામાની કહ્યું જીવનકથાએ હવે સુશીના મનને રોહી રાખ્યું નહિ. એકાગ્રદષ્ટિથી તે રસ્તા તરફ જોઇ રહી. ખાનસામાએ ખાલી ખાદ્ય અને પેયપાત્રો વગેરે ઉંચકી લઇ પૂછ્યું:—“ હવે મ્હને રમ છે ? ”

“ ભલે જા. ”

જે મિનિટમાં જ રમણી ઓટલા ઉપર આવ્યો. તેણે ટોપી ઉતારી હાથમાં રાખીને કહ્યું:—“ તમે ઉઠ્યાં છો કે ! ગુડ મૉર્નિંગ. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ ઉઠી સ્નાનથી પરવારી મ્હેં નાસ્તો પચુ કરી લીધો છે. ”

રમણીએ એક ખુરસીને ટેબલ પાસે ખેંચી તેના ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ સ્નાન પચુ કરી લીધું કે ? બરાબર જાંઘ આવી હતી કે ? માથું દુઃખે છે કે ? ”

સુશીએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ ના, માથું દુઃખતું નથી. જાંઘ તો આપના કરતાં પચુ વિશેષ આવી હતી. હું જ્યારે ઉઠી ત્યારે આંક વાગ્યા હતા. મ્હેં સાંભળ્યું કે આપ સાત વાગતાં પહેલાં ઉઠ્યા હતા. ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ રટેશને મોટર આવેલી નહિ હોવાથી ફિક્કર થયા કરતી હતી—મુંઢરસિંહને મોટર ખેંચી લાવનાર માણસો નહિ મળ્યા હોય

તેથી જ તે ત્યાં ખોટી થતા હશે એમ ધારી સ્ટેશને જઇ સાત આઠ કુલીઓને એ સ્થળે મોકલ્યા છે. ”

ખાનસામાએ એક લાવી ટેબલ ઉપર મૂકી. સુશીએ કહ્યું:-
“ આપે તો ક્યારનોય નાસ્તો કરી લીધો હશે. હમણાં એક પ્યાલો એક પીણું કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ બહે રેડો. મહેં નાસ્તો કર્યો નથી. કેવળ એક કપ એક પી હું બહાર નીકળી પડ્યો હતો. ”

સુશી:-નાસ્તો નથી કર્યો ! મહેં તો એમ ધાર્યું હતું કે, નાસ્તો કરીને આપ બહાર ગયા છો. અરે ખાનસામા ! સાહેબને માટે જલ્દી નાસ્તો લાવ. ”

“ લાવું છું હજુર. ” ખાનસામાએ કહ્યું.

સુશીએ એક રેડી આપી એટલે રમણી તે પીવા લાગ્યો. સુશીએ કહ્યું:-“ આટલો પધો વખત થઇ જવા છતાં આપે કાંઇ ખાધું નહિ ! આપને ઘણું દુઃખ થયું ! હું સ્નાન કરી બહાર નીકળી એટલે ખાનસામાએ કહ્યું કે, આપ મહારો નાસ્તો મોકલવાનું કહી ગયા છે. મહેં ધાર્યું કે, આપ નાસ્તો કરીને જ ગયા હશે; જો આપે નાસ્તો નથી કર્યો એમ જાણ્યું હોત તો આપની પહેલાં હું નાસ્તો કરત નહિ. ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ એથી બગડી શું મયું ? ”

સુશી:-વાહ ! આપે કાંઇ ખાધું નહિ તથા આપને ભૂખ્યા રાખી મહેં ખાધ લીધું !

અદ્ય કાળમાં જ ખાનસામા રમણી માટે નાસ્તો લઈ આવ્યો. નાસ્તો કરી રહ્યા પછી રમણી ખાનસામાને મધ્યાહ્નકાળના ભોજન સંબંધીની સૂચના આપવા લાગ્યો. ખાનસામાએ કહ્યું:-“ હજુર ! રાત્રે પણ ખાણું જોઈશો કે ? જો જોઈએ તેમ હોય તો બન્ને વખતની વસ્તુઓ અત્યારે જ બજારમાંથી મંગાવવી પડશે. સ્કાંજે બજારમાં સારી તાજી વસ્તુઓ મળી શકતી નથી. ”

રમણીએ સુશી તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“ કેમ, શો વિચાર છે ? ”

રમણીએ જોયું કે, સુશીનાં બન્ને નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવવાની તૈયારી હતી. તેણે ખાનસામાને કહ્યું:—“ ઠીક, હમણાં જઈ પછી ખબર આપવામાં આવશે. ”

ખાનસામો ચાલ્યો ગયો એટલે રમણીએ કહ્યું:—“ મોંઠરની સ્થિતિ ઉપર સઘળો આધાર છે. જે સાધારણ બગડી હશે તો હું અને સુંદરસિંહ મળી સુધારી શકીશું. વળી મોંઠર અમારાથી સુધરી શકશે તો ખાઈ પરવારી આપણે જળલપુર તરફ રવાના થઈ શકીશું. તેમ ન કરીએ તો બપોરે એક વાઘ્યાની ટ્રેનમાં પણ જઈ શકીએ. થોડા વખતમાં જ મોંઠર લઈ સુંદરસિંહ આવી પહોંચશે. જે મોંઠર વિશેષ બગડી હશે તો સુશ્રેણી વેઠવી પડશે ! ”

“ તો શું થશે રમણીબાલુ ? ”

“ જે વિશેષ બગડી હશે તો સુંદરસિંહને જળલપુર મોકલી ત્યાંથી મોંઠર મિત્તી તેડાવી માડી સુધરાવવી પડશે અને આપણને એક બે દિવસ અત્રે રોકાવું પડશે. ”

“ આવી સ્થિતિમાં એક જ વસ્ત્રથી ? ”

“ આજની રાત સૂધી તો આવી સ્થિતિને માન આપ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. સુંદરસિંહ જળલપુર જશે એટલે પ્રથમ ડાક બંગલામાં જઈ આપણા સરસામાન સાથે રાતની નવ વાઘ્યાની માડીમાં લક્ષમણને આ તરફ મોકલી દેશે. ”

સુધી મ્હોં ફેરવી કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહી. પછી તેણે કહ્યું:—“ પેલી જ માડીમાં ! સમજી. ”

રમણી ચુપકાઈથી સિગારેટ પીવા લાગ્યો. થોડા સમય સૂધી બન્ને ચુપ રહ્યાં. છેવટે સુશીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

રમણી:—હું આપની વાતનો જ વિચાર કરતો હતો.

સુશીએ ક્ષીણસ્વરે કહ્યું:—“ મહારો ભાર કેવી રીતે ઉતારવો એ સંબંધીનો વિચાર કરતા હતા કે ? ”

રમણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“આપ દીવાનાં છો ! ના—ના, હું એવો વિચાર કરતો નહોતો. હું એમ વિચારતો હતો કે, જે મોટર સહેલાઈથી ન સુધરી શકે તો આજે આપણે જામ શરીરું કે કેમ ? કાલે આખી રાત કષ્ટ વેઠેલું હોવાથી જો બરાબર વિશ્રામ લેવામાં ન આવે તો આપની—”

સુશી બોલી:—“ મોટરની એટલી બધી ઝડપની સુસાધરીથી મ્હારું શરીર દુઃખી આવ્યું છે. ”

રમણી:—બરાબર છે. જુઓ મ્હારી ધારણા કાંઈ ખોટી નથી !

“ આપના શરીરને પણ દુઃખ થતું હશે ? ”

“ ના. ”

“ જેટલી સહેલાઈથી અંતરને દુઃખ થાય એટલી સહેલાઈથી પુરુષોને થાય ખરું કે ? ”

રમણીએ સુશીના સુખ તરફ એક ક્ષણ સુધી જોઈ રહી, પછી હસીને કહ્યું:—“ ના, પુરુષો કઠિન હોય છે ! ”

“ આપ પણ કઠિન છો કે ? ”

“ કેણુ જાણે. ” કહી રમણી ઉઠી ઉભો થયો. રસ્તા તરફ જોઈ તેણે કહ્યું:—“ જુઓ, મોટર આવે છે. ”

સુશીએ ઉઠીને જોયું તો આગળ એક બળદ ગાડી આવતી હતી. એ બળદ ગાડી જ મોટરને ખેંચી લાવતી હતી. મોટરને બળદ ગાડીની પાછળ મજબૂત દોરડાથી બાંધી દીધી હતી.

ડાક બંગલાના કમ્પાઉન્ડના દરવાજા પાસે દોરડું છોડી નાખી બળદ ગાડી ચાલી ગઈ. કુલીઓ એક બીજાની મદદથી મોટરને ઠેઠી કમ્પાઉન્ડમાં લાવ્યા.

“ સુંદરસિંહ ! આટલો બધો વખત કેમ લાગ્યો ? ” આવો પ્રશ્ન કરી રમણી મોટલા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો.

સુંદરસિંહે કહ્યું:—“ હજુર ! માથાનો મજા આવ્યા નહિ તેથી વખત લાગ્યો છે. આ બળદ ગાડી રસ્તેથી જતી હતી. તેના ગાડીવાનને

પકડ્યો. પહેલાં તો તે કોઈ પણ રીતે આપણું કામ કરવા કબૂલ થયો નહિ. છેવટે તેને એક રૂપિયો ભાડાનો અગાઉથી આપી મોટર ખેંચાવી આવતો હતો. અમે અડધે રસ્તે આવ્યા એટલે આપે મોકલેલા આ કુલીઓ મળ્યા. ”

કુલીઓએ કહ્યું:—“ ઘણી મહેનત પડી છે હજુર. ”

સુંદરસિંહ બોલ્યો:—“ તમને શાની મહેનત પડી છે ? બે ત્રણ ઠેકાણે વાંકની જગ્યાએ મોટર જરા ઠેલી હતી; ખીજું તમે શું કર્યું છે ? ”

કુલીઓએ કહ્યું:—“ અમે એટલે છેટે આવ્યા ગયા તે. ”

રમણીએ તેમને બક્ષિસ આપી વિદાય કર્યાં. પછી તેણે કહ્યું:—“ સુંદરસિંહ ! હું બોલી નાખ. શું થયું છે તે આપણે બરાબર જોઈએ. ”

સુંદરસિંહે કહ્યું:—“ સહવાર થયું એટલે મહેં ગાડીને બરાબર તપાસી છે. મેંગેટા બરાબર થઈ ગયો છે; ખીજું કંઈ થયું નથી હજુર. ” આમ કહી સુંદરસિંહે હુંડ બોલી નાખ્યો.

રમણીએ સર્વ સ્થળની બરાબર તપાસ કર્યા પછી કહ્યું:—“ મોટર મિત્તી સિવાય મુંઢરી શકે તેમ નથી. સુંદરસિંહ ! જબલપુરમાં કોઈ સારો મિત્તી છે કે ? ”

“ હા હજુર, છે. ફોર્ટમાં પીટર સાહેબ નામનો એક દેશી ક્રિશ્ચિયન હોઈ તે સારો હારીબર છે એમ મહેં સાંભળ્યું છે. ” સુંદરસિંહે ઉત્તરમાં કહ્યું.

“ ત્યારે તું બજારમાં જઈ ખાંધ પરવારી લે. એક વાગ્યાની ટૂંકમાં તું જબલપુર જાજે અને એ પીટર સાહેબને અહીં લઈ આવજે. મોટર હમણાં ડાક બંગલાના ગાડીખાનામાં જ રહેવા દે. ”

મોટરમાંથી સઘળો સરસામાન તથા લેમ્પ, માદી વગેરે કાઢી લઈ ડાક બંગલાના માણસોની મદદથી સુંદરસિંહ મોટરને ગાડીખાના તરફ ઠેલી ગયો.

રમણીએ સુશી પાસે પુનઃ ઉપસ્થિત થઇને કહ્યું:—“ આપે સાંભળ્યું કે ? મોટરને કડિન રોમ થયો છે ! ”

“ હા, એ વાત સાંભળી છે. ”

“ હવે બે દિવસ સૂધી આપણે અત્રે રોકાવું પડશે ! ”

ખાનસામાને બોલાવી રમણીએ રાતના ખાણા માટે પણ હુકમ આપી દીધો. સુંદરસિંહ આગ્યો એટલે તેને જરૂર જેટલા રૂપિયા અને યથોચિત ઉપદેશ આપી રવાના કરી દીધો. સુંદરસિંહ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો.

હવે આકાશમાં મેઘમાળા નહોતી. સૂર્યના ઉજ્જવળ પ્રકાશનો વિસ્તાર પૃથિવી ઉપર પથરાયો હતો. રમણીએ ઘડીઆળ જોયું તો સાડા નવ વાગ્યા હતા.

સુશીએ કહ્યું:—“ હવે આપ સ્નાન કેમ નથી કરી નાખતા ? ”

“ સ્નાન કરતાં પહેલાં એક વખત બનરમાં જઈ આવવાની જરૂર છે. જો થોડાં કપડાં લતાં મળે તો ખરીદ કરી આવું. ડિનર-રૂમમાં સેફ ઉપર કેટલાંક જુનાં નોંવેલો છે અને સ્ટ્રેન્ડ મેમેઝિનનાં બે બંધાવેલાં પુસ્તકો છે. હું આવું ત્યાં સૂધી તમે બેઠાં બેઠાં જ શવે તે વાંચો. હું બનતી ત્વરાથી પાછો આવીશ. ”

અબ્દુલ મજાલનીને હાંક મારી તેને સાથે લઇ રમણી બનરમાં ગયો. કલાકેક પછી તે કપડાંનાં બંડલ સાથે પાછો ર્યો ત્યારે સુશી એટલા ઉપર પ્રથમની માફક જ બેસી રહી હતી.

સુશીએ બંડલ તરફ જોઇને પૂછ્યું:—“ શું શું મળી આવ્યું ? ”

રમણીએ બંડલ ખોલતાં ખોલતાં કહ્યું:—“ બિઝાના માટે કેમ વસ્તુ મળી નથી. ધોયલી ચાદર ન મળી તથા ઉશિકાં પણ ન મળ્યાં. આ ધોયલું સુતરાઉ એક લાવ્યો છું તેનાથી આજે ચાદરાનું કામ ચલાવવું પડશે. આપને માટે દક્ષિણી સાડીનો એક જોટો લઇ આવ્યો છું—જુઓ, આપને ગમશે ને ? બંગાળી સાડી હતી; પણ તે જોઈએ એવી સારી નહોતી. ”

સુશીરો બન્ને સાડી હાથમાં લઇ કહ્યું:—“સાડીઓ ઘણી સારી છે ! વસ્ત્ર બદલવાથી જાંપ વળશે. લગભગ ચોવીસ કલાકથી એકનું એક વસ્ત્ર પહેરી રાખ્યું છે ! એ દેશી શેતરંજીઓ પણ લાભ્યા હો એમ લાગે છે ! શેતરંજીઓનું શું કરશો ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ એને વીંટીને બિછાના નીચે રાખી ઉશિકાનું કામ ચલાવીશું. ”

સુશી બોલી:—“ આપ તો બીજા રૉબિન્સન્ કુઝો છો ! જાઓ, હવે વિલંબ નહિ કરતાં સ્નાન કરી આવો. ”

રમણી ઉઠી સ્નાન કરવા ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

અસલ નામ

નમતા પહોરે રમણીની નિદ્રાનો જ્યારે ભંગ થયો ત્યારે પાંચ વાગ્યા હતા. ત્વરાથી ઉઠી, હાથ મ્હોં ધોઇ ખ્હાર નીકળીને તેણે જોયું તો ખાનસામાએ ઢિનરમમાં ચ્હાનું ટેબલ સજ્જ કર્યું હતું. સુશી આજે ખરીદ કરેલી નવી સાડી પહેરી, હાથમાં એક ચોપડી લઇ ખ્હાર ઓઠલા ઉપર ઉભી હતી. રમણીએ તેની પાસે જઇ કહ્યું:—“ વાહ ! દક્ષિણી સાડી આપને ઘણી સોને છે ! ”

“ એ સાડીનો ગુણ છે કે આપનાં નેત્રોનો ગુણ, તે કહી શકાય એમ નથી. ” આમ કહી સુશી મૃદુ હાસ્ય કરવા લાગી.

“ કેનો ગુણ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. હવે ચ્હા પીવા ચાલો. ખાનસામાએ ચ્હાનું ટેબલ તૈયાર કર્યું છે. ”

ચ્હા પીતાં પીતાં રમણીએ પૂછ્યું:—“ ઊધવાથી આપનું સરીર-કેટલું દુર થયું છે કે ? ”

“ હા. હવે નજીવા કદનો અનુભવ થાય છે. ”

“ થોડો વખત ધરવા આવશે ? ”

“ બલે, ચાલો.”

ઘડા પી રહ્યા પછી બન્ને જણાં ખુદાર નીકળી સ્ટેશને ગયાં. હમણાં કોઈ ટ્રેનનો વખત નહિ હોવાથી પ્લેટફોર્મ ખાલી હતું. પ્લેટફોર્મના એક છેડાથી ખીબા છેડા સુધી બન્ને જણાં ધરવા લાગ્યાં. ધરતાં ધરતાં મ્હોટા અક્ષરથી સ્ટેશનનું નામ લખેલા બોર્ડે તરફ જોઈ ત્યાં ઉભી રહીને સુશીએ કહ્યું:—“ સોહાગપુર. રમણીબાબુ ! સોહાગપુર નામ શામાટે પડ્યું હશે ? ”

“ અહીંના સ્વામીઓ સ્ત્રી ઉપર વિશેષ સોહાગ (પ્રેમ) કરતા હશે તેથી જ આ નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! ”

“ એમજ લાગે છે ! કલકત્તાના સ્વામીઓ પણ સ્ત્રી ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે કે ? ”

“ કોઈ કોઈ રાખતા હશે અને કોઈ નહિ પણ રાખતા હોય. ”

“ ત્યારે આપને માટે આપ શું કહો છો ? ” આમ કહી સુશી મૃદુલાસ્ય કરવા લાગી.

“ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું શું કહું ? આપ જ્યારે મ્હારે ઘેર આવો ત્યારે બકુરાણીને પૂછી જોજો. ”

“ કેમ, જે પ્રેમ કરે તેને કાંઈ ખબર ન હોય કે ? ”

“ પુષ્પમાં સુમંધ હોય છે તેની પુષ્પને ખબર છે કે ? જેને સુમંધ આવે છે તે જ જાણી શકે છે. ”

“ ઠીક, બકુરાણી આપને પુષ્કળ મ્હાય છે કે ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ જુઓ, આપે વકીલ નહિ તો છેવટે વકીલનાં સ્ત્રી થવું જોઈતું હતું. એક પછી એક પ્રશ્ન કરી આપ મ્હને એવી જગ્યાએ લઈ આવ્યાં છો કે હવે મ્હારાથી ‘હા’ કહી શકાય તેમ નથી તેમજ ‘ના’ પણ કહી શકાય તેમ નથી. ”

“ ઠીક, વકીલની સ્ત્રી ખૂબ ઉલટ તપાસ કરતાં થીપે છે કે ? બકુરાણી આપની ઉલટ તપાસ કરે છે કે ? ”

“ ધણી કરે છે. ”

“ ઠીક છે, હું કલકતા આવીશ એટલે આ વાત તેમને કહી દઈશ. ” આમ કહી પાછાં બન્ને જણાં એ પાટીઆ પાસેથી ખસી ફરવા લાગ્યાં.

રાત્રે બોજન થઈ ગયા પછી ખાનસામે ટેબલ સાફ કરતો હતો. રમણીએ કહ્યું:—“ થાંચ મિનિટ માટે મ્હને ક્ષમા આપજો; હું હમણાં જ પાછો આવું છું. ”

પોતાના ઓરડામાં જઈ ઈંગ્રેજી પોપાક ઉતારી ધોતીઈ પહેરી રમણી પાછો ફર્યો ત્યારે સુશીને તેણે દીવા પાસે બેસી પુસ્તક વાંચતી જોઈ. રમણી તરફ જોઈ તે બોલી ઉઠી:—“ આપ જ છો કે ! મ્હેં તો ધાર્યું હતું કે, કોઈ ખીજી હશે ! ” આમ કહી તે ઉઠી ઉભી થઈ.

રમણીએ કહ્યું:—“ એકનો એક પોપાક પહેરી રાખી હું ધણો કંટાળી ગયો હતો. મ્હારા એ વેશથી આપને કાંઈ આપત્તિ નથી ને ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ ના, લેશ પણ આપત્તિ નથી. આપ ધોતીઈ પહેરીને પણ ધણા સુંદર દેખાઓ છો. ”

“ એ આખોનો ગુણુ હશે ? ” કહી રમણી સુશીના મુખ તરફ કૌતુકપૂર્ણ નજરે જોઈ રહ્યો.

“ કેણુ જણે ! ચાલો, બહાર જઈને બેસીએ. ” આમ કહી સુશી ઉઠી બહાર નીકળી બોલી:—“ બાઈસિકલ ઉપર કેણુ આવે છે ? ”

એટલામાં તો બાઈસિકલ ઓટલાનાં પમથીઆં પાસે આવી પહોંચી. પછી એક વ્યક્તિએ ઓટલા ઉપર આવી સલામ કરી કહ્યું:—“ તાર છે. ”

રમણીએ ટેલિગ્રામ લઈ વાંચી જોયો. પછી તે તેણે સુશીના હાથમાં આપ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે:—

પીટર કામમાં છે. ત્રણ દિવસ પછી આવી શકશે. હુકમની રાહ જોઈ છું. લક્ષમણુ રવાના થાય છે.

સુંદરસિંહ.

સુશીએ કહ્યું:-“ ત્રણ દિવસ પછી આવશે ? હવે શું થશે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ચાલો, બહાર બેસી આપણે વિચાર કરીએ. અરે ખાનસામા ! એ આરામ ખુરસી બહાર લાવ. ”

ખાનસામાએ ખુરસીઓ બહાર લાવી કહ્યું:-“ હજીર ! રાત્રે રળ આપો તો એક જરૂરી કામ છે. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ભલે જાજે. ”

ખાનસામા ચાલ્યો ગયો. રમણી બોલ્યો:-“ શું કરીશું ? કારને ટ્રેકનમાં સાથે લઇ જબલપુર જઇશું ? અહીં ત્રણ દિવસ બેસી રહેવાથી શું થશે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ત્યાં જઇને પણ બેસી રહેવાનું છે. ”

“ હા ખરું છે; પણ અહીં કરતાં એ સ્થળ સારું નથી ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ જબલપુરનો ડાક બંગલો ! ના રમણીબાપુ ! હવે હું એ સ્થળે આવી શકીશ નહિ. ત્યાં આવું એટલે ખાનસામા નોકર ચાકર વગેરે એમજ ધારે કે, એનો પતિ ‘ એને છોડી નાશી ગયો છે. ”

રમણીએ અદ્ય કાળ સૂધી સ્વગત કાંઇ વિચાર કર્યો. પછી તેણે કહ્યું:-“ ઠીક, જબલપુર આવવાની આપની ઇચ્છા નથી તો પછી આપણે અહીં જ રહીશું. ”

ભવિષ્ય સંબંધી શી બ્યવસ્થા થઇ શકે તેમ છે એ વિષયનો રમણી વિચાર કરવા લાગ્યો. સુશી પણ ચુપ થઇ બેસી રહી હતી. લગભગ પંદર મિનિટ સૂધી વિચારગ્રસ્ત રહ્યા પછી રમણીએ સુશી તરફ જોયું તો તે બન્ને હાથથી મુખ ઢાંકી નીચું જોઇ બેસી રહેલી નજરે પડી. ઘણા મૃદુ રુદનનો ધ્વનિ પણ રમણીએ સાંભળ્યો. આ વખતે પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ થયેલી હતી.

રમણીએ બેચેનતાથી પૂછ્યું:-“ શું કરો છો ? ”

સુશીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

“ રડો છો કે ? ” આમ કહી સુશીના બન્ને હાથ તેના મુખ

ઉપરથી ખસેડી નાખી તે બોલ્યો:-“સુશીલા ! આવી રીતે રડો નહિ. શા માટે રડો છો ? જે વ્યક્તિ તમારો ત્યાગ કરી મધ્ય છે તેને માટે રડવું ઉચિત છે ? એ વિશ્વાસઘાતક ચાલ્યો. મથો તથા તમને દુઃખ જેવું શું છે ? ”

સુશી:-શું હું એટલા માટે રડતી હોઉં એમ આપને લાગે છે ?
“ ત્યારે ! ”

સુશી કાંઈ બોલી નહિ. રમણીએ કહ્યું:-“ શા માટે રડો છો તે કહો ? સુશીલા ! તમે મ્હને તમારા અંતરની વાત નહિ કહો કે ? ”

રમણી તરફથી ધણો આગ્રહ થયો એટલે સુશીએ કહ્યું:-
“ જે દિવસ માટે તમારા જીવનમાર્ગમાં આવી મ્હેં તમને કેવા સંકટમાં નાખ્યા છે ! મ્હારે માટે તમારે કેટલું બધું કષ્ટ વેડવું પડશે એ કોણ જાણે છે ! એ બધા વિચાર કરવાથી જ મ્હને રડવું આવ્યું હતું. ”

રમણી બોલ્યો:-“ સુશીલા ! એવા વિચારને તમે તમારા મનમાં શા માટે રચાવે આપો છો ? તમારા સંકટ સમયે હું હાજર હતો તથા તમારું યથાશક્તિ બહુ કરી ચુક્યો છું એજ મ્હારો પરોપકાર છે. હવે એવો વિચાર કરી તમે દુઃખી થશો નહિ. સુશીલા ! એટલું તમે ચોક્કસ યાદ રાખજો કે, હું જીવતો હોઉં ત્યાં સુધી તમારે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું પડશે નહિ. ”

સુશીને યુષ્મદેવી જોઈ થોડા સમય પછી રમણીએ કહ્યું:-
“ શા વિચાર કરો છો ? ”

સુશી:-આજે આખા દિવસમાં તમે મ્હને સુશીલા કહી કેમ બોલાવી નહોતી ?

આ પ્રશ્ન સાંભળી રમણી ચમકી ઉઠ્યો. ખીજો કાંઈ ઉત્તર સૂઝી નહિ આવવાથી તેણે કહ્યું:-“ તમારું અસલ નામ તો સુશીલા નહિ પણ મુસાના છે. ”

“ ના-ના, હવે મહારું ખરું નામ સુચીલા જ છે. તમે મહને જે નામ આપ્યું છે તે જ મહારું ખરું નામ. ”

પુરસીની બાળુએ સુચીલાનો હાથ પકડ્યો હતો. રમણીએ એ હાથને પકડી કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે હવેથી એમ. ”

પ્રકરણ ૧૯ મું

આશ્ચર્યજનક વર્તમાન

બીજે દિવસે સહવારે ઉઠી ખારણાં ઉઘાડીને રમણીએ જોયું તો ઝોટલા ઉપર એક બાળુએ સરસામાનના એક મ્હોટા ઢગલા પાસે તેનો નોકર લક્ષમણુ શેતરંજી પાથરી સૂઈ રહેલો તેની નજરે પડ્યો. રમણીએ ધીમે ધીમે તેની પાસે જઈ હાંક મારી:—“ લક્ષમણુ ઓ લક્ષમણુ ! ”

લક્ષમણુની નિદ્રાનો ભંગ થયો તથા બન્ને હાથથી આંખો ચોળી તે ઉઠી બેઠો થયો. પછી ઉભા થઈને તેણે રમણીને સલામ કરી. રમણીએ પૂછ્યું:—“ તું ક્યારે આવ્યો ? ”

“ રાતની બે વાગ્યાની ગાડીમાં હજુર. ”

“ બધો સરસામાન લઈ આવ્યો છે કે ? મહારો અને મેમ-સાહેબનો બધો સામાન લઈ આવ્યો છે ? ”

“ જી હા હજુર. ”

“ ઠીક બંગલાનો હિસાબ ચુકવી આવ્યો છે ? ”

“ હા હજુર. ” આમ કહી લક્ષમણે પોતાના ખીસ્સામાંથી ખરચની નોંધનો કાગળ અને રૂપિયા બહાર કાઢતાં કહ્યું:—“ સુદ-રસિંહે ઠીક બંગલાનો હિસાબ ચુકવી દઈ આ હિસાબ અને રૂપિયા મોકલાવ્યા છે. ”

રમણીએ હિસાબનો કાગળ તપાસી જોયો. તેનો પોતાનો સાકારમણુ દિવસનો તથા પોલકપતીનો આઠ દિવસનો મળી સઘળો

હિસાબ ત્યાંના ખાનસામાને ચુકવી આપવામાં આવ્યો હતો. રમણીએ સુંદરસિંહને પ્રથમથી જ એવો આદેશ કરેલો હતો; કેમ કે ચોલદંપતીને હિસાબ મળ્યા સિવાય તે સુશીનો સરસામાન કબ્જામાંથી છોડે એવો બિશ્કુલ સંભવ નહોતો.

હાથ મ્હેં ઘોઘ આવીને રમણીએ કેવળ એક પાલો મ્હા મંગાવી. સુશી સ્નાન કરતી હતી. સુશીના આવ્યા પછી ખાનસામા પાસે નાસ્તો મંગાવવાનો રમણીએ વિચાર કર્યો. રમણી મ્હા પીતો હતો. લક્ષમણ સરસામાન લઇ જઈ ઝોરડામાં ગોઠવતો હતો. ખાનસામા ત્યાંથી ખસી ગયો એટલે હાથમાંના ઝાડુ સાથે લક્ષમણે બહાર આવી આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવીને કહ્યું:-“ હજુર ! એક ઘણી અન્યથા ભરેલી ખબર છે. ”

લક્ષમણના હાવભાવ જોઇ રમણીએ કુતૂહલ પામી કહ્યું:-
“ શી ખબર છે ? ”

લક્ષમણે ધણા મૃદુ સ્વરે કહ્યું:-“ હજુર ! પેલા પોલ સાહેબ કોઇ પણ સ્થળે ગયા નથી—તેઓ જળલપુરમાં જ છે. ”

રમણીએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:-“ તું આ શું કહે છે ? આ વાત તને કોણે કહી ? ”

“ મ્હેં મારી નજરે તેમને જોયા છે હજુર. ”

“ ક્યાં જોયા ? ક્યારે જોયા ? ”

ઉત્તરમાં લક્ષમણ કહેવા લાગ્યો:-“ કાલે સંધ્યાકાળે સુંદરસિંહે મ્હને કહ્યું કે, રાતની નવની ગાડીમાં સધળો સરસામાન લઇ હજુરે મ્હને અત્રે તેડાવ્યો છે. એ વખતે મ્હેં ખાધું નહોતું. ખાવાનું ખરીદ કરી લાવવા હું બજારમાં ગયો. ખાવાનું ખરીદી હું પાછો ફર્યો એ વખતે લગભગ આઠ વાગ્યા હતા. રસ્તે પોલ સાહેબને દારૂની એક ડુકાનમાંથી લથડીઆં ખાતા બહાર નીકળતા મ્હેં જોયા. બહાર નીકળી ગાયન ગાતા ગાતા તેઓ ફોર્ટને રસ્તે જવા લાગ્યા. તેમને જોઈ હું ધણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેઓ આગલી રાત્રે

આમ્ને પેસેન્જરમાં બેસી જતા રહ્યા છે એ વાત મહેં સાંભળી હતી ! અંતરમાં સંદેહ ઉપજવાથી હું તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર ફાનસનો એક થાંભલો આવેલો હતો. મહેં ઝડપથી એ થાંભલા પાસે જઈ ફાનસના પ્રકાશમાં જોયું તો ખરેખર તેઓ પોલ સાહેબ જ હતા. ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ તેઓ તને જોઈ શક્યા હતા કે ? ”

“ ના હજુર, મહારી ઉપર એમની નજર પડી નહોતી. દારુના નશ્વામાં ગાન ગાતાગાતા ધુનમાં ને ધુનમાં તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. થોડે અંતરે ગાડીઓનો એક અડો હતો. સાહેબે એક કોચમેનને ફ્રાઈટમાં આવવા કહ્યું. સાહેબને પીધેલો જોઈ કોચમેનને પૂછ્યું, ‘ બાઝાના પૈસા છે કે ? ’ સાહેબે પોતાના કોટને હલાવી બતાવ્યો. રૂપિયા પૈસા ખખડી હડયા. ‘ આવો બેસો હજુર. ’ કહી કોચમેન સાહેબને ગાડીમાં બેસાડી ફ્રાઈટ તરફ લઈ ગયો. પછી હું પાછો ડાક બંગલામાં આવ્યો. ”

રમણીએ ચુપકીથી થોડો વખત વિચાર કરી કહ્યું:—“ એ પોલ સાહેબ જ હતા એવી તને ચોક્કસ ખાત્રી છે ? ”

“ હા, ચોક્કસ ખાત્રી છે. ”

“ ઠીક છે, હમણાં આ વાત તું કોઈને કહીશ નહિ. ”

મહા પી રહ્યા પછી રમણી એકલો બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો:—“ શું બન્યું હશે ? એ પેસેન્જરમાં ગયો નથી; છતાં તેણે એવો પત્ર કેમ લખી મોકલ્યો ? જે નરાધમ સ્ત્રીનો અસહાય સ્થિતિમાં ત્યાગ કરી શકે છે, તે ‘ પેસેન્જરમાં બેસી મુંબાઈ જાઉં છું. ’ એવી ખોટી હકીકત લખે એમાં નવાઈ જેવું શું છે ? વળી પેલા ગાડીવાને કાંઈ એમ નહોતું કહ્યું કે, તેણે તેને ગાડીમાં બેસતાં જોયો હતો. વેક્ટિંગ રૂમમાં બેસી એ બદમાશે પત્ર લખી આપ્યો હશે તથા પત્ર લખ ગાડીવાળો ચાલ્યો આવ્યો હશે. એણે અમને સજ્જડ બનાવ્યાં છે ! ”

આવી ચિંતા કરવામાં રમણીએ ઉપરા ઉપરી બે સિગારેટનો ધુમાડો કરી નાખ્યો. પછી તે પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો:—“સુશીએ એક વખત એને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. સુશીને હું જામલપુર લઈ જઈ કે ? તેથી કાંઈ લાભ થશે કે ? જો કાંઈ લાભ ન થાય અને એ બીચારીને કેવળ તિરસ્કાર જ વેઠવો પડે તો ? ! ”

આ સમયે સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈ બારણું ઉઘાડી સુશી પહાર આવી. હસતામુખે તે નજીક આવી એટલે રમણીએ તેની સાથે કરકંપન કર્યું.

રમણી જો બે દક્ષિણી સાડી ખરીદી લાગ્યો હતો તેમાંની બીજી સાડી હમણાં સુશીએ પહેરી હતી. એ સાડી ઉપર રમણી તરફથી બેટમાં મળેલી પીન તેણે યથાસ્થાને લગાવી હતી. તેના ભીંભાયલા કેશગુચ્છ પીઠ ઉપર ફટા પડ્યા હતા.

સુશીએ કહ્યું:—“ આપ હમણાં જ ઉડ્યા કે ? હું ક્યારનીય ઉડી છું; સ્નાન સુધાં થઈ ગયું છે. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ તમે સ્નાન કરી ચુક્યાં છો તો હું ત્રહા પી ચુક્યો છું. હું ત્રહા પીતો હતો ત્યારે અખંડુલ સ્નાનગૃહમાં તમારા સ્નાન માટે ઘડા ભરીને પાણી લાવતો હતો. હીક, હું એક વાત તમને પૂછું છું. રહવારમાં સ્નાન કરવા માટે જ્યારે તમને પાણીની જરૂર પડે છે ત્યારે ચાકરને તમે શું કહો છો ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ પાછલા ઓટલા ઉપર પડતી બારીની જાળી ખુલ્લી કરી ત્યાં ઉભી રહું છું. ખાનસામો કે અખંડુલ નજરે પડે છે એટલે તેને ‘ એઈ-એઈ ’ કહીને બોલાવું છું. ”

રમણી બોલ્યો:—“ એક આપા સિવાય તમને ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જુઓ, જામલપુરમાં પણ એ વાત ત્રહને યાદ આવતી હતી. તમારે માટે એક આપા મળી શકશે કે કેમ તેની હું તપાસ કરું છું. અરે લક્ષ્મણ ! ક્યાં ગયો ? ”

સુશીએ પૂછ્યું:—“ લક્ષ્મણુ આવ્યો છે કે ? સાથે મ્હારો સરસામાન લઇ આવ્યો છે કે ? ”

“ હા. ”

બન્ને જણાં રમણીના ઓરડા નજીક ઉપરિચિત થયાં. સુશી ઓરડામાં પ્રવેશ કરી એક ખુણામાં ગોઠવેલો પોતાનો સરસામાન તપાસવા લાગી. રમણીએ ઓટલાને છેડે જઈ લક્ષ્મણુને બોલાવી, બન્ને જણાં માટે નાસ્તો લાવવાની આજ્ઞા કરી.

ખાનસામો નાસ્તો લઇ આવ્યો એટલે રમણીએ તેને આયાની વાત પૂછી. ખાનસામાએ કહ્યું:—“ હજુર ! એક ઘણી સારી આયાને હું ઓળખું છું. કલકત્તાના મ્હોટા મ્હોટા સાહેબોને ઘેર એણે નોકરી કરી છે. જે આજ્ઞા હોય તો અડધા કલાકમાં જ હું એને હજુરની સેવામાં હાજર કરું ? ”

રમણીએ આજ્ઞા આપી નાસ્તો કરવા માંડ્યો.

બન્ને જણાં ચુપ હતાં. હવે શું કરવું તેનો વિચાર રમણી કરતો હતો:—“ સુશીને કાંઈ કહ્યા સિવાય કે તેને સાથે લીધા સિવાય હું એકલો જ એક વખત જળણપુર જઈ પોતાને મળું કે ? વળી ધારો કે, પોલ કદાચ સુશીનો પુત્ર સ્વીકાર કરે તો તેથી સુશી સુખી થઈ શકશે કે ? મ્હારી માન્યતા પ્રમાણે તો એ જનવરના પંજા માંથી એ છુટી છે એ સારું જ થયું છે. એ હિંદુ ઘરની કન્યા નથી કે તેને અન્નને કિંવા આશ્રયને માટે કોઇને ભારરૂપ થઈ રહેવું પડે. એ ભણેલી ગણેલી છે. ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની મદદથી જનનાના મિશનમાં અથવા તો ખીજ કોઇ સ્થળે બાળિકા વિદ્યાલયમાં શિક્ષણીની જગ્યા સ્વીકારી અનાયાસે તે પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે તેમ છે. એવા દુરાચારી પતિનો સંસાર માંડવા કરતાં આ માર્ગ જ તેને માટે હિતાવહ છે. એથી એ ખીચારીને કદાચ સુખ નહિ મળે; પણ શાન્તિ તો જરૂર મળશે જ. વળી જ્યાં સૂધી એને કામકાજ ન મળી આવે ત્યાં સૂધી એણે શું કરવું અને ક્યાં

જવું એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. મહારા એટલા મોટા બંમ-
લામાં તેને હું આશ્રય નહિ આપી શકું કે ? બકુરાણીને મહારું એ
કાર્ય ગમશે કે ?

સુશીની ચિંતાનું જૂઠું જ કારણ હતું. જબલપુરથી આવેલો
સરસામાન બે દિવસ પછી નજરે પડ્યો. એટલે ગયા છ માસની
દુઃખદાયક સ્મૃતિ તાજ થઈ આવી તેના અંતરને બાળવા લાગી.
હમણાં તે ભવિષ્યની વાતનો વિચાર કરતી નહોતી. વિવાહની પૂર્વે
તેની કેવી સ્થિતિ હતી, એ વખતે જીવનનો માર્ગ તેને માટે કેવો
સહજ, સરળ અને સુંવાળો હતો તેનો જ હમણાં એ વિચાર કરતી
હતી. તેને એમ લાગતું હતું કે, તેના ઘણા સૌભાગ્યને લીધે જ
કચરે રમણીમોહન જેવો ઉન્નતહૃદયનો સચ્ચરિત્ર બંધુ તેને મેળવી
આપ્યો હતો—નહિ તો આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં તેની કેવી
દુર્દશા થાત ?

બન્ને પોતપોતાની ચિંતામાં લીન હોવાથી એકબીજાની માન-
સિક સ્થિતિ તરફ કોઈનું લક્ષ્ય ગયું નહિ. નાસ્તો કરી રહ્યા પછી
રમણીએ કહ્યું:—“હજી તાપનું જોર વધ્યું નથી. ચાલો, થોડો
વખત ફરીશું ?”

“જેવી ઇચ્છા, ચાલો.” કહી સુશી ઉઠી. લક્ષમણે અત્યાર
સૂઢીમાં સુશીનો સરસામાન તેના ઓરડામાં યથાસ્થિત ગોઠવી દીધો
હતો. “હું આવું છું.” કહી સુશીએ પોતાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

નેકલેસની ચોરી

પાંચ મિનિટ પછી સુશીએ બારણાંમાંથી કહ્યું:—“રમણી-
બાપુ! એક વખત આ તરફ આવો જોઈએ.”

તેનો કંઈસ્વર સાંભળી રમણી ચમકી ઉઠ્યો. તે ઝડપથી સુશીના
ઓરડામાં ગયો. એ વખતે સુશી તેના બિઝાનાની ધાર ઉપર બેસી

રડતી હતી. ટેબલ ઉપર એક ખુલ્લી બાક્ષ પડી હતી. ઉત્તેજિત કંઠે રમણીએ પૂછ્યું:-“ શું થયું છે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ બાબુ! આ બાક્ષમાં મહારો નેકલેસ હતો તે ચોરાયો છે. ”

“ કાણે ચોરી કરી છે ? ”

સુશીએ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું:-“ એ હતભાગી સિવાય બીજું કોણ ચોરી કરે? ચોરી કરીને એ નરાધમ નાશી ગયો છે. એ મહારી માતાનો નેકલેસ હતો. માતાએ મસ્તી વખતે મહને આપ્યો હતો. એ નેકલેસ ચોરી લઇને દુષ્ટાત્મા પલાયન કરી ગયો છે. ”

“ તમે ચોક્કસ કહી શકો છો કે ચોરી એણે જ કરી છે ? તમે જ કદાચ ભૂલથી બીજા કોઇ સ્થળે મૂક્યો હશે અને કોઇએ ઉપાડી લીધો હશે! પોલે આ કામ ક્યારે કર્યું ? ”

સુશીએ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:-“ અવશ્ય એ બદમાશે જ ચોરી કરી છે. આપને યાદ હશે કે પરમ દિવસે આપણે જબલપુરમાં હતાં. આપ સહાંજે મહારી પાસે આવ્યા ત્યારે હું એકલી બેઠેલી હોઇ પાંચ વાગ્યા હતા. સાડાચાર વાગ્યે હું અને એ મહા પીતાં બેઠાં હતાં. મહા પી રહ્યા પછી એણે મહને કહ્યું:-“ તહારા ફ્રેન્ડિંગ કેસની કુંચી આપ જોઇએ. રુમાલમાં અત્તર નાખવું છે, તેને કુંચી આપી હું મહા પીવા લાગી. એ વખતે ઝોરડામાં જઈ એણે નેકલેસ ચોરી લીધો છે એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું રમણીબાબુ. ”

“ બરાબર, હવે પોલિસ કેસ થયો. ”

સુશીએ કંઠ ઉંચો કરી સંજ્ઞાનયને આગ્રહસહિત કહ્યું:-
“ સારે પોલિસમાં ખબર આપીશું એટલે તેને પકડી લઇ આવશે કે? તેને જેલની સજા થશે કે રમણીબાબુ ? ”

“ જો એ પકડાય અને ગુન્હો સાબિત થાય તો તેને જેલની સજા અવશ્ય થાય. ”

સુશીએ પોતે જાણે વિનંતિ કરતી હોય એવા સ્વરે કહ્યું:-
ત્યારે પોલિસમાં ખબર આપો રમણીબાબુ. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ઠીક છે. હમણાં તમે બાંક્ષ બંધ કરો. શું કરવું તેના આપણે વિચાર કરીએ છીએ. ”

સુશી:-એમાં વિચાર કરવા જેવું શું છે રમણીબાબુ? આપ હમણાં જ પોલિસમાં ખબર આપો. ભલે એ જેલમાં જાય. જે શયતાને આવી રીતે મહારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે, મહારા સમસ્ત જીવનને આવી રીતે બરબાદ કર્યું છે તેને હું જેલમાં મોકલું એ કાંઈ મોટી વાત છે કે? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ એ ગંભીર શિક્ષાને પાત્ર છે એમ હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ બીજી કેટલીક વાતનો પ્રથમથી વિચાર કરી જોવાની જરૂર છે. હજી તમે સઘળી હકીકત જાણતાં નથી. ચાલો, ઓટલે જઈને બેસીએ. પ્રથમ સઘળી હકીકત સાંભળો; પછી બન્ને જણાં વિચાર કરી યોગ્ય લાગશે તે માર્ગ સ્વીકારીશું. ”

સુશીએ ઉઠી રુમાલથી આંખો લુંછી બાંક્ષ બંધ કરી. રમણી બારણાં પાસે ઉભો રહી તેની રાહ જોતો હતો. પાસે આવી સુશીએ કહ્યું:-“ ચાલો. ”

રમણીએ તેના મુખ તરફ જોઈ સહજ હસીને કહ્યું:-“ બન્ને ગાલ ઉપર હજી પણ આંસુના ઢાગ લાગેલા છે. જાઓ, ઘોષ આવો. ” આમ કહી તેણે પોતાના ઓરડામાં જઈ ઘડીઆળ જોયું તો સવા આઠ વાગ્યા હતા. બહાર ઓટલા ઉપર આત્રી આરામ ખુરસીમાં બેસી સિગારેટ પીતાં પીતાં તે સુશીની રાહ જોવા લાગ્યો.

એક મિનિટ પછી સુશી આવી બીજી ખુરસી ઉપર બેઠી ઓટલે રમણીએ કહ્યું:-“ જુઓ સુશીલા! આજે હમણાં જ મહારા સાંભળવામાં એવી વાત આવી છે કે, પોલીસ એ રાત્રે મુંબઈ ગયો નથી. ગઈ કાલના સંધ્યાકાળ સૂધી તે જબલપુરમાં જ હતો. ”

સુશી અત્યંત આશ્ચર્ય પામી બોલી ઉઠી:—“ હેં ! આ શું કહ્યું છે ? આ વાત કોણે કહી ? ”

“ લક્ષ્મણે. ” આમ કહી રમણીએ લક્ષ્મણ પાસેથી સાંભળેલી સઘળી હકીકત સુશીને કહી સંભળાવી.

સુશી બોલી:—“ જોયું કે ? એણે મહારો નેકલેસ વેચી નાખ્યો છે. આપ તો કહેતા હતા કે, ‘ તમે જ કદાચ ભૂલથી ખીજન સ્થળે મૂક્યો હશે અને કોઈએ ઉપાડી લીધો હશે ! ’ પણ મહેં એવી ભૂલ કરી નથી. વળી એ દુષ્ટના ખીરસામાં રૂપિયા ખખડે એ સ્વપ્નથી પણ અગોચર વાત છે—છ માસમાં કોઈ પણ દિવસે મહેં એની પાસે પૈસા જોયા નથી. એણે જરૂર મહારો નેકલેસ ચોરી લઈ તે વેચી નાખ્યો છે. ”

રમણી:—હવે મહને પણ એમજ લાગે છે. પાછાં તમે રડવા લાગ્યાં; રડશો નહિ. આંખો સાફ કરી નાખો. ચાકરો તમને રડતાં જોશે તો શું ધારશે ? ”

સુશીએ રુમાલથી આંખો લુંછતાં લુંછતાં કહ્યું:—“ મહારો નેકલેસ મેળવી શકાય એવો એક પણ ઉપાય નથી કે, રમણીબાપુ ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ પોલિસની મદદથી કદાચ નેકલેસ તો મળી આવે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં પોલને જોલમાં મોકલવો પડે. ”

સુશી આગ્રહસહિત બોલી ઉઠી:—“ હું એવું જ પ્રયત્ન છું. એને માટે જોલ ઉચિત નથી કે ? ”

રમણીએ થોડા સમય સૂધી ચુપ રહીને પછી કહ્યું:—“ ઉચિત હોય તો પણ એમ કરવું સારું છે કે ? વિચારી જુઓ કે, એ તમારો વિવાહિત સ્વામી છે. તમે જો સાક્ષી આપીને એને જોલમાં મોકલો તો.....”

સુશી વચ્ચે જ સહજ બેગસૂચક સ્વરે બોલી ઉઠી:—“ એ ધણું ખરાબ દેખાય એમજ આપ કહેવા માગો છોને ? રમણી-

બાપુ! હું કાંઈ હિંદુ રમણી નથી કે સ્વામી મ્હારે માટે દેવતા હોય અને તે સાત ખૂન કરે તો પણ માફ થાય ! ”

રમણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ ના, હું એમ કહેતો નથી. અસ્થિર મગજે એણે આ કામ કર્યું હશે અને કદાચ પોતાના અનુચિત કાર્યનો હવે તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થતો હશે. પુનઃ તમારી પાસે આવી એ કદાચ ક્ષમા પણ માગે અને પહેલાં જેવો હતો તેવો થઈ રહે. ”

સુશી બોલી ઉઠી:—“માફ કરો રમણીબાપુ! જેવો હતો એવા થઈ રહેવાની હવે કાંઈ જરૂર નથી. એક વખત બૂલી જે કામ કર્યું છે તે પાછું.....”

રમણી રસ્તા તરફ જોઈને સિગારેટ પીવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ જુઓ, તેને જેલમાં મોકલવાથી તમને શો લાભ થશે ? તેણે તમારું જે અનિષ્ટ કર્યું છે તે એને જેલમાં મોકલવાથી સુધરી શકે તેમ છે ? નહિ જ. કેવળ લાભમાં એ થશે કે, વર્તમાનપત્રોમાં સવિસ્તર રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થશે અને જનસમાજના ઉપહાસને પાત્ર થવું પડશે. એ કાંઈ જેવું તેવું કલંક કહેવાય કે ? ”

વર્તમાનપત્રનું નામ નીકળતાં જ સુશી ધણી ઠંડી થઈ ગઈ. થોડા સમય સૂધી ચુપ બેસી રહ્યા પછી ક્ષીણ કંઠે તેણે કહ્યું:—“ જો આપનો મત ન હોય તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. ઠીક, હજી એ જાળવણીમાં હોય એમજ આપને લાગે છે ? ”

“ કેમ, એક વખત એને મળવાનો વિચાર છે ? ”

સુશીએ બ્રકુટી ચઢાવી કહ્યું:—“ આપ આ શું બોલો છો ! તેને મળવા માટે મ્હારું હૃદય ફાટી જતું હશે કેમ ? ! ”

રમણી રસ્તા તરફ જોઈ મનમાં હસતો હતો. સુશીએ કહ્યું:—“ આપને કદાચ એમ લાગતું હશે કે, તેને મળવાનો વિચાર નથી ત્યારે પછી તે દિવસે શંત્રે બાન બૂલી ટ્રેનની પાછળ પાછળ આખી રાત દોડવાની શી જરૂર હતી ?—પણ એ વખતે મ્હારું

ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. નહિ તો હું એવી મૂર્ખતા કરું ખરી કે રમણી-
બાબુ ? ઠીક, એ વખતે આપે પણ કેમ મ્હને અટકાવી નહિ ? ”

“ મ્હારું ચિત્ત પણ ક્યાં ઠેકાણે હતું ? ! ”

“ ખરેખર, એ દિવસે આપણે બન્ને જણાં પામત્ર બની ગયાં
હતાં. ” થોડો વખત ચુપ રહ્યા પછી સુશીએ પૂછ્યું:—“ રમણી-
બાબુ ! આપ શો વિચાર કરો છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ જો પોલ જબલપુરમાંથી ચાલ્યો ન ગયો
હોય તો ત્યાં જઈ તેની પાસેથી તમારો નેકલેસ કેવી રીતે મેળવવો
તેનો જ હું વિચાર કરું છું. ”

આ શબ્દો સાંભળી સુશીનું હૃદય કૃતમતાથી ઉછળી આવ્યું.
તેણે કહ્યું:—“ રમણીબાબુ ! એ કામ આપનાથી બની શકશે કે ?
આપને હું કેટલું બધું દુઃખ દઉં છું ? આપનું દેવું આ જન્મમાં હું
અદા કરી શકું તેમ નથી. ” આમ કહી સુશીએ મસ્તક નમાવ્યું.

રમણી બોલ્યો:—“ પ્રથમ કામ કરી જોવા લો. દેવાની વાત
પછી કરજો. ”

ત્યાર પછી બન્ને વચ્ચે આ વિષયની વાતચિત થવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૧ મું

આયાનો પ્રેમ

સાહેબ અને મેમસાહેબને નાસ્તો કરાવી બપોરચીખાનામાં જઈ,
એક બદનામાં પાણી લઈ નિઝમુદ્દીન સામુદી હાથ મ્હોં ધોવા
બેઠો. અબ્દુલે આવા કવખતે નિજમને હાથ મ્હોં ધોવાનું કારણ
પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું:—“ હમણાં જ મ્હારે પ્હાર જવાનું છે. મેમ-
સાહેબ માટે એક આયા લઈ આવવાનો હુકમ મળ્યો છે. ”

અબ્દુલે સહજ હસીને પૂછ્યું:—“ ક્યાં આયા લઈ આવશો ?
અમીનાબીબી કે ? ”

નિજમે કહ્યું:-“ જોઈ, તપાસ કરી ગમે તેને લઈ આવું છું.”

હાથ મ્હોં ઘોઈ સાચ કપડાં પહેરી અખ્દુલ પાસે ઉપસ્થિત થઈને નિજમે કહ્યું:-“ અખ્દુલ ! ત્યાં સૂધીમાં તું રસોઈનું કામ ચાલુ કરી દે. ખ્હારનો ચુલ્હો સગમાવી તેના ઉપર સાહેબ માટે સ્નાન કરવાનું પાણી મૂકી દે. વળી સાહેબ કપારે સ્નાન કરશે એ તું તેમના નોકર પાસે જઈ પૂછી આવજે. હું જાઉં છું; કલાકમાં પાછો આવશ.” આમ કહી નિજમ કમ્પાકન્ડના તાર ઓળંગી ખાડા ટેકરા ઓળંગી પ્રિયતમાના ભવન તરફ ઝડપથી જવા લાગ્યો. સીધો પાકો રસ્તો લાંબો હોવાથી નિજમે ખાડા ટેકરાવાળો ટૂંકો રસ્તો જ પસંદ કર્યો.

પ્રિયતમાને ઘેર જતાં જ નિજમે જોયું કે, પ્રૌઢ ઉમ્મરનો, સ્થૂળ દેહવાળો, ઝીણી આંખોવાળો તેનો ભવિષ્યનો સાળો હયદર નામટ નોકરી કરીને પાછો ફર્યો હતો. સ્ટેશનનો પોપાક હજી તેણે રાતની નાખ્યો નહોતો. આંગણમાં એક ન્હાનો ખાટલો નાખી તે હુકો પીતો હતો. તેની પાસે જઈ ‘સલામ ભાઈસાહેબ’ બોલી નિજમે એક વખત ચકિત દષ્ટિથી ચારે તરફ જોયું. હયદરની બીબી રસોડાના ઉમરા ઉપર બેસી મશાલો પીસતી હતી. જેને માટે હૃદય તૃપાતુર હતું તે અમીના નિજમની નજરે પડી નહિ.

હયદરે કહ્યું:-“ અરે ! હમણાં એકાએક તમે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ? સાહેબ ચાલ્યા ગયા કે ? ”

“ ના, સાહેબ છે. તેમનું એક કામ હોવાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું.”

“ મ્હારી પાસે કામ છે ? શું કામ છે ? બેસો-બેસો, હુકો પીઓ અને જે કહેવાનું હોય તે કહો.” આમ કહી હયદરે નિજમના હાથમાં હુકો આપ્યો.

નિજમે હુકો લઈ બે ત્રણ દમ મારીને કહ્યું:-“ સાહેબની સાથે એક મેમસાહેબ છે એ વાત મ્હેં તમને કરેલી જ છે. એ

વિલાયતી મેમ નથી-બંગાળી છે. સાહેબ પણ બંગાળી છે. સાહેબે મેમસાહેબ માટે એક આયા લઈ આવવાની મ્હને આજ્ઞા કરી છે. મ્હેં વિચાર્યું કે, જો કદાચ અમીનાબીબીને તમે-” આટલું કહી નિજમે આશા નિરાશાથી ઉછળતા હૃદયે હયદર તરફ જોયું.

હયદરે કાંઈ વિચાર કર્યા પછી કહ્યું:-“ પહેલાં પણ અમીનાએ આયાનું કામ કરેલું છે. એનો ખસમ જ્યારે જીવે તો ત્યારે કલકત્તામાં તે જે સાહેબના ખાનસામાનું કામ કરતો હતો તે સાહેબની મેમની આયાનું કામ અમીના કરતી હતી.”

નિજમ બોલ્યો:-“ એ હું જાણું છું તેથી જ-”

હયદર:-અમીના એ કામ કરી શકશે. સર્ટિફિકેટ પણ છે. સાહેબનું નામ મ્હને યાદ હતું પણ ભૂલી ગયો છું. ઠીક, તમે એસો. હું અમીનાને પૂછી જોઉં છું. અમીના-ઓ અમીના-ક્યાં મળી જશે ? ”

હયદરની બીબીએ કહ્યું:-“ શાક લઈ આવવા તેને બજારમાં મોકલી છે; હમણાં આવશે.”

હયદરે કહ્યું:-“ પેલા સાહેબનું નામ તને યાદ નથી કે ? હાંથી હાંથી જેવું કાંઈ નામ હતું, કેમ ? ”

હયદરની બીબીએ નથ હલાવી કહ્યું:-“ હાથી હતું કે ઘોડો એ હું જાણતી નથી.”

હયદરે પોતાની અર્ધપકવ દાઢી હલાવી બીબીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:-“ તું જાણતી નથી ! આ જહાનમાં તું ઘણી મૂર્ખ જોરત છે.”

બીબીએ મસાલો પીસવાનું કામ ક્ષણ કાળ માટે બંધ રાખી છલુકો કરી કહ્યું:-“ હું મૂર્ખ છું અને તમે હોશિયાર છો કે ? તમને એ નામ કેમ યાદ નથી ? મૂર્ખ હું છું કે તમે ? ”

જમણો હાથ ઉંચો કરી, આંખો ધુરકાવી હયદરે કહ્યું:-“ શું ! તું શું બોલી ! જખાન સંભાળીને વાત કરજો બીબીજન ! ”

દાંપત્યકલહનો આરંભ થતો જોઈ નિજમ બોલી ઉઠ્યો:-“ બસ બસ, હયદરભાઈ ! ગુરસો ન કરો. બીબીસાહેબાએ તો

હસતાં હસતાં એમ કહ્યું છે ! અમીના આવશે એટલે નામ કહેશે. આ લ્યો હુકો પીએ. ”

હયદર હાથમાં હુકો લઇ જોરથી તમાકુ ખેંચવા લાગ્યો. નિજમ ખ્દાર રસ્તા તરફ સતૃષ્ણ નયને જોઇ રહ્યો.

ત્રી તરફથી થયેલા અપમાનનો ક્ષોભ ધૂમ્પાનથી કાંઇક શાન્ત થતાં હયદરે પૂછ્યું:—“ એ સાહેબ હજી કેટલા દિવસ રહેવાના છે ? ”

“ બે ચાર દિવસ. ”

“ બસ ? ત્યારે તેઓ શું આપશે ? ”

“ હજી એ સંબંધી કાંઇ વાત થઇ નથી. આઠ આનાનો રોજ તો જાણે છે જ. કદાચ વધારે પણ આપે. એ ઘણા મ્હોટા માણસ છે. મોટર સુધાં રાખે છે. ”

તમાકુ બળી ગઇ હતી. હુકાને નીચે મૂકી દઇ હયદરે કહ્યું:—
“ તમે બાર આના આપવા કહેજો. બેચાર દિવસની નોકરી માટે આઠ આનાના રોજથી કોણ કામ કરે ? ઠીક, અમીના ખાશે ક્યાં ? ”

“ ડાક બંગલામાં. ”

“ રાત્રે પણ ત્યાં રહેવું પડશે કે ? ”

“ એ સંબંધી સાહેબે હજી કાંઇ કહ્યું નથી. બીજી એક ચલમ તમાકુ મૂકું કે ? ”

“ મૂકો. ”

નિજમ નવી તમાકુ મૂકી હયદરની બીબી પાસેથી દેવતા લઇ ચલમ ભરી ખ્દાર ખાટલા ઉપર આવી ચલમમાં કુંક મારતો હતો એવામાં હાથમાં શાક લઇ અમીના આવી પહોંચી. નિજમની નજર સાથે નજર મળતાં લજ્જિત બની જઇ સહજ શબ્દહીન હાસ્ય કરી તેણે બીજી તરફ જોયું. બાબી પાસે જઇ શાકની ઝોળી તેણે નીચે મૂકી.

અમીનાની ઉમ્મર છવ્વીસ સત્તાવીસ વર્ષ કરતાં વધારે નહોતી. તેના શરીરનો રંગ સ્વચ્છ હતો. બન્ને વિશાળ લોચનોમાં સુરમે

આંજેલો હતો. હયદરે કહ્યું:-“અરે અમીના! કલકતામાં તું જે સાહેબને ત્યાં આયા હતી એ સાહેબનું નામ શું છે ?”

“ગૉર્ડન સાહેબ.” અમીનાએ કહ્યું.

“તું હાથી કહેતી હતીને ?”

અમીનાએ ક્ષણ કાળ માટે બ્રકુટી ચઢાવી કહ્યું:-“ગવર્નર સાહેબની ઑફિસ રહામે હંટીસન હંટીબાયની મ્હોટી દુકાન હોઇ ગૉર્ડન સાહેબ એ દુકાનના મ્હોટા સાહેબ છે. તેમને ત્યાં હું કામ કરતી હતી. બાઇબન ! એ વાત કેમ પૂછો છો ?”

આ વખતે નિળમનો પ્રસ્તાવ ભગિનીને સંભળાવી હયદરે કહ્યું:-“તું જઈશ કે ?” નિળમ બિક્ષાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી અમીના તરફ જોઇ રહ્યો. તેનો બાવ એવું સૂચન કરતો હતો કે, ‘તને મહારા કસમ છે. આ વાતનો તું અસ્વીકાર કરીશ નહિ !’

અમીનાએ નીચું જોઇ કહ્યું:-“બાઇબન ! તમે જેમ કહેશો તેમ હું કરીશ.”

નિળમનું મુખ ઉત્કૃષ્ટ બની ગયું.

હયદરે કહ્યું:-“હું તો કહું છું કે જા.”

પોતાની લાકડાની પેટીમાં અમીનાએ પોતાનો આયાનો પોષાક મૂકી રાખ્યો હતો. અડધા કલાકમાં એ પોષાક પહેરી નિળમની પાછળ પાછળ અમીના બહાર નીકળી પડી.

રસ્તે એકાન્ત થયો એટલે નિળમ અમીનાની છેક પાસે પાસે ચાલીને આરામથી વાતચિત કરવા લાગ્યો. એક ઠેકાણે એકા-એક ઉભા રહીને નિળમે કહ્યું:-“અમીના ! હું તને એક વાત કહું. તું કોઇ તો નહિ કરે ?”

અમીનાએ ઉભી રહી બ્રુયુમલ સંકેતીને પૂછ્યું:-“શી વાત ?”

નિળમે હંતવિક્ષિત કરી કહ્યું:-“આયાનો પોષાક તને બેહસ્તની હુરી જેવો સુંદર દેખાય છે !”

“ બેતમીજ, આજ વાત કે ! ” કહી અમીનાએ હસી નિઝામુદ્દીનના બાહુ ઉપર ધીમેથી હાથ ઠોકી પુનઃ ચાલવા માંડ્યું. ડાક બંગલો નજીક આવ્યો એટલે અમીનાએ પૂછ્યું:—“ મેમ-સાહેબને બાળબચ્ચાં થયાં છે કે ? ”

નિઝામે કહ્યું:—“ શાદી થયા સિવાય બાળબચ્ચાં કેવી રીતે થાય ? ”

અમીનાએ મુખના હાસ્યને હાથથી દબાવી કહ્યું:—“ શાદી નથી થઈ ? ”

“ ના. જેવી રીતે મ્હારો અને ત્હારો હમણાં સંબંધ છે તેવો જ સાહેબ અને મેમસાહેબનો સંબંધ છે. ઘણા દિવસથી સાહેબ અને મેમસાહેબ વચ્ચે પ્રેમ હતો. મેમસાહેબ મ્હોટાં થયાં એટલે સાહેબે તેમના પિતા પાસે વિવાહની વાત કરી હતી. પ્રથમ તો મેમસાહેબના પિતા રાજ થયા નહોતા તેમણે ધણી આપત્તિ દર્શાવી હતી. છેવટે મેમસાહેબે તેમની માતા પાસે ધણી રડારોળ કરી ત્યારે જ તેમના પિતા રાજ થયા. હમણાં સાહેબ અને મેમસાહેબ દેશભ્રમણ કરવા નીકળ્યાં છે. લગભગ એક મહીના પછી તેઓ પાછાં કલકત્તા જશે એટલે તેમની બન્નેની શાદી થઈ જશે.”

અમીના બોલી:—“ જ જ, તું આ બધી ખોટીવાત કરે છે. આ બધી હકીકત ત્હારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ? ”

નિઝામ:—ત્હારી પાસે ખોટી વાત શા માટે કહેવી જોઈએ ? સાહેબનો લક્ષમણ નામનો નોકર આજે સહવારે આવેલો હોય તેની પાસેથી મ્હેં આ હકીકત સાંભળી છે. તને ખાત્રી ન હોય તો તું તેને પૂછી જોજે. લક્ષમણ ડાક બંગલામાં જ છે.”

આજે સહવારે નિઝામે આવી લક્ષમણને જોઈ સાહેબ અને મેમસાહેબનું જીવનચરિત્ર જાણવા માટે ધણી આકુળતા દર્શાવી હતી. લક્ષમણ બુદ્ધિશાળી હતો. સાહેબનો મેમસાહેબ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એવું જાણી અમીનાની માણસો એનો ઉદ્ધો અર્થ ન

કરે એ હેતુથી તેણે ઉપર પ્રમાણે કપોળકલ્પિત વાત કહી નિજમની આકુળતા દૂર કરી હતી.

બન્ને જણાં જ્યારે ઠાક બંગલામાં જઈ પહોંચ્યાં ત્યારે સાડા નવ વાગ્યા હતા. સાહેબ અને મેમસાહેબ પ્રથમની માફક ઓટલા ઉપર આરામ ખુરસીઓમાં બેસી રહ્યાં હતાં. નિજમે અમીનાને તેમની પાસે હાજર કરી. હુમ્મેશાંના બાર આના આપવાના કહી રમણીએ અમીનાને રાખી લીધી. રાતદિવસ તેને મેમસાહેબ પાસે રહેવાનો હુકમ થયો. અમીના મેમસાહેબનો ઓરડો ઠીકઠાક કરવા ચાલી ગઈ અને નિજમ સાહેબના રનાનની વ્યવસ્થા કરવા ચાલ્યો ગયો.

રમણી આજે એક વાગ્યાની ટ્રેનમાં જબલપુર જશે તથા ત્યાં એક બે દિવસ રોકાઈ નેકલેસ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે એવો અત્યાર પહેલાં નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. સુશી અત્રે જ રહેવાની હતી. લક્ષ્મણ પણ અત્રે રહેવાનો હતો. રમણીએ કહ્યું:-“ આયા મળી આવી એ ઘણું સારું થયું. એને તમારા ઓરડામાં જ એક ખુણામાં સૂઈ રહેવા કહેજો. લક્ષ્મણ બહાર ઓટલે તમારા ઓરડાનાં દારની સહામે જ સૂઈ રહેશે. હવે તમને બધું નહિ લાગેને ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ના, બધું નહિ લાગે. આપ બે દિવસ કરતાં વધુ રોકાશો નહિ. બે દિવસમાં કદાચ નેકલેસ ન મળે તો પણ પાછા ચાલ્યા આવજો. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ નહિ રોકાઉં. બે નેકલેસ મળી આવશે તો કાલે જ પાછો આવીશ; પરમ દિવસ સૂધી પણ નહિ રોકાઉં. ”

જમ્યા પછી બન્ને જણાં રેશન ઉપર ગયાં. રમણીને એક વાગ્યાની ગાડીમાં બેસાડી સુશી ઠાકબંગલામાં પાછી આવી. પોતા-ઓરડામાં પ્રવેશ કરી તદ્દન નિર્જીવની માફક આરામ ખુરસીમાં આડી થઈ નેત્રો મીંચી તે પડી રહી. ક્રમે બન્ને નેત્રોની પાંપણો બેદી અશ્રુબિંદુઓ બહાર નીકળ્યાં.

થોડો વખત આવી રીતે પસાર થયા પછી સુશીને પોતાના પગેને કોઈ સ્પર્શ કરતું હોય એવો ભાસ થયો. તેણે આંખો ઉઘાડી જોયું તો આયા ચંપલ લઈ આવી હતી.

આયાએ પૂછ્યું:—“ મેમસાહેબ ! બૂટ કાઢી નાખી ચંપલ પહેરાવું કે ? ”

“ પહેરાવ. ” આમ કહી સુશીએ પાછી આંખો મીંચી દીધી.

આયાએ બૂટ કાઢી ચંપલ પહેરાવી ધીમેથી કહ્યું:—
“ મેમસાહેબ ! ”

સુશીએ પુનઃ પોતાની આંખો ઉઘાડી.

આયાએ વિનતિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ મેમસાહેબ ! રડશે નહિ. કેના સ્વામીને બહારગામ જવું પડતું નથી ? ”

સુશીએ આ વખતે બરાબર આંખો ઉઘાડી આયા તરફ જોઈને કહ્યું:—“ કોણ મહારા સ્વામી છે ? ”

આયા:—ગુન્હાની માફી આપજો. હજી તેઓ આપના સ્વામી થયા નથી એ ખરું છે; પણ બે દિવસ પછી સ્વામી થશે ! બધું સરખું છે. વળી મુક્તાં આવી કદમા ન પડાવે ત્યાં સૂધી સ્વામી ન ગણાય કે ? ખુદાતાલા જેમના અંતરમાં પરસ્પર પ્રત્યે પ્રેમ હોતખ કરે છે તેઓ સ્વામી જી જ છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું

પોલ નિશ્ચિંત થયો

જબલપુરમાં અરદાલી બજારમાં પંજાબીઓનું એક મુસાફિરખાનું અથવા સરાઈ આવેલી હોઇ રમણીની મોટરનો ચાલક સુંદરસિંહ એ સરાઈની એક ઓરડીમાં ચુલ ઉપર તવો રાખી પોતાના બોજન માટે પરેઠા (બાખરી) બનાવતો હતો. તેણે સ્નાન કરી લીધું હતું. બીંજાયલા લાંબાવાળ અસ્તવ્યસ્ત દેખાતા હતા. સહામે

રાજમાર્ગ જેવામાં આવતો હતો. માથુસો જતાં આવતાં હતાં. ગાડીધોડાની દોડધામ ચાલુ હતી, સુંદરસિંહ પરેડા બનાવતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે રાજમાર્ગ તરફ જોતો હતો.

જોતજોતાંમાં એક પછી એક ઘણા પરેડા તૈયાર થઇ ગયા. એ પરેડા વણુવા માટે તેને વેલણ કે આડણીની જરૂર નહોતી. આટાનાં શુદ્ધાં હાથમાં લઇ બન્ને હાથના અપૂર્વ કૌશલથી ચક્રાકારમાં તે તેને વિસ્તૃત કરતો હતો. પછી તેને તવા ઉપર નાખી એ બાબૂની પીઠ બરાબર શુષ્ક થતાં તે તેની ચારે તરફ થોડું ધી નાખતો હતો અને તબેચાથી ઉલટાવી સુલટાવી એનો બદામી રંગ થતાં નીચે ઉતારી નાખતો હતો.

પરેડા તૈયાર કર્યા પછી સુંદરસિંહે કોરું શાક બનાવ્યું. પછી લોટો જોયો તો તેમાં પાણી નહોતું. સ્હામે રસ્તા ઉપર એક નળ હતો. સુંદરસિંહ ત્યાં જઇ હાથ ધોવા લાગ્યો એવામાં ડાબું તેની પાછળથી બોલી ઉઠ્યું:—“હોલ્લો સુંદરસિંહ !”

સુંદરસિંહે મસ્તક ઊંચું કરી જોયું તો પોલ તેની નજરે પડ્યો. પોલના હાથમાં તેની પેલી બંગ અને મુખમાં સિગારેટ હતી. તે ઉભો ઉભો મુઠ્ઠાસ્ય કરતો હતો.

પ્રથમ તો વિસ્મયને લીધે સુંદરસિંહ સ્તંભિત બની ગયો.

ગઇ રાત્રે લક્ષ્મણ બજારમાંથી પાછો શર્યો ત્યારે સુંદરસિંહ સાથે તેનો મેળાપ થયો નહોતો. પોલ સંબંધીની બપ્પર સુંદરસિંહના જાણવામાં આવી નહોતી. તે બોલી ઉઠ્યો:—“સાહેબ ! તમે મુંબાઇ નથી ગયા ?”

પોલ હસવા લાગ્યો. સુંદરસિંહને એક પછી એક અનેક પ્રશ્ન પૂછી તેણે રમણી સંબંધી સઘળી બપ્પર મેળવી લીધી. બે દિવસ પછી મૉટરબિક્સી પીટર સાહેબને લઇ સુંદરસિંહ સોહાગપુર જવાનો છે એ વાત પણ તેણે જાણી લીધી. મૉટર સુધર્યા પછી રમણી જબલપુર આવશે, કલકત્તા જશે કે શું કરશે એ સંબંધી સુંદરસિંહ કાંઇ કહી શક્યો નહિ.

સઘળી ખખર મેળવી પોલ ચાલ્યો ગયો. તે દિવસે નાશી જઈ જે સ્થળે તેણે આશ્રય લીધો હતો તે સ્થળે તેને કષ્ટનો અનુભવ થતો હતો. રમણીએ સુશીની સાથે મોટરમાં બેસી ટ્રેનની પૂઠ લીધી હતી, એ વાત ખીજે દિવસે જ તેણે સાંભળી હતી તથા એ વાત સાંભળીને તે પુષ્કળ હસ્યો હતો. પોતાના નવીન રહેઠાણનો ત્યાગ કરી પાછા ડાક બંગલામાં આવવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહોતો. સુશી અને રમણી ક્યારે પાછાં આવી ચઢે એ ચોક્કસ નહોતું. હવે ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ સૂધી તેઓ આવનાર નથી એમ જાણી પોલ નિશ્ચિંત થયો. પોતાનો સરસામાન લઈ નમતા પહોરે તે ડાક બંગલામાં ગયો.

ખાનસામાએ તેની પાસે આવી પૂછ્યું:—“ સાહેબ ! કેટલા દિવસ રહેવું છે ? ”

“ એક દિવસ. કાલે જ મ્હારું અહીંનું કામ પૂર્ણ થશે એટલે સંધ્યાકાળની ટ્રેનમાં હું ચાલ્યો જઈશ. ”

ખાનસામાએ કહ્યું:—“ તે વખતે આપની ઉપર આઠ દિવસના રૂપિયા ચઢ્યા હતા—”

પોલ બોલી ઉઠ્યો:—“ બોઝ સાહેબને હું રૂપિયા આપી ગયો હતો ! તને રૂપિયા નથી મળ્યા ? ”

ખાનસામા બોલ્યો:—“ બોઝ સાહેબે આપના હિસાબના રૂપિયા મ્હને આપ્યા છે; પણ મ્હેં એમ સાંભળ્યું છે કે, એ રૂપિયા એમણે પોતાની પાસેથી આપ્યા હતા. ”

પોલ:—બોઝ સાહેબ આપે કે હું આપું બધું એક જ છે. બોઝ સાહેબ મ્હારા જીવનનો દોસ્ત છે.

ખાનસામાએ ગંભીરભાવથી કહ્યું:—“ એ ગમે તેમ હોય; પરંતુ આ વખતે એક દિવસનો ચાર્જ આપે અગાઉથી આપવો પડશે. ”

પોલે ક્રોધાવેશમાં પોતાના પાછીટમાંથી દશ રૂપિયાની એક નોટ ખસાર કાઢી નીચે જમીન ઉપર ફેંકી. ખાનસામાએ નોટ ઉઘાડી

લક કહ્યું:-“ નોટ વઢાવી બાકીના ચાર રૂપિયા આપને પાછા આપી જાઉં કે ? ”

“ જા-જા, બાકીના પૈસામાંથી બિહરકીની એક બાટલ અને છ સોડા મંગાવી આપ. ”

ખાનાસામાએ પૂછ્યું:-“ રૂઢા લાવું કે હળુર ? ”

પોલ બોલ્યો:-“ ડેમ થોર રૂઢા. બિહરકી મંગાવ-જલ્દી જાઓ. ”

પાંચ વાગ્યા હતા. પોલે પોતાના ઓરડામાં બેસી હમણાં જ બિહરકીની બાટલ ખોલી હતી એવામાં એક ઘોડાગાડીએ ડાક બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો. પોલે ઉઠી, બારણાંનો પર્દો ખેંચી બ્લાસમાં બિહરકી અને સોડા નાખી મનના આનંદથી તેનું સેવન કરવા માંડ્યું.

ગાડીમાંથી રમણી નીચે ઉતર્યો એટલે ખાનાસામાએ દોડી આવી તેને સલામ કરી. ઓરડામાં પ્રવેશ કરી રમણીએ પૂછ્યું:-
“ સુંદરસિંહ ક્યાં છે ? ”

ખાનાસામાએ કહ્યું:-“ તે બજારમાં મુસાફિરખાનામાં છે હળુર-”

“ કોઇને મોકલી તેને જલ્દી બોલાવી મંગાવ. એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન થવો જોઇએ. ”

“ જોવો હુકમ હળુર. હમણાં જ માણસ દોડાવું છું. રૂઢા લાવું કે ? ”

“ લાવ. ”

ખાનાસામા બહાર ગયો એટલે રમણી કોટ કાઢી હુક ઉપર ટાંગી આરામ ખુરસીમાં આડો પડી વિચાર કરવા લાગ્યો. શો ઉપાય અજમાવવાથી નેકલેસ મેળવી શકાશે એ જ તેના વિચારનો દિપ્તિ હતો. પોલે અવશ્ય તે કોઈ સોનીને વેચ્યો હશે. સોનીને રૂપિયા આપવામાં આવતાં નેકલેસ પાછો મળી આવે તેમ હતું; પરંતુ એ સોનીને કેવી રીતે શોધી કાઢવો? જો દરેક દુકાને જઈને એ વાત પૂછવામાં આવે તો બચતે લીધે કોઈ કબૂલ કરે નહિ. પોલિસની મદદથી લાભ થાય એવો સંભવ નહોતો; પણ ઉલટું

તુકસાન થવાનો સંભવ સ્પષ્ટ હતો. પોલિસ પોલીસ પકડી તત્કાળ એક કેસ ઉભો કરે! ત્યારે હવે શો ઉપાય અનુભવવો તેની રમણી ચિંતા કરવા લાગ્યો. જો પોલીસ અત્યાર સુધીમાં જતો ન રહ્યો હોય તો તેને શોધી કાઢી અભય આપી તેની પાસેથી સોનીનો પત્તો મેળવી શકાય તેમ છે એમ રમણીએ વિચાર્યું. ગાડીમાં પણ આખે રસ્તે રમણીએ આ વિષયનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય તેને સૂઝ્યો નહોતો.

પોતા સમય પછી ખાનસામે ટ્રે ભરી રહ્યા, ટોરટ, માખણ વગેરે લઈ આવ્યો. રમણીએ પૂછ્યું:—“સુંદરસિંહને બોલાવી લાવવા માણસ મોકલ્યો છે કે?”

“જી હા. હજુર.”

એક ક્ષણ રહી રેડી લઈ તેમાંથી કુટડો પીધા પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“પેલા પોલીસ સાહેબ ક્યાં છે એ તું કહી શકે તેમ છે કે? મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તેઓ અત્રે જ છે; મુંબાઈ ગયા નથી.”

ખાનસામે બોલ્યો:—“જી હજુર! આપતું દહેવું ખરું છે. તેઓ મુંબાઈ ગયા નથી; અત્રે જ છે.”

“તેઓ કયે સ્થળે છે?”

“અત્રે જ.”

“અત્રે કયે સ્થળે?”

“તેઓ આ ડાક બંગલામાં જ છે હજુર.”

રમણીએ ચમકી ઉઠી દેહું:—“આ ડાક બંગલામાં? ક્યારે તેઓ અહીં આવ્યા છે?”

“આપનાથી એક કલાક અગાઉ તેઓ અત્રે આવ્યા છે.”

“તેઓ છે ક્યાં? ડાક બંગલામાં છે કે બહાર ગયા છે?”

ખાનસામાએ દેહું:—“તેઓ તેમના જુના ઝોરડામાં જ છે. દારૂની એક બાટલી મંગાવી તેઓ તેનો સદુપયોગ કરે છે! તેમણે કહ્યું છે કે, કાલે સંધ્યાકાળની ગાડીમાં તેઓ મુંબાઈ જનાર છે.”

રમણીએ બુકટી સંકુચિત કરી કહ્યું:—“ખાનસામા! જો ધ્યાનથી સાંભળ. એ પોલ સાહેબનું મહેને જરૂરી કામ છે. એ ખહાર જતા ન રહે એની તું સંભાળ રાખજો. હું ત્યાં પી લઉં ત્યાં સૂધી તું ઓટલા ઉપર ઉભો રહે. એમને ખહાર જતા જુએ તો તત્કાળ મહેને ખબર આપજો.”

“જેવો હુકમ હજુર.” કહી ખાનાસામો ખહાર જઈ પોલના ઓરડા તરફ જોતો ઓટલા ઉપર બેસી રહ્યો.

ત્યાં પી રહ્યા પછી ઓટલા ઉપર આવી રમણીએ કહ્યું:—“એમને પૂછી આવ જોઈએ કે તેઓ આજે ખહાર જવાના છે કે? મહારા સંબંધી કંઈ કહીશ નહિ.”

ખાનસામાએ પોલના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી આવીને તેણે રમણીને કહ્યું:—“ના હજુર! તેઓ ખહાર જવાના નથી.”

“હમણાં તેઓ શું કરે છે?”

“બેઠા બેઠા એક ચોપડી વાંચે છે અને દારૂ પીએ છે. લગભગ અડધી ઓટલ ખાલી થઈ છે.”

“ઠીક, હવે તું ત્યારે કામે જા.”

ખાનસામો ત્યાંની ટ્રે લઈ ખહાર ચાલ્યો ગયો. રમણીએ જોયું કે, ડાક બંગલાના નોકર સાથે સુંદરસિંહ અંદર આવતો હતો.

પ્રકરણ ૨૩ મું

પ્રેમનું પ્રમાણ

સંધ્યાકાળ થયો. મશાલચીએ દરેક ઓરડામાં બત્તી સળભાવી. સુંદરસિંહ પોતાના ઓરડા નજીક બેસવાનું કહી રમણી ઓટલા ઉપર જઈ ધીમે ધીમે પોલના ઓરડા તરફ જવા લાગ્યો. ઓરડાનો ખર્દો સહજ ખુલ્લો હતો. આરામ ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો પોલ પુસ્તક વાંચતો હતો. તેના મુખમાં પાઈપ હતી. પાસે ટેબલ ઉપર લેખ

સળગતો હતો. બિસ્કીનો અડધો ગ્લાસ અને બોટલ ત્યાં પડેલાં હતાં.

રમણીએ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરી કહ્યું:—“હોલ્લો પોલ ! તમે અહીં છો કે ? ”

પોલ રમણી તરફ જોઈ ચમકી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું:—“ હોલ્લો—મિસ્ટર બોઝ ! ” આમ કહી તેણે ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેનું શરીર લથડતું હતું. તેના મુખમાંની પાષપ નીચે શેતરંજ ઉપર પડી જવાથી શેતરંજ સળગવા લાગી. પોલ કંપતો કંપતો પાછો ખુરસીમાં બેસી ગયો.

રમણીએ ઝડપથી નજીક આવી પહેરેલા ખૂટ દબાવી સળગતી શેતરંજ બુઝાવી નાખી. પછી પોલની પાષપ ઉચ્છેદી લઈ તે તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“ તમે મુંબાઈ નથી ગયા કે ? ”

પોલે અત્યંત કંઈજ બાવથી રમણી તરફ જોઈ કહ્યું:—“ ના મિસ્ટર બોઝ ! હું મુંબાઈ જઈ શક્યો નથી. ”

એક ખુરસી ખેંચી લઈ રમણી તેના ઉપર બેઠો. પોલે કહ્યું:—“ આપ તો સોહાગપુર હતા ને ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ હા, હું ફક્ત અડધા કલાકથી અત્રે આવ્યો છું. ”

“ એ-એ-એકલા આવ્યા છો કે ? ”

“ હા. ”

“ સુ-સુ. ” પોલની જડિત જીભવા સુધીતું સંપૂર્ણ નામ ઉચ્ચારી શકી નહિ.

રમણીએ કહ્યું:—“ મિસિસ પોલ સોહાગપુરમાં જ છે. ”

“ ત્યારે આપ એકાએક અત્રે કેમ આવ્યા છો ? ”

રમણી:—હું એક ઘણા જરૂરી કામે અત્રે આવ્યો છું. એ બધી વાત હું તમને પછી કહું છું. હવે કહો જોઈએ કે, મુંબાઈ જવાની ખોટી વાત તમે તમારી જીને કેમ લખી હતી ? ”

પોલે ટેબલ ઉપરથી વ્હિસ્કીનો ગ્લાસ ઉંચકી લઈ બે ત્રણ ઘૂંટડા પીધા. પછી ખીસ્સામાંથી રૂબાલ ખ્હાર કાઢી કંપતા હાથે મ્હોં લુંછી તેણે કહ્યું:—“ તે દિવસે ગાડીવાનને પત્ર લખી આપ્યા પછી ટ્રેઇનને વિલંબ હોવાથી હું એક વખત કેલનર તરફ ગયો હતો એવામાં ટ્રેઇન ઉપડી ગઈ. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ પછી આ બે દિવસમાં તમને ટ્રેઇન ન મળી કે ? ”

પોલે કહ્યું:—“ ખીજે દિવસે હું ચાલ્યો જાત; પરંતુ પાસે પુરતા પૈસા નહિ હોવાથી—”

રમણીએ સહજ કઠિન સ્વરે કહ્યું:—“ પૈસા નહોતા ? આ બે દિવસ તો ખીસ્સામાં પુષ્કળ પૈસા લઈ તેને ખખડાવતા તમે શહેરના રસ્તે રસ્તે ફર્યા છો. ”

આ વાત સાંભળી પોલ ચકિત દૃષ્ટિથી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. છેવટે તેને કહ્યું:—“ ના મિસ્ટર બોઝ ! હું પૈસા ક્યાંથી લાવું ? ” આમ કહી પોતાના ખીસ્સામાંથી એક દશ રૂપિયાની નોટ અને થોડું પરચુરણ ખ્હાર કાઢી તેણે ટેબલ ઉપર મૂકીને કહ્યું:—“ આ જે કાંઈ આપ જીએ છો એજ મ્હારી સિલ્લક છે. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ નેકલેસના વેચાણના બધા રૂપિયા બે દિવસમાં જ ઉડાવી દીધા કે ? ”

પોલે ભયસહિત કહ્યું:—“ ક્યાં વસ્તુના વેચાણના ! ”

“ નેકલેસ-નેકલેસ. તમે તમારી સ્ત્રીનો નેકલેસ ચોરી લઈ વેચી નાખ્યો છે એ હું નથી જાણતો કે ? ”

પોલ ફીકા મ્હોંએ થોડા સમય સૂધી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું:—“ મ્હેં ક્યારે મ્હારી સ્ત્રીનો નેકલેસ ચોરીયો છે ? આપ તો બલા માણસ લાગો છો ! હા-હા-હા ! ”

“ જે દિવસે નાશી ગયા તે દિવસે જ તમે એ નેકલેસ ચોરી લીધો છે. ”

ઝોટલા ઉપર બેસી રહી પીતાં પીતાં તમે સુશીને કહ્યું.
“તારા ટ્રેસિંગ કેસની કુંચી આપ; હું રુમાલમાં અત્તર નાખી લઉં.”
આમ કહી કુંચી લઇ ઝોરડામાં જઈ, ટ્રેસિંગ કેસ ઉઘાડી નેકલેસ
લઇ તમે તમારા ખીસ્સામાં મૂક્યો હતો તે યાદ નથી કે ? ”

પોલે ગ્લાસ લઇ બે ધુંટડા મદિરાપાન કરી કહ્યું:-“ મિસ્ટર
બોઝ ! આપ મહારી જડતી લેવા આવ્યા છો કે ? I tell you
it's of no use. મહેં નેકલેસ લીધો નથી. તે ઉપરાંત મહારે કહેવું
જોઈએ કે, સુશી પાસે નેકલેસ હતો જ નહિ. એની પાસે નેકલેસ
ક્યાંથી હોય ? મહારી સ્થિતિ આપ જુઓ છો ! હું એક જોડ ઇઅ-
રીંગ સુધ્ધાં તેને અપાવી શક્યો નથી તે નેકલેસ ક્યાંથી અપાવું ! ”
આમ કહી પોલ ખીસ્સામાંથી તમાકુ કાઢી પાઇપ તૈયાર કરવા લાગ્યો.

રમણીએ કહ્યું:-“ એકાએક મહારે શા માટે અત્રે આવવું
પડ્યું છે એ હવે હું તમને કહું છું. સુશીના ખાસ આગ્રહને લીધે
હું પોલિસને આ ચોરીની ખબર આપવા અત્રે આવ્યો છું.
જીનો પરિત્યાગ કરી પલાયન કરી જતાં પહેલાં કુંચી માગી લઈ
જે દિવસે તમે ટ્રેસિંગ કેસ ઉઘાડી હતી. તે દિવસે સંધ્યાકાળે
તમારી પાસે માડીભાડું આપવા જોટલા પૈસા નહોતા; તમારા
હાથનો લખેલો પત્ર એ વાતની સાક્ષી છે. પછી બીજા દિવસથી
ખીસ્સામાં રૂપિયા ખખડાવતા તમે દુર્યા છો. આજે પણ બે કલાક
પૂર્વે ખાનસામાને તમે દશ રૂપિયાની નોટ આપી છે અને તેમાંથી
દારુની એક બોટલ મંગાવી છે. એ સઘળી હકીકત સાબિત કરાવી
તમને હું પોલિસને સ્વાધીન કરી દઈશ. ઉભા રહો, થાણામાંથી
હું ફોનદારને બોલાવી મંગાવું છું. અરે સુંદરસિંહ ! ”

“ હજુર. ” સુંદરસિંહ દોડી આવ્યો.

“ મહારા ઝોરડામાંથી કાગળ કલમ લઈ આવ. ”

સુંદરસિંહ તત્કાળ રમણીની બેઠાટિંગ પેડ અને કલમની
બાંધ લઇ આવ્યો.

રમણી પેંડ લઈ કાંઈ લખવા લાગ્યો. એ વખતે પોલનો નશો છૂટી ગયો હતો. આશ્ચર્યના વિષય એ છે કે, સંકટ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે દારૂડીઆઓનો નશો એકદમ ઉડી જાય છે. સમ્રાજા દારૂડી-આઓ માટે જ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

પોલે ઉઠી ઉભા થઈ રખલિત વચને કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! અડધા કલાક માટે મહેને માફી આપો. બહારનું એક કામ હોય હું તે આટોપી આવું. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ પોલ ! તમે મહેને એવો મૂર્ખ સમજો છો કે ? તમને હું હમણાં અહીંથી જવા દઈશ નહિ. પ્રથમ ફોનદારને આવવા દો; પછી તેમની રજા લઈ તમે તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. ”

પોલે નમી જઈ ટેબલ ઉપર હાથનો ટેકો રાખી કહ્યું:—“ શું ! તમે મહેને નહિ જવા દો ! મહેને બળાતકારે અટકાવી રાખશે કે ? ”

“ અવશ્ય. ” કહી રમણી ઉઠી ઉભો થયો. પછી પોલના બન્ને ખમા ઉપર હાથ મૂકી તેણે તેને બેસાડી દીધો. પછી કોષ-સૂચક સ્વરે તે બોલ્યો:—“ જો ખુરસી ઉપરથી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરશો તો સુંદરસિંહને બોલાવી દોરડાથી તમારાં હાથ પગ બંધાવવામાં આવશે. ”

પોલ ખુરસીમાં બેઠો. એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી ગ્લાસમાં થોડો મધ રેડી તે પી ગયો.

રમણી પત્ર લખી નાખી ક્વર ઉપર શિરનામું લખતો હતો એવામાં પોલ બોલી ઉઠ્યો:—“ મિસ્ટર બોઝ ! મહારી વાત સાંભળો. તમે ફોનદારને પત્ર લખશો તો છેવટે તમારે અને સુશીને પસ્તાવું પડશે. ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ તેનું કાંઈ કારણ ? ”

“ તમે ધારો તો મહેને જલમાં મોકલી શકો તેમ છો; પરંતુ તેથી તમારું તેમજ સુશીનું બચાંકર અનિષ્ટ થશે. ”

“ જે અનિષ્ટ કરવાનું હતું તે તમે કરી ચુક્યા છો. હજી બીજું શું અનિષ્ટ કરવાનો વિચાર છે ? ”

પોલ બોલ્યો:—“ સુશીનું નામ કલંકિત થઈ તમારા નામ સાથે જોડાઈ તે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય એવી જ તમારી ઇચ્છા છે કે ? હું મુંબાઈ જાઉં, મદ્રાસ જાઉં અગર ચુલ્હામાં જાઉં, તો પણ સુશી મહારી સ્ત્રી છે. તમે મહારી નવયુવતી સ્ત્રીને સાથે લઈ, આખી રાત તેને તમારી સાથે મોટરમાં બેસાડી સોહાગપુર શા માટે લઈ ગયા ? એ ડેકાણે તમે એકલા તેની સાથે ડાક બંગલામાં શા હેતુથી રહ્યા ? હું કાંઈ જાણતો ન હોઉં એમ તમને લાગે છે કે ? તમારી બહાદુરી અને કીર્તિની સઘળી કથા હું જાણી શક્યો છું. ”

આ વાત સાંભળી પગથી માથા સુધી રમણી ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો. તેના ભાવનું દર્શન કરી પોલ કહેવા લાગ્યો:—“ જે મહેને તમે પોલિસમાં સોંપશે તો અદાલતમાં એ સઘળી હકીકત હું જાહિર કરીશ. તે સાથે એમ પણ કહીશ કે, સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરી જવાનું મહેને બીજું કાંઈ કારણ નહોતું. કેવળ તમારો અન્નેનો વ્યવહાર જોઈ મહેને એવું પગલું ભર્યું હતું. ક્રોધનું દમન નહિ થઈ શકવાથી છેવટે કદાચ ખૂનખરાખી કરી બેસું એવા ભયથી હું પલાયન કરી ગયો હતો. તમે તમારો પાપી વિચાર પાર પાડવા માટે મહેને જોશની સજા કરાવી નિષ્કંટક થવા માટે જ ખોટો કેસ ઉભો કર્યો છે. ” આમ કહી પોલે પાછી થોડી વિહસી ગ્લાસમાં રેડી અંદર સોડા બેળવી ધામે ધામે પીવા માંડી.

પોલની વાત સાંભળી રમણી વિશેષ ક્રોધે ભરાયો. મહા મુશીબતે આત્મસંવરણ કરી તે બોલ્યો:—“ પોલ ! તારા જેવા રાસ્કલની તરફેણમાં તેમજ વિરુદ્ધમાં મહેને ઘણા કેસ ચલાવ્યા છે. તું જે હકીકત કહે છે તે કોર્ટમાં જાહિર કરવાથી શું પરિણામ આવે એ પણ હું સારી રીતે જાણું છું. હું તને પોલિસમાં જ સોંપીશ. જે સોનીને તહેને નેકેસ વેચ્યો છે તેને પણ પોલીસ શોધી કાઢશે. અદા-

લતમાં હું ત્હારી વિકૃત ઉભો રહી કેસ ચલાવીશ. ત્યાં તું ત્હારી ધ્રુષ્ટિ હોય એવા જવાબ આપજો. ” આમ કહી કવર ઉપર ડેકાણું લખી રમણીએ સુંદરસિંહને હાંક મારી.

તત્કાળ સુંદરસિંહ આવી પહોંચ્યો. રમણીએ કહ્યું:—“ સુંદર-સિંહ ! આ ચીઠ્ઠી લખ વિના વિલંબે થાણામાં જા. જે કૉન્સ્ટેબલ અને ફોજદારને તથા ફોજદાર ન હોય તો જમાદારને ત્હારી સાથે અન્ને લખ આવ. ડાક બંગલામાં એક ચોર પકડવામાં આવ્યો છે એમ કહેજો. ચીઠ્ઠીમાં મ્હેં સધળી હકીકત લખી છે. હાથકડી પણ સાથે લખ આવવા કહેજો. જા, જલ્દી કપડાં પહેરી આવ.”

“ જેવી આજ્ઞા હતુર. ” કહી સુંદરસિંહ ઓરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો. પોલે પોતાની આરામ ખુરસીમાં આડા થઈ કહ્યું:—“હું એમ ધારતો હતો કે, આપ સુશીને મ્હાઓ છો; પણ હવે મ્હને એમ લાગે છે એ મ્હારો ભ્રમ છે. ”

“ જરૂર એ ત્હારો ભ્રમ જ છે. ત્હેં જ્ઞા ઉપરથી એમ ધાર્યું હતું ? ”

પોલ બોલ્યો:—“ જો આપ સુશીને મ્હાતા હોત તો આવી રીતે નિષ્કુરતાથી તેનું નામ કલંકિત કરવા આપ તૈયાર ન થાત. આપ સુશીને ન મ્હાતા હો તો ભલે; હું તો તેને મ્હાતો હતો. હજી પણ હું મ્હાઉં છું. ”

લગભગ અડધી મિનિટ સુધી ચુપ રહી એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી પોલે કહ્યું:—“ મ્હારા હાલના વર્તન ઉપરથી આપ ગમે તેમ ધારો; પણ હું એને મ્હાઉં છું એ ચોક્કસ છે. She is a dear dear Girl-my poor susie ! ” કહી આંખ ઉપર રૂમાલ દાખી તે દુરકાં ખાવા લાગ્યો.

રમણી તિરસ્કાર ભરેલી દ્રષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડા સમય પછી આંખો ઉપરથી રૂમાલ ખસેડી નાખી પોલે કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! સાંભળો. આપ સુશી ઉપર નિષ્કુર થઈ શકો છો—

પણ હું એવો નિષ્ઠુર થઈ શકું તેમ નથી. કેસ ચાલતાં, સુશીની સાથે આપનું મોટરમાં નીકળી પડવું, સોહાગપુરના ડાક બંગલામાં આપ બન્નેએ એકલાં રહેવું વગેરે સઘળી હકીકત જાહિર થશે જ- હું મહારી જબાનીમાં એ હકીકત કદાચ ન કહું તો પણ આપના સાક્ષીઓની જબાનીમાં એ હકીકત જાહિર થયા સિવાય રહેશે નહિ. એ બધી હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં મ્હોટા અક્ષરે છપાશે. આપ પુરુષ હોવાથી લોકનિંદાની પરવાહ કદાચ નહિ કરો; પરંતુ સુશી માટે લોક શું ધારશે તે વિચારો ! ના-ના, મિસ્ટર બોઝ ! હું એમ થવા દમ્મશ નહિ. મ્હને તેથી તુકસાન થાય, એ માટે કદાચ મ્હારે મ્હારા સ્વાર્થનું બળિદાન આપવું પડે તો તે આપવા હું તૈયાર છું. ”

પોલનાં આ વચનોનો અર્થ સમજી નહિ શકાવાથી રમણીએ પૂછ્યું:-“ કેવી રીતે તમે તેમ કરી શકો ? ”

પોલે કહ્યું:-“ કેસમાંથી આપને અલગ રાખીને. મહારી એક વાત સાંભળો. ”

“ કહો. ”

પોલે વિહસીના ગ્લાસમાંથી બે ઘુંટડા પીને કહ્યું:-“ આપને શું જોઈએ છીએ ? આપ સુશીને મેળવવા ઇચ્છો છો એજ ને ? જો એમ છે તો આપ સુશીને લઈ જાઓ. એથી મ્હને કાંઈ હર-કત નથી. તેના ઉપરના સકળ અધિકાર છોડી દીધાનું કબૂલત-પત્ર હું આપને લખી આપવા તૈયાર છું. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ આજ તમારા સુશી ઉપરના પ્રેમનું પ્રમાણ છે કે ? ! ”

પોલ બોલ્યો:-“ પ્રેમને લીધે બીજાનું હું શું કરું ? સુશી મ્હને મ્હાતી નથી; આપનેજ મ્હાય છે. આમ હોવાથી મ્હારે એના સુખના માર્ગમાં કંટક શા માટે થવું જોઈએ ? તેના સુખને માટે મ્હારા હૃદયનું બળિદાન આપી હું એનો ત્યાગ કરું છું. ” આમ કહી

એ હાથમાં પોતાનું મસ્તક દબાવી હતાશ ચંદ્ર બયો હોય એવી રીતે પોતે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

દારૂડીઆનો આવો પ્રેમાભિનય જોઈ રમણીને હસવું આવ્યું. એ હાસ્યનું મનમાં ને મનમાં દમન કરી તે બોલ્યો:-“ પોલ ! આ પણ તમારો જીમ છે. સુશીની મહને બિલ્કુલ જરૂર નથી. એ કાંઈ મહને ચ્હાતી નથી. ”

પોલ લાલ આંખોથી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો; “ મિસ્ટર બોઝ ! આપ સાચું બોલ્યા નથી ! તમે મહને શા માટે બનાવો છો ? હું દારૂડીઓ હોવા છતાં મહારી બુદ્ધિ-શુદ્ધિનો સર્વાંશ લોપ થયો નથી. આપ સુશીને ચ્હાઓ છો અને સુશી આપને ચ્હાય છે એ હું ચોક્કસ જાણું છું. આપ દુઃખી નહિ થતાં એને સ્વીકારો. She is a damn fine girl, I tell you! એ આપને દુઃખી નહિ કરે. આપ.....”

રમણીએ ક્રોધથી ટેબલ ઉપર હાથ ઠોકી ગંભીર સ્વરે કહ્યું:- “Shut up! તમે તમારું દીવાનાપણું ન બતાવો ! તમારી સ્ત્રીનું મહને કાંઈ પ્રયોજન નથી મહને ફક્ત તેનો નેકલેસ જોઈએ જીએ. નેકલેસ તમે કેને વેચ્યો છે તે કહો. જે નહિ કહો તો હમણાં જ હું પોલિસમાં ચીઠ્ઠી લખી મોકલીશ. ”

પોલ ટગરટગર દષ્ટિથી રમણી તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે કહ્યું:- “નેકલેસ મળતાં આપ ખુશી થશો કે ? ”

“ હા, તમે કેને વેચ્યો છે ? ”

“ તમે મહને પોલિસને સ્વાધિન નહિ કરોને ? ”

“ જે નેકલેસ મળશે તો પોલિસને સ્વાધિન નહિ કરું. ”

“ ત્યારે ગાડી મંગાવો. નેકલેસ મહે જે દુકાને વેચ્યો છે એ દુકાન હું આપને બતાવું છું. ”

રમણીએ મુંદરસિંહને ઉચ્ચસ્વરે હાંક મારી. પછી તેણે પોલને પૂછ્યું:-“ કેટલા રૂપિયામાં વેચ્યો છે ? ”

“ દોહસો. મ્હને ઈક્ત પચાસ રૂપિયા મળ્યા છે. ખીજા ગ્રો રૂપિયા આવતી કાલે આપવાનું કહ્યું છે. ”

સુંદરસિંહ આળ્યો એટલે રમણીએ તેને માડી લાઇ આવવા મોકલ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું

પોલના જીવનમાં સુખ નથી

પોલને સાથે લાઇ રમણી ઘોડાગાડીમાં બેસી બજારમાં ગયો. સૌભાગ્યવશતઃ સોનીની દુકાન એ વખતે ખુલી હતી. તેણે પ્રથમ તો નેકલેસ પાછો આપવાની આનાકાની કરી. તેણે કહ્યું:—“જે વસ્તુ મ્હેં ખરીદ કરી છે તે હવે પાછી શા માટે આપું ? જે સો રૂપિયા આપવાના બાકી છે તે હું હમણાં જ આપવા તૈયાર છું. ” એ ચોરીનો માલ છે. સીધી રીતે પાછો આપવામાં શ્રેય છે, જે તેમ નહિ કરે તો પોલિસને ખબર આપવામાં આવશે, એવું જ્યારે રમણીએ તેને કહ્યું ત્યારે જ સોની નેકલેસ પાછો આપવા સંમત થયો. રમણીએ તેને પચાસ રૂપિયા આપી દઇ નેકલેસ પોતાના કબજામાં લીધો.

ડાક બંગલામાં પાછા ફરી રમણીએ ઘડીઆળમાં જોયું તો રાતના સવા આઠ વાગ્યા હતા. ખાનસામાને બોલાવી તેણે કહ્યું:—“ આજે રાતની ટ્રેઇનમાં જ હું સોહાગપુર જનાર છું. બરાબર નવ વાગ્યે તું ખાણું આપજે. ” પછી ઘોડાગાડીને રજા નહિ આપતાં રમણીએ તેને રાક્ષી રાખી.

પોતાના ઝોરડામાં જઈ રમણી એક પુસ્તક લઈને બેઠો. પાંચ મિનિટ પછી પુસ્તક બંધ કરી, બહાર નીકળી પોતાના ઝોરડા પાસે જઈ તેણે કહ્યું:—“ પોલ ! આમ આવો જોઈએ; મ્હારે તમારી સાથે થોડી વાત કરવાની છે. ”

પોલે પેલી બાટલમાં જે થોડી ગિરકી રહી હતી તે આ વખતે ગ્લાસમાં ઢાલી હતી. એ ગ્લાસ હાથમાં લઈ ઝોઘાં ખાતો ખાતો તે રમણીના ઓરડામાં જઈને બેઠો.

રમણીએ કહ્યું:-“ સુશી સાથે તમારું પુનર્મિલન થાય એવો બિલકુલ સંભવ નથી કે? કયા દોષે તમે તેનો ત્યાગ કર્યો છે? ”

પોલ બોલ્યો:-“ એની સાથે મળે બનતું નથી! ”

“ નહિ બનવાનું કાંઈ કારણ? ”

પોલે ગ્લાસમાંનો અર્ધ ભાગ ઉદરસ્થ કરી કહ્યું:-“ હું થોડી ગિરકી પીઉં છું એ માટે સુશી મળે ધણી ફજેત કરે છે. એ માટે અમારી વચ્ચે ધણી તકરાર અને ઝઘડો થાય છે. આપ મહારા દોસ્ત હોવાથી આપની પાસે હું અસત્ય બોલીશ નહિ. એને પુષ્કળ વખત મહેં માર માર્યો છે; છતાં તે પોતાની કુટેવ છોડતી નથી. ”

“ શાની કુટેવ? ”

“ બક બક કરવાની. હું ગિરકી પીઉં છું એટલે તે પોતાની કુટેવને વશ થઈ મળે બકે છે. એવી સ્ત્રીને રાખી હું શું કરું? જો કે બીજો કોઈ દોષ એનામાં નથી એ ખરું છે; પણ આ એક દોષથી બધી બાજી બગડી છે. મિસ્ટર બોઝ! હવે તેની સાથે મહારું પુનર્મિલન થાય એ સર્વથા અસંભવ વાત છે. ”

પછી થોડા સમય સૂધી બન્ને જણા મુખ રહ્યા. પછી પોલે પોતાનું મસ્તક હલાવીને કહ્યું:-“ કેવળ આ એક જ કારણથી હું સુશીનો ત્યાગ કરત નહિ. સાથે બીજું પણ એક ખાનગી કારણ છે. ”

રમણીએ કુટૂહલને વશ થઈ પૂછ્યું:-“ બીજું શું કારણ છે? ”

“ એ ધણું ખાનગી કારણ હોવાથી હજી સૂધી મહેં સુશીને પણ જણાવ્યું નથી. દેશમાં મહારે બીજી એક સ્ત્રી છે. નોકરી હતી તે ચાલી ગઈ. મિસ્ટર બોઝ! પૈસા સંબંધી મહારી સ્થિતિ ધણી ખરાબ છે. મહારે પોતાને ખાવાનું ટેકાણું નથી તો પછી બધાં સ્ત્રીઓનું ભરણપોષણ હું કેવી રીતે કરું? ”

રમણીએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“તમારે બીજી પણ એક સ્ત્રી છે ? આ શું કહો છો ? તમે એ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું ? ”

પોલે દંત વિકાસી એકાગ્રદષ્ટિથી રમણી તરફ જોઈ કહ્યું:—“એ લગ્ન મહેં નહિ-મહારા માખાપે કર્યું હતું. એ વખતે મહારી ઉમ્મર ઘણી નહાની અર્થાત્ ઓગણીસ વર્ષની હતી. ”

“ હમણાં તમારી એ સ્ત્રી જીવતી છે ? ”

એકાએક બાણે કંપી ઉઠીને પોલે ઉત્તર આપ્યો:—“ એ બચ-કર ભાગિની ચુડેલની માફક જીવતી છે ! એ સ્ત્રી નહિ પણ રણચંડી છે. આપને એનો પત્ર જોવો છો કે ? ” આમ કહી વિકૃત મુખે બૃક પોકેટમાંથી એક પત્ર ખહાર કાઢી પોલે રમણીના હાથમાં આપ્યો.

રમણીએ જોયું કે, પોલ કલકતામાં જે કંપનીમાં કામ કરતો હતો એ કંપનીની ઑફિસને ઠેકાણે પત્ર પ્રથમ આવ્યો હતો. એ ઠેકાણું લાલશાહીથી છેડી નાખી કેર ઑફ પોસ્ટ માસ્તર જખલપુર એમ લખવામાં આવ્યું હતું. પત્ર કાઢી રમણી વાંચવા લાગ્યો. સહી કરનાર સ્ત્રીનું નામ સોશી પોલ હતું. મદ્રાસના એક સ્થળેથી એ પત્ર આવ્યો હતો. અન્ન અને વસ્ત્રાભાવથી પોતાની તથા પોતાનાં સંતાનોની દુર્દશાનું વર્ણન કરી વખતસર રૂપિયા નહિ મોકલવા માટે પત્રમાં ઘણો ઇપકો આપેલો હતો તથા એ ઇપકાનાં વાક્યોમાં ઘણાં અશિષ્ટ વિશેષણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પત્ર સ્ત્રીએ સ્વામીને લખ્યો હતો તત્સંબંધી રમણીને લેશ પણ સંદેહ રહ્યો નહિ. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“ તમારી એક સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં તમે સુશી સાથે લગ્ન શા માટે કર્યું ? ”

“ શા માટે લગ્ન કર્યું એ સાંભળવાની ઇચ્છા છે કે ? મહેંને ઘણું દુઃખ પડતું હોવાથી જ મહેં ૧૨ી લગ્ન કર્યું હતું. હું કહી ચુક્યો છું કે, મહારી એ સ્ત્રી ઘણા ક્રોધી સ્વભાવની છે. એ વખતે મદ્રાસમાં એક વેપારીની ઑફિસમાં હું મોકલરી કરતો હતો. એક દિવસે રાત્રે

દશ વાગ્યે હું ઘેર ગયો. એટલે વાતમાં ને વાતમાં ભયંચર તકરાર થઈ. આપ મહારું કહેવું સાચું નહિ માનો મિસ્ટર બોઝ! તકરાર દરી મહારી એ સ્ત્રીએ પોતાનાં જીતાંથી મહારી પીઠની પૂજા કરી!”

રમણીએ સહજ હસીને પછયું:—“કેમ? તકરાર થવાનું કારણ શું હતું?”

“કારણ બીજું શું હોય? હું થોડી બિરકટી પીને ઘેર ગયો હતો.”

“ઠીક, પછી શું થયું?”

“સ્ત્રીનાં જીતાંનો માર પડતાં મનથી ધણો ધિક્કાર ઇટ્યો. બીજે જ દિવસે મહેં મદ્રાસ છોડી દીધું. કલકત્તામાં નોકરી મળી તથા સુશી મહારા જેવામાં આવી. મહેં એમ સાંબળ્યું હતું કે, અંગાળી બાળાઓનાં હૃદય ધણું કેમળ હોય છે તથા પતિની તેઓ ભક્તિશ્રદ્ધા કરે છે. સુખની આશાથી સુખ થઈ સુશી સાથે મહેં લગ્ન કર્યું; પરંતુ તેનું કાંઈ ફળ આવ્યું નહિ. આહ! મહારા આ હતભાગ્ય જીવનમાં સુખ નથી મિસ્ટર બોઝ.” આમ કહી પોલે આંખો ઉપર પાછો રુમાલ દાખ્યો.

પોલનું આચરણ જોઈ રમણીને હસવું આવ્યું તેમજ દુઃખ પણ થયું. આંખો ઉપરથી રુમાલ ખસેડી પોલે કહ્યું:—“જો આપની કમ્મલ હોય તો હવે આ સઘળી હકીકત સુશીને બેલાશક કહેજો.”

“સુશી કદાચ તમને જેલમાં મોકલશે તો?”

પોલે ચમકી ઉઠીને પૂછ્યું:—“કેમ, જેલમાં શા માટે મોકલે?”

“આ બીજા લગ્ન માટે. એક ક્રિશ્ચિયન એક સ્ત્રી જીવતી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તો તે પીનલકોડ પ્રમાણે ગુન્હો ગણાય છે.”

“અસલ ક્રિશ્ચિયન માટે એ ગુન્હો ગણાય છે એમ હું પણ જાણું છું. મિસ્ટર બોઝ! અમે અસલ ક્રિશ્ચિયન નથી—હિન્દુ ક્રિશ્ચિયન છીએ. દેશમાં અમારા જાતબાઈઓ બાજરી રાખે છે ને સાથે

ચોટલી પણ રાખે છે. તેઓ મંદિરમાં જઈ પૂજા કરે છે અને રવિવારે દેવળમાં પણ જાય છે.”

“તમારું પ્રથમનું લગ્ન ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે થયું હતુંને?”

“હા.”

“ક્યા દેવળમાં?”

“મદ્રાસના ઍપિસ્કોપેલમાં ૪૦ સં ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની ૯મી તારીખે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે લગ્ન થયેલું હોવા છતાં અમે હિન્દુ ક્રિશ્ચિયન હોવાથી બહુવિવાહ અનાયાસે કરી શકીએ તેમ છીએ.”

રમણી બોલ્યો:—“ના—ના, તમે તેમ ન જ કરી શકો. બાબરી રાખી શકો, ચોટલી રાખી શકો, હિન્દુ મંદિરમાં પૂજા કરી શકે તથા દેવળમાં જઈ ઉપાસના કરી શકો; પણ બહુ વિવાહ તો તમે ન જ કરી શકો.”

પોલના મુખ ઉપર બચનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટતાથી પ્રકાશી નીકળ્યાં. રમણી તરફ જોઈને તે કહેવા લાગ્યો:—“હેં ! આપ આ શું કહો છો ? આપ મહારી સાથે પરિહાસ કરો છો કે શું ?”

રમણીએ કહ્યું:—“ના, હું પરિહાસ નથી કરતો. કાયદાની વાત જ કરું છું.”

પોલે આ વખતે ખુરસી ઉપરથી ઉઠી રમણીનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ત્યારે મિસ્ટર બોઝ ! સુશીને આ સંઘળી હકીકત કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું ધણો ગરીબ છું. મહત્તે જોલમાં મોકલવાથી આપને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. મિસ્ટર બોઝ ! મહારા ઉપર દયા કરો.” આમ કહી પોલ ઉચ્ચ સ્વરે રડી પડ્યો.

રમણીએ કહ્યું:—“ઠીક ઠીક, તમે મહારો હાથ છોડો. સુશી તમને જોલમાં ન મોકલે એવી ગોઠવણ હું કરીશ.”

પોલે રમણીનો હાથ છોડી કહ્યું:—“આપ મહત્ત છો, ઉદાર છો. મહારા જેવા ગરીબને દુઃખી કરવાથી આપને કાંઈ લાભ નથી.”

પોલનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ અને મુખમાંથી માદકતાજનિત લાળ નીકળવા લાગી.

રમણીએ કહ્યું:—“ ચિંતા કરશો નહિ. તમને નશો થયો છે માટે તમારા ઝોરડામાં જઈ સૂઈ જાઓ. ”

પોલે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ આપે જે વાત કબૂલ કરી છે તે સ્મરણમાં રાખજો, મિસ્ટર બોઝ ! આજે આપની હાજરીમાં હું પણ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હવે હું દારુને સ્પર્શ સુધ્ધાં કરીશ નહિ. મ્હને ધણું ફળ મળ્યું છે. દારુએ જ મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે. હવે દારુના ખ્યાલાને છેલ્લી સલામ છે. ” આમ કહી ગ્લાસમાં રહેલી ગિરફ પી જઈ ખીચારા ગરીબ ખાનસામાનો કાચનો ગ્લાસ પોલે તોરથી દિવાલ ઉપર ફેંકી દીધો. તત્કાળ ગ્લાસના અસંખ્ય કડકા થઈ ગયા. ત્યાર પછી લથડીઆં ખાતાં ખાતાં પોતાના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી પહેરેલાં કપડાં અને ખૂટસહિત પોલ બિછાનામાં પડ્યો.

રમણીએ પોલના પત્ર ઉપર તેના લગ્નની તારીખ લખી લીધી. બોજન કર્યા પછી રાતની નવ કલાકને છપ્પન મિનિટની ટ્રેનમાં તે સોહાગપુર તરફ રવાના થયો.

* * * *

રાતના અઢી વાગ્યા હતા. ઝોરડામાં બત્તી બળતી હતી. સુશી નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી. આયા અમીનાએ તેને જાગ્રત કરતાં કહ્યું:—“ મેમસાહેબ-ઓ મેમસાહેબ ! ઉઠો. સાહેબ આવ્યા છે. ”

સુશી સદ્રાળી ઉઠી બેઠી થઈ બોલી:—“ આવ્યા છે ? ક્યાં છે ? ”

“ હમણાં જ તેઓ તેમના ઝોરડામાં ગયા. ”

“ તું જોઈ આવ કે, સાહેબ શું કરે છે ? ”

આયા ખંદાર ગઈ એટલે સુશીએ આયના પાસે જઈ પોતાનો કેશવેશ સુવિન્યસત કર્યો. આયાએ આવી બપર આપી કે:—“ સાહેબ બેઠા છે તથા લક્ષ્મણ સ્ટવ સળગાવી રહ્યા મૂકે છે. ”

સુશી ધીમે ધીમે રમણીના ઝોરડા રહામે જઈ ઉભી રહી.

રમણીએ ઉઠી ઉભા થઇ કહ્યું:-“ આ શું ! તમારી જાંઘ ઉઠી ગઈ કે ? તમે પાછાં જગી ઉઠો એવા ભયથી ડાખીને પગલાં ભરી લક્ષ્મણ પાસે જઈ મહેં તેને જગાડ્યો હતો ! ”

સુશીએ ઝોરડામાં પ્રવેશ કરી કહ્યું:-“ રમણીબાપુ ! શું કરી આવ્યા ? ”

રમણીએ બૂકપોકેટમાંથી નેકલેસ બહાર કાઢી સુશીના ગળામાં પહેરાવી દીધી.

સુશીએ કહ્યું:-“ છેવટે મળી આવ્યો ખરો ! મહેને ધણી ફિકર થયા કરતી હતી. કેવી રીતે મળ્યો ? તમે ધણા ચતુર છો ! ”

બત્તીને સતેજ કરી સુશીના મુખ તરફ જોઈ રહી રમણીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:-“ એ વાત બહુ લાંબી છે. અરે લક્ષ્મણ ! ચ્હા બે પ્યાલા બનાવજે. ”

સુશી મસ્તક નમાવી નેકલેસને હાથથી જોતી જોતી આનંદિત મુખે રમણીની પાસે પડેલી ખુરસી ઉપર બેઠી.

પ્રકરણ ૨૫ મું

ભવિષ્યનો વિચાર

રમણી જળલપુરથી સુશીલાનો નેકલેસ લઈ આવ્યો ત્યાર-પછી બે દિવસ વીતી ગયા હતા. પીટરની સાથે સુંદરસિંહ આવી પહોંચ્યો હતો. મોટર સુધારવાની શુરુઆત થઈ ગઈ હતી. આજે સંધ્યાકાળ સૂધીમાં તે સુધરી જાય એવો સંભવ હતો.

આ બે દિવસમાં સુશીના ભવિષ્ય સંબંધી તેની સાથે રમણીની ધણી વાતચિત થઈ હતી: પરંતુ પોલને મુખે તેની પ્રથમની ઝીની જે હાકલ રમણીએ સાંભળી હતી તેતેણે હજી સુશીને કહી નહોતી. પોલે જે કંઈ કહ્યું હતું તેની સત્યતા માટે રમણીના મનમાં ગંભીર

સંશય હોવાથી જ એ વાત તેણે પ્રકટ કરી નહોતી. વજીલ રમણી-
મોહને પોતાના મનમાં એવો પણ વિચાર કર્યો હતો કે, એવી ખોટી
હકીકત કહેવામાં પોલનો ઉદ્દેશ (motive) શો હોવો જોઈએ ?
એથી તેનો કયો અભિપ્રાય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ હતો ? આ પ્રશ્નનો
કાંઈ નિર્ણય હજી સૂધી રમણી કરી શક્યો નહોતો. એ વાતનું ખરું
ખોટાપણું જાણ્યા સિવાય સુશીને કહેવાથી સુશીના મનને દુઃખ દેવા
જેવું હતું. આટલાથી જ તેના દુઃખનો પાર નહોતો; તે ઉપર તેને
જ્યારે એમ ખબર પડે કે, કલકત્તામાં દેવળની અંદર પોલ સાથે
તેનું જે લગ્ન થયું હતું તે લગ્ન નહિ પણ લગ્નનો કેવળ અભિનય
હતો તો તેની ધા ઉપર મીઠું પડ્યા જેવી સ્થિતિ થાય.

ત્રણ વાગ્યે રમણી પોતાના શયનગૃહમાં બેસી બકુરાણીને પત્ર
લખતો હતો એવામાં અમીનાએ તેની પાસે આવી કહ્યું:—“હજુર !
મેમસાહેબ આપને બોલાવે છે.”

“ આવું છું. ” કહી અપૂર્ણ પત્રને ખેંચી કરી રાઇટિંગ પેડમાં
રાખી રમણીએ ખુરસીને અડેલી એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. આપા ચાલી
ગઇ હતી. રમણી સ્વગત કાંઈ વિચારતો હતો. એકાએક તેના
સુખમાંથી એવા અસ્પષ્ટ શબ્દો નીકળી પડ્યા કે:—“ શામાટે હું ઘર
છોડી પ્રવાસે નીકળ્યો ! ”

થોડા સમય સૂધી ઉદાસ દૃષ્ટિથી સ્હામેની દિવાલ તરફ જોઈ
રહી અંતરના ઉડાણમાંથી બીજો એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી રમણી
ઉઠી ઉભો થયો. ધીમે પગલે બહાર નીકળી તેણે જોયું તો સુશી તેના
ઝોરડાનાં દાર પાસે ઉભી રહી હતી. રમણીએ નજીક જઈ પૂછ્યું:—
“તમે મહેને બોલાવ્યો છે કે ? ”

“ હા, આપ કામમાં હતા કે ? ”

“ ના, એક પત્ર લખતો હતો. ”

“ પત્ર હવે આજે નહિ જાય; કાલે જ લખજો. જુઓ, એકાએક
મહેને એક વાત યાદ આવી છે. ”

રમણીએ આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી. એટલામાં કાંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ એટલે “ ઉભાં રહો ” કહી તેણે સુશીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. બન્ને હાથથી બે ખુરસીઓ ખંડાર લઈ આવી કહ્યું:-
“ આવો બેસો. ”

બન્ને બેઠાં. પછી સુશીએ કહ્યું:-“ જુઓ, સહવારે તમે જે વાત કરી હતી તે સંબંધી મહેં વિચાર કરી જોયો છે. આવી સ્થિતિમાં હું તમારે ઘેર આવીને રહું એ સારું કે ? ”

રમણી આ શબ્દો સાંભળી ચુપ બેસી રહ્યો. સુશીને પોતાની સાથે પોતાને ઘેર લઈ જઈ રાખવા માટે તેના પોતાના મનમાં પણ દ્વિધા હતી. કદાચ ઘરની કાંઈ સ્ત્રી બીચારી સુશીનું અપમાન કરી બેસે એવો તેને ભય હતો. અનાથને આશ્રય આપી તેને પોતાનું જ સમજવું એ મહત્વ સહુનામાં હોતું નથી. પુરુષ જાતિમાં એ ઉદારતા ઘણું ભાગે જોવામાં આવે છે; પરંતુ સ્ત્રીજાતિમાં એવી ઉદારતા ભાગ્યે જ હોય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોદ્ધારા નહિ તો સંકેત તેમજ વ્યવહારથી તેઓ એમ સૂચવે છે કે, ‘તું નિરાધાર છે. તું અમારી બરાબર નથી.’ બકુરાણી એવી નીચતા નહિ કરે એ સંબંધી રમણીને ખાતરી હતી; પરંતુ ઘરમાં બકુરાણી સિવાય બીજી સ્ત્રીઓ પણ હતી.

રમણીને ચુપકાદીથી બેસી રહેલો જોઈ સુશીના મનમાં સહજ અભિમાન ઉપજ્યું. તેણે કહ્યું:-“ મહારે લીધે તમારે અડચણ વેડવાની શી જરૂર છે ? ”

રમણીએ પૂછ્યું:-“ ત્યારે શું કરવું એ સંબંધી તમે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો છે ? ”

“ ના, હજી કાંઈ નિશ્ચય કર્યો નથી. ” આમ કહી તેણે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

સુશીલાના મુખના ભાવ અને કંઠસ્વર ઉપરથી રમણી તેનો મનોભાવ સમજી જઈ બોલ્યો:-“તમે અમારે ઘેર નહિ આવો કે ? ”

“ના કેમ આવું? આવીને હું બકુરાણી સાથે ભગિનીનો સંબંધ બાંધીશ. જો કલકતામાં રહેવાનું થાય તો તેમ બની શકે.”

“કલકતા સિવાય બીજું કોઈ સ્થળ તમને યાદ આવ્યું છે કે?”

સુશીએ કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:—“બર્મામાં મહારા કાઠા છે. ત્યાં કાંઈ ગોઠવણ થાય પણ ખરી. કલકતા ગયા પછી મહારા એક ચોકસ ઠેકાણું થતાં હું તેમને પત્ર લખીશ.”

“સુશીલા! તમે બર્મા ચાલ્યાં જશો કે?”

મુખ નીચું કરી સુશીલા બોલી:—“સગવડ થશે તો જઈશ.”

રમણી બોલ્યો:—“ના, તમે બર્મા જશો નહિ.”

“કારણ?”

“પોતાના દેશનો અને બંધુબાંધવનો ત્યાગ કરી તમે બર્મા જશો?”

લગભગ અડધા કલાક સુધી વાતચિત ચાલ્યા પછી એવો નિશ્ચય થયો કે, આવી સ્થિતિમાં રમણીને ઘેર જઈ સુશીલા ન રહે એ જ ઉત્તમ છે.

રમણીએ કહ્યું:—“લગ્ન થતાં પૂર્વે તમે તમારા પિતાના જે બંધુને ઘેર થોડા દિવસ રહ્યા હતાં તેમનું નામ શું છે? તેઓ ક્યાં રહે છે?”

ઉત્તરમાં સુશીએ કહ્યું:—“તેમનું નામ જોસફ ચૌધુરી છે. તેઓ જોડાગિરજની નજીક રહે છે.”

“ઠીક, ત્યાં જઈ થોડા દિવસ તમે રહો તો કેમ?”

મુખ મ્હાન કરી સુશીએ કહ્યું:—“ત્યાં જઈ હું તેમને શું કહું?”

રમણી સમજી ગયો કે, પોતાના દુર્ભાગ્યની આવી વાત પોતાને મુખે આત્મીય બાંધવને કહેવાય તેમ નથી. સુશીએ કહ્યું:—“મહારાયાં ખુલ્લે મ્હોંએ એમને કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. એક પત્રમાં સઘળી હકીકત લખી હું તેમને નિવેદન કરી શકું.”

“પત્ર લખવામાં આવે એ ખરું છે; પણ તેના ઉત્તર મેળવવા જેટલો વખત ક્યાં છે ? એક કામ કરીશું ? ”

“ શું ? ”

“ આપણે બન્ને કલકત્તા જઈએ. પછી તમે ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન અથવા સ્પેન્સેસ હોટેલમાં ઉતરજો. હું ચૌધરી સાહેબને મળી સધળી હકીકત તેમને કહીશ. પછી જેવી અવસ્થા હશે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. ”

સુશીએ સહજ વિચાર કરી કહ્યું:—“ એમ કરવું જ ઠીક છે. ”

આ વખતે ખાનસામાએ સ્હા તૈયાર થવાની ખબર આપી. બન્ને વાતચિત કરતાં કરતાં સ્હા પીતાં બેઠાં હતાં એવામાં ગાડી-ખાનામાંથી ગંભીર અવાજ આવ્યો કે:—“ હર્રર્ર. ”

રમણી બોલી ઉઠ્યો:—“ મોટરનું એન્જીન સુધરી ગયું. ”

બન્ને જણાં ઉત્કંઠિત બની તે તરફ જોઈ રહ્યાં. થોડા વખતમાં જ મોટર પાછળ હડી તબેલાની ખ્હાર નીકળી. પછી મૃદુગતિથી તે ઓટલાનાં પગથીયાં પાસે આવી ઉભી રહી. સુંદરસિંહે ગાડીમાંથી ઉતરી, રમણી પાસે આવી હસતા મુખે કહ્યું:—“ હજુર ! ગાડી સુધરી ગઈ છે. ”

રમણી બોલ્યો:—“ બહુ સારું. તું ગાડીને ખ્હાર લઈ જઈ થોડો વખત ફેરવી લાવ. ”

ગાડી પછી ધીમી ગતિથી ડાક બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાંથી ખ્હાર નીકળી, રાજમાર્ગ ઉપર વેગથી દોડવા લાગી. તથા જોતજોતાંમાં દક્ષિમર્યાદાની ખ્હાર નીકળી ગઈ.

દરેક મિનિટ પછી ગાડી જ્યારે પાછી આવી ત્યારે સુશીલા અને રમણી સ્હા પી રહ્યાં હતાં. રમણીએ કહ્યું:—“ ચાલો, થોડો વખત ફરી આવીશું ? ”

“ બલે. કયી દિશા તરફ જઈશું ? ”

“ જે તરફથી આવ્યાં હતાં તે તરફ. જે સ્થળે ગાડીને અકસ્માતથી નુકસાન થયું હતું એ સ્થળ આપણે દિવસના પ્રકાશમાં ભેધે આવીએ. ”

“ચાલો.” કહી સુશી ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં ગઇ. બે મિનિટ પછી બહાર આવી હસતે મુખે તે રમણી સાથે મોટરમાં બેઠી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

સુશીની છાકરવાદી.

જે સ્થળે મોટરને અકસ્માત થયો હતો એ સ્થળે જઇ, ગાડીમાંથી ઉતરી પડી બંને જણાં પગે ચાલતાં ઘણા વખત સૂધી રહ્યાં. રસ્તાની બાજુએ એક આંબાવાડીકું આવેલું હતું. એ આંબાવાડીઆમાં એક પાકો ફૂલો હતો. આંબાવાડીઆમાં ફરતાં ફરતાં બંને એ ફૂલો નજીક ગયાં. રમણીએ ફૂલાની પાળનો થોડો ભાગ પોતાના રુમાલથી સ્વચ્છ કરી નાખી કહ્યું:—“ આવો બેસો. ”

એ સ્થળ નિર્જન હતું. વૃક્ષે વૃક્ષે અનેકવિધ પક્ષીઓ ફૂજન કરતાં હતાં. વાતમાં ને વાતમાં સંધ્યાકાળ થયો. સુશીએ કહ્યું:—“ચાલો હવે પાછાં ફરીએ. ”

રમણી બોલ્યો:—“ જેટલું સહેલું આવવું છે, એટલું સહેલું પાછા ફરવું છે કે સુશીલા ? ”

“ તમે ક્યાં પાછાં ફરવાની વાત કરો છો ? ”

“ ગમે ત્યાંની વાત કરોને. ધારો કે કલકત્તા પાછાં ફરવાનું. ”

“ કલકત્તા પાછા ફરવાનું સહેલું નથી ? તેનું કાંઈ કારણ ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ મોટર રવાના કરવા માટે તકલીફ વેઠવી પડશે. સર્વ પ્રકારનો બંદોબસ્ત થશે ત્યારે જ પાછા ફરી શકાશે. ”

સુશી બોલી:—“ મહેં તો હાલ બંગલામાં પાછાં ફરવાની વાત કરી હતી. ”

આંખાવાડીઆમાંથી બહાર નીકળી બન્ને જણાં રસ્તા ઉપર આવ્યાં. તરલ અંધકારનો ભેદ કરી થોડે દૂર મોટર દેખાતી હતી. સુંદરસિંહ રસ્તાની બાજુએ ઉભો રહ્યો હતો.

રમણીએ પૂછ્યું:—“ પાછાં જવું છે કે, હજી થોડો વખત ફરવું છે ? ”

આ વખતે અંધકાર વધ્યે જતો હતો. સુશીએ પૂછ્યું:—“ મોટરનો લેમ્પ છે કે ? ”

“ હા, વિજળીનું બટન દબાવતાં જ બત્તી સળગશે. ”

અડધી મિનિટ ચુપચીપથી ચાલ્યા પછી સુશીએ કહ્યું:—
“આપણે બન્નેનું મોટરમાં બેસી ફરવાનું આ છેલ્લું છે કેમ ? ”

આટલું બોલી રહેતાં પગને ઠોકર લાગવાથી સુશી પડી જતી; પણ ઝડપથી રમણીએ તેનો હાથ પકડી લઈ કહ્યું:—“ સંભાળો. વાગ્યું નથી ને ? ”

“ ના. પથરો પડ્યો હતો. ”

બૂટની ઠોકરથી પથરને રસ્તાની બાજુએ ફેંકી રમણીએ કહ્યું:—
“અંધકાર થયો છે. તમે મ્હારો હાથ પકડી ચાલો. ” થોડાં પગલાં અગ્રેસર થયા પછી રમણીએ પાછું કહ્યું:—“ આપણું બન્નેનું મોટરમાં બેસી ફરવાનું આ છેલ્લું છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન તમે પૂછ્યો હતોને ? આવો પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ ? કલકતામાં મોટર ચાલી શકે એવા રસ્તા નથી કે ? ”

“ રસ્તા છે તેથી શું ! ” આમ કહી સુશીએ એક નિઃશ્વાસ ચૂક્યો; પણ રમણી એ જાણી શક્યો નહિ.

બીજાં કેટલાંક પગલાં અગ્રેસર થયા પછી સુશીએ પૂછ્યું:—
“બકુરાણી મોટરમાં બેસી તમારી સાથે ફરવા આવે છે કે ? ”

“ ખુલ્લી ગાડીમાં નથી આવતી. કવચિત્ મોટરને પર્દા નખાવી આવે છે. ”

આ વખતે સુશીના મુખ ઉપર હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું. રમણી એ હાસ્યનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. સુશીએ પૂછ્યું:—“રમણીબાબુ ! તમે અવરોધપ્રથાના હિમાયતી છો કે, આપણે જેવી રીતે સ્વાધીનભાવથી ફરીએ છીએ એ પ્રથાના પક્ષપાતી છો ? ”

“ હું સ્વાધીનભાવનો પક્ષપાતી છું. ”

“ આ તમે ખરું કહો છો ? મહારા સમ ખાઓ જોઈએ ! ”

રમણીએ સુશીનો હાથ દબાવી કહ્યું:—“ તમારા સમ, હું ખરું કહું છું. ”

મોટર પાસે જતાં સૂધી બન્ને વચ્ચે બીજી કંઈ વાત થઈ નહિ. મોટર નજીક ઉપસ્થિત થતાં સુશીએ કહ્યું:—“ ચાલો, હજી થોડે સૂધી ફરી આવીએ. ”

સુંદરસિંહે પોતાની બુદ્ધિથી મોટર ફેરવી ડાક બંગલા તરફ રાખી હતી. બત્તી સળગાવી પાછું મોટરનું મુખ ફેરવી બન્ને આરોહીઓને લઈ મોટરને તેણે વિપરીત દિશા તરફ દોડાવી.

રમણી અને સુશી ચુપકીદીથી બેસી રહ્યાં. ગાડી માઇલ પછી માઇલ પસાર કરવા લાગી. ઘણા વખત પછી સુશીના હાથને સ્પર્શ કરી રમણીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો સુશીલા ? ”

સુશીએ પૂછ્યું:—“ આપણે ફેટલે દૂર આવ્યાં છીએ ? ”

“ લગભગ સાત આઠ માઇલ. જુઓ, પેલી પીપરીઆ સ્ટેશનની બત્તીઓ જોવામાં આવે છે. ફેટલે દૂર આવ્યાં છીએ તેનો જ વિચાર કરતાં હતાં કે ? ”

“ ના, હું એમ વિચારતી હતી કે અહીં કદાચ પાછી મોટર ખરાબ થઈ જાય તો શું થાય ? ”

“ એમ થાય તો પૂરી કમખખતી. ”

“ કમખખતી શા માટે ? અહીં ડાક બંગલો નથી કે ? ”

રમણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“દરેક સ્ટેશનને ડાક બંગલો હોય ખરો કે ? પીપરીઆમાં ડાક બંગલો હોય એમ હું ધારતો નથી. ”

“ હું તો એમ ધારતી હતી કે, દરેક સ્ટેશને ડાકબંગલો હશે. ઠીક, રમણીબાણુ ! અહીં પાછી મોટર બગડી જાય તો આપણે શું કરીએ ? ”

“ વેષ્ટિંગ રૂમમાં જઈને રહીએ અને પછી જે ટ્રેન આવે તેમાં બેસી સોહાગપુર પાછાં ફરીએ. ”

“ ઠીક, વેષ્ટિંગ રૂમ પણ ન હોય તો ? ”

“ પ્લેટફોર્મ ઉપર બેસી રહેવું પડે. ”

સુશીએ થોડી ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“હમણાં જ કદાચ ગવર્નમેન્ટ તરફથી એવો હુકમ આવે કે બધી ટ્રેન બંધ રાખો, રેલ્વે લાઈન ઉખેડી નાખો, બધા ટેલિગ્રાફના તાર કાઢી નાખો, બધી પોસ્ટઓફિસો બંધ કરી દો તો શું થાય ? કેવી રીતે આપણે કલકત્તા જઈ શકીએ ? ”

સુશીના આ પ્રશ્ન સાંભળી હસવું કે રડવું એ રમણી વિચારી શક્યો નહિ. જે આ કદાચ છોકરવાદી જેવા પ્રશ્ન હોય તો તે હસવા જેવા જ હતા અને જે કદાચ એ પ્રશ્નો પ્રમાણે બધું થઈ જાય તો ? ! રમણીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જે એમ થાય તો આ મોટરમાં બેસીને જ આપણને કલકત્તા જવું પડે. ”

“ એમજ સમજીને કે, મોટર પણ ભાંગી ગઈ છે ! ”

“ જે એમ હોય તો આપણે બંને જણાં અહીં રહીએ. ”

આ વખતે ગંભીર ગર્જના કરતી એક ગુડસ ટ્રેન સ્ટામેન્ટી બાજુએથી આવી પહોંચી. ગુડસ ટ્રેન ચાલી ગઈ એટલે સુશીએ કહ્યું:—“ બંને જણાં અહીં રહીએ કે ? બકુરાણી માટે તમને કાંઈ ન થાય કે ? ”

“ કેમ ન થાય ? ”

“ ત્યારે આ મોટર કોઈ રીતે સુધારીને આપણને કલકત્તા જવું પડે, કેમ ? ”

“ એ સિવાય બીજો ઉપાય જ નહિ. ”

“ મોટરમાં બેસી કલકત્તા જતાં કેટલા દિવસ લાગે ? ”

“ લગભગ એક મહિનો. ”

“ ઘણું ફરવાનું મળે, કેમ ? ”

“ હા. ”

વળી પાછી થોડી ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી સુશી બોલી ઉઠી:—“ ના—ના, મોટરમાં બેસી કેવી રીતે કલકત્તા જઈ શકાય ? ! રમણીબાબુ ! પેટ્રોલ ક્યાંથી મળે ? એ કાંઈ ખેતરનો પાક નથી કે ગમે ત્યાંથી મળી આવે ! રેલ્વે ન હોય, પોસ્ટ બંધ હોય એટલે પછી પેટ્રોલ ક્યાંથી આવે ? ! ”

રમણીએ આરામનો એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેણે વિચાર્યું:—
“સુશીની આ બધી છોકરવાદી કલ્પનાઓ છે.”

ગાડી પીપરીઆના બજાર નજીક જઈ પહોંચી. રમણીએ પૂછ્યું:—“ સ્ટેશન ઉપર થોડો વખત ફરવું છે કે ? ”

સુશીએ પૂછ્યું:—“ કેટલા વાગ્યા છે ? ”

રમણીએ ધડીઆળ જોઈ કહ્યું:—“ સાડા સાત. ”

“ ત્યારે હવે ગાડીમાંથી ઉતરવાની જરૂર નથી. પાછા ચાલો. ”
આમ્નાનુસાર સુંદરસિંહે ગાડી ફેરવી સોહાગપુરનો રસ્તો લીધો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

કલકત્તામાં

મુંબાઈની મેઇલ ટ્રેઇન ઍન્ડલ જઈ પહોંચી એટલે રમણી જગી ઉઠ્યો. ધડીઆળ જોયા પછી સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કરી હાથ મ્હોં ધોઈ, વાળ સમારી તે બહાર નીકળ્યો એટલે ટ્રેઇન પ્લેટફોર્મમાં આવી ઉભી રહી.

રમણીએ નીચે ઉતરી મ્હા લઈ જનાર ખાનસામાને પકડ્યો.

તેના કમ્પાર્ટમેન્ટની પાસેના જ સ્ત્રીઓના એક ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં સુશી હતી. ચઢાવાળાની સાથે ત્યાં જતાં રમણીએ સુશીને ખારી પાસે બેઠેલી જોઈ. રમણીને જોઈ મૃદુહાસ્ય કરી તેણે કહ્યું:—
“ ગુડ મોર્નિંગ. ”

ખાનસામાની ટ્રેમાંથી સુશીને એક કપ ચઢા આપી રમણીએ પૂછ્યું:—“ રાત્રે ઊંઘ આવી હતીને ? ”

સુશીએ ચઢાનો કપ હાથમાં લઈ કહ્યું:—“ હા, ઘણી સારી ઊંઘ આવી હતી. આપે કેવી રીતે રાત પસાર કરી ? ”

“ આજોટીને. ” આમ કહી રમણીએ પણ ચઢાનો એક કપ લીધો. પછી કમ્પાર્ટમેન્ટની અંદર નજર કરી તેણે પૂછ્યું:—“ પેલું કોણ સૂઈ રહ્યું છે ? ”

“ મોગલસરાઈ સ્ટેશનથી એ બાઈ બેઠાં છે; તેઓ બનારસના સિવિલ સર્જનનાં સહધર્મિણી છે. ”

“ તેમની સાથે વાતચિત થઈ હશે ? ”

“ હા, ઘણાં મળતાવડાં લાગે છે. ”

“ ઠીક, હું જાઉં છું. તમે ધીમેથી નિરાંતે ચઢા પીઓ. ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. ખાનસામો બીજા સ્ટેશન સુધી આવશે. ત્યાં તે કપ લઈ જશે. ” આમ કહી રમણી પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જઈને બેઠો. ટ્રેન ચાલુ થઈ.

સુશી ચઢા પીતાં પીતાં ખારીમાંથી બહારનો દેખાવ જોવા લાગી. છ માસથી તે બંગાળાની બહાર હતી. છ માસ સુધી બિન બિન સ્થળોએ રખડ્યા પછી આજે, નવીન સૂર્યથી પ્રકાશી નીકળેલી બંગાળાનાં પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય જોઈ તે મુગ્ધ બની ગઈ. એ સૌન્દર્ય તેને ઘણું શાન્તિમય તેમજ સુખ સ્નિગ્ધ લાગ્યું. ચઢાનો કપ દૂર રાખી દિગ્નત સીમા સુધી પોતાની દૃષ્ટિ પ્રસારિત કરી અસ્પષ્ટ સ્વરે સુશી એક સ્વદેશસંગીત ગાવા લાગી. અમે એ સંગીતનો આશ્રય સુઝવે એવું એક હિન્દી સંગીત અત્રે ઉદ્ભૂત કરીએ છીએ:—

એ માતૃભૂમિ તેરે ચરણોંમેં શિર નમાઉં,
 મેં ભક્તિ મેંટ અપની, તેરી શરણમેં લાઉં ॥ ટેક.
 માથે પૈ તૂ હો ચન્દન, છાતી પૈ તૂ હો માલા,
 જિહ્વા પૈ ગીત તૂ હો, મેં તેરા નામ ગાઉં ॥ એ.
 जिससे सुपूत उपजै श्रीराम कृष्ण जैसे,
 उस तेरी धूलिको मैं निज शीस पैं चढाउँ ॥ ऐ.
 માનો સમુદ્ર जिसकी धूलिका पान करके,
 करता है मान तेरे उस पैरको मनाउँ ॥ ऐ.
 वे देश मानवाले चढ कर उतर गये सब,
 गोरे रहे न काले तुझको ही एक पाउँ ॥ ऐ.
 સેવામેં તેરી સારે ભેદોંકો ભૂલ જાઉં,
 वह पुण्य नाम तेरा प्रतिदिन सुनू सुनाउँ ॥ ऐ.
 તેરે હી કામ આઉં, તેરા હી મંત્ર ગાઉં,
 मन और देह तुझपर बलिदान मैं चढाउँ ॥ ऐ.

“ ગુડ મોર્નિંગ. ” આ શબ્દ સાંભળી સુશીએ ચમકી ઉઠી
 મુખ ફેરવીને જોયું તો બીજી બેઠેલી ઉપર બેઠેલી પ્રૌઢ ઉમ્મરની ઇંગ્લેન્ડ
 લલના નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈ સુશી તરફ જોઈ કહેતી હતી :—“ ગુડ
 મોર્નિંગ. કેટલા વખતથી જાગ્યા છો ? ”

સુશીએ ઇંગ્લેન્ડમાં ઉત્તર આપ્યો :—“ કલાકેક થયો હશે. ”

“ ગુડ મર્નિંગ !— ક્યાં સૂધી આવ્યાં છો ? ”

“ ચંદ્રનગર ગયાને થોડો જ વખત થયો છે. ”

“ એનગર ! આ બધાં ખાબોચીઆં અને જંગલ જોઈને
 બંગાળામાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ સમજી શકાય છે. ” આમ કહી મ્હોં
 બગાડી તે બોલી ઉઠી :—“ ઉફ્ ! આજ હેટ બેંગાલ !—ડોન્ટ્યુ ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ના મહાશયા ! બંગલૂમિએ મહેને જન્મ આપ્યો છે. તેણે મહારું પાલન કર્યું છે. હું મહારી જન્મદાયિની દેશમાતાની પૂજા કરું છું. ” કહી સુશીએ બન્ને હાથથી લલાટને સ્પર્શ કરી પ્રણામ કર્યા.

આવું જોઇ એ ઇંગ્લેન્ડ મહિલાબોલી ઉઠી:-“ આ તમે શું કરો છો ? ”

સુશી સુપ્રકીર્તીથી તથા શાન્ત ભાવથી એ આંગ્લમહિલા તરફ જોઇ રહી. આંગ્લમહિલાએ કહ્યું:-“ હ્રિષ્ટર સિવાય કોઈને પ્રણામ કરવા કિંવા પૂજા કરવી નિષિદ્ધ છે એ તમે જાણતાં નથી કે ? વળી તમે તો તમને પોતાને ક્રિશ્ચિયન તરીકે ઓળખાવો છો ! અરેરે ! આપણા મિશનરીઓનો સંબંધો શ્રમ આવી રીતે વૃથા થાય છે ! પૈસાનો વ્યય કરી તમારાં જોવાઓને સુશિક્ષિત કરવા કરતાં પૈસા ફેંકી દેવા સારા છે. હું આ વિષય ઉપર વિલાપતના ‘સન ડે ટાઇમ્સ’માં એક આર્ટિકલ લખીશ. હું એક લેખિકા છું એ તમે જાણો છો કે ? ”

સુશીએ નમ્ર ભાવથી કહ્યું:-“ ના ”

“ સનડે ટાઇમ્સ, ‘ ક્રિશ્ચિયન હેરલ્ડ ’ વગેરે પત્રોમાં મહારા આર્ટિકલ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ચંકરની દુકાનેથી તે તમે ખરીદી શકશો. એમાં જ્ઞાન સંબંધીની ધણી હકીકત હોય છે. ” આમ કહી બંગમાંથી ટાવેલ ખહાર કાઢી તે સ્નાનગૃહમાં ગઇ. સુશીએ સહજ હસી પુનઃ ખહારનો દેખાવ જોવા માંડ્યો.

યથાક્રમે ટ્રેઇન લિલુયા સ્ટેશને જઇ પહોંચી. રમણીએ નીચે ઉતરી એક વર્તમાનપત્ર ખરીદી સુશીને આપ્યું. લગભગ પંદર વીસ મિનિટ સૂધી પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભા રહી રમણીએ સુશી સાથે વાતચિત કરી. પછી પાંચ મિનિટનો બેલ વાગ્યો, એટલે રમણી પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જઇ બેઠો. યથા સમયે ટ્રેઇન ચાલુ થઇ.

ઉપરોક્ત આંગ્લમહિલાએ સુશીને પૂછ્યું:-“ એ કાણ છે ? તમારા પતિ કે ? ”

“ ના. ”

“ સંબંધી છે ? ”

“ ના. ”

“ કિમ્મિયન છે ? ”

“ ના. ”

આંબ્લમહિલાએ પોતાનું મુખ ગંભીર તેમજ અપ્રસન્ન કરી વર્તમાનપત્ર વાંચવામાં ધ્યાન આપ્યું.

હાવરા સ્ટેશને ઉતર્યા પછી સુશીએ પૂછ્યું:—“ રમણીબાબુ, તમને લેવા માટે ઘેરથી કેમ કેાઈ આવ્યું નથી ? ”

“ મ્હેં જ્યાં કેાઈને ખબર આપી છે ? ”

લક્ષ્મણની સાથે પોતાનો સરસામાન ઘર તરફ મોકલી સુશીને સાથે લઈ રમણી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં ગયો. ત્યાં સુશી રહી શકે એવો બંદોબસ્ત કરી રોજના હિસાબે એક આપા નિયુક્ત કરી તેણે સુશીને કહ્યું:—“ હવે હું ઘેર જાઉં છું. નમતા પહોરે આવીશ. એ વખતે મિસ્ટર ચૌધુરી સંબંધીનો વિચાર આપણે કરીશું. ”

હોટેલના ઓટલા ઉપર ઉભાં રહી બન્ને વાતચિત કરતાં હતાં. આ સમયે હોટેલનો નોકર એક મ્હોટી બાંધેલી ચોપડી લઈ આવ્યો. જેઓ હોટેલમાં રહેવા આવતાં હતાં તેમને એ ચોપડીમાં પોતાનું નામ હામ લખી આપવું પડતું હતું. સુશી ચોપડી લઈ યથાસ્થળે નામ લખવા જતી હતી એવામાં રમણીએ કહ્યું:—“ લાવો, હું લખી આપું છું. ”

ચોપડી લઈ રમણીએ યથાસ્થળે લખ્યું—Miss Sushila Dey (કુમારી સુશીલા દે.)

ખાનસામે ચોપડી લઈ આવ્યો ગયો એટલે સુશીએ પૂછ્યું:—“ હું મિસ સુશીલા દે છું કે ? ”

“ હા, તમે મિસ સુશીલા દે છો. હવે હું રજા લઉં છું. તમે સ્નાનાદિ કરો. ”

“ તમે સહાંજે ક્યારે આવશો ? ”

“ લગભગ ચાર પાંચ વાગ્યે. ”

“ હું બકુરાણીનાં દર્શન ક્યારે કરી શકીશ ? ”

રમણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ ઘેર જઈ તમારા સંબંધી હકીકત હું બકુરાણીને કહીશ. પછી કેમ કરવું તે હું તમને કહીશ. સ્થો જાઉં છું. ”

“ જુઓ, પાંચ વાગ્યાની અંદર જરૂર આવજો. વિલંબ કરશો નહિ. ”

રમણીએ સુશીલાના હાથમાં રૂપિયા અને નોટોથી ભરેલી એક થેલી આપી કહ્યું:—“ વિલંબ નહિ કરું, સાહેબજી. ” આમ કહી સુશીના હસ્તને સ્પર્શ કરી તે ચાલ્યો ગયો. રસ્તે જઈ તે એક બાડાની ટૅક્ષીમાં બેઠો. તેણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી તો સુશી તેના તરફ જોઈ રહી હતી. રમણીએ પોતાનો સમાલ હલાવ્યો. જોતજોતાંમાં ટૅક્ષી ચાલી ગઈ.

સુશી ઓટલાની રેલિંગને અડેલી ઉદાસ દૃષ્ટિથી ઘણા સમય સુધી એ રસ્તા તરફ જોઈ રહી.

ક્રમે તેને આયાએ આવીને કહ્યું:—“ મેમસાહેબ ! સ્નાન કરવાનું પાણી તૈયાર છે. ”

એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી સુશી સ્નાન કરવા ચાલી ગઈ.

ભાગ ૨ નો

પ્રકરણ ૧ લું

વીસમીસદીની સૂર્યમુખી

“ નહાની વહ ! હજી પણ ત્હારું વાંચવા લખવાનું પૂર્ણ ન થયું કે ? હવે બીજી બુઝાવીને સુઈ જા. ઉઝાગરો કરીશ તો તબિયત બગડશે. કેટલા વાગ્યા છે એ ખબર છે કે ? ”

બકુરાણી પોતાના શયનગૃહમાં ખુલ્લા પંખા નીચે ટેબલ પાસે બેસી એક પત્ર લખતી હતી. ઉપરોક્ત શબ્દો સાંભળી ચમકીને તેણે ધાર તરફ જોયું તો તેની વિધવા નણુંદ સૌદામિની ત્યાં ઉભી રહી હતી. દિવાલ સાથે ટાંગેલા ધડીઆળ તરફ જોયું તો બાર ઉપર દશ મિનિટ થયેલી જણાઈ. તેણે કહ્યું:—“ મ્હોટાં બ્હેન ! મ્હને સ્મૃતિ રહેવાનું કહો છો; છતાં તમે કેમ જાગો છો ? ”

સૌદામિની બકુરાણી કરતાં બે વર્ષ મ્હોટી હતી. બન્ને વચ્ચે પુષ્કળ પ્રેમ હતો. બકુરાણીનો પ્રશ્ન સાંભળી ધીમે ધીમે અંદર આવીને તેણે કહ્યું:—“ મ્હારી વાત છોડી દે. મ્હારી સાથે તું ત્હારા શરીરની સરખામણી કરે છે ? મ્હારું શરીર કોઈ પણ દિવસે બગડેલું ત્હેં જોયું છે કે ? ” આમ કહેતી કહેતી તે બકુરાણી પાસે આવી ઉભી રહી. ટેબલ તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ કેને કાગળ લખે છે ? ભાઈને કે ? ”

ખીજી ખુરસી ત્યાં નહિ હોવાથી બકુરાણી ઉઠી ઉભી થઈ. તેણે કહ્યું:—“ બેસશો નહિ કે બ્હેન ? ”

“ ના—ના, મ્હારે નથી બેસતું; તું જ બેસ. મ્હને જીવ નહોતી આવતી તેથી અમાશીમાં ફરવાના વિચારથી ઉપર આવી હતી. પછી ત્હારા શયનગૃહમાં બીજી સળગતી જોવામાં આવી એટલે તું

ભગે છે કે જાહે છે એ જાણવાની ઇચ્છા થઇ. કાગળ અત્યારે ન લખતાં સહવારે લખે તો હરકત જેવું થું હવું ! બત્તી બુઝાવી સૂઇ જા. ”

બકુએ કહ્યું:-“ હું સૂઇ ગઇ હતી; પરંતુ પુષ્કળ આળોટવા છતાં જાંબ આવી નહિ એટલે ઉઠીને કાગળ લખવા બેઠી. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ તને જાંબ ન આવતી હોય તો ચાલ આપણે બન્ને જણાં અગાશીમાં જઇને થોડો વખત ફરીએ. ”

સૌદામિનીને ગંભીર રાત્રે ઉઠી અગાશીમાં ફરવું ધણું ગમતું હતું. એ બકુરાણી જાણતી હતી. આ વખતે રમણીમોહનના મુસાફરીએ ગયા પછી બકુરાણીએ એક બે વખત સૌદામિનીની સોબત અનિશ્ચિત હૃદયે કરી હતી. આજે પણ એ પ્રસ્તાવ તેને ગમ્યો નહિ. તેણે કહ્યું:-“ આવી ગંભીર રાત્રે અગાશીમાં જઇને ફરવાની શી જરૂર છે ? આવો બેસો. અહીં બેસી આપણે બન્ને વાતચિત કરીએ. ” આમ કહી બકુરાણી નજીક પડેલા સોફા તરફ અગ્રેસર થઇ.

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ ત્યારે તું બેસ. હું એકલી જ જાઉં છું. ”

સૌદામિની રાધે બરાય છે એમ ધારી બકુરાણીએ કહ્યું:-“ ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું; પણ કીકી કદાચ જાગશે તો ? ”

થોડે દૂર પલંગ ઉપર બકુરાણીની કીકી જાંબતી હતી. સૌદામિનીએ તેની બન્ને બાજુએ કેટલાંક ઉશ્ચિકાં ગોઠવી દઇ કહ્યું:-“ એ તો નિરાંતે જાંબે છે. એટલી વારમાં ક્યાંથી જાગી ઉઠે ? ત્યારી કીકી કાંઇ ત્યારા જેવી વિરહિણી છે કે ? વળી કદાચ એ જાગી ઉઠશે તો પાસેના ઝોરડામાં જ દાસી સૂઇ રહેલી છે એ આવી તેને દૂધ પાશે. ”

બકુરાણી વિજળીના પંખાનો વેગ ઓછો કરી સૌદામિની સાથે અગાશીમાં ગઇ. અગાશીમાં અંધકાર હતો. ચારે દિશાઓ નિસ્તબ્ધ હતી. કેવળ વચ્ચે વચ્ચે સરકમુલર રોડ ઉપરથી એક બે ઝાટર માડી નિઃશંકચિત્તે હેડલાઇટ સળગાવી દોડી જતી હતી. અંગ-

સાની પાછળ ખીજ માણસનો બાગ આવેલો હતો. એ બાગને જંગલની ઉપમા આપવામાં કાંઈ હરકત જેવું નહોતું. અંધકારમાં ‘ઝીમ ઝીમ’ અવાજ સંભળાતો હતો. બાગ તરફ જોતાં બકુરાણીને ભય લાગવા માંડ્યો. અગાશી વચ્ચે ઉભી રહી બકુરાણીએ કહ્યું—“આવા અંધકારમાં અહીં આવવાની શી જરૂર હતી ? જો ચાંદની રાત હોત તો જૂદી વાત હતી. આવા વિષમ અંધકારમાં છેક પાસે ઉભેલું માણસ સુધાં જોઈ શકાય તેમ નથી; છતાં તમે શું જોવા આવો છો ? ”

સૌદામિનીએ ઉત્તરમાં કહ્યું—“ હું અંધકાર જોવા જ આવું છું ”

“ મનુષ્ય અંધકારમાં જોઈ શકે કે ? ”

“ કોઈ કોઈ જોઈ શકે ! કેટલાંક મનુષ્યો દિવસે અંધકાર જીએ છે— હું તો કેવળ રાત્રે જ જોઈ છું. ”

બકુરાણીએ સૌદામિનીનો હાથ પકડી કહ્યું—“ આ તમે કેવી વાત કરો છો ! દિવસે અંધકાર જોઈ શકાય ખરો કે ? ”

“ કેમ, તું નથી જોઈ શકતી ? વિચાર કરી જો. એ દિવસ ઉપરની જ વાત તું બૂલી ગઈ કે ? ”

“ મહેં દિવસે ક્યારે અંધકાર જોયો ? ”

“ મહારા બાઈ સુશીને સાથે લઈ અડધી રાત સૂધી મોંઢર હાંકી સોહામપુર ગયા હતા એ હદીકતનો તને પત્ર મળ્યો તે દિવસે. એ દિવસે ત્હેં પ્રકાશ જોયો હતો કે અંધકાર ? ” આમ કહી સૌદામિનીએ સ્નેહાવેગથી બકુરાણીનો હાથ દબાવ્યો.

બકુરાણી કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય સૌદામિનીની સાથે અગાશીને છેડે મૂકી. ત્યાં જઈ તે પોતાના સુવિસ્તૃત આંગણા તરફ જોઈ રહી. તબેલાથી તે પ્રવેશદ્વાર સૂધી પુષ્પલતાઓનો બાગ આવેલો હતો. બાગની બન્ને બાજુએ ગાડીના અવર જવરનો રસ્તો હતો. થોડો થોડો વાયુ વિહરતો હતો. એ વાયુમાં બાગનાં પુષ્પોની સુગંધ આવતી હતી.

લગભગ બે મિનિટ સુધી ચુપ રહ્યા પછી સૌદામિનીએ કહ્યું:-

“ તને રીસ ચઢી કે ? ”

“ રીસ શા માટે ચઢે ? ”

“ સુશીની વાત કરી એટલા માટે. ”

“ એમાં રીસ ચઢવા જેવું શું છે ? ”

“ તું તે દિવસે રડવા જેવું મ્હોં કરી મ્હારી પાસે આવીને બોલી કે, સુશીનો પતિ પલાયન કરી ગયો છે. મ્હારા બાઈ તેને સાથે લઈ સોહાગપુરના ડાક યંગલામાં જઈ રહ્યા છે. એ દિવસે ત્હારું મ્હોં બેધ મ્હારું હૃદય શરી જતું હતું. ‘ એમાં શું થઈ ગયું ? ’ એમ બે કે એ વખતે મ્હોં કહ્યું હતું; પરંતુ એ વાત ખરી રીતે મ્હને બિહુલ ગમી ન હોતી. ”

“ એ કાંઈ સારી વાત હતી કે ગમે ! ”

“ ઠીક, તું શું ધારે છે ? મ્હને તો એમ લાગે છે કે, મ્હારા બાઈનું મન સુશી તરફ ખેંચાયું છે. ”

બકુરાણી બોલી:- “ અને સુશીનું મન એમના તરફ ધણું ખેંચાયું છે. ”

એ અંધકારમાં બકુરાણીના મુખ તરફ જોવાનો પ્રયત્ન કરી સૌદામિનીએ કહ્યું:- “ જા જા, એવી વાત તને કોણે કહી ? મ્હારા બાઈએ એમ લખ્યું છે કે ? ”

“ ના, એવી વાત કોઈ લખે ખરું કે ? ”

“ ત્યારે તું કેવી રીતે જાણી શકી ? ”

“ હવે બન્ને વચ્ચે આપને બદલે ‘ તમે ’ થી વાતચિત ચાલે છે. ”

“ એમ કે ? ”

“ હા. આજે પત્ર મળ્યો નથી. ગઈ કાલના પત્રમાં એમ લખેલું છે કે, ‘ મ્હોં સુશીને પૂછ્યું કે, હવે તમે શું કરશો ? બે તમારું કાંઈ સચું બહાણું હોય તો તેનું ઠેકાણું કહો એટલે હું તમને ત્યાં પહોંચાડી દઉં ! ’ એ વાક્યો સાંભળી સુશીએ રડવા જેવી

ચંદ્ર જમને કહ્યું, ‘ મહારે મા નથી, બાપ નથી, બહેન નથી એ તમે જાણતા નથી કે ? બર્મામાં કેવળ મહારી એક ઠાકી છે. જો મહને ત્યાં જવા કહેશે તો હું ત્યાં જઈશ. ’ સુશીની વાત ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, બર્મા જવાની તેની બિલ્કુલ ઇચ્છા નથી. કલકત્તામાં રહેવાની જ તેની ઇચ્છા છે. જો આ તરફ કોઈ જનાના મિશનમાં તેને નોકરી મળે તેમ હશે તો હું તપાસ કરીશ. ’ પહેલાંના એક બે પત્રો તો તમે જોયા છે. એ પત્રોમાં જે સ્થળે બન્નેની વાતચિત છે ત્યાં ‘ આપ ’ સંબોધનનો ઉપયોગ કરેલો છે. ”

સૌદામિનીએ બકુરાણીનો હાથ પકડી બેઠો. બન્ને ફરતી ફરતી અગાશીના બીજા છેડા તરફ ગઇ અને અંધકારમય બાગ તરફ જોઇ રહી.

સૌદામિનીને ચુપ રહેલી જોઈ બકુરાણીએ પૂછ્યું:—“ શેા વિચાર કરો છો ? ”

“ હું વિષ્ણુનો વિચાર કરું છું. ”

“ કુંદનંદિનીની વાત વિચારો છો કે ? ”

“ હા. કમળે બ્યારે પ્રસ્તાવ કર્યો કે, ‘ મહારી સાથે તું કલકત્તા ચાલ ’ ત્યારે કુંદનંદિનીએ પ્રથમ તો હા પાડી. ત્યાર પછી બગીચામાં વાપી તટે બેસી કુંદે વિચાર્યું હતું કે, ‘ હું કલકત્તા જઈ શકીશ નહિ. કલકત્તા જઈ તો હું એમનું દર્શન કરી શકું, માટે ત્યાં જઈશ નહિ. ’ સુશી પણ એવી જ રીતે બર્મા જઈ શકશે નહિ. તે કલકત્તામાં જ આવશે. ”

બકુરાણી ચુપકીદીથી એ અંધકારમાં બાગ તરફ જોઇ રહી. તેનાં નેત્રોમાં જાણે કે હમણાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવશે એમ તેને લાગ્યું. તેના હૃદયમાં તે એક પ્રકારની અવ્યક્ત વ્યથા અનુભવવા લાગી.

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ કોણ જાણે કે ક્યાંથી એ આપદા બાઈને મળે વળમી ? ભાઈ પાછા ક્યારે ફરવાના છે ? એ સંબંધી તને કાંઈ લખ્યું છે કે ? ”

બકુએ ભારે અવાજે કહ્યું:—“ માડી સુધરશે એટલે સુશીની

કાંઈ ગોઠવણ કરી પાછા ફરવાનું તેમણે લખ્યું છે. ”

“ તેઓ સુશીની શી ગોઠવણ કરશે ? એના ત્રણે કુળમાં કોઈ નથી. એ કયા ચુલ્હામાં જશે ? ”

સુશી કયા ચુલ્હામાં જશે એ બકુરાણી જાણતી નહોતી તેથી તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ ઠીક સદુ બહેન ! તમારા ભાઈ કદાચ એને અહીં લઈ આવશે તો ? ”

“ અહીં કયાં ! આ ઘરમાં ? ”

“ હા. ”

સૌદામિનીએ કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:—“ એમ થાય તો કુંદનદિનીનું નાટક પુરેપુરું બજવાય. ”

“ તમારે જ કમળમણિનો ભાગ બજવવો પડે. ”

સ્વામીસોહાગિની કમળમણિની સાથે આતુલનાથી પોતાનું મંદ ભાગ્ય યાદ કરી સ્વામી વિચોમનું હૃદય દુઃખી થયું. એક માલ નિઃશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું:—“ એ અભિનય બજવવાની જરૂર નથી. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ આ બાગમાં કેટલો બધો અંધકાર છે ! પેલી તરફ આગળના ભાગમાં સહજ અજવાળું હોવાથી ચાલો આપણે એ તરફ જઈએ. ”

સૌદામિની:—આ તરફના જંગલમાંથી કેવી ગંધ આવે છે !

બકુરાણી:—અંધકાર અને જંગલની ગંધ કરતાં મહેને પ્રકાશ તથા પુષ્પોની ગંધ મને છે.

સૌદામિનીએ હાસ્યસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ કુંદલની મુગંધ તને કેવી લાગે છે ? ”

“સારી લાગે છે; ચાલો પેલી તરફ.” આમ કહી બકુરાણીએ નવુંદના હસ્તનું આકર્ષણ કર્યું.

બંને જણી બીજી દિશા તરફ ગઈ. બકુએ પૂછ્યું:—“ આપણા બાગમાં કુંદલ છે કે ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ કુંદલ વનજંગલમાં થાય છે. ”

“ તમે જોયું છે ? ”

“ હા. એતું નામ જોટલું સારું છે તેટલું સારું એ ફૂલ નથી. એને ગંધ નથી. ”

બકુરાણીએ પૂછ્યું:—“ સૂર્યમુખી ફૂલને ગંધ હોય છે કે ? આપણા બાગમાં આટલાં બધાં સૂર્યમુખી ફૂલો હોવા છતાં મહને ગંધ આવતી નથી. ”

સૌદામિની:—કુંદફૂલને જેવી રીતે ગંધ હોતી નથી તેવી જ રીતે સૂર્યમુખી ફૂલને પણ ગંધ હોતી નથી.

બકુરાણીએ નણુંદના શરીરને ઠેલી કહ્યું:—“ તમે કમળ છો. તમારા જેવી ગંધ અમારા જેવાં કુંદ અને સૂર્યમુખીને ક્યાંથી હોય ? ”

“ આજે કુંદ અને સૂર્યમુખીનો પ્રવેશ ત્હારા માથામાં કેમ થયો છે ? ”

“ તમે જ એ પ્રવેશ કરાવ્યો છો ! ”

“ જો, મ્હારા બાઇને તું જલ્દી ઘેર પાછા આવવાનો પત્ર લખ. ”

“ તેઓ એને જો કદાચ સાથે લઇ આવે તો ? ”

“ તેથી શું ? ’ કુંદ-આવ બ્હેન ! આવ. ” કહી તેનો હાથ પકડી તેને તું ઘરમાં ખેંચી લાવજો. ”

“ એમ કે ? ઘરમાં ખેંચી લાવું ! ઝાડુ મારી હાંકી કાઢું નહિ કે ? ”

“ સૂર્યમુખીથી એવું બંને ખરું કે ? ત્હારે તો મ્હારા બાઇને એમ કહેવું જોઇએ કે, ‘ પ્રભુ તમારું સુખ એજ મ્હારું સુખ છે. તમે કુંદને પરણશો તો હું સુખી થઇશ. ’ તું એવું ન કહેતાં ઝાડુ મારવા જાય એ ઠીક કહેવાય કે ? ”

બકુરાણીએ હસીને કહ્યું:—“ હાથમાં ઝાડુ રાખનારી હું વીસમી-સદીની સૂર્યમુખી છું. ”

આ વખતે મુખ્ય રસ્તા ઉપર જોરથી ધંટાધ્વનિ થવા લાગ્યો. બન્ને જણીઓ ચમકીને રસ્તા તરફ જોઈ રહી. જોતજોતાંમાં બે શાયર એન્જલન શિયાલદહ તરફ ચાલ્યાં ગયાં. સૌદામિનીએ કહ્યું:-
“ આટલી રાતે આગ ! ”

બકુ બોલી:-“ નિરાંતે જીંધતાં હશે. એકાએક જાગી ઉઠી જોયું તો આગ લાગી હતી ! કોના સુખી ઘરમાં આગ લાગી એ કોણ જાણે છે ! ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ હુઃખી ઘરમાં આગ ક્યાંથી લાગે ? સુખી ઘરમાં આગ લાગે છે ! ”

બન્ને જણીઓ પાંચ મિનિટ સૂધી એ રસ્તા તરફ જોઈ રહી. એવામાં કોઈ ઘડીઆળમાં એક વાગ્યો. બકુરાણીએ કહ્યું:-“ એક વાગ્યો—ચાલો હવે આપણે જઈને સૂઈ રહીએ. ”

“ ચાલો. ”

બન્ને અમાશીમાંથી ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રકરણ ૨ જી

ઘરમાં

પ્રથમ પ્રકરણમાં નજીક ભોંજામની જે વાતચિત વર્ણવી છે એ વાતચિત થઈ તેને બીજે દિવસે રહવારે સાત વાગ્યે રમણી-ચૌહાનનો નોકર લક્ષ્મણ ઘોડાગાડીમાં સરસામાન ભરી ઘેર આવી પહોંચ્યો. દાસ દાસીઓએ તેની પાસે દોડી આવીને પૂછ્યું:-“ બાપુ આવ્યા છે કે ? ”

“ હા આવ્યા છે. ” કહી લક્ષ્મણ સરસામાન ઉતારવા લાગ્યો. અમાલથી કંઈ ખબર આવી નહોતી. બાપુનું એકાએક આગમન થયાની ખબર પડતાં નોકરો શકિત અને અશકિત બની

ગયા. આગળથી ખખર મળી હોત તો માળી બાગને બરાબર સજ્જ કરી રાખત. આંશિસદ્મ અને બેઠકખાનામાંનો સધળો પીત્તળનો સરસામાન હમ્મેશાં પાલિસથી ઉજ્જવળ રાખવાનો નોકરને અગાઉથી હુકમ કરી રાખેલો હતો. એ હુકમ આજ સૂઢીમાં એકઠે દિવસે તેણે પાળ્યો નહોતો. પીત્તળનો સધળો સરસામાન કાળો પડી ગયો હતો. બાપુ હમણાં પાછા ફરવાનો સંભવ નથી એમ ધારી ખખરચી પણ ઘેર જતો રહ્યો હતો. તે કાંઈ વિશેષ દૂર રહેતો નહોતો. બાપુ આવે એટલે કારખાલા ટૅન્ક લેનમાં પોતાને ખખર મળે એવો બંદોબસ્ત તે કરી ગયો હતો.

બકુરાણીની ઊંધ ઉડી ગઈ ત્યારે સૂર્યકિરણોએ બારીઓમાંથી ચયનગૃહમાં પ્રવેશ કયો હતો ! દિવાલ ઉપરની ઘડીઆળમાં તેણે જોયું તો સાડા સાત વાગ્યા હતા. ડીકી નજરે પડી નહિ. દાસી તેને લઈ ગઈ હશે એમ બકુરાણીએ વિચાર્યું.

આયના પાસે ઉભી રહી બકુએ પોતાના અવ્યવસ્થિત કેશ-રાશીની કાંઈક અંશે સુવ્યવસ્થા કરી. એવામાં હાથમાં ટાવેલ લઈ સૌદામિની ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે હસીને કહ્યું:-“ કેમ સૂર્યમુખી, આજકાલ સૂર્યનો ઉદય થયા સિવાય ત્હારી ઊંધ ઉડતી નથી ખરુંને ? ”

બકુરાણી:-પણ સૂર્યનો ઉદય થયા સિવાય કમળ પણ કુટી શકે તેમ નથી.

સૌદામિની:-એક ખુશખબર લઈ આવી છું. વધામણીમાં શું આપે છે ?

“ શી ખુશખબર લઈ આવ્યાં છે ? ”

“ મહારા બાઈ આવી પહોંચ્યા છે. ”

“ ના ના, ખોટી વાત. તેઓ ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ રહવારની ટ્રેનમાં ઉતર્યા છે. હજી ઘેર આવ્યા નથી. ”

“ રહવારની ટ્રેનમાં ઉતરેલા છતાં ઘેર નથી આવ્યા ! તમને કાણે કહ્યું કે, આવ્યા છે ? ”

“ લક્ષ્મણુ આવ્યો છે. રેશને ઉતર્યા પછી થોડાગાડીમાં સર-
સામાન સાથે લક્ષ્મણુને આ તરફ રવાના કરી તેઓ પેલી છોકરીની
સાથે કોઈ રથને ગયા છે. ”

આ ખબર સાંભળવામાં આવતાં બકુરાણીનું મુખ મ્હાન થઇ
ગયું. તેણે કહ્યું:-“ લક્ષ્મણુ શું કહે છે ? તેને તમે મળ્યાં કે ? ”

“ હા. બાપુ ક્યાં છે એમ પૂછ્યું એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો
કે, કલાકેક પછી આવશે. મ્હેં પૂછ્યું સાથે કેમ ન આવ્યા ? ઉત્ત-
રમાં તેણે કહ્યું, તેમની સાથે એક મેમસાહેબ છે. એ મેમસાહેબને
ઘેર પહોંચાડવા ગયા છે. ”

બકુરાણી ઉભી ઉભી વિચાર કરવા લાગી. સૌદામિનીએ કહ્યું:-
“ ત્રણ પહોરે તો તું ઉઠી છે. જમને સ્નાન કરી લે. તેઓ થોડા
વખતમાં જ આવી પહોંચશે. ”

“ તેઓ કદાચ ન આવે તો ? ”

“ આવા અમંગળ શબ્દો તું ઉચ્ચારીશ નહિ ! શા માટે ઘેર
ન આવે ? ”

“ ના ના, એનું કોઈ સચું વ્હાલું નથી તથા ઘરખાર નથી;
છતાં તેઓ એને ઘેર પહોંચાડવા ગયા છે એમાં ખરું શું હશે !
વળી સુશી કદાચ એમને હમણાં ઘેર ન આવવા દે તો ! ”

“ ત્હારી બુદ્ધિ શુદ્ધિનો ભોપ થયો કે શું ? સુશીને એના કોઈ
સગા સંબંધીને ઘેર પહોંચાડી તેઓ ખનતી ઉતાવળથી ઘેર આવશે.
હું પણ હવે સ્નાન કરવાનું છું. ” આમ કહી સૌદામિની ચાલી ગઇ.

પ્હાર નીકળી બકુરાણીએ સ્નાન કરવાની કાંઈ ત્વરા
દર્શાવી નહિ. દાસી પાસેથી કીકીને લઇ તે ઘરમાં એક ઓર-
ડામાંથી બીજા ઓરડામાં આવ જ કરવા લાગી. આવી રીતે ક્રમે
ઘડીઆળમાં આઠ વાગ્યા.

સૌદામિની સ્નાન કરી રસોડા તરફ જતી હતી એવામાં બકુએ
તેની પાસે જઇ કહ્યું:-“ બહેન ! હજી પણ તેઓ આવ્યા નહિ ! ”

“ હમણું આવશે. તું આટલી બધી અધીરી કેમ થઈ ગઈ છે ? ”

“ બહેન ! પહેલાં તેઓ જ્યારે પ્રવાસેથી પાછા ફરતા ત્યારે ગાડીમાંથી ઉતરી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં ઘેર આવતા હતા. વળી અગાઉથી તાર કરીને આવવાની ખબર સુધ્ધાં આપતા હતા. પણ આ વખતે તો એમનું વર્તન તદ્દન વિપરીત દેખાય છે ! મહેને કાંઈ સારું લાગતું નથી. લક્ષમણને બોલાવી—”

બરાબર આ વખતે બહારથી મોટરનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. બન્ને જણીઓ ઝડપથી બારી પાસે દોડી ગઈ; પરંતુ એ વખતે ગાડી તેમની નજરે પડી નહિ. ગાડીએ અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તથા તેની કેવળ ગર્જના સાંભળવામાં આવતી હતી.

થોડા સમય પછી દાસીએ આવી કહ્યું:—“ બાબુજી આવ્યા છે.”

દાદર ઉપર ખૂટનો અવાજ ક્યારે થાય છે એ સાંભળવા બકુરાણી કાન સ્થિર કરી ઉભી રહી; પરંતુ વિલંબ થવા લાગ્યો. તેણે અસ્થિર બની જઈ દાસીને કહ્યું:—“ જ નોંધો, બાબુ શું કરે છે એ નોંધ આવ.”

દાસીએ તપાસ કરી આવીને કહ્યું:—“ નીચે પોષાકના ઓરડામાં લક્ષમણ બાબુજીના ખૂટ કાઢે છે. રામો ધોતીઉં લઈ ઉભો રહ્યો છે.”

બકુરાણીએ નિઃશ્વાસ મૂકી મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ આ પણ વિપરીત વર્તન છે. પહેલાં તેઓ જ્યારે પ્રવાસેથી ઘેર આવતા હતા ત્યારે પ્રથમ મહારી પાસે આવી કીકીને રમાડ્યા પછી જ પોષાક ઉતારતા હતા.”

સૌદામિનીના ઓરડામાંથી ઉઠી બકુરાણી ધીમે ધીમે પોતાના ઓરડામાં ગઈ. બારીમાંથી ઉદાસદષ્ટિથી તે બહાર નોંધ રહી.

થોડો વખત આવી રીતે ઉભી રહ્યા પછી પાછળ નજર કરી તો તેણે રમણીમોહનને ત્યાં ઉભેલો જોયો. તેના પગમાં રબરના ચં હોવાથી તેનો અવાજ થયો નહોતો.

બકુરાણીએ મૃદુહાસ્ય કરી પૂછ્યું:—“ તમે ક્યારે આવ્યા ? ”

રમણીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ હમણાં. ત્હારી તબિયત સારી છેને ? ”

બકુરાણીએ મસ્તક હલાવી હકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

રમણીએ પૂછ્યું:—“ કાકીની તબિયત સારી છેને ? તે ક્યાં છે ? ”

“ તેની તબિયત પણ સારી છે. તે મ્હોટાં બ્હેન પાસે છે,—હું એને લઇ આવું છું. ” આમ કહી બકુરાણી એ ઓરડાની બહાર નીકળી પડી.

રમણી નજીક પડેલા સોફા ઉપર બેઠો.

પ્રકરણ ૩ નું

કીકીચરિત્ર

લગભગ દશ મિનિટ પછી કાકીને લઇ બકુરાણીએ પોતાના ઓરડામાં આવીને જોયું તો રમણી સોફામાં આડો પડ્યો હતો. તેણે પોતાની આંખો મીંચી રાખી હતી. કાકીના વાળ ઓળી, તેની આંખોમાં કાજળ ચોપડી, કપાળમાં ટપકી કરી બકુ તેને લઇ આવી હતી અને તેથી જ તેને દશ મિનિટ જેટલો વખત લાગ્યો હતો.

લગભગ એક માસના વિયોગ પછી કાકી પિતાને જોઇ પોતાના બન્ને હાથ હલાવી અદમ્ય ઉલ્લાસથી “ બા-પા ” કહીને બોલી ઉઠી. તેનો એ અવાજ સાંભળી રમણીએ પોતાની આંખો ઉઘાડી એટલે “ હું બાપા પાસે જઇશ. ” કહી કાકી ચાતા પાસેથી છૂટી ચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. રમણીએ તેને પોતાની પાસે લઇ ચુંબન કર્યું એટલે વિશેષ ઉત્તેજિત બની જઇ તે કાલી બોલીમાં જે કાંઈ કહેવા લાગી તેમાંનો એક પણ શબ્દ રમણી સમજી શક્યો નહિ. આમ છતાં પિતાપુત્રીની વાતચિતમાં કાંઈ હરકત નડી નહિ.

બકુરાણી ચુપકીદીથી ઉભી રહી આ દેખાવ જોતી હતી. કવ-
ચિત્ તેના મુખ ઉપર હાસ્યની રેખાઓ ધુટી નીકળતી હતી તો
કવચિત્ કાંધ યાદ આવતાં તેનું મુખ ચિંતાતુર બની જતું હતું તથા
પોતાનાથી હમણાં રડી દેવાશે એવો ભાસ તેને થતો હતો.

કીકી કિંચિત્ સ્વસ્થ થઇ એટલે રમણીએ ઝીંઝા મુખ તરફ
જોઇ કહ્યું:-“ ઉભી કેમ રહી છે ? બેસ. ”

બકુરાણીએ સૌંદર્ય ઉપર બેસી કીકીને લેવા માટે હાથ લાંબા
ક્યાં. કીકી પિતાને વગગી રહી. કોઇ પણ રીતે તે માતા પાસે ગઇ
નહિ. બકુરાણીએ કહ્યું:-“ કેમ નમકહરામ ! હવે હું ત્હારી કોઈ
નથી કેમ ? ”

રમણીએ કીકીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી તેના શરીર ઉપર
હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું:-“ આ એક ભાસમાં થોડી મ્હોટી થઇ છે. ”

બકુરાણી:-ક્યાં આગળથી તમે એને મ્હોટી થયેલી જુઓ
છો ? જેવી હતી તેવી ને તેવી છે,

રમણી:-ના, થોડી મ્હોટી થઇ છે. તમે હમ્મેશાં જુઓ
એટલે તમને ન માલુમ પડે.

સાર પછી પતિપત્ની વચ્ચે મુખ્યત્વે કરીને કીકીની જ વાત
ચાલવા લાગી. રમણી જે રાત્રે મુસાફરીએ ગયો હતો તેને બીજે
દિવસે સહવારે કીકીએ જાગી ઉઠી, પિતા નજરે નહિ પડવાથી સ્નાન-
ગૃહનાં બંધ દ્વાર તરફ શું શું જોઈ આંગળી કરી હતી, પછી
દાસીએ આવી દ્વાર ઉઘાડ્યાં અને કીકીએ સ્નાનગૃહ ખાલી જોયું
ત્યારે માતાના મુખ તરફ તેણે કેવા હતાશ્ચભાવથી જોયું હતું,
લગભગ દશ વાગ્યે જામવાની વખતે આહાર સ્થળે જઇ તે કેટલી
બધી અધીરતાથી આસપાસ નજર ફેરવતી હતી, નમતે પહોરે બહાર
કોઇની મોંઠરનો અવાજ સાંભળી પિતા કચેરીમાંથી ઘેર આવતા હશે
ધારી તે કેવી અચ્ચક બની ગઇ હતી એ સંધળી હકીકત અત્યાર
પૂર્વે બકુરાણીએ પત્રમાં લખી જણાવી હતી. હમણાં એ હકીકતનું

વિસ્તારથી વર્ણન કરી બકુરાણીએ કહ્યું:—“ કીકીને તમારી ધણી માયા લાગી છે. ”

કેમ કીકી પિતાના ખાળામાંથી પુનઃ માતાના ખાળામાં ગઇ. રમણી ગંભીર બની ગયેલા લાગતો હતો. સ્ત્રી જે હકીકતનું વર્ણન કરતી હતી તે સાંભળતાં વચ્ચે વચ્ચે તે સહજ હસતો હતો; પરંતુ તેનામાં પ્રથમના જેવી સ્ફુર્તિ જણાતી નહોતી. બકુરાણીએ કહ્યું:— “રાત્રે ગાડીમાં તમને જોઇએ એવી જાંઘ નહિ આવી હોય કેમ ? તમે ધણી ચાકી ગયેલા જણાઓ છો. ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ કાંઈ પણ વખતે રાત્રે ટ્રેનમાં મહેને જાંઘ આવતી નથી. વચ્ચે વચ્ચે તંદ્રા આવે છે ને પાછો જાગી ઉઠું છું. ”

“ ક્યારે ટ્રેનમાં બેઠા હતા ? ”

“ પરમ દિવસે બપોરે એક વાગ્યે સોહાગપુર છોડ્યું હતું. બે રાત ગાડીમાં ગુળરવી પડી છે. ”

“ બે રાત અને એક દિવસ ગાડીમાં ગુળરવાં એ કાંઈ ખોટા કષ્ટની વાત છે કે ? ખાવાપીવાનું કંઈ પણ વેઠવું પડતું હશે ? ! ક્યાં ક્યાં ખાધું હતું ? ”

ક્યા ક્યા સ્ટેશને આહાર કર્યો હતો એ દૂંધમાં કહી રમણી ચુપ રહ્યા.

બકુરાણી વિચારવા લાગી કે, “જ્યારે ગાડીની વાત નીકળી છે ત્યારે પછી તેઓ પોતાની મેળે જ સુશીની વાત કાઢશે. તેમને એ વાત પૂછવી સારી દેખાય નહિ. તેઓ કદાચ એમ વિચારે કે, ‘આટલા બધા દિવસ પછી મિલન થવા છતાં બીજી વાત નહિ પૂછતાં સુશીની જ વાત કેમ પૂછતી હશે ? ! મહારા ઉપર સંદેહ છે કે શું ?’ બીજી તરફથી રમણી એમ વિચારતો હતો કે, “સુશી સંબંધીની સઘળી હકીકત બકુરાણી જાણે છે. એ પૂછશે એટલે જે કાંઈ જાણવાની એની ઇચ્છા હશે તે હું કહીશ. હું વગર પૂછ્યો કાંઈ કહું એ સારું દેખાય નહિ. કદાચ તે એમ ધારે કે, સુશીની વાત કહેવા માટે આટલી બધી બ્યાકુળતા કેમ છે ? ! ”

બન્ને પક્ષમાંથી કોઈ પણ પક્ષ તરફથી સુશીના નામનો ઉ-
ચ્ચાર થયો નહિ. ”

બન્ને યુવ હતાં. એક મહાન નવલકથાકારે લખ્યું છે કે,
સ્વામી અને સ્ત્રીનો ધણો નિકટ સંબંધ છે. તેઓ બન્ને એકાન્તમાં
બેઠેલાં હોવા છતાં યુવ રજાં હોય એ સારું લક્ષણ ન કહેવાય.

આ યુવકીદી રમણીને માટે અસહ્ય થઈ પડી ત્યારે તેણે પાછી
કીકીની વડત કાઢી. આ એક માસમાં કીકી રમતાં રમતાં ક્યારે
પડી ગઈ હતી, દૂધ પીવાનો અસંભવ અનુરાગ દર્શાવી ક્યારે તેણે
ધરનાં બધાં માણસોને ચમકિત કર્યા હતાં એ તથા એવી બીજી
ધણી હકીકત બકુરાણીએ સ્વામીને જણાવી. આવી રીતની વાતચિ-
તમાં લગભગ એક કલાક પસાર થઈ ગયો.

સ્નાન કરવાનું પાણી તૈયાર હોવાની દાસીએ આવીને બખર
આપી. બકુરાણીએ ધડીઆગમાં જોયું તો દશ વાગ્યા હતા. તેણે
પતિને કહ્યું:—“ હવે વિલંબ ન કરો. જાઓ, સ્નાન કરી જમીને
ચોડો વખત વિશ્રામ લ્યો. તમારું મ્હોં સુકાઈને અડધું થઈ ગયું છે. ”

રમણી સ્નાન કરવા ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

પતિ-પત્ની

સોજન કરી રહ્યા પછી રમણીએ નોકરને નીચે પોષાકના
ઝોરડામાં શય્યા બિછાવવાની આજ્ઞા કરી. ચારે તરફનાં બારીબારણાં
બંધ કરી, અંધકારમય ઝોરડામાં ચાલતાં પંખા નીચે સૂઈ રહી
રમણી વિચારવા લાગ્યો:—“ બકુરાણી આજે મ્હારી સાથે આવું
વર્તત કેમ ચલાવે છે ? સુશી સંબંધની બધી હકીકત તે જાણે છે.
સુશીને હું મ્હારી સાથે કલકત્તામાં લાવ્યો છું એ પણ તે જાણે છે

એમ છતાં એના સંબંધી તેણે મહને એક પણ પ્રશ્ન કેમ પૂછ્યો નહિ !
એના મનમાં સંદેહ હશે કે અભિમાન ? ”

આ વખતે રમણીને યાદ આવ્યું કે, “ સુશીને કલકત્તા લઇ આવું છું એ હકીકત મહેં બકુરાણીને લખી નથી. છેલ્લે જે પત્ર મહેં લખ્યો હતો તેમાં કેવળ એમ જણાવ્યું હતું કે, બર્મા સિવાય બીજા કોઇ પણ સ્થળે સુશીનું સગું સંબંધી નથી; પરંતુ સુશીની બર્મા જવાની ઇચ્છા નથી. તે કલકત્તા આવવાને જ ઇચ્છે છે. જે કોઇ સ્થળે જનાના મિશનમાં તેને કામ મળી આવે તો હું એ વિષયની તપાસમાં છું, મહેં આમ લખ્યું હતું; છતાં સુશી ક્યાં ગઇ, તેનું શું થયું એ સંબંધી બકુરાણીએ મહને કાંઇ પૂછ્યું નહિ. એ કલકત્તા આવી છે એવી વાત બકુએ લક્ષ્મણને મુખે નહિ સાંભળી હોય. લક્ષ્મણને ઘેર એકલો મોકલી હું ક્યાં ગયો હતો એ વાત લક્ષ્મણે કોઇને નહિ કરી હોય ? લક્ષ્મણ ધણો હોશિયાર છે.” સોહાગપુરના ડાક બંગલાના ખાનસામા પાસે લક્ષ્મણે જે કાલ્પનિક વાતનો પ્રચાર કર્યો હતો, તે વાત નેકલેસ મેળવી આવ્યા પછી રમણીએ સુશીને મુખે સાંભળી હતી. તેથી તેને એમ લાગ્યું કે, લક્ષ્મણે કદાચ એ વાત ગુપ્ત રાખી હોય તો ! આ એક એવો વિષય હતો કે, એ સંબંધી લક્ષ્મણને કાંઇ પૂછી શકાય એમ નહોતું. બકુરાણીના મનમાં કેવા વિચાર આવ્યા હશે એ વિષયની ચિંતા કરતો કરતો, બે દિવસના પ્રવાસના શ્રમને લીધે રમણી ઊંઘી ગયો.

ચાર વાગ્યે તેની ઊંઘ ઉડી ગઇ. હાથ મ્હોં ધોઇ દર્પણ પાસે બેસી રમણીએ પોતાના હાથે દાઢી મુડી નાખી. પછી મ્હોં ધોઇ નોકરની મદદથી તે પોપાક પહેરવા લાગ્યો. એવામાં અંતઃપુરમાંથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો. ઇંગ્રેજ વેશમાં સુસજ્જિત થઇ, દર્પણમાં પોતાના પ્રતિબિંબનું ઉત્તમ પ્રકારે દર્શન કરી સિગારેટ સળગાવી ધીમે ધીમે તે અંતઃપુર તરફ જવા લાગ્યો. દાદર પાસે ઉભા રહી તેણે નોકરને કહ્યું:—“ નોકરને મોટી માટર લાવવા કહે. ”

અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના શયનગૃહનાં દાર પાસે તે બકુ-
રાણીને જોઈ શક્યો. બકુરાણીએ સ્વામીનો વેશ જોઈ પૂછ્યું:-
“બહાર જાઓ છો કે ?”

“હા, ત્હેં મ્હને બોલાવ્યો છે કે ?”

“હા, અંદર આવો.” કહી બકુરાણીએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ
કર્યો. રમણીએ તેની પાછળ પ્રવેશ કરી, દારનો પટો ખેંચી, શયન-
ગૃહના મધ્ય ભાગમાં જઈ સ્ત્રીના મુખ તરફ પ્રશ્નપૂર્ણ દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

“હમણાં ક્યાં જાઓ છો ? બેસો, મ્હારે વાત કરવાની છે.”
આમ કહી બકુરાણીએ વિનયીનો પંખો ચાલૂ કર્યો.

રમણીએ સહજ હસીને પૂછ્યું:-“આ પૂછવા માટે જ બોલાવ્યો
છે કે ?”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“હા. તેનો કંઈસ્વર સ્વાભાવિક હોય
એમ રમણીને લાગ્યું નહિ.

રમણીએ કેટલાંક પગલાં આગળ વધી સ્ત્રીની તદ્દન નજીક
જઈ કહ્યું:-“હું બહાર જાઉં છું એમ તને કોણે કહ્યું ?”

બકુરાણીએ કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:-“હું
કાંઈ નથી જાણતી કે ? ખાધ રહ્યા પછી નીચે જઈને ક્યારે સૂઈ
ગયા એ પણ હું જાણું છું, ક્યારે ઉઠ્યા એ પણ જાણું છું. ફરવા
જવાની તૈયારી કરો છો એ ખબર સુદ્ધાં મ્હને મળી છે.”

રમણીએ કહ્યું:-“ત્હેં તો બરાબર છુપી પોલિસના જેવી દેખ-
રેખ રાખવા માંડી છે ! એટલી બધી દેખરેખ રાખવાનું શું કારણ છે ?”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“તમે શું ખાધું, ક્યાં સૂતા એ વિષયોની
દેખરેખ હું ન રાખું તો કોણ રાખે ? બે રાત અને એક દિવસ
ગાડીમાં ગાળ્યાં છે તેથી તમને ઘણું કષ્ટ થયું છે. તમારું શરીર
એટલું બધું ખરાબ થઈ ગયું છે કે, જમવા બેસીને તમે કાંઈ
જમી શક્યા નથી. તમારી તબિયત કેરી છે, તમે શું કરો છો એ

જાણવાની મ્હને ઇચ્છા ન થાય કે ? એ ખબર હું આજે જ લઉં છું કે ? બેસો, મ્હારે વાત કરવાની છે.”

ઝીની વાત કરવાની આ રીત રમણીને સારી લાગી નહિ. તે સૌંદર ઉપર બેઠો એટલે બકુરાણીએ તેની પાસે બેસીને કહ્યું:-
“આટલી બધી ઉતાવળથી ક્યાં જાઓ છો એ કહો જોઈએ ?”

રમણીએ બુકુટી ચઢાવી કહ્યું:-“જ્યારે સઘળી ખબર રાખી છે ત્યારે આ ખબર કેમ નથી રાખી ?”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“આ ખબર પણ રાખી છે. તમે સુશી પાસે જાઓ છો.” આ વખતે તેનાં બન્ને નેત્રો અસ્વાભાવિક રૂપે ઉજ્જવળ બની ગયાં.

રમણી બોલ્યો:-“કદાચ તેની પાસે જાઉં તો તેમાં દોષ જેવું શું છે ?”

“દોષ જેવું કંઈ નથી; પરંતુ તમે મ્હારાથી ચોરી કેમ રાખો છો ?”

રમણીએ સહજ ઉત્તેજિત બની જમને કહ્યું:-“ત્હારાથી શી ચોરી રાખી ?”

“તમે તેને કલકતામાં લઈ આવ્યા, કેણુ જાણે કે તેને કયે ઠેકાણે મૂકી આવ્યા; છતાં એ સંબંધી મ્હને તમે કંઈ કહ્યું છે કે ? તમારી સુશીને હું તમારી પાસેથી ખુશ્બી લેત કે ?” આમ કહી સૌંદરની ખીજ બાજુએ મ્હોં કરી બન્ને હાથથી મ્હોં દબાવી દઈ બકુરાણીએ મૃદુ રુદનનો આરંભ કરી દીધો.

આ આકસ્મિક વિપ્લવથી બુદ્ધિ ગુમાવી રમણીમોહન મૂઠ બની ગયો. શું બોલવું તેનો નિર્ણય એ કરી શક્યો નહિ. તે વિચારવા લાગ્યો:-“કેવું મંત્ર ! માણસ ઉપર આવું સંકટ પણ આવતું હશે કે !”

રમણીએ ઉઠી ઉભા રહ બકુરાણીના બાહુ પકડી કહ્યું:-“તું આ શું કરે છે ! રડે છે શા માટે ? થયું છે શું ? તું ગાંડી તો નથી

અની ગમ્મને ? હિસ્ટીરીઆનું દર્દ ઉપડી આવ્યું છે કે ? તું રડીશ નહિ. શાન્ત થઇ જા.”

પતિનાં આ સઘળાં વચન સાંભળી બકુરાણીનું રડવું બંધ નહિ થતાં ઉલટું વધી ગયું. સૌરાની બાજુએ બન્ને હાથ રાખી તેમાં મુખ નિમાજીત કરી તે હુસ્કાં ખાતી રડવા લાગી.

અડધી મિનિટ સૂધી ચુપ ઉભા રહ્યા પછી રમણીને એક ઉપાય સૂચી આવ્યો. તેણે કહ્યું:-“ જાની રહે. ચુપ થઇ જા. આવી રીતે રડીશ તો તને પાછી મુઝા આવશે. જાની રહે. જો જાની નહિ રહે તો હું સૌદામિનીને તથા ભાભીને બોલાવી લાવીશ. તને મુઝા આવે તો હું એકલો શું કરું ? ” આમ કહી રમણી દ્વાર તરફ કેટલાંક પગલાં અગ્રેસર થયો.

રમણીએ ધાર્યું હતું એવું જ પરિણામ આવ્યું. બકુરાણીએ મ્હોં ઉંચું કરી બમ્મકંઠે કહ્યું:-“ જાઓ જાઓ, એમને બન્નેને જ નહિ પરંતુ સાથે ઘરનાં સઘળાં માણસોને બોલાવી લાવો. બધાંને બોલાવી તમે તમારી સ્ત્રી ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ રાખો છો એ બતાવો ! ”

રમણીએ પાછા ફરી બકુરાણી પાસે આવીને કહ્યું:-“ તું આવું છોકરવાદપણું કરે છે ! તને થયું છે શું કે જોને લીધે તું આમ કરે છે ? ”

બકુરાણીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રમણીએ ઉપરાઉપરી ત્રણ વખત પૂછ્યું ત્યારે ક્ષીણસ્વરે ધીમે ધીમે તેણે કહ્યું:-“ ઘરાતું શું હતું ? ”

“ ત્યારે શા માટે રડતી હતી ? ”

બકુરાણી કાંઈ બોલતી નહોતી તથા મુખ ઉંચું કરી સ્વામી તરફ જોતી પણ નહોતી. રમણીએ વારંવાર રડવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું:-“ હું થોડું રડી એથી શું બગડી ગયું ? સ્ત્રીજાતિ કોઈ કોઈ વખતે થોડું રડે એ સારું છે. ”

“ કાંઈ કારણ નહિ હોવા છતાં રડવું સારું કે ? ”

બકુરાણીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રમણીએ ખીસ્સામાંથી

રમાલ ખહાર કાઢી તેનાં નેત્રો અને ગાલ ઉપરથી અશ્રુબિંદુઓ લુંછી નાખતાં કહ્યું:-“ આવું જ્ઞાન આજે તને કોણે આપ્યું એ કહે જોઈએ ? ”

“ કોણ જ્ઞાન આપવાનું હતું ? મ્હને કાંઈ જ્ઞાન નથી કે ? પુષ્કળ જ્ઞાન છે; પણ તેથી શું ? ઘણી વખતે એ જ્ઞાનનો લોપ થઈ જાય છે. ”

આ વચનોનું તાત્પર્ય જરાબર સમજી નહિ શકાવાથી રમણી કુતૂહલપૂર્ણ દૃષ્ટિથી સ્ત્રીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. બકુરાણીએ બીજી દિશા તરફ જોઈ કહ્યું:-“ ક્યાં જતા હતા ? વિલંબ શા માટે કરો છો ? ”

કેવળ એક ક્ષણ સૂધી વિચાર કરી રમણીએ કોમળ સ્વરે કહ્યું:-“ તું મ્હારી એક વાત સાંભળીશ કે ? ”

બકુરાણીએ આંસુથી ભીંજી મલાં નયન સ્વામીના મુખ તરફ ફેરવ્યાં. તેણે કહ્યું:-“ ક્યારે મ્હેં તમારી વાત નથી સાંભળી ? શી વાત છે કહે જોઈએ ? ”

“ તું જલ્દીથી કપડાં બદલી નાખ. મ્હારી સાથે ત્હારે એક જગ્યાએ આવવાનું છે. ”

“ ક્યાં ? ”

“ હું જ્યાં લઈ જઈ ત્યાં. સ્વામીની સાથે સ્ત્રીજાતિ ગમે તે સ્થળે નિર્વિઘ્ને જઈ શકે છે. સીતાદેવી રામની સાથે દંડકારણ્ય સૂધી ગયાં હતાં. જલ્દી તૈયાર થા અને મ્હારી સાથે ચાલ. ”

બકુએ મ્હેં ઉંચું કરી સ્વામીના મુખ તરફ અડધી મિનિટ સૂધી જોયા પછી કહ્યું:-“ મ્હને સૂર્યપુષ્પા દેખાડવાની તમારી ઇચ્છા છે કે ? ” આમ કહી તે શીકકું હસી.

ધીરે આવ્યા પછી રમણીએ આખા દિવસમાં બકુરાણીના મુખ ઉપર આ પ્રથમ હાસ્ય જોયું. એ હાસ્યના દર્શનથી તેના મનમાં સાહસ આવ્યું. તેણે કહ્યું:-“હું કહું મશ્કરી નથી કરતો. ત્હારે મ્હારી

સાથે આવવું પડશે. કપડાં બદલી મેળાં અને ખૂટ પહેરી લે અને પછી મહારી સાથે ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં ચાલ. હજી સૂધી સુશી માટે હું કાંઈ ગોઠવણ કરી શક્યો નથી. તે કલકત્તા આવેલી હોય ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં ઉતરી છે. અહીં જોડાગિરજાની નજીક મિસ્ટર ચૌધરી નામના એક ગૃહસ્થ રહે છે. માતાના મૃત્યુ પછી સુશી તેમને ઘેર થોડા દિવસ સૂધી ખરચ આપીને રહી હતી. તે પુનઃ ત્યાં રહી શકે એવો બંદોબસ્ત કરવો પડશે. સુશીના પોતાનાથી એ કામ બની શકે તેમ નથી. તે એમ કહે છે કે, ‘હું શું મેં લઈ મિસ્ટર ચૌધરી પાસે જઈને એમ કહું કે, મહારા સ્વામી મહારો ત્યાં જ કરવું પડશે—બી-જો કોઈ ઉપાય નથી. આજે સહવારે ટ્રેનમાંથી ઉતરી સુશીને ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં રાખી આવ્યો છું. પાંચ વાગ્યે ત્યાં જઈ ચેક્કસ વિચાર કર્યા પછી ચૌધરી મહાશય પાસે જવાનું છે. એ હોટેલમાં રોજનું દશબાર રૂપિયાનું ખરચ થાય તેમ હોવાથી એ ત્યાં વિશેષ દિવસ સૂધી રહી શકે તેમ નથી. એટલું બધું ખરચ એ કેવી રીતે વેઠી શકે ? મહારી સાથે તું હોટેલમાં ચાલ. ”

બકુએ કહ્યું:—“ વાહ ! તમે તો બહુ સારી વાત કહી ! હું હિંદુ ધરની વહૂ ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં આવું ! એવું પાપ હું કદાપિ કરી શકીશ નહિ. ”

રમણી બોલ્યો:—“ હું કાંઈ તને હોટેલમાં આવી છરી કાંટાથી ખાવાનું નથી કહેતો સમજી ? ”

બકુએ પુનઃ મૃદુહાસ્ય કરી કહ્યું:—“ એવું નથી કહ્યું એ સૂઝ કરી છે કેમ ! જાઓ-જાઓ, હું એવી હોટલ બોટલમાં આવી શકીશ નહિ. દેવદેવાદિની પૂજા કરવાનું છોડી હોટલમાં આવવાનું કહેતાં શ્રમ નથી આવતી કે ? ! ” આમ કહી બકુરાણી ઉઠીને પતિના સુખ તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી.

ઝીના હાવભાવમાં એકાએક આવો ફેરફાર થયેલો જોઈ

રમણીનું મન શાન્ત થયું. તેણે કહ્યું:-“ હાટેલમાંથી ઘેર આવી કપડાં ધોવા નાખી, માથા ઉપર ગંગાજળ છાંટી દેહની શુદ્ધિ કરજે.”

“ ના, હમણા મહેને ઘણું કામ છે. મ્હાનું પાણી ઉકળી જવા આવ્યું હશે. તમે મ્હા પીધા સિવાય જશો કે ? જો દશ મિનિટ રોકાઓ તો હું મ્હા તૈયાર કરી લાવું ? ”

“ દીક છે, મ્હા પીધા પછી જઈશું. તું મ્હારી સાથે નહિ આવે કે ? ”

“ તમે તો ગાંડા છો ! કપડાં બદલી ખૂટ મોજા પહેરું એટલે ઘરનાં બધાં માણસો દોડી આવી પૂછે કે, ‘ ક્યાં જાઓ છો ? ’ સુશી તો અહીં જ છે એટલે વળી કોઈ દિવસે હું અનુકૂળતા જોઈ તેને મળવા આવીશ. તમે ખેસો. હું જલ્દીથી તમારે માટે મ્હા લઈ આવું છું.” આમ દહી બકુરાણી દ્વાર તરફ અગ્રેસર થઈ. દ્વાર પાસે રોકાઈ તે સ્નાનગૃહ તરફ ગઈ. બીના ટાંવેલથી આંખો તથા મુખ સ્વચ્છ કરી નાખી સ્નાનગૃહની બહાર નીકળી ફાણ કાળ માટે પતિના મુખ તરફ જોઈ સહજ હાસ્ય કરી ઝડપથી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું

બહાર

રમણીની મોટર ગાડી બ્યારે ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલ નજીક જઈ પહોંચી ત્યારે લગભગ પોણા છ વાગ્યા હતા. બીજા માળનો ૧૮ નંબરનો બ્લૉક સુશી માટે નિર્દિષ્ટ થયો હતો એ રમણી જાણતો હતો. ઝડપથી દાદર ચઢી એ બ્લૉક પાસે જઈ બંધ દ્વાર ઉપર તેણે હાથ ઠોક્યો. અંદરથી કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. દ્વાર ઉપર બે ત્રણ વખત નિષ્ફળ કરાયાત કરી રમણીએ મુખ ફેરવ્યું તો છબ્બના બીજા છેડા તરફથી સુશીને તેણે પોતાના તરફ આવતી જોઈ.

રમણીએ પણ અગ્રેસર થઇ સુશીની પાસે જઇ પહોંચી કહ્યું:-
“ તમારા બહોળા દ્વાર ઉપર એ ત્રણ વખત હાથ ઠોકવા છતાં
કાંઈ ઉત્તર ન મળ્યો તેથી તમે ક્યાં ગયાં હશે. એવી ચિંતામાં
હું પડ્યો હતો ! ”

સુશીએ ગંભીર મુખ કરી કહ્યું:-“ હું બીજો ક્યાં જવાની
હતી ? તમે મહેને જ્યાં રાખી ગયા છો ત્યાં જ હું છું. હું એમ
ધારતી હતી કે તમે તમારા વાયદા પ્રમાણે બરાબર પાંચ વાગ્યે જ
આવશો ! ” આમ કહી સુશીએ પોતાનું મુખ બીજી દિશા તરફ ફેરવ્યું.

રમણીએ જોયું તો સુશીના બન્ને ઝોઝ સહજ કંપતા હતા.
તેણે કહ્યું:-“ થોડો વિલંબ થયો તેથી તમને રીસ ચઢી છે કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ રીસ કેને ચઢી છે ! તમે પાંચ વાગ્યે આવી
અહીં મહા પીવાનું કહ્યું હતું તેથી મહેં બે જણની મહાનો આર્ડર
આપ્યો હતો. પાંચ વાગ્યા, સવા પાંચ વાગ્યા છતાં તમે આવ્યા
નહિ તેથી ડાઇનિંગ રૂમના છબ્બમાં જઇ હું આમ તેમ જોયા કરતી
હતી. તમે કયા દિશા તરફથી આવશો એ હું જાણતી નહોતી. પછી
ઘડીઆળમાં જ્યારે સાડા પાંચ વાગ્યા ત્યારે મહેને એમ લાગ્યું કે,
‘ હવે તમે નહિ આવો. ઘણા દિવસે ઘેર આવ્યા છો તેથી બહુ-
રાણી સાથે વાતચિત કરવામાં અહીં આવવાની વાત બૂલી ગયા હશે ! ”

“ બહુએ જ મહેને ખોટી ક્યો હતો. મહા પીધા સિવાય તેણે
મહેને બહાર નીકળવા દીધો નહિ. જો તેણે ખોટી ન ક્યો હોત તો
હું વખતસર આવી શકત.”

“ મહા પણ પી આવ્યા છો ? બહુ સારું, ” આમ કહી
તેણે બીજી દિશા તરફ જોયું.

સુશીનાં આવાં અભિમાનસૂચક વચન સાંભળી રમણીએ પોતાના
મનમાં ઘણું કૌતક અનુભવ્યું. તેણે કહ્યું:-“ તમે હજી સૂધી મહા પીધી
નથી ! ચાલો મહા પીવા. ” આમ કહી તેણે સુશીનો હાથ પકડ્યો.

સુશીએ કહ્યું: “ના-ના, હું ત્યાં ન પીઉં તો પણ ચાલી શકે છે. આજે નહિ પીઉં તો શું બગડી જવાનું છે !”

રમણીએ કહ્યું:—“હું ત્યાં પીને આવ્યો છું તેથી જ આટલી બધી રીસ ચઢી છે કે! ચાલો-ચાલો, હું ફરીથી ત્યાં પીશ. ચાલો, ત્યાં પી લઈ બંને જણાં મોટરમાં બેસી ગંગાના કિનારા તરફ ફરી આવીએ. ”

હવે જ સુશીએ પોતાનાં નયનયુગલની સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ રમણીના મુખ ઉપર સ્થાપિત કરી સહજ હાસ્ય કર્યું. તેણે કહ્યું:—“ઘેર ત્યાં પીધી અને બહાર પણ પીશો! તમે તો ઘણા લોભી જણાઓ છો !”

“લોભી થયા સિવાય ત્યારી આવી દશા થાય ખરી કે? હવે ચાલો.” આમ કહી સુશીને સાથે લઈ રમણી જાનમાં થઈ ડાહ્ય નિમ્ન સેલૂન તરફ જવા લાગ્યો.

જતાં જતાં સુશીએ પૂછ્યું:—“તમે મોટરમાંથી બ્યારે નીચે ઉતર્યા ત્યારે તમને જોઈ શક્યા હતા કે ?”

“ના.”

“પણ તમે ઉંચી નજર તો કરી હતી! મ્હં વિચાર્યું, તમે તમને જોઈ શક્યા છો-તેથી સીધા ત્યારી પાસે આવશો એમ ધારી હું જાનને છેડે ઉભી રહી હતી. પછી તમે ન આવ્યા એટલે હું તમને શોધતી આવી.”

બંનેએ બ્યારે સુવિસ્તૃત ડાહ્ય નિમ્ન સેલૂનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એ સ્થાન પ્રાયઃ જનશૂન્ય હતું. સર્વ ત્યાં પી ફરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. કેવળ બે ચાર શ્વેતકાય નરનારીઓ ત્યાં બેસી ત્યાં પીતાં હતાં. એકાન્તમાં એક ત્યાંના ટેબલ પાસે બેસી સુશી તથા રમણીએ હવે ત્યાં પીવા માંડી.

બકુરાણી, ધરની બીજી બીઓ, ઠીઠી વગેરે સર્વની હાજીર સુશી મથાકમે રમણીને પૂછવા લાગી. એકાએક તેણે પૂછ્યું:—“ત્યારા સંબંધી બકુરાણી સાથે કાંઈ વાતચિત થઈ કે ?”

“હા.”

“તેમણે શું કહ્યું ?”

રમણીએ થોડી ખરી હકીકત પ્રકાશિત કરી કહ્યું:—“મહે’ તેને પણ મહારી સાથે અત્રે આવવા કહ્યું હતું; પરંતુ હોટેલનું નામ સાંભળી તે કોઈ પણ રીતે સાથે આવવા રાજી થઈ નહિ. તેણે કહ્યું, ‘હું હિન્દુ ધરની વદ્ધ ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં આવું ! એવું પાપ હું કરી કરીશ નહિ.’ એ સઘળા તર્કવિતર્કને લીધે જ મહેને વાર લાગી. છેવટે બહુએ કહ્યું: ‘સુશી તો અહીં જ છે એટલે વળી કોઈ દિવસે હું અનુકૂળતા જોઈ તેને મળવા આવીશ.’”

થોડા સમય સૂધી સુશી સુપ રહી. પછી તેણે કહ્યું:—“બકુરાણીને મળવાનું મહેને ઘણું મન છે. ઠીક રમણીબાબુ, બકુરાણી દેખાવમાં કેવાં છે ?”

રમણીએ ઉદાસીનભાવથી કહ્યું:—“ઠીક છે.”

સુશી રમણીના મુખ તરફ જોઈ હસવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“તમે આવા જ પ્રેમિક છો કે ! સ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ-ત્વનો કુબારો છો ? મૂકી દેવાને બદલે નિરુત્સાહથી ‘ઠીક છે.’ એમ કહી તમે પ્રેમિક તરીકે પોતાને ઝાળખાવવાની ધૃષ્ટતા કરો છો ! ખરું કહેને કે, બકુરાણી બહુ સુંદર છે ?”

“શું શું કહેવાથી બહુ સુંદર ગણી શકાય એ પ્રથમ મહેને સમજાવો !”

સુશીએ કહ્યું:—“જાઓ, વહીલની ચાલાકીન ચલાવશો. જ્યારે જ્યારે મહે’ એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ત્યારે ‘ઠીક છે’ એમ કહીને તમે એ વાત ઉઠાવી દીધી છે. હવે આપણે કાંઈ જબલપુરના ડાક બંગલામાં નથી; હું મહારી ઇચ્છા થાય તે વખતે બકુરાણીને મળવા આવી શકું તેમ છું.”

આ વાંચ્યો સાંભળી રમણીનું મન વિશેષ ઉત્સાહિત બન્યું હોય એમ દેખાયું નહિ. તે મ્હાના પ્યાલા તરફ જોઈ સુપ બેસી રહ્યા.

એકાએક સુશી બોલી ઉઠી:-“ ઠીક રમણીબાબુ—” કાંઈ વિચાર થઈ આવવાથી તેણે પોતાનું વાક્ય અપૂર્ણ જ રાખ્યું.

રમણીએ મુખ ઉંચું કરીને જોયું તો સુશી તેના તરફ જોઈ રહી હસતી હતી. તેણે પૂછ્યું:-“ કેમ છે શું ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ મહારી એક વાત માનશો કે ? ”

“ શી વાત ? ”

“ જો માનો તો કહું. ” આમ કહી સુશી મૃદુલાસ્ય કરી મસ્તક હલાવવા લાગી.

રમણીએ કુતૂહલને વશ થઈ પૂછ્યું:-“ શી વાત છે તે પ્રથમ કહો જોઈએ ? ”

“ જુઓ, આજે ફરી આવ્યા પછી તમે મહત્તે તમારે ઘેર લઈ જાઓ. બકુરાણીને મળવા માટે મહારું મન અધીરું બની ગયું છે. કેમ મહારી વાત માનશોને ? મહારી અધીરતા દૂર કરશોને ? ”

આ પ્રસ્તાવ સાંભળવામાં આવતાં રમણીનું મુખ ગંભીર તથા ચિંતાયુક્ત બની ગયું. કાંઈ વિચાર કરી તેણે પૂછ્યું:-“ આજે જ આવવું છે ? ”

“ હા, આજે જ. તમે પુસ્તકમાં વાંચ્યું નથી કે, જે કામ આજે થઈ શકે તેમ હોય તેને આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખવું નહિ. ચાલો, બન્ને જણાં થોડો વખત ફરીને એકાએક બકુરાણી પાસે જઈએ. ”

બન્ને મહા પી રહ્યાં હતાં. રમણીએ કહ્યું:-“ ચાલો, ફરવા જઈએ. રસ્તે એ વિષયનો વિચાર કરીશું. તમે તૈયાર છોને ? ”

“ હા, તૈયાર જ છું. તમે એક મિનિટ બેસો. હું મહારી આયાને એક વાત કહી આવું. ”

સુશી આયા પાસે જઈ આવી એટલે મોટરમાં તેને સાથે લઈ રમણી સંધ્યાકાળના વાયુનું સેવન કરવા બહાર નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

વખત વીતતો નથી

રમણીમોહન બહાર ચાલ્યો ગયો એટલે બકુરાણી કીકીને શોધવા નીકળી. એક ઓરડામાં કીકીને ખાળામાં લઈ દાસી બેઠી હતી. પાસે જ ચાંદીની વાડકીમાં દૂધ પડેલું હોઈ દાસી કીકીને એ દૂધ પીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ કીકી તેના એ પ્રયત્નને સરળ થવા દેતી નહોતી. દાસી પાસેથી કીકીને લઈ ભિન્ન ભિન્ન છળ કૌશલથી દૂધ પીવડાવી બકુરાણી કીકીના કેશવેશનો સંસ્કાર કરવા લાગી. બીજા દિવસેએ કીકી આટલી વારમાં તો પોષાક પહેરી રામચરણ નામના નોકરની દેખરેખ નીચે ઠેલણગાડીમાં બેસી હવા ખાવા બહાર નીકળી પડતી હતી. આજે જ એ કાર્યમાં વિલંબ થયો હતો. કીકીના હાથ, મ્હોં, શરીર સ્વચ્છ કરી, પોષાક, ખટ અને મોળાં પહેરાવી બકુરાણીએ દાસીને કહ્યું:—“ રામને કહી દેજે કે આજે મોડું થયેલું હોવાથી તે બહુ દૂર જાય નહિ. અંધકાર થતાં પહેલાં પાછા આવવાનું કહેજે. ”

કીકીને ફરવા મોકલી, હાથમાં એક અંબાળી ચોપડી લઈ બકુરાણી અગાસીમાં ગઈ. અગાસીમાં ઉભી રહી તેણે સતૃષ્ણ નયનથી અંગલાના કમ્પાઉન્ડના દરવાજા તરફ જોયું. ક્ષણ કાળ પછી રામચરણને કીકીની ગાડી ઠેલી બહાર જતો તેણે જોયો. એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી બકુરાણી ત્યાંથી ખસી આવી.

અગાસીમાં એક બાજુએ લાકડાની એક બેંચ બારે માસ પડી રહેતી હતી. ત્યાંથી તપીને તથા પાણીથી ભીંજાઈને તેના દેહે કૃષ્ણવર્ણ ધારણ કર્યો હતો. બેંચના એક ખુણા ઉપર કુંક મારી, ધૂળ ઝાટકી ઠાઠી બકુરાણી ત્યાં બેઠી. પછી તેણે પુસ્તક વાંચવાનો આરંભ કર્યો.

સુપ્રસ્તનો સમય થવા આવ્યો હતો. બંગલાની પાછળના ભાગ-માં આવેલા પેલા બગીચા કિંવા જંગલમાંથી પંખીઓનો કંઠસ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. બકુરાણીનું મન પુસ્તક વાંચવામાં વિશેષ વખત સૂધી સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તે ચંચળ બની ગયું. બકુ વિચારવા લાગી:—“ અત્યાર સૂધીમાં તેઓ હોટેલમાં જઈ પહોંચ્યા હશે તથા બન્ને જણાં વચ્ચે વાતચિત ચાલતી હશે. ” સુશી દેખાવમાં કેવી હશે, તેનો વેશવિન્યાસ કેવો હશે એ સંબંધીતો તે વિચાર કરવા લાગી. પોતાની કદપનાથી તેણે એ પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરી નાખ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“ ટેમલની પાસે બે ખુરસીઓ ઉપર બન્ને જણાં બેઠાં હશે. એ સ્થળે બીજાું કોઈ હાજર નહિ હોય. મહારી કોઈ વાત તેઓ સુશીને કહેતા હશે કે? અડધા કલાક પૂર્વે ઘેર જે કોઈ બન્યું છે તે સંબંધે તેઓ સુશીને કહી દેશે કે ? ના—ના, એ હકીકત તેઓ કહી શકે તેમ નથી. એતો શર્મ ભરેલી હકીકત છે ! વાતમાં ને વાતમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, આખો દિવસ જાય છે, પણ ક્ષણ જતી નથી. આખો દિવસ ગયા પછી એવી એક અશુભ ક્ષણ આવી કે જેથી એકાએક મહારી ખુદ્દિ બદલાઈ ગઈ અને એક અબળાથી જે હકીકત ન બોલાય તે મહારાથી બોલી જવાઈ. ” આજના જેવી શર્મમાં બકુરાણી પહેલાં કોઈ દિવસે પડી નહોતી !

વિચારોમાં થોડો વખત વીતી ગયો. એવામાં પાછળથી કોઈએ બકુરાણીની બન્ને આંખો દબાવી. બકુરાણીના ખાળામાંથી પુસ્તક પડી ગયું. આંખો દાબનારના હાથમાં કંકળું નથી એવી સ્પર્શથી ખાત્રી કરી બકુરાણીએ કહ્યું:—“ મ્હોટાં બ્હેન. ”

નામનો ખરો ઉચ્ચાર થતાં જ આવા કૌતકનો અંત આવે છે; પરંતુ જે વ્યક્તિએ બકુરાણીની આંખો દબાવી હતી તેણે પોતાના હાથ ખેંચી લીધા નહિ. બકુરાણીએ કહ્યું:—“ તમે મ્હોટાં બ્હેન નથી કે ? આંખો છોડો જોઈએ ! ”

હજી પણ નયન મુક્ત થયાં નહિ તેથી બકુરાણીએ કહ્યું:-
“જો તમે સૌદામિની બહેન ન હો તો કાન કાપી આપવા તૈયાર છું.
હવે રમત જવા દઈ આંખો છોડો. ”

સૌદામિનીએ આંખો છોડી બકુરાણીની સ્થાને આવી હસતાં
હસતાં કહ્યું:-“ કેમ શું વાંચતી હતી ? ” આમ કહી નીચે પડી
ગયેલું પુસ્તક ઉચકી બકુરાણીના હાથમાં આપ્યું.

પુસ્તક તરફ જોઈને બકુરાણીએ કહ્યું:-“ આ પુસ્તક
વાંચતી હતી. ”

“ પુસ્તક વાંચતી હતી કે પછી આકાશ તરફ જોઈ રહી
મનમાં મનમાં વિચારો કર્યા કરતી હતી ? ” આમ કહી સૌદામિની
બકુરાણીની પાસે ખેંચ ઉપર બેઠી.

સૌદામિનીએ ક્ષણ કાળ સૂંધી ઉત્તરની રાહ જોઈ. બકુરાણીને
ચુપ રહેલી જોઈ તેણે તેના હસ્તને સ્પર્શ કરી કહ્યું:-“ મહારા ભાઈ
ક્યાં ગયા છે ? ”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“ પેલીની પાસે. ”

“ એ ક્યાં છે ? ”

સ્વામીને મુખે મુશી સંબંધી બકુરાણીએ જે હકીકત સાંભળી
હતી એ સઘળી કહ્યા પછી તે બોલી:-“ મહેને પણ સાથે આવવા
તેમણે કહ્યું હતું; હતાં હું જ ન ગઈ. ”

એ હકીકત સાંભળી સૌદામિની કાંઈ વિચારવા લાગી. પછી
તેણે કહ્યું:-“ શા માટે ન ગઈ ? તું તો મુરખ છે ! ”

“ હું જાહેર શું કરત ? ”

“ કુંદનદિનીને જોઈ આવત. ”

“ એને જોઈ હું ચતુર્ભુજ થાઉં કે ? જાઓ!-જાઓ, બહેન !
હવેથી તમે કુંદનદિની સૂર્યમુખી. બોલશો નહિ. તમે જ કાલે રાત્રે
એવું બોલીને મહારુ માથું બગાડ્યું હતું. મહારી બુદ્ધિ શુદ્ધિનો લોપ
થયો હતો. સહાંજે તેમને એક એવું વાક્ય મહારાથી કહી દેવાયું કે
જેથી મહારી લજ્જાનો પાર જ ન રહ્યો. ”

“ કેમ, તહેં શું કહ્યું હતું ? ”

પછી મૃદુસ્વરે સ્હાંજના પોતાના અફસુત આચરણની હકીકત તેણે સૌદામિનીને કહી. એ હકીકત સાંભળી સૌદામિની ગંભીર બની ગઇ.

થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યા પછી બકુરાણીએ કહ્યું:-“ રામ રામ ! એમણે કેવો વિચાર કર્યો હશે ! મ્હારી ગંભીર ભૂલ થઇ છે, ખરું ને ખરું ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ ત્હારી ભૂલ થઇ છે એમ હું કહેતી નથી. મનમાં ઝેર ભરી રાખવા કરતાં તેને ખહાર કાઢી નાખવું સારું છે. મ્હારા ભાઇની સાથે તું ગઇ હોત તો સારું એમ હું ધારું છું. ”

બકુરાણીએ ઉંચું જોયું તો આકાશે કૃષ્ણવર્ણુ ધારણ કર્યો હતો. દિવસનો પ્રકાશ સર્વોંશે દૂર થઇ ગયો હતો. થોડા વખત પૂર્વે જે સઘળાં પંખીઓનાં ટોળાં ધર તરફ જતાં હતાં તે પણ અદૃશ્ય થઇ ગયાં હતાં. આકાશમાં એક જે નક્ષત્રોએ દર્શન દીધું હતું. બકુરાણીએ કહ્યું:-“ અંધકાર થઇ ગયો છે. કીકી રીંતે આવી કે ? ” આમ કહી તે ઉઠી અગાશીના આગળના ભાગ તરફ ગઇ.

“ તું બેસ, હું તપાસ કરી આવું છું. ” કહી સૌદામિની નીચે ચાલી ગઇ. ક્ષણકાળ પછી ટીટી આવ્યાની ખબર મળી એટલે બકુરાણી નીચે ઉતરી પડી.

કીકીની પરિચર્યા કરી, તેને સૂવાડી દઇ, ગૃહકાર્યની વ્યવસ્થા કરી બકુરાણીએ શયનગૃહમાં આવીને જોયું તો એ વખતે આઠ પણ વાગ્યા નહોતા. તે વિચારવા લાગી:-“ સાડાપાંચ વાગ્યાના તેઓ ગયા છે. અઢી કલાક જેટલો વખત થવા છતાં પાછા કેમ ન આવ્યા ? આટલો બધો વિલંબ કેમ થાય છે ? ”

થોડા વખત બારી પાસે ઉભી રહ્યા પછી શ્રાન્તિનો અનુભવ થવાથી, પંખો ચાલુ કરી, પુનઃ પેલું પુસ્તક લઇ બકુરાણી દીપક પાસે બેઠી. પુસ્તક વાંચવામાં તેનું મન લાગ્યું નહિ. તે જે લીટી વાંચતી

હતી એવામાં અનેક વિચારો આવી તેના મનને ચંચળ બનાવી દેતા હતા. આજે ધડીઆળની ગતિ પણ ધીમી પડી ગઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનો વખત પસાર થતો નહોતો !

અત્યાર સૂધીમાં સૌદામિની ક્યારે આવીને પોતાની નજીક ઉભી રહી છે એ તે જાણી શકી નહોતી. એકાએક આંખો ઉઘી કરીને તેણે જોયું એટલે સૌદામિની હસી પડી. બકુરાણીનાં નેત્રો સાથે પોતાનાં નેત્રોનું મિલન થતાં તેણે કહ્યું:—“ તું એકલી અહીં બેસી ન રહેતાં મહારી સાથે અગાશીમાં ચાલ.” આમ કહી તેણે બકુરાણીનો હાથ પકડી ખેંચ્યો. બન્ને જણી અગાશીમાં જઈ ફરવા લાગી. એ વખતે રાતના સાડાઆઠ વાગ્યા હતા. સંધ્યા સમયે ઘણી ગરમીનો અનુભવ થયો હતો; હમણાં દક્ષિણનો થોડો પવન આવતો હતો.

બન્ને જણી બેન્ય ઉપર બેઠી એટલે સૌદામિનીએ કહ્યું:—
“ તારું મન આજે ઉદાસ કેમ થઈ ગયું છે ? ”

બકુરાણીએ અત્યંત મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ તેઓ ખરેખર તેને સહાય છે કે શું ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ તારા જેવી મુરખ ખીજ કોઈ સ્ત્રી નહિ હોય ! શા માટે તેઓ એને સહાય ? ”

“ ત્યારે પછી એને માટે તેઓ આટલા બધા આકુળ વ્યાકુળ કેમ છે ? તેમને પાછા ફરતાં વિલંબ થાય છે તેથી મહને ઘણા વિચાર આવે છે. ”

સૌદામિનીએ અડધી મિનિટ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:—
“ એક અસહાય સ્ત્રીને તેના સંકટ પ્રસંગે યથાશક્તિ સહાયતા કરવામાં આવે એમાં દોષ જોવું શું છે ? ”

બકુરાણી ચુપડાદીથી બેસી રહી વિચાર કરવા લાગી. સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ આવ-આવ, આ અંધકારમાં થોડો વખત ફરીએ. ”

બન્ને જણી વાત કરતી કરતી ફરવા લાગી. આવી રીતે થોડો વખત પસાર થયો એટલે રાજમાર્ગ ઉપર પરિચિત સ્વરથી મોટર હોર્ન વાગી ઉઠ્યો. એ અવાજ સાંભળી બન્ને જણી અગાશીના આગળના ભાગમાં ગઇ. નીચે નોકરવર્ગનો કોલાહલ ચાલુ થયો. રમણીની ગાડીએ આંખણામાં પ્રવેશ કર્યો.

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ જોજો સંભાળ રાખજો. પાછી મ્હારા ભાઈ પાસે મુખાંધ કરીશ નહિ. જો સુશીની કાંઈ વાત નીકળે તો રવાબાવિક બાવથી તેમાં ભાગ લેજો. રીસ કે ક્રોધ દર્શાવીશ નહિ.”

“ ના, ફરી એવી મુખાંધ નહિ કરું.” આમ કહી સૌદામિનીનો હાથ પકડી બકુરાણી નીચે ઉતરી.

દશ મિનિટ પછી પતિ-પત્નીની મુલાકાત થઇ. બકુરાણીએ પૂછ્યું: “ શું થયું ? ”

“ આજે સંધ્યાકાળ થઇ જવાથી જોડાગિરળ તરફ જઇ શકાયું નથી. ”

“ ત્યારે આટલો બધો વિલંબ કેમ થયો ? ”

“ હજી તો નવ જ વાગ્યા છે. ગંગા દિનારા તરફ ફરવા ગયો એટલે વખત લાગ્યો. ”

બકુરાણીના મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, “ એકલા ફરવા ગયા હતા કે સુશીને સાથે લઇ ગયા હતા ? ” પરંતુ આ પ્રશ્નનો તે પોતાના મુખમાંથી ઉચ્ચાર કરી શકી નહિ.

સ્ત્રીના મુખ તરફ જોઇ રમણી તેના અંતરનો ભાવ સમજી શક્યો કે કેમ એ અમે કહી શકતા નથી. તેણે કહ્યું:—“ મહેં તને સાથે આવવા કહ્યું છતાં તું આવી નહિ. ખીજી તરફ સુશી તને મળવા માટે અધીર બની ગઇ છે. મ્હારી સાથે આજે જ તે અહીં આવતી હતી; પરંતુ મહાકષ્ટે મહેં તેને રોકી રાખી છે. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ સાથે લઇ આવ્યા હોત તો શી હરકત હતી ? ”

“હારો હુકમ મળ્યા સિવાય હું એને અહીં કેવી રીતે લાવી શકું ? ” આમ કહી રમણી હસ્યો !

બકુરાણીએ કહ્યું:-“ મહારો હુકમ જાણ્યા પછી જ તમે દરેક કામ કરો છો કેમ ? ક્યારથી એમ કરવા માંડ્યું છે ? ”

રમણીએ વાતને ઉડાવી દીધી કહ્યું:-“ જા, મહારું ભોજન લાવવા કહે. ”

પ્રકરણ ૭ મું

વિજનકુમારી

એક અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું. હજી સૂધી જોડાગિરમમાં જઈ મિસ્ટર ચૌધુરીને મળી રમણી સુશી સંબંધીની કાંઈ વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહોતો; કેમ કે મિસ્ટર ચૌધુરી ખૂબ ગામ ગયેલા હોમ થોડા દિવસમાં તેઓ કલકત્તા પાછા આવવાના હતા.

સુશી એકલી ટ્રેટ ઇસ્ટર્ન જેવા મોટા હોટેલમાં કેવી રીતે રહી શકે ? દરરોજ સહાંજે રમણીને તેની ખચર જેવા જવું પડતું હતું. આમ છતાં કોઈ દિવસે ઘેર પાછા ફરવામાં તેને વિલંબ થતો નહોતો. રાત્રે નવ વાગ્યે ઘેર આવી તે ભોજન કરતો હતો. હવે ખૂબ જ નવી વખતે ‘ હું અમુક સ્થળે જઈ છું ’ એમ બકુરાણી પાસે તેને કહેવું પડતું નહિ. કોઈ કોઈ દિવસે તો ખૂબ જ નવી વખતે બકુરાણી સાથે તેની મુલાકાત પણ થતી નહોતી. રાત્રે મુલાકાત થયા પછી ‘ તમે ક્યાં ગયા હતા ? ’ એવો પ્રશ્ન બકુરાણી પૂછતી નહિ. પત્નીના મનનું ગૂઢ અભિમાન રમણી સમજી શક્યો હતો. વિવાહિતા પત્ની પ્રત્યે પોતે બાજબી વર્તન કરતો નથી એ પણ તે જાણતો હતો; પરંતુ હવે શકત થોડા દિવસમાં જ સુશીની ગોઠવણ થઈ જવાનો સંભવ હતો. કેવળ ચૌધુરી સાહેબ

કલકત્તામાં આવે એટલી જ વાર હતી. સુશીનો બંદોબસ્ત થઇ ગયા પછી પોતે તેની છાયાનો પણ સ્પર્શ નહિ કરે એવો રમણીએ યોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો.

આજે શનિવાર હતો. બપોરની પોષ્ટમાં સૌદામિનીને એક પત્ર મળ્યો. એ પત્ર ભવાનીપુરથી તેની નણ્દ વિજનકુમારીએ લખ્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું કે, “બહેન! દેશમાંથી મહારી ન્હાની બહેન કમળા અત્રે આવેલી છે. તેને લઇ આજે રાત્રે કલપતરૂ થીએટરમાં જવાની ગોઠવણ કરી છે. બકુરાણી, મ્હોટાં બાબી અને તમે અમારી સાથે આવો. એવી અમારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. આજે ઉર્વશી-મિલનનો ખેલ છે. સહુ એમ કહેછે કે ખેલ ઘણો સારો છે. સંધ્યાકાળ પછી હું અને કમળા તમારે બંગલે આવીશું. રમણીમોહન બાબુની રજા મેળવી, ભોજન કરી તમે તૈયાર થઇ રહેજો. જો તમે અમારી સાથે નહિ આવો તો અમને ઘણું દુઃખ થશે.”

સૌદામિનીએ આ પત્ર બકુરાણીને બતાવી કહ્યું:—“તું આવીશ કે ?”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“મહારાં જોડાણીને પૂછી જુઓ, તેમજ ધર-ધણીને પૂછી જુઓ; પછી મહારી વાત.”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“બાબીને તો હું હમણાં પૂછી જોઇશ. તું મહારા બાઇ પાસેથી રજા મેળવ.”

બકુરાણીએ માથું હલાવી કહ્યું:—“ના, નાટકમાં જવાની વાત હું એમને નહિ પૂછું.”

આ વખતે રમણીની બાબીએ ત્યાં આવીને કહ્યું:—“શી વાત-ચિત ચાલે છે ?”

સૌદામિનીએ તેને ઉપરોક્ત પત્ર બતાવ્યો. પત્ર વાંચી તેણે કહ્યું:—“હા, ઉર્વશી-મિલનનો ખેલ સારો થાય છે એમ મ્હેં પણ સાંભળ્યું છે.”

સૌદામિનીએ આગ્રહસહિત પૂછ્યું:—“બાબી, તમે આવશો ?”

ભાભીએ કહ્યું:-“ તમારે જવું હોય તો જાઓ. રામાયણ વાંચવાનું મૂકી ઉર્વશી-મિલનમાં હું થું જોવા આવું ? વળી હું પણ સાથે આવું તો ઘર કોણ સંભાળે ? કીકીને કોણ રાખે ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ કીકીને આપણે સાથે લઇ જઇશું. એની દાસી પણ સાથે આવશે. કીકી એની પાસે રહેશે. ”

ભાભીએ કહ્યું:-“ ના, એટલી બધી ભીંડમાં કીકીને લઇ જવાય નહિ. એ ત્યાં રડી રડીને અડધી થઇ જાય. એના જેવકાં ન્હાનાં છોકરાંને નાટકમાં ન જ લઇ જવાં જોઇએ. ”

“ ત્યારે સહુ કેમ લઇ જાય છે ? ”

“ જે મુરખ હોય તે લઇ જાય. છોકરાંઓની રડારોળથી જે સ્થળે સ્ત્રીઓ ખેંચે છે એ સ્થળે કેટલી બધી ગરબડ થાય છે ! એવાં છોકરાંઓની માતાઓને દરકોની અસંખ્ય ગાળો સાંભળવી પડે છે. નીચે બેઠેલા પુરુષો બેંગ વિદ્રુપ કરે છે. કોઇ કોઇ વખતે અપમાન પણ કરે છે. જે જવું જ હોય તો કીકીને ઘેર રાખી જાઓ. એ મ્હારી પાસે રહેશે. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ કીકીની માતો શો મત છે ? ”

“ હું કાંઇ ન જાણું. ” કહીને બકુરાણી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

ભાભીએ કહ્યું:-“ વહની ખેલ જોવા જવાની ઇચ્છા હોય એમ લાગતું નથી. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ એનું મન અસ્વસ્થ છે તેથી હું એને લઇ જવા ઇચ્છું છું; નહિ તો મ્હને કાંઇ નાટક જોવાનો શોખ નથી. જુઓને, એના મુખ ઉપર હાસ્ય નથી, મન ભારે લાગે છે; નાટકમાં આવશે તો ચિત્ત બીજી દિશામાં પેરેવાથી એના મનને થેડો આરામ મળશે. ”

ભાભીએ કહ્યું:-“ કીક, ન્હાના ભાઇને પૂછી તમે બન્ને જાઓ. ”

“ભાઇ જ્યારે મ્હા પીવા આવશે ત્યારે હું એમને પૂછી જોઇશ.”

નમતા પહોરે કેટલાક મિત્રો આવેલા હોવાથી રમણી એ પીવા માટે અંતઃપુરમાં ગયો નહિ. સંધ્યાકાળ પછી લક્ષ્મણે આર્થ ખચર આપી કે, બાપુ બાણાનો પોષાક પહેરી બહાર ગયાછે. આજે તેઓ ઘેર જમવાના નથી તથા તેમને પાછા ફરતાં વિલંબ થશે.”

સૌદામિનીએ આવીને કહ્યું:-“ત્યારે હવે શું થશે? નાટકમાં જવાની વાત તો ભાઈને પૂછી શકાઈ નહિ !”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“ ન પૂછી શકાઈ તો નહિ જઈએ.”

“વિજનકુમારીએ આગ્રહપૂર્વક લખ્યું છે તેવું કેમ !” આમ કહી સૌદામિનીએ પોતાનું મુખ મ્લાન કર્યું.

અડધા કલાકમાં તો ભવાનીપુરથી ભગિની અને દાસી સાથે વિજનકુમારી આવી પહોંચી. અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે કહ્યું:- “ મહેં ધાર્યું હતું એમજ છે ! હજી સૂધી તમે તૈયાર થયાં નથી ! અત્યાર સૂધી શું કરતાં હતાં ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ અમે સાથે આવવાનો વિચાર કર્યો હતો. તમારો પત્ર બપોરે મળ્યો હતો. સ્થાંજે ભાઈની રજા લેવાનું નક્કી કર્યું હતું; પરંતુ ભાઈ એકાએક બહાર ચાલ્યા ગયા.”

વિજનકુમારીએ બકુરાણીના મુખ તરફ જોઈ હસીને કહ્યું:- “ આખા દિવસમાં એટલી વાત પૂછી જોવાની દુરસદ ન મળી ?! રમણીબાપુ હમણાં વિશેષ વખત સૂધી બહાર ફર્યા કરે છે કે ? ”

આ સમયે રમણીમોહનની મોટર હોર્નનો અવાજ કરતી ઘેર પાછી આવી. સૌદામિની બોલી ઉઠી:-“ ભાઈ આવી પહોંચ્યા છે. હું તેમને બોલાવું છું. અરે દાસી, જા જઈને બાપુને બોલાવી લાવ. કહેજે કે, શ્રીમતી બકુરાણી બોલાવે છે.”

બકુરાણીએ કોષે ભરાઈને કહ્યું:-“ ના-ના, હું નથી બોલાવતી. એમની પાસે મહારુ નામ ઉચ્ચારીશ નહિ.”

દાસી ચાલી ગઈ. અદ્ય કાળમાં જ પરત આવી તેણે કહ્યું:-

“ આપુ પાછા નથી આવ્યા; કેવળ મોટર પાછી આવી છે. સુંદર-
સિંહ સાથે આપુજીએ એવો સંદેશો મોકલાવ્યો છે કે, આજે તેઓ
ઘેર જમવાના નથી તથા રાત્રે મોડા પાછા ફરવાના છે. ”

વિજનકુમારી સહુને સાથે લઈ જવાનો અત્યાચ્છ દરવા
લાગી. તેણે કહ્યું, રમણીમોહન આપુની રજા લીધી નથી તેથી
કાંઈ મહાભારત અશુદ્ધ નહિ થઈ જાય. રમણી આપુનો સ્વભાવ
ઘણો સારો છે. આમ કહી તેઓ સર્વ નહિ આવે તો વિજન-
કુમારીએ પણ જોવા નહિ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. છેવટે સૌદામિનીની
મ્હોટી ભાભીએ આવી કહ્યું:-“ તમે તમારે જાઓ. રમણીમોહન-
ભાઈ વઢે તો મ્હારું નામ લેજો. કહેજો કે, તમે મ્હારી રજા લઈને
ગયાં હતાં. સઘળો ભાર હું મ્હારે માથે લઈ છું. ”

પછી સૌદામિનીએ બકુરાણીને અનેક પ્રકારે સમજાવી એટલે
બન્ને જણી આહારાદિ કરી અડધા કલાકમાં તૈયાર થઈ ગઈ. પછી
ચારે જણીઓ વિજનકુમારીની ગાડીમાં બેસી નાટકશાળા તરફ
વિદાય થઈ. વિજનકુમારીના ઘરનો નોકર કાચમેનની સાથે હતો.
વિજનકુમારીની દાસી ગાડીના પાછલા ભાગમાં બેઠી હતી.

ગાડી બ્યારે નાટકશાળા પાસે જઈ પહોંચી ત્યારે રાતના પોણા-
નવ વાગ્યા હતા. ખેલ સાડા નવ વાગ્યે શુરુ થતો હતો. આ ઉર્વશી
-મિલનનો ખેલ છેલ્લા ત્રણ ચાર માસથી દર શનિવારે ભજવાતો
હોવાથી ગિદી કાંઈ વિશેષ થઈ નહોતી.

વિજનકુમારીનો નોકર ટિકીટો લઈ આવ્યો એટલે એ મહિ-
લામંડળ જે સ્થળે ચક્રની અંદર સ્ત્રીઓને બેસવાની જગ્યા હતી
એ સ્થળે જઈ બેઠું. હજી ખેલનો આરંભ થવાને વિલંબ હોવાથી
તેમને સહુથી આમળતી જગ્યા મળી શકી.

પ્રકરણ ૮ મું

ઉર્વશી-મિલન

રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે ખેલ શુરુ થયો. પહેલા અંકના બે સીન બજવાઈ ગયા એટલે નાટકશાળાની ઓફિસરમમાં ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી ઉઠી. નોકરે ટેલિફોન હાથમાં લઈ કહ્યું:—“યસ સર.”

“તમે કોણ છો ? ”

“કલ્પતરૂ નાટકશાળા.”

“બાક્ષ ખાલી છે કે ? ”

“જી હા, એક બાક્ષ ખાલી છે.”

“મહારે માટે રિઝર્વ કરો.”

“આપ ક્યાંથી વાત કરો છો ? ”

“ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલ.”

“ક્યા નામે રિઝર્વ કરું ? ”

“મિસ્ટર આર. બોઝ.”

“ક્યારે પધારશો ? ”

“હમણાં જ નીકળીએ છીએ.”

“આલ રાઈટ. રિઝર્વ કરી છે.”

વીસ મિનિટ પછી રમણીમોહનની ટેક્સી નાટકશાળા પાસે આવી ઉભી રહી. સંધ્યા સમયનો ઇંગ્રેજ પોપાક તેણે પહેરેલો હતો. મુખમાં સિગારેટ હતી. ટેક્સીમાંથી ઉતરી સુશીનો હાથ પકડી રમણીએ તેને પથુ નીચે ઉતારી. ટેક્સીવાળાએ પૂછ્યું:—“થોભું કે હબ્બુર ? ”

“થોભ.” કહી સુશીની સાથે રમણીએ નાટકશાળામાં પ્રવેશ કર્યો. તે ઉપર જવાનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો એવામાં નાટકકંપનીના એક નોકરે આગળ આવી કહ્યું:—“ધીસ વે સર.” આમ કહી એ નોકર દાદર ચઢવા લાગ્યો. સુશી અને રમણી પથુ તેની પાછળ ચઢવા લાગ્યાં. એ દાદર ઉપરથી અનેક માણસો ચઢ ઉતર કરતાં

હતાં. એ માણસોમાંનાં ઘણાં ખરાં સુશીના મુખ તરફ જોવા લાગ્યાં. કોઇએ છુપી રીતે હાસ્ય પણ કર્યું.

રમણી અને સુશી તેમની રિઝર્વ ઔક્ષમાં ઉપસ્થિત થયાં એ વખતે ડ્રોપસીન પડેલો હતો. પેલા નોકરના હાથમાં ટિકીટના રૂપિયા આપી, પ્રોગ્રામ તરફ જોઈ રમણીએ પૂછ્યું:—“કેટલા અંક બજવામાં મયા છે ? ”

“એક અંક. હવે બીજો અંક ચાલુ થશે. ” કહી નોકર ચાલ્યો ગયો.

સુશીએ આસન ઉપર બેસી કહ્યું:—“જોઈ કે આ બંગાળી નાટકશાળાની ઔક્ષ ! ખુરસીઓ કેવી ખરાબ છે ! ગાદી ઉપરના ગલેફે ધોબીનું ઘર જોયું હશે કે કેમ એ શંકાયુક્ત છે ! ”

“મહે” તો પ્રથમથી જ એમ્પાયર થીએટરમાં જવા કહ્યું હતું; પરંતુ બંગાળી નાટક જોવાનો આગ્રહ તમે કર્યો હતો. ”

“બંગાળી નાટક કદાપિ જોયલું નહિ હોવાથી મહે” એવો આગ્રહ કર્યો હતો. ગમે તેમ હો, આપણે ક્યાં ખુરસીઓ, ગાદી અને ગલેફ જોવા આવ્યાં છીએ ! જે જોવા આવ્યાં છીએ એ વસ્તુ સારી હોય એટલે બસ. ઠીક, આ ઉર્વશી-મિલન નાટક કોણે લખ્યું છે ? ”

“આ નાટક મહા કવિ કાળિદાસના વિક્રમેર્વશી નાટક ઉપરથી બંગાળીમાં લખવામાં આવ્યું છે. ”

“તમે અસલ સંસ્કૃત નાટક વાંચ્યું છે કે ? ”

“હા. ”

“એમાં શી વાત આવે છે તે કહો. હાં, પણ જુઓ તો ખરા, પેલી ઔક્ષમાં કાણ આવ્યું છે ? ”

રમણીએ જોયું તો જરીથી ભરેલી મખમલની ટોપી પહેરી એક હટપુટ બાબુએ રૉયલ ઔક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેની સાથે એક બંગતરણી હોઈ, એ તરણીએ બનારસી સાડી પહેરેલી હોઈ

તેના અંગ ઉપર પુષ્કળ અલંકારો હતા. એ તરૂણીને રોપલ સીટ ઉપર બેસાડી બાપુ પાછળની ખુરસી ઉપર ગોઠવાયો. તેની પાછળ બે ખુરસીઓમાં બે ટોપી પહેરેલા બાપુ આવીને બેઠા. તેઓ મ્હોટા બાપુના મિત્ર અથવા સંબંધી હોય એમ લાગતું હતું.

સુશીએ પૂછ્યું:-“ રમણીબાપુ, એ લોક કોણ હશે ? રાત્રી હશે કે ? ”

રમણીએ સ્મિતહાસ્ય કરી કહ્યું:-“ એ બડા બબરના મારવાડીઓ છે. ”

“ મારવાડીઓ છે ? તેમનામાં પર્દાની રીત નથી હોતી ? ”

“ પર્દો હોય છે. ”

સુશી એ અલંકારવિભુષિતા તરૂણી તરફ થોડા સમય સુધી જોઈ રહી. એ તરૂણીએ અત્યાર સુધીમાં એક સિગારેટ સળગાવી મારવાડી બાપુ સાથે વાત ચાલુ કરી હતી. તેના હાવભાવ જોઈ સુશીએ પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. એ તરૂણી સંબંધી હવે તેણે રમણીને એક પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ. નીચે બેઠેલા પુષ્કળ દર્શકો તરફ દૃષ્ટિ કર્યા પછી હવે જોઈને સુશીએ કહ્યું:-“ જુઓ, રહામે બધા ચક્ર નાખેલા છે. ત્યાં કેટલી બધી સ્ત્રીઓ બેઠી હશે ! પર્દાનશીન સ્ત્રીઓને બેસવાની એ જગ્યા હશે કેમ ? ”

“ હા. ”

ચક્રની પાછળથી સાડીઓના લાલ, લીલા, ચુલાખી વગેરે રંગ અને સુવર્ણાલંકારોનો પ્રકાશ જોવામાં આવતો હતો. કેવળ મનુષ્ય-મૂર્તિઓ દેખાતી નહોતી. સુશીએ કહ્યું:-“ રમણીબાપુ, તમે બકુરાણીને કોઈ દિવસ નાટક જોવા તેડી લાવ્યા છો કે ? જરૂર તેડી લાવેલા હોવા જોઈએ. મ્હને જેવી રીતે બાંક્ષમાં બેસાડી છે એવી રીતે તમે તેમને તમારી સાથે બેસાડો છો કે બૈરાંઓના મારખાનામાં મોકલી દો છો ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ મારખાનામાં મોકલી દઉં છું. ”

“ ઠીક, હું જો પદ્મીનશીન સ્ત્રી હોત તો મ્હને પણ તમે ત્યાં મોકલી દેત કે ? એ તો બહુ ખોટું થાત. તમે એક જગ્યાએ બેસો અને હું બીજી જગ્યાએ બેસું તો એવી રીતે નાટક જેવાથી કાંઈ આનંદ મળે નહિ. બન્ને સાથે બેસીએ એ જ તમને ગમે છેને ? ”

આ વખતે વાલ્યંત્રો ચાલૂ થયાં. રમણીએ કહ્યું:—“હવે બીજો અંક શરૂ થશે. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ પહેલો અંક તો જોઈ ન શકાયો ! તમે એની વાત મ્હને કહો. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ મંદોપમાં એ વાત એવી છે કે, ઉર્વશી નામની ઈંદ્રની સભાની એક મુખ્ય અપ્સરા આકાશમાંથી ઉડી જતી હતી. એવામાં એક અસુર આવી તેનો ચોટલો પકડી બળાત્કારે તેને ખેંચી જવા લાગ્યો. ઉર્વશીની સખીઓ તથા બીજી અપ્સરાઓએ એથી ધણું કદ્દાંત કરવા માંડ્યું. પુરૂરવા નામનો રાજા રથમાં ચઢી એ રથજેથી જતો હતો. તેણે ઉર્વશી ઉપર બળાત્કાર ગુજરતો જોઈ તે તરફ રથ લઈ જઈ અસુરને પકડી તેનો સંહાર કરી નાખ્યો. એ વખતે ઉર્વશીને મુર્ચ્છા આવી હતી. મુર્ચ્છિત સ્થિતિમાં તેને રથમાં સવાડી, તેની સખીઓ જે રથજે કદ્દાંત કરતી હતી એ રથજે લઈ આવી રાજાએ ઉર્વશીને તેની સખીઓના હાથમાં સમર્પણ કરી. ઉર્વશી સુસ્થ થઈ, રાજાના મુખનું એક બે વખત દર્શન કરી સ્વર્ગમાં પાછી ચાલી ગઈ; પરંતુ તેણે રાજાના મુખનું દર્શન કર્યું તેથી મુસ્કેલી ઉભી થઈ ! ”

સુશીએ વિસ્મયથી પૂછ્યું:—“ કેમ, એથી શી મુસ્કેલી ઉભી થઈ ? ”

“ બન્ને જણાંનાં મનમાં એક બીજાં માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ”

સુશીએ દાંતથી અધરને દંશ કરી બુકુટી ચઢાવી કાંઈ વિચાર કર્યો. પછી તેણે કહ્યું:—“ રાજાને રાણીપાણી હતી કે ? ”

“ હા. ”

સુશીએ ગંભીરભાવથી કહ્યું:-“ હાં સમજી. ત્યારે તો મુશ્કેલી ઉભી થયા જેવું ખરું. વારું, પછી શું થયું ? ”

આ વખતે ઘન્ટનો અવાજ થયો અને ડ્રોપસીન ઉચ્ચકયો. ખીજા અંકની શુરુઆત થઇ. મહારાણી ઓશીનરીએ રાજના ઉદાસ-ભાવનું દર્શન કરી, તેની ઉત્કંઠાનું કારણ જાણી આવવા માટે પોતાની સખી નિપુણિકાને રાજના મિત્ર વિદ્વપક પાસે મોકલી હતી. નિપુણિકાએ નિપુણ કૌશલથી વિદ્વપક પાસેથી સઘળી ખરી હકીકત જાણી લીધી. એ જોઈ સુશી હસવા લાગી. ત્યાર પછી ઉપવનમાં વિરહવ્યથાથી ખિન્ન બની ગયેલા રાજની વિદ્વપક સાથે વાતચિત થઇ. આકાશયાનમાં ઉર્વશી અને ચિત્રલેખાએ પ્રવેશ કરી, પોતે અદૃશ્ય રહી રાજના પ્રણયની ઉત્કંઠાનું દર્શન કરવા માંડ્યું. સુશીએ પૂછ્યું:-“ રાજ એમને જોઈ શકતો નથી ? ”

“ ના. અપ્સરાઓ માયાવીવિદ્યા જાણતી હોવાથી એ વિદ્યાના બળથી મનુષ્યની દૃષ્ટિથી તેઓ અદૃશ્ય રહી શકે છે અને સઘળું જોઈ શકે છે. ”

સુશીએ હસી રહામે આંગળી કરી કહ્યું:-“ પેલા ચક્ર પછવાડે જે પરીઓ બેઠેલી છે તેમને આપણે જોઈ શકતાં નથી; છતાં તેઓ આપણને જોઈ શકે છે, એવી જ રીતે કેમ ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ હા, એવી જ રીતે. ”

રાજનો ખેદ જોઈ અદૃશ્ય રહેલી ઉર્વશીએ પત્ર ફેંકવો, રાજએ એ પત્ર વાંચી સાચવવા માટે વિદ્વપકને આપવો, ઉર્વશીનો અવિર્ભાવ અને રાજ સાથે તેની વાતચિત, વિદ્વપક પાસેથી પત્ર ખોવાઇ જવો, રાજની શોધમાં નીકળતાં રાણી ઓશીનરીને એ પત્ર મળવો, પછી રાજને તેણે અભિમાનનાં વચન સંભળાવવાં વગેરે પ્રસંગો ધણા ધ્યાનથી સુશી જોવા લાગી. આવી રીતે બીજો અંક સમાપ્ત થયો અને ડ્રોપસીન પડ્યો. સ્ટેજ ઉપરના દીપક ખુટાઇ ગયા અને દર્શકસ્થાનના દીપકો ઉજવળ થયા. રમણીએ પૂછ્યું:- “ સુશીલા! કેમ લાગે છે ? ”

સુશીએ અંતરના ઉંઠાણમાંથી એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:-“ રમણીબાબુ, ઉર્વશીનું કામ નથી, તે રાજાને સ્થાય છે; પરંતુ રાજા વિવાહિત છે. તેની પોતાની સ્ત્રી હોવા છતાં તે ઉર્વશી ઉપર આટલો બધો પ્રેમ શા માટે કરે છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ પ્રથમ તમે સ્થૂંકો એક વાતનો ઉત્તર આપો. ઉર્વશી શા માટે રાજાને સ્થાય લાગી ? એ સ્વર્ગમાં રહે છે, ત્યાં ઈંદ્ર, ચંદ્ર, વાયુ, વરુણ જેવા મહાન દેવતાઓ એના પ્રણયાકાંક્ષી છે. આમ છતાં મૃત્યુસોકના માનવી ઉપર તે કેમ મોહી પડી ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ કોણ કોને ક્યારે કયી દૃષ્ટિથી જોશે એ કેવી રીતે કહી શકાય ? ”

રમણી:-ત્યારે તો હવે તમે જ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી દીધો છે.

સુશીએ એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:-“ એ ખરું છે ! હું એમ કહેતી હતી કે, ઉર્વશીના મનમાં પ્રથમ રાજા માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો; છતાં જો તેના જોવામાં આવ્યું હોત કે, રાજા તેને સ્થૂંકો નથી તો કદાચ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રેમ કાળક્રમે તેની સ્મૃતિમાંથી દૂર થઈ જત. રાજાનો પ્રેમ નજરે પડવાથી જ ઉર્વશીનો પ્રેમ ધણી ઝડપથી સળગી ઉઠ્યો છે. રાજાને રાણી હોવા છતાં ઉર્વશી માટે આવી રીતે ગાંડા બની જવું એ એને માટે ઉચિત છે કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ એ જ જીવનની ટૂંકેડી છે. જે કાર્ય પોતાને માટે ઉચિત નથી હોતું તે જ કાર્ય મનુષ્ય કરે છે.”

“ હીક હવે શું થશે ? બંનેનું મિલન થશે કે ? નાટકનું નામ ઉર્વશી-મિલન હોવાથી મિલન થવું જ જોઈએ. એમનું બંનેનું મિલન થશે તો રાણીનું શું થશે રમણીબાબુ ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ ચાલો, બહાર ખુલ્લા જગ્યામાં થોડો વખત

શરીએ. અહીં પુષ્કળ ગરમી લાગે છે. ” આમ કહી સુશીના હાથ પકડી રમણી બોક્ષમાંથી ખહાર નીકળી પડ્યો.

તેમના ખહાર નીકળી ગયા પછી લગભગ એક મિનિટ ચક્ર પછવાડે બેઠેલી સ્ત્રીઓમાં એકાએક ખૂમાખૂમ ચાલુ થઈ. થીએ-ટરમાં બેઠેલાં સત્રજાં માણસો શકિત ચિત્તે તે તરફ જોઈ રહ્યાં. ઉપરથી ‘ પાણી લાવો ’ ‘ પંખો લાવો, ’ ‘ ખસો-જગ્યા આપો-હવા આવવા દો. ’ એવાં સ્ત્રીકંઠથી ઉચ્ચારાતાં ઉચ્ચ વાક્યોએ દર્શકોનું કુતૂહલ વધારી મૂક્યું. જે લોકોની સ્ત્રી, કન્યા, ખેન ઉપર ચક્રની પાછળ બેઠેલાં હતાં એ લોકો ભયથી વિહ્વળ બની સ્ત્રીઓની જગ્યાએ જવાના દાદર તરફ દોડ્યા. થોડા વખત પછી એવા સમાચાર મળ્યા કે, એક સ્ત્રીને મુઝાં આવી હતી. લોકો અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા:—“ શરીર સારું ન હોય તો શા માટે નાટકમાં આવવું જોઈએ ? રાંડોને પણ નાટકનો કાંઈ જાણો જોખ છે કે ? ”

સુશીની સાથે રમણી પાછો જ્યારે બોક્ષમાં આવ્યો ત્યારે સઘળી ગરબડ શાન્ત થઈ ગઈ હતી. ખુરસી ઉપર બેઠા પછી સુશીએ કહ્યું:—“ હજી ડ્રૉપ ઉંચકાયો નથી ? મ્હેં તો ધાર્યું હતું કે, બેલ પાછો ચાલુ થઈ ગયો હશે. ”

ત્રીજા અંકમાં રાજરાણીએ સ્વામીને સંતુષ્ટ કરવાનું વ્રત પૂર્ણ કર્યું. રાણીએ રાજાને પ્રણામ કરી કહ્યું:—“ હું આ રોહિણી અને ચંદ્રદેવને સાક્ષી રાખી મહારાજને પ્રસાદિત કરું છું. આજથી આર્યપુત્ર જે સ્ત્રીની કામના કરશે તથા જે રમણી આર્યપુત્ર સાથે સમાગમ કરવાની ઇચ્છા રાખતી હશે તેમના તરફ હું કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિબંધકતા અર્થાત્ વિરુદ્ધાચરણ નહિ કરું. ”

આ સાંભળી સુશીએ કહ્યું:—“ ઠીક રમણીબાબુ, રાજાને કોણ વિશેષ ગ્હાય છે ? રાણી કે ઉર્વશી ? ”

રમણીએ મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું:—“ રાણી તો રાજાને

જાણી જોઈને છોડી દે છે. જે જેને ચ્હાતું હોય તે તેના ઉપરનો સધળો અધિકાર ઉઠાવી શકે ખરું ? ”

સુશી હસીને માથું હલાવવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“ ના રમણી-બાબુ, એમ નથી. જેનો પ્રેમ અચળ અને અસીમ હોય છે તેજ આવી રીતે પોતાના સ્વાર્થનું બળિદાન આપી શકે છે. આવી વાત કહેતાં રાણીને કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે ! ” અંકના છેવટના ભાગમાં ઉર્વશી સાથે રાજનું મિલન થયું.

ચતુર્થ અંકની શુરુઆતમાં રાજ અમાત્યોના હાથમાં રાજ્ય-ભાર અર્પણ કરી ઉર્વશીને લઘ કૈલાસ પર્વત ઉપર ગયો તથા ત્યાં મંદકિનીને તીરે રમતી વિદ્યાધરદુહિતા ઉદ્દકવતી તરફ તેનો પ્રેમ આકર્ષાવાથી, ઉર્વશી રોષાવેશથી કુમાર-વનમાં પ્રવેશ કરી અભિ-શાપને લીધે લતાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. પ્રિયાના વિરહને લીધે રાજનો ઉન્માદ તથા તેની વિલાપોક્તિ સાંભળી સુશીનાં નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યાં. રમણીએ તેને એક બે પ્રશ્ન પૂછ્યા; પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

અંકના છેવટના ભાગમાં શૈલસુતાની ચરણરક્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંગમ-મણિ મળતાં રાજ્યે તેનો લતાને સ્પર્શ કરી ઉર્વશીને પાછી મેળવી. બન્નેના મિલનના આનંદમાં પર્દો પડ્યો.

બાહુ સ્પર્શથી સુશીના વિચારોનો ભંગ કરી રમણીએ કહ્યું:—
“ કેમ લાગે છે ? ”

સુશીએ એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ સારું લાગે છે. ”

રમણીએ ધડીઆળ જોઈ કહ્યું:—“ બાર વાગ્યા છે. ખેલ હજી કલાકેક પછી પૂરો થશે. છેવટ સૂઝી ખેસતું છે કે ? વિશેષ ઉગ્ગરો કરશો તો તમારી તબિયત બગડશે. ચાલો, હવે વિદાય થઈએ. ”

હોટેલ આગળ પહોંચી બીજો મંજલે જઈ રમણીએ કહ્યું:—
“ તમે ઘણાં થાકી ગયાં હો. એમ લાગે છે. સૂવા જતાં પહેલાં કાંઈ ખાશો કે ? નારતો અને ચ્હા લેશો ? ”

“ તમે ? ” સુશીએ પૂછ્યું.

“ હું પણ નારતો કરીશ. ” આમ કહી તેને સાથે લઇ રમણીએ ડાઇનિંગ સેલૂનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે એ રથાને કોઈ નહોતું; કેવળ એક ખાનસામો મેજ ઉપર બેસી ઝોકાં ખાતો હતો. રમણીએ તેને ઉઠાડી બે ખુરસીઓ અને એક ટેબલ ખંડાર છત્રમાં ચૂકાવ્યાં. ખાનસામો છત્રમાંની વિજળીનું બટન દબાવી બત્તી કરવા બેઠો. રમણીએ ખાનસામાને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું:-“ બત્તીની જરૂર નથી. ”

ચાંદની પ્રકાશી રહી હતી. રમણીએ સુશીને પૂછ્યું:-“ શું મંગાવવું છે ”

સુશીએ કહ્યું:-“ ચ્હા અને સેન્ડવિચ મંગાવો. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ચ્હા? એના કરતાં Let's have a vermouth 'twill, pick you up.” આદેશ અનુસાર ટ્રે ભરી ખાદ્ય અને પેય પદાર્થ લાવી આપી ખાનસામો ખીલ ઉપર સહી કરાવી ચાલ્યો ગયો.

થોડા સમય સૂંધી ખાદ્ય અને પેય પદાર્થનો સહવ્યવહાર કરી રમણીએ પૂછ્યું:-“ બંગાળી નાટક તમને કેવું લાગ્યું ? ”

સુશીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:-“ સારું. ”

“ તમે ઘણાં થાકી ગયાં છો, કેમ ? ”

“ ત્યાં પુષ્કળ ગરમી લાગતી હતી ! ઘણી દુર્બળતા આવી હોય એમ લાગે છે. ”

રમણીએ થોડી વરમાઉથ સુશીના ખ્યાલામાં રેડી. વચ્ચે વચ્ચે વાદળાં આવી ચાંદનીને મ્હાન કરી દેતાં હતાં. વાદળાં દૂર થઇ જતાં એટલે પાછી ચાંદની પ્રકાશી નીકળતી હતી. રસ્તાની પેલી તરફ ગવર્નરના બાગમાં કોઝિલ બેલી ઉડતું હતું. સુશીને ચુપ રહેલી જોઇ રમણીએ પૂછ્યું:-“ શો વિચાર કરો છો ? ”

સુશીએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. થોડા સમય સૂંધી રાહ

જોયા પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“ શરીરને સહજ આરામ જણાય છે કે ? હવે સૂઈ રહેવા જશોને ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ ઉતાવળ શી છે ? તમને હવે ઉતાવળ હોય એમ લાગે છે ! ”

“ ના—ના, ઉતાવળ જેવું કંઈ નથી. તમે શો વિચાર કરો છો ? ”

“ હું પુરૂરવા અને ઉર્વશીની વાતનો જ વિચાર કરું છું. ”

“ ઠીક, ક્યો વિષય તમને સહુથી વધારે પસંદ પડ્યો ? ”

“ રાજના વિરહનો. ઉર્વશી જ્યારે લતા થઈ ગઈ હતી અને રાજ તેને જોઈ નહિ શકવાથી શોધ્યા કરતો હતો તેમ જ વિલાપ કરતો હતો એ વિષય મને બહુ સારો લાગ્યો છે. આંહ ! ઉર્વશી ઉપર રાજનો કેટલો બધો પ્રેમ હતો ! હું એ વાતનો જ વિચાર કર્યા કરું છું. ”

“ એમાં વિચારવા જેવું શું છે ? નાટક તે નાટક. ”

“ હું એમ વિચારું છું કે, મને જો કોઈ એવી રીતે સ્થાય તો હું શું કરું ? ”

રમણી એકાએક બોલી ઉઠ્યો:—“ ધારો કે કોઈ એવી રીતે જ તમને સ્થાય છે તો તમે તેને સ્હાઓ કે નહિ ? ”

સુશીએ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. થોડા વખત પછી ગવર્નર સાહેબના બંગલા તરફથી રાતના એક વાગ્યાનો એક ટકોરો સંભળાયો.

રમણીએ કહ્યું:—“ હવે વિલંબ નહિ કરતાં સૂઈ જાઓ. ”

રમણી સુશીને તેના શયનગૃહમાં લઈ ગયો. દ્વાર પાસે ગયા પછી રમણીએ કહ્યું:—“ ત્યારે હું જાઉં છું; રજા છે ? ”

સુશીએ ગાઢ સ્વરે કહ્યું:—“ જાઉં છું એમ નહિ કહેતાં આવજો કહો. ”

“ બલે ત્યારે આવજો. ”

“ હા, પધારો. ”

“ ગુડ નાઇટ ” કહી સુશીનો હાથ લઇ તેનો પોતાના ઝાક સાથે સ્પર્શ કરી રમણી વિદાય થયો. સુશીએ શયનગૃહમાં જઈ બિછાનામાં પડી, રડી રડીને ઉશિકું ભીંજવવાની શુરુઆત કરી.

પ્રકરણ ૯ મું

રમણીની વચારસૃષ્ટિ

રાત્રે એક વાગ્યે ઘેર જઈ પહોંચી લક્ષ્મણ નોકરની સહાય-તાથી રમણીએ પોતાના અંગ્રેજી પોષાકમાંથી મુકિત મેળવી પાતળું ઘોતીઉં અને પહેરણ પહેરી ઘણો આરામ અનુભવ્યો. તેણે લક્ષ્મણને કહ્યું:—“ આટલી મોડી રાતે ઉપર જવું નથી. તું અત્રે જ બિછાનું તૈયાર કરી દે. ”

લક્ષ્મણ આ આજ્ઞા પાળવા તરફ સહજ હલક્ષ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:—“ હજુર ! મહારાં બકુમાળની તળિયત આજે ખરાબ થઈ ગઈ હતી. ”

રમણીએ આંખો ઉઘી કરી પૂછ્યું:—“ શું થયું હતું ? ”

“ મુઝા આવી હતી. ”

“ હમણાં કેમ છે ? ”

લક્ષ્મણે કહ્યું:—“ ઠીક છે, એવી ખચર મળી છે કે કલાકેક થયાં તે સૂતાં છે. ”

ક્યાં કેવી સ્થિતિમાં મુઝા આવી હતી એ સંબંધી રમણીએ કાંઈ પૂછ્યું નહિ. લક્ષ્મણે પણ વિશેષ કાંઈ કહ્યું નહિ. રમણીએ વિચાર્યું:—“ જો એમ છે તો પછી મહારે આત્યારે ઉપર જઈ એની નિદ્રાનો ભંગ કરવો ઉચિત નથી. ”

લક્ષ્મણે સંકોચથી પૂછ્યું:—“ બિછાનું અહીં જ તૈયાર કરી આપું કે હજુર ? ”

રમણીએ સહજ વિરક્તિમયક સ્વરે કહ્યું:—“ હા-હા, અહીં જ કરી આપ. તને કેટલી વખત કહેવું પડશે ? ”

લક્ષમણ બિછાનું તૈયાર કરી, સિગારેટ, દીવાસળીની પેટી, અંશ ટ્રે વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ પલંગની પાસે યથાસ્થિત ગોઠવી દધ, ધીમેથી બારણાં બંધ કરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

દશ મિનિટ પછી બત્તી બુઝાવી રમણીએ શય્યામાં પ્રવેશ કર્યો. પાંચ, દશ અને પંદર મિનિટ પસાર થઈ જવા છતાં તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેના અંતરમાં અનેકવિધ વિચાર ઉપજતા હતા. પ્રથમ બકુરાણીના વિચાર તેના મનમાં ઉપજ્યા. તેણે વિચાર્યું:— “આટલા લાંબા કાળ પછી પાછી આજે એકાએક તેને મુચ્છા કેમ આવી ? પહેલાં વચ્ચે વચ્ચે મુચ્છા જો કે આવતી હતી ખરી; પરંતુ દોઢ વર્ષથી અર્થાત્ કીકીનો જન્મ થયો ત્યારથી એ દર્દ દૂર થઈ ગયું હતું. બકુરાણીનું શરીર ઘણું દુર્બળ બની ગયું છે. શરીરમાં લોહી ઘણું ઘટી ગયું છે. મ્હોં, આંખો વગેરે રીક્કાં પડી ગયાં છે. ” આ સર્વ પરિવર્તન રમણીના લક્ષ્યમાં હતું. થોડા દિવસ માટે પોતાની સાથે હવાફેર કરવા માટે તેને લઈ જવાનું રમણીએ વિચાર્યું. તેને એમ લાગ્યું કે, સુશીનો કાંઈ બંદોબસ્ત કરી, બકુરાણીને સાથે લઈ એકાદ માસ માટે દાર્જિલિંગ અથવા સિમલા જવાની ઘણી જરૂર છે. જોડાગિરજના ચૌધુરી સાહેબ હજી કલકત્તા પાછા ફર્યા નહોતા એ જ કેવળ મ્હોટી મુશ્કેલી હતી !

આ ‘મુશ્કેલી’ યાદ આવતાં એ શબ્દનો જાણે કે રમણીના મનમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. તેના મસ્તિષ્કમાં જાણે કે વીણા વાગી ઉઠી. નાટકનું દર્શન કરતી વખતે ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડેલા એક રાણી છે એ સાંભળી સુશીએ કહ્યું હતું કે, ‘ત્યારે તો મુશ્કેલી ઉભી થયા જેવું ખરું !’ સુશીએ જ્યારે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ત્યારે તેનાં નયનની દષ્ટિ કેવી મનોહર હતી ! તેના મુખનો ભાવ કેવો સુંદર હતો ! જો કે એ કાંઈ સુખની વાત નહોતી તથાપિ એ એર જેવી વાતમાંથી

કેવું અમૃત ઝર્યું હતું ? એ અમૃત ઝરવાનું શું કારણ હતું ?

ત્યાર પછી રમણીએ વિચાર્યું:—“ આ એક અન્યાય છે. એક પરણેલા પુરુષને પરત્નીની વાત આટલી બધી મધુર ન લાગવી જોઈએ. તે ઉપરાંત આજે મહારાથી એક ગંભીર ભૂલ થઈ ગઈ છે. આજે એક રીતે જોવા જતાં હું તેને એમ કહી ચુક્યો છું કે, ‘હું તમને મહાઉંધું’ મહેં એ સારું કામ કર્યું નથી. વળી ઘટનાચક્રનો યોગાયોગ પણ કેવો આશ્ચર્યજનક છે ! આટલા બધા ખેલ હોવા છતાં કલ્પતરૂ નાટક-કંપનીમાં આજે ઉર્વશી-મિલનનો ખેલ ભજવાયો ! એ ખેલમાં એક પરણેલા પુરુષનો પરત્ની ઉપર પ્રેમ અને મિલન સિવાય બીજું શું છે ! એ ખેલ જોઈ સુશી પોતાના મનમાં એવી કલ્પના કરી શકે કે, એક પરણેલો પુરુષ બીજી સ્ત્રીને મહાઈ જો તેની સાથે લગ્ન કરે તો એમાં દોષ જેવું શું છે ? કોણ જાણતું હતું કે, કલ્પતરૂ નાટકમાં આજે ઉર્વશી-મિલનનો ખેલ ભજવાશે ? જો જાણતો હોત તો હું સુશીની સાથે ત્યાં જાત નહિ. ”

ઘડીઆળમાં જો વાગ્યા. એ ટકોરા સાંભળી રાત ઘણી ગયેલી જોઈ નિદ્રાધીન થવાનો રમણીએ વિચાર કર્યો. અંતરમાંથી ચિંતાનો પ્રવાહ દૂર કરી નિદ્રાધીન થવાનો તે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ સર્વસંતાપહારિણી નિદ્રાદેવીએ તેના ઉપર કૃપા કરી નહિ. તેને ઘણી ગરમીનો અનુભવ થવા લાગ્યો. રમણીએ ઉઠી વિજળીના પંખાનો વેગ વધાર્યો. પછી તેણે પાછું શયન કર્યું. નેત્રો મીંચી પુનઃ ચિંતાના હસ્તમાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું. તેણે વિચાર્યું:—“ એમાં જો મેળવતાં ચાર થાય છે. સુશીને આજે નાટકમાં શું દેખાડ્યું ? રાગ પરણેલો હોવા છતાં પણ તે બીજી સ્ત્રીને મહાઈ તેની સાથે વિવાહ કરે છે. હોટેલમાં પાછી પ્રી સુશીએ જ્યારે કહ્યું કે, ‘હું એમ વિચારું છું કે, મને જો કોઈ એવી રીતે મહાય તો હું શું કરું ? ’ ત્યારે મહેં કહ્યું, ‘ધારો કે કોઈ મહાય છે.’ કોણ મહાય છે એ સુશી સમજી શકી હશે ? હિન્દુ અને ક્રિશ્ચિયન વિવાહમાં કાંઈ હરકત જેવું નથી;

પરંતુ સુશી એમ જાણતી હોવી જોઈએ કે, એક સ્ત્રી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવામાં ક્રિશ્ચિયન લગ્નનો કાયદો બાધારૂપ છે. વળી કદાચ કાંઈ બાધા જેવું ન હોત તો હું એની સાથે લગ્ન કરી શકત કે ? બકુરાણીને દુઃખસાગરમાં ડુબાવી સુશી સાથે હું લગ્ન કરું એ સંભવિત છે કે ? ના-ના ! ”

પછી રમણી પોતાના મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો:—“ લગ્ન કરવાની વાત કોણુ કરે છે ! હું તો તર્કની દૃષ્ટિથી એ વિષયનો વિચાર કરું છું. અમે ઇંગ્રેજ ભણી એ વિવાહને જે મહાન ખોટું કામ સમજીએ છીએ એ સમજ ખરી છે કે ? એક સ્ત્રી જીવતી હોય અને બીજી સ્ત્રી પરણવામાં આવે તો તેથી પહેલી સ્ત્રીને પુષ્કળ દુઃખ થાય છે કે ? જે વાસ્તવિક રીતે એમજ હોય તો માનવમનસ્તત્ત્વના સૂક્ષ્મદર્શી મહાન કવિ કાળિદાસ જેવાએ આવા વિવાહ ઉપર જ આટલાં બધાં નાટકો કેમ લખ્યાં ? આ વિષયપરતે તેઓ અંધ અને અવિચારી હતા કે ? જે શકુંતલા જગતનાં નાટકોમાં ઉત્તમોત્તમ નાટક ગણાય છે તેનો નાયક દુષ્યન્ત રાજા પણ કાંઈ કુંવારો નહોતો. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં તેમજ છે, રત્નાવલીમાં તેમજ છે—અનેક સંસ્કૃત નાટકોમાં એવું જોવામાં આવે છે. ભોજરાજા જેવો પરમ ધાર્મિક રાજા કળિયુગમાં ખીન્ને કયો જન્મ્યો છે ? સખ્ત તાપમાં શિકારેથી તે ઘોડા ઉપર બેસી પાછો ફરતો હતો ત્યારે પુષ્કળ તૃષા લાગવાથી છાશ વેચનારી એક સુંદર ગોપકન્યા પાસે તેણે છાશ માગી. ગોપબાળા જાણતી હતી કે, એ ભોજરાજા હોઈ અત્યંત કાવ્યાતુરાગી છે; તેથી તેણે કહ્યું;

‘ હિમ-કુન્દ-શશિપ્રભ-શંખનિર્મ

પરિપક્વ-કપિલ્લ-સુગન્ધ-રસમ્ ।

યુવતી-કરપલ્લવ-નિર્મથિતં

પિવ હે નૃપરાજ રૂઝાપહરમ્ ॥ ’

આ શ્લોક બોલી તેણે રાજાને છાશ પાછ. વનસ્પતિના સુગંધે

રસમાં ભેળવેલી એ બરણના જેવી સફેદ છાશ હતી. વાહ ! કેવી અ-
ભારિક ઉપયોગી વસ્તુ ! ને હમણું એક પ્યાલો મળી આવે તો
સારું-ઉડ્ ગરમી ધણી લાગે છે ! છાશને ગોપકન્યાએ રૂબરૂ
કહી તેથી સર્વ રોગનો વિનાશ કરે છે એ હકીકત ગોપબતિના જ-
ણવામાં હોવી જોઈએ. એ શોધ કાંઈ એકલા આજકાલના સાહેબો-
એ કરી નથી. હવે એ વાત જવા દઇએ. છાશ પી પરમ તૃપ્ત થઇ
રાજાએ તેનું મૂલ્ય આપવાની ઇચ્છા કરાવી એટલે લજ્જાથી લાલ-
ચોળ બની જઇ ગોપકન્યાએ પોતાનું મસ્તક નમાવી કહ્યું, ‘ મહને
બીજું મૂલ્ય જોઈતું નથી. આપ મહારી સાથે લગ્ન કરો’ વાહ ! એ
બાળા ધણી સાહસિક હોવી જોઈએ ! રાજાએ પોતાની પ્રથમ મહિષી
લીલાદેવીની રજા લઇ ગોપકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. પતિ પુનઃ વિવાહ
કરવા ઇચ્છે છે એવું જાણી લીલાદેવી તો ચંડિકા બની ગઇ નહિ !”
રમણીએ મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું:-“ એ વખત સારો હતો !”

રમણીને તૃષ્ણા લાગી હતી તેથી તેણે ઉઠી, બત્તી સળગાવી
યુવતીના કરપલ્લવથી વલોવાયલી સુગંધમિશ્રિત છાશને અભાવે, લ-
ક્ષ્મણે ભરી રાખેલા ચંદુમાંથી કલકત્તાના નળના પાણીનો એક પ્યા-
લો પી તૃષ્ણા છીપાવી.

પાછો બિછાનામાં શયન કરી તે સુશીના વિચાર કરવા લાગ્યો:-
“ ચૌધુરી સાહેબ આવશે એટલે સુશીને જણે કે આશ્રય મળશે.
પછી ? કોઈ સ્થળે કન્યાવિદ્યાલયમાં સુશીને નોકરી મળશે; પરંતુ
એટલું થવાથી તેનું જીવન સુખી થઇ શકશે કે ? એનું કોઈ અંગત
સગું નથી-એની સંભાળ કોણ રાખશે ? જો તે ફરીથી લગ્ન કરે તો
કદાચ સુખી થઇ શકે. હવે પોલના જેવા વાંદરા સાથે નહિ પણ કોઈ
સારા સન્મરિત, સુશીલ, સુશિક્ષિત ક્રિશ્ચિયન યુવક સાથે. એનું કોઈ
અંગત સગું નથી-એની સંભાળ કોણ રાખશે ? પોલને પ્રથમની
એક સ્ત્રી હયાત છે. સુશીની સાથે તેનું લગ્ન થયું છે તે યથાર્થ
રીતે લગ્ન જ નથી એ વાત આજ સુધી મ્હેં તેને કહી નથી; પરંતુ

એ વાત તેને ઠહેવી જોઈએ. એને ગમે એવા કોઈ યુવક સાથે કમે-કમે એનો આલાપ પરિચય થશે. એ યુવક સુશીને ચ્હાશે નહિ કે ? જરૂર ચ્હાશે. ધીમે ધીમે બન્ને વચ્ચે પુષ્કળ પ્રેમ થશે. પછી સુશી એ યુવકને પરણી સુખી થઈ શકશે. આમ છતાં પોતે જે કાંઈ કહ્યું છે તે ખરું છે એની ખાત્રી જોઈએ. એ વિષયની ખાત્રી કરવા માટે ચ્હારે પોતાને મદ્રાસ જવું પડશે. સુશી ઉપર એટલો ઉપકાર હું અવશ્ય કરીશ. એ સિવાય એ બીચારી સુખી થઈ શકે તેમ નથી. ”

રમણી વિચારવા લાગ્યો કે, સુશીનું જાણે લગ્ન છે. તેને પોતાને નિમંત્રણ હોવાથી તે પણ દેવળમાં ગયો છે. સુશી જાણે વધૂવેશમાં સજ્જ થઈ વરની પાસે ઉભી રહી છે. વિવાહ થઈ ગયો ત્યાર પછી સુખનું હાસ્ય હસતાં હસતાં સુશીએ આવીને પોતાના નવીન પ્રણયી સાથે જાણે કે રમણીને પરિચય કરાવી આપ્યો. રમણીએ સારી રીતે અનુભવ કર્યો કે, એ કાલ્પનિક ક્રિશ્ચિયન યુવક તરફ તેની અંધુ-પ્રીતિ બિંદુલ આકર્ષાતી નથી; ઉલટો તેના તરફ એને ક્રોધ ઉપજે છે !

ગરમી ધણી લાગવા માંડી. રમણીએ ઉઠી, બત્તી સળગાવી ધડીઆળમાં જોયું તો લગભગ ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. તેણે સઘળી બારીઓ ઉઘાડી નાખી. ફર ફર કરતો પવન આવવા લાગ્યો. પછી ખુલ્લા શરીરે રમણી સૂઈ ગયો. પ્રાકૃતિક વાયુથી તેને અલ્પ-કાળમાં જ નિદ્રા આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ચારી પકડાઈ !

બીજે દિવસે રમણી ધણો મોડો ઉઠ્યો. નીચે આવેલા સ્નાન-ગૃહમાં જ સ્નાન કરી તે ચ્હા પીવા ઉપર ગયો. એ વખતે નવ વાગ્યા હતા.

રમણીની ભાભી આ વગેરે તૈયાર કરી રાખી રાહ જોતી હતી. રમણીએ ટેબલ પાસેની ખુરસી ઉપર બેસી કહ્યું:—“ મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, કાલે એને મુઝા આવી હતી ! ”

“ હા. ”

“ હમણાં કેમ છે ? ”

“ સારું છે ? છતાં હજી માથું ચઢેલું છે. ”

રમણી આ પીવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:—“ પાછી મુઝા આવી ! કીકીનો જન્મ થયો ત્યારથી એ દર્દ દૂર થયું હતું; છતાં પાછું કાલે ઉપડી આવ્યું ! ઠીક, પ્રથમ શું થયું હતું ? ”

ભાભીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! એ વખતે હું હાજર નહોતી. સૌદામિની એમ કહેતી હતી કે, નાટકમાં કાલે ધણી બીડ હતી. ”

રમણીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ નાટક ? ”

“ હા નાટકજરતો ! ”

“ કયી નાટક કંપનીમાં ? ”

“ કાલે એ સહુ કલ્પતર નાટક કંપનીમાં ગયાં હતાં—”

રમણી બોલી ઉઠ્યો:—“ એ સહુ એટલે કાણ કાણ ? ”

“ ભવાનીપુરથી વિજનકુમારી તેની બહેન કમળા સાથે આવી હતી. તેણે કહ્યું, ‘ ઉર્વશી-મિલન ’ ખેલ ધણો સારો છે. તમે અમારી સાથે આલો. ’ વહની જવાની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. ‘ રજા લીધા સિવાય કેવી રીતે જવું ? ’ એમ તે કહેતી હતી; પરંતુ વિજને કોઈનું કહેવું માન્યું નહિ. એનો ધણો આગ્રહ જોઈ મહેં સૌદામિની અને વહને એમની સાથે મોકલ્યાં. મહેને પણ ખેંચી જવાનો આગ્રહ કર્યો હતો; છતાં હું ગઈ નહિ. ”

રમણી આ પીતો અટકી ગયો હતો. તેના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ થઈ જવા લાગ્યું. તેણે પૂછ્યું: “ વારું, પછી શું થયું ? ”

ભાભીએ કહ્યું:—“ પછી જે થયું તે તમને મુખે મહેં સાંભળ્યું છે. સ્ત્રીઓને ખેસવાની જગ્યાએ ધણી બીડ હતી તથા ત્યાં પંખો

નહિ હોવાથી પુષ્કળ ગરમી લાગતી હતી. પહેલાં તો બધાં વાત કરતાં હતાં અને હસતાં હતાં. દશ વાગ્યા પછી વહેને કોણ જાણે શું થઈ આવ્યું કે તે દિઁમ્મૂઠ જેવી બની ગઈ. પછી અગીઆર વાગ્યે મુઝ્ઝા આવતાં તે સૌદામિનીના દેહ ઉપર ઢળી પડી. ”

રમણીએ રૂંધાઇ ગયેલા શ્વાસે કહ્યું:—“ ક્યારે ? રાતે અગી-આર વાગ્યે ? ”

“હા, એ વખતે અગીઆર વાગ્યા હશે કે વાગવાની તૈયારી હશે. બીજા અંકનો ડ્રૉપ પડ્યો તેની એક બે મિનિટ પછી. ”

“ બીજા અંકનો ડ્રૉપ પડ્યા પછી તરત કેમ ? ઠીક પછી ? ”

“ પછી તો ઘણી ગરબડ થઈ રહી. સદ્ભાગ્યે વિજનની દાસી તેમની સાથે હતી. એક ડોલ ભરી પાણી મંગાવી મ્હોં અને આંખો ઉપર તેની ઝાપટો મારવા માંડી. બે જણીઓ બન્ને બાજુથી પંખો હલાવવા લાગી. લગભગ દશ મિનિટ પછી મુઝ્ઝા કાંઈક વળી અને શુદ્ધિમાં આવી. ”

રમણી બોલ્યો:—“ સર્વનાશ ! એટલે સૂંઘી બન્યું છે ? ”

બાબી કહેવા લાગી:—“ મ્હારી બુદ્ધિના દોષથી જ એમ બન્યું છે. ન્હાની વહતું શરીર સારું નહિ હોવા છતાં એને જવા દઇને મ્હેં બચકર બૂલ કરી છે. જો મ્હેં એને નાટકમાં ન જવા દીધી હોત તો કાંઈ થાત નહિ. વળી કાલે ગરમી પણ ફેટલી બધી હતી ! પ્રથમ રાત્રે બિદકુલ પવન નહોતો. મોડી રાતે થોડી ઠંડી જણાતી હતી. ભાગ્યમાં જે દુઃખ નિર્માણ થયું હોય છે તેનું ખંડન કોણ કરી શકે છે ! ” આમ કહી તેણે એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

રમણીએ વિચાર્યું, “ બાબીના કહેવા પ્રમાણે બકુરાણીને પુષ્કળ ભીંડ અને ગરમીને લીધે મુઝ્ઝા આવી હશે કે તેમ થવાનું બીજું કાંઈ કારણ હશે ? વળી બાબીએ જે કાંઈ કહ્યું એમાં મ્હને તેણે સુશી સાથે નાટકમાં જોયો હોય એવો આભાસ સુદ્ધાં નથી ! ખાહું ધરમાં મ્હારે લલિજત થવું પડે એવા વિચારથી તો તેણે એ

વાત બાબીથી છુપાવી નહિ હોય ? જો એમ જ હોય તો આ ક્ષણે જ મ્હારે એમ કહેવું જોઈએ કે, હું પણ એ નાટકમાં હાજર હતો. નહિ તો તે એમ વિચારશે કે—”

રમણીએ બાબી તરફ જોઈ કહ્યું:—“બાબી, તમે કલ્પતર નાટ-કશાળા દહીને ? કાલે રાત્રે હું પણ કલ્પતર નાટકશાળામાં ગયો હતો.”

બાબીએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“ તમે પણ ત્યાં ગયા હતા ? એ જ નાટકશાળામાં કે ? ત્યાં કેટલો વખત હતા ? ”

“ હું બ્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે રાતના દશ વાગી ગયા હતા. ખાર વાગ્યા સૂધી હું ત્યાં હતો. ”

“ પણ એ વાતની એમને સહુને ક્યાંથી ખબર હોય ? જો ખબર પડત તો એમને કેટલી હિમ્મત આવત ! તરત જ તેઓ તમને ખબર પહોંચાડત. આમ છતાં સ્ત્રીઓને ખેસવાની જગ્યાએ પુષ્કળ ગરબડ થઈ હતી એ તમારા જાણવામાં આવી હતી કે ? જો એ વખતે ત્યાં જઈને તપાસ કરી હોત તો ઠીક થાત. પણ એમાં તમારો શો દોષ છે ? અહીંથી એ બધાં નાટકમાં આવ્યાં હશે એ તમે પણ કેવી રીતે જાણી શકો ! ”

રમણીએ કહ્યું:—“ બાબી, હું કાંઈ જાણી શક્યો નથી. બીજો અંક પૂર્ણ થવા આવ્યો એ વખતે હું ઉઠીને ખહાર ગયો હતો. તમે તો કહો છો કે, બીજો અંક પૂર્ણ થયા પછી બે ત્રણ મિનિટ મુઝાં આવી હતી. બરાબર એ વખતે હું થીએટરમાં હાજર નહોતો. લમમગ પંદર મિનિટ પછી ત્રીજા અંકનો આરંભ થવાની તૈયારી હતી ત્યારે હું બાહ્યમાં પાછો ફર્યો હતો. ”

“ કાલે તમે ઘેર કેટલા વાગ્યે આવ્યા હતા ? ”

“ રાતનો એક વાગ્યો હશે. લક્ષમણે મ્હને મુઝાં આવ્યાની વાત કરી હતી. ક્યાં કેવી સ્થિતિમાં મુઝાં આવી હતી એ સંબંધી તેણે કાંઈ કહ્યું નહોતું. મ્હેં વિચાર્યું કે, ઘેર જ એમ થયું હશે.

રાતે લક્ષ્મણે કહ્યું, ‘ તબિયત ઠીક છે, કલાકેકથી ઊઘી ગયાં છે. ’
તેથી જ હું ઉપર આવ્યો નહિ. મહારા ઉપર આવવાથી એની કાચી
જાંઘ ઉડી જાય એવો મ્હને ભય હતો. ”

“ એ તમે સારું કર્યું છે. ”

રમણી મ્હા પી રહ્યો હતો. તે બેઠો બેઠો વિચારવા લાગ્યો:-
“ બકુરાણીએ સુશીને મહારી સાથે જો નાટકમાં જોઈ હશે-જોઈ
છે એ ચોક્કસ છે- તો પણ એ વાત તેણે બાબીથી છુપાવી રાખી
છે. પાછું ઘરમાં મહારે લજ્જિત થવું પડે તેથી મહારો ગુન્હો છુપાવી
તેણે એ વાત પ્રકાશિત કરી નથી. ”

રમણી બોલ્યો:-“ બાબી, એનું શરીર કેટલા દિવસથી બગડ્યું
હોય એમ લાગે છે ? ”

“ એનું શરીર પ્રથમથી જ જોઈએ એવું સારું નથી. કીકીના
જન્મ પછી શરીર સહજ સુધર્યું હતું; પણ પાછું લગભગ એક માસથી-”

“ ત્યારે એક કામ કરીએ તો કેમ ? હું એને એક માસ માટે
હવાફેર કરાવવા કોઈ સ્થળે લઈ જઈ તો કેમ ? ”

“ એ તો ઘણી ઉત્તમ વાત. એને હવાફેર કરવા મોકલવાની
વાત ઘણા વખતથી હું વિચારું છું. બાઈ ! તમે એમ જ કરો.
હમણાં પણ તમને રજાઓ છેને ? ”

“ હા. નવેંબર માસમાં અમારી કોર્ટ ખુલશે-હજી લગભગ
એ મહિના બાકી છે. એ છે ક્યાં ? શયનગૃહમાં કે ? ”

“ હા. ”

રમણી ઉઠી ધીમે પગભે પોતાના શયનગૃહ તરફ જવા લાગ્યો.
ચોર જાણે કે ન્યાયાધીશ પાસે જુબાની આપવા જતો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ચોખ્ખી વાત

રમણીએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો બકુરાણી સોફાને અઢેલી બેઠી હતી. પાસે એક બે ટીપ્પોયપર દુલદાનીમાં દુલો પડેલાં હતાં. સૌદામિની પાસે ઉભી રહીને તેને કાંધ કહેતી હતી. રમણીને જોઇ સૌદામિનીએ પૂછ્યું:—“ ભાઈ ! આપે મ્હાં પીધી કે ? ”

“ હા. સદુ ! તું દાસીને નીચે મોકલી મ્હારી સિગારેટોને ઉપ્પો મંગાવી આપ જોઈએ; મ્હારા પોષાકગૃહમાં છે. ”

“ જાઉં છું ભાઈ. ” કહી સૌદામિની ચાલી ગઇ. દાર નજીક જઇ વડિલ ભાઈ જોઈ શકે નહિ એવી રીતે બકુરાણીને એક હાથની મુક્કી બતાવી તે ચાલી ગઇ. એ સંકેતનો અર્થ એવો હતો કે, ‘ભાઈ સાથે તકરાર કરીશ તો હું મુક્કીથી ત્હારો બરડો હલકો કરીશ. ’ એ સંકેતનો અર્થ બકુરાણી સ્પષ્ટતાથી સમજી શકી. મનમાં ને મનમાં તેણે કહ્યું:—“ હે પ્રભુ ! મ્હારા મનમાં બળ આપો—હું ભૂલચુક ન કરું એવી મ્હને બુદ્ધિ આપો. ”

સિગારેટ ન આવી ત્યાં સુધી રમણી ધીમે પગલે એ ઓરડામાં ફર્યો. દાસી સિગારેટ વગેરે લઇ આવી એટલે રમણીએ તેને કહ્યું:—“ બ્હારથી બારણાં બંધ કરી ચાલી જા. ”

દાસી ચાલી ગઇ એટલે રમણીએ સ્ત્રીની પાસે બેસી કહ્યું:—“ વાહ ! આ પુષ્પો ધણાં સુંદર છે ! આપણા બાગનાં છે કે ? ” આમ કહી દુલદાની લઇ તેણે નાક આગળ ધરી.

બકુરાણીએ ક્ષીણસ્વરે કહ્યું:—“ હા, માળીએ મોકલાવ્યાં છે. ”

દુલદાનીને યથાસ્થળે મૂકી દઇ રમણી સ્ત્રીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. બકુરાણીમાં સ્વાસ્થ્યની જ્યોતિ નહોતી—પ્રભાતશશીના જેવી તે પ્રભાહીન હતી.

બકુરાણીએ ક્ષીણ હાસ્યસહ કહ્યું:—“ શું જુઓ છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:-“ હું મ્હારા કર્તવ્યનું ફળ જોઉં છું. તને પૂરી કરી નાખવામાં કેટલી બાકી રાખી છે એ જોઉં છું.”

બકુરાણી થોડા સમય સુધી ટેબલની કાપેટ તરફ જોઈ રહી. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે મુખ જાંચું કરી કહ્યું:- “તમે આમ કેમ બોલો છો ? ”

“ જ ખરી વાત છે તેજ હું બોલું છું. ”

બકુરાણીએ વિષણુદષ્ટિથી કેટલીક ક્ષણ સુધી સ્વામીના મુખ તરફ જોઈ રહીને કહ્યું:-“ મ્હારો જીવ ધણો કઠિન છે; તમે મ્હને સહેલાઈથી પૂરી નહિ કરી શકો. ” આમ કહી સહજ હસી તેણે સ્વામીનો હાથ પકડ્યો. તે સાથે કેટલાંક અશ્રુબિંદુ તેના પાલવ ઉપર પડ્યાં.

રમણી બોલ્યો:-“ત્હારો જીવ કેટલો કેમળ છે એ હું સારી રીતે સમજી શક્યો છું; વાયુનો સાધારણ ઝપાટો પણ તું વેઠી શકતી નથી. કાલે સુશીને મ્હારી સાથે બાંધમાં જોઈ ત્હેં એમ જ વિચાર્યું કે, ત્હારા સ્વામીને તેણે કાઠી લીધી છે ! હું હમ્મેશાંને માટે પારકો થઈ ગયો છું ! ”

“ ના-ના, હું શા માટે એવો વિચાર કરું ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ મ્હેં તો એમ વિચાર્યું હતું કે, તેણે સ્હાંજે તમને જમવાનું નિમંત્રણ કર્યું હતું તેના બદલામાં તમે તેને નાટકમાં લઈ આવ્યા હશે. ”

“ તથા અમને નાટકમાં જોઈ તને મુઝાં આવી કેમ ? ”

“ શું કહ્યું ? એ દેખાવ જોઈ મ્હને મુઝાં આવી હતી ? ના-ના, માણસોની બીંડને લીધે જીવ ગભરાઈ જવાથી મ્હને મુઝાં આવી હતી. તમારી સાથે સુશીને જોઈ મ્હને શા માટે મુઝાં આવે ? ” છેલ્લા શબ્દો બકુરાણીએ ધણા ક્ષીણસ્વરે ઉચ્ચાર્યા. તેણે પોતાનું મુખ બીજી દિશા તરફ ફેરવ્યું.

બન્ને જણાં થોડા સમય સુધી સુખ રહ્યાં. છેવટે રમણીએ ઝીનો હાથ પકડી કહ્યું:-“ બકુરાણી, મ્હારા તરફ જો. ”

બકુરાણીએ પોતાની વિષાદપૂર્ણ દષ્ટિ સ્વામીના મુખ તરફ સ્થિર કરી.

રમણીએ કહ્યું:-“ ત્હારી સાથે મ્હારો જીજ્ઞાસુનો સંબંધ છે કે ? ”

બકુરાણીએ મસ્તક હલાવી કહ્યું:-“ ના. ”

“ આ વખતે હું પ્રવાસે ગયો એ પહેલાં મ્હારામાં કાંઈ પણ દિવસે કાંઈ જીજ્ઞાસુ જેવું હતું કે ? ”

આ વખતે બકુરાણીએ કહ્યું:-“ ના, એવું કાંઈ નહોતું. ”

રમણી બોલ્યો:-“ અને હવે ? ત્હારી અને મ્હારી વચ્ચે પ્રથમનો એ નિષ્કપટ ભાવ કાયમ છે કે ? ”

બકુરાણીએ પુનઃ મસ્તક નમાવી દધ કહ્યું:-“ તે તો તમે જાણો. ”

“ હું જાણું છું અને તું પણ જાણે છે. હમણાં થોડા દિવસથી હું ત્હારી સાથે ખુલ્લા હૃદયથી વર્તતો નથી, ખરું ? ”

“ એ હું કેવી રીતે કહું ? ”

“ ના-ના, હું કહું છું એમ જ છે. હું પાપી છું. ”

આ શબ્દો સાંભળી બકુરાણીએ માથું ઊંચું કરી સ્વામીના મુખ ઉપર પોતાનાં બન્ને નેત્રોની સંપૂર્ણ દષ્ટિ સ્થાપિત કરી. રમણીએ બકુરાણીની દષ્ટિના અર્થને સમજી જઈ કહ્યું:-“ સુશી સાથે સંબંધ રાખી હું ત્હારો પાપી થયો છું. પોતાની વિવાહિતા પત્ની તરફ પુરુષત્વ જે કર્તવ્ય છે એ કર્તવ્યથી હું બદલ થયો છું. એ વાત હું ખુલ્લા હૃદયે કબૂલ કરું છું. ત્હારી સાથે હું ખુલ્લા હૃદયથી હવે વર્તતો નથી. મ્હારા મનમાં પાપે પ્રવેશ કર્યો છે. આમ જતાં તું મ્હારાથી શા માટે દુઃખ રાખે છે ? ”

“ તમે પાપી અને હું પુણ્યાત્મા છું કે ? ” આમ કહી બકુરાણી સૌંદર્યની પીઠ ઉપર ઢળીને બેઠી.

રમણીએ પૂછ્યું:-“ તહારી તબિયત પાછી બગડી છે કે ? ”

“ ના. ”

“ તહારું થરીર હજી ઘણું દુર્બળ છે. તહારી આગળ હમણું મહેં આ સધળી વાત કરી એ ખોદું કર્યું હોય એમ મહને લાગે છે. પ્રથમ તું સ્વસ્થ થા. પછી વાતચિત થશે. હું હમણું જમ સદને મોકલું છું. તેની સાથે બેસી વાત કરજો.” આમ કહી રમણી ઉઠી ઉભો થયો.

બકુરાણીએ પતિનું પહેરણ પકડી કહ્યું:-“ જશો નહિ. મહારી પાસે થોડો વખત બેસો. ”

રમણી પુનઃ બેઠો. રનેહથી પત્નીનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેણે કહ્યું:-“ બકુરાણી ! તહારે મને કાંઈ વાત કહેવી છે ? ”

“ ના. ”

“ હું તને કાંઈ વાંચી સંમળાવું ? ”

“ ના. ”

“ તહારે ફરવા આવવું છે ? ”

“ ના, તમે મહારી પાસે બેસો. હું હવે વિશેષ દિવસ સૂધી જીવવાની નથી. જે થોડા દિવસ માટે જીવતી છું તેટલા દિવસ મહારી પાસે આવીને બેસજો. ”

રમણીએ એકાએક પત્નીને હૃદય સાથે ચાંપી કહ્યું:-“ બકુરાણી ! ”

બકુરાણી સ્વામીના ખભા ઉપર મુખ રાખી રડવા લાગી. રમણીએ બન્ને હાથે તેનું મુખ ઉચકી આવેગપૂર્ણ કંઠે કહ્યું:-
“ બકુરાણી ! આ તું કેવી વાત કરે છે ! તું મરવાની વાત શા માટે કરે છે ? ”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“ ઠાણ જાણે ! મહારા મનમાં એમ જ થયા કરે છે કે, હવે વિશેષ દિવસ સૂધી હું જીવતી રહીશ નહિ. તમે એમ ન ધારશો કે અભિમાનને વશ થઈ હું આમ કહું છું. મહને જે ખરું લાગે છે તે હું તમને કહું છું. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ તું ગાંડી છે ! તહારું મન દુઃખી થયું છે અને

શરીર દુર્બળ બની ગયું છે તેથીજ ત્હારા મનમાં આવી અસ્વાભાવિક કલ્પનાઓ ઉપજે છે ! જે સાંભળ, બકુરાણી, આજે જ્યારે ભાભી પાસે બેસી હું ચ્હા પીતો હતો, તને હું મળ્યો પણ નહોતો, એ વખતે મ્હેં તેમની સલાહ લઈ તને સત્વર હવાફેર કરાવવા લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. બેએક માસ હવાફેર કરી આવવાથી ત્હારું શરીર અને મન સારાં થઈ જશે.”

બકુરાણીએ પૂછ્યું:—“ મ્હને ક્યાં લઈ જશો ? ”

“ તું જ કહે કે ક્યાં જવાની ત્હારી ઇચ્છા છે ? સિમલા, દાર્જિલિંગ કે મસુરી પહાડ ? ”

“ તમે જ્યાં લઈ જશો ત્યાં હું આવીશ. ”

“ જે થોડા દિવસ માટે હું મદ્રાસ જઈ આવી શકું તો સારું. જે તું અંતઃકરણથી મ્હને જવાની રજા આપીશ તો જ જઈશ, નહિ તો નહિ જઈ. જે તું રજા આપીશ તો ત્યાંનું કામ જલ્દી આટોપી પાછો આવીશ અને પછી આપણે બન્ને જણાં હવાફેર કરવા નીકળી પડીશું. ”

“ તમારે મદ્રાસ જવું છે ? શા માટે ? ”

“ એ ઘણી લાંબી વાત છે, પછી યથાવકાશે તને કહીશ. હમણાં તને એટલું જ કહું છું કે, સુશીના એક જરૂરી કામને માટે હું ત્યાં જવા ઇચ્છું છું. એનું ગમે તે રીતે કાંઈ ઠેકાણું પાડી, એ આપણા દૂર કરી હું ત્હારી સાથે નીકળી પડીશ. ”

બકુરાણીએ મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ હે ભગવાન ! એવો સારો દિવસ આવશે કે ? ” પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું:—“ મદ્રાસમાં તમારે વિશેષ રોકાવું તો નહિ પડેને ? ”

“ ના, બે દિવસ જતાં અને બે દિવસ આવતાં લાગશે. વળી બે દિવસ ત્યાંનું કામ આટોપતાં લાગશે. જે દિવસે નીકળીશ તે દિવસથી એક અઠવાડિયામાં ઘેર પાછો આવી શકીશ. ”

એક વખત પતિના મુખ તરફ અને એક વખત બંધ ખારણું તરફ તરફ જોઇ સુશીએ સંકેતસૂચકસ્વરે કહ્યું:-“તમારાથી કાંઈ છુપાવવાની અથવા કપટ રાખવાની તમે જ ના કહી છે. મહારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે એ હું તમને પૂછું કે?”

રમણીએ કહ્યું:-“બેલાશક પૂછ.”

“તમે કોઈ નહિ કરો?”

“ના.”

“સુશી પણ તમારી સાથે મદ્રાસ આવનાર છે કે?” આમ કહી બકુરાણીએ નીચું જોયું.

રમણીએ કહ્યું:-“ના, સુશી શા માટે આવે”

“એ કદાચ તમારી સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવશે તો?”

“ઇચ્છા દર્શાવશે તો પણ હું નહિ લાઇ જાઉં. જો તને સંદેહ હોય તો તું મહારી સાથે ચાલ.”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“ના-ના, મહને સંદેહ નથી. સુશીના કામ માટે જવાતું હોવાથી તેને સાથે લઇ જવાની જરૂર હશે એમ ધારી મહેં પૂછ્યું છે.”

“ના, તેને સાથે લઇ જવાની જરૂર જેવું નથી તેમજ તે સાથે આવવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવશે નહિ. જો તું કહેતી હોય તો આજે રાતની માડીમાં જ હું નીકળી પડું. કારણ કે મદ્રાસ જતાં હું જેટલા દિવસનો વિલંબ કરીશ તેટલા દિવસનો વિલંબ આપણને હવાફેર કરવા જવામાં લાગશે. આજે આશ્વિન વદ બીજ છે. આજે જો નીકળી પડું તો આઠમને દિવસે હું પાછો ઘેર આવી શકું.”

બકુરાણીએ કહ્યું:-“એ દિવસે અષ્ટમી પૂજા છે.”

“અષ્ટમીપૂજા છે? ત્યારે વિજયાદશમીને દિવસે આપણે હવાફેર કરવા જઇ શકીશું. તું શું કહે છે? હું આજે જ મદ્રાસ જાઉં કે?”

“ ગાડી કેટલા વાગ્યે છે ? ”

“ રાતના દશ વાગ્યે. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ તમે તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો; પરંતુ આજનો દિવસ રોકાઈ કાલે જાઓ તો શું ? ”

“ કાલે વળી પાછી તું પરમ દિવસે જવાની વાત કરીશ ! ”

“ ઠીક, તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. મદ્રાસમાં કયી વસ્તુ સારી મળે છે ? ”

“ સુંદર રેશમી સાડીઓ. ”

“ મ્હારે માટે લેતા આવજો. ’

“ જરૂર લેતો આવીશ. દશ વાગ્યા છે; છતાં હજી તહે સ્નાન કેમ નથી કર્યું ? ” આમ કહી રમણીએ પુલદાની લઈ તેની સુગંધ લીધી.

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ પુલદાની તમારા ખેઠકખાનામાં મોકલાવું કે ? ”

“ ના, અહીં જ છો રહી. ” આમ કહી રમણીએ નીચે જઈ પોતાની ઑશિસમાં પ્રવેશ કર્યો.

વર્તમાનપત્ર વાંચતાં વાંચતાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “ આજે રહાંજે મ્હને વખત મળશે નહિ. હું હમણાં જ સુશી પાસે જઈ મદ્રાસ જવાની વાત તેને કહી આવું. ”

આજ સુધીમાં હમ્મેશાં રમણી રહાંજે જ સુશી પાસે જતો હતો. આજે લગભગ એક વાગ્યે તેની મોટર એટ ઇસ્ટર્ન હોટેલ પાસે જઈ પહોંચી.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મુક્તિનો ઉપાય

હૃદયમાં દુઃખનો ગુપ્ત ગુરુભાર વહી હોટેલમાં જઈ રમણીએ તપાસ કરી તો અડધા કલાકથી સુશી ખ્હાર ગયાની ખબર તેણે સાંભળી. સુશી ક્યાં ગઈ હતી તે આપા જાણતી નહોતી. તેણે કહ્યું,

‘એ વાગ્યાની અંદર મિસસાહેબ પાછાં આવવાનાં છે.’ રમણીએ ઘડીઆળમાં જોયું તો એ વખતે એક વાગ્યો હતો. તેણે આપાને કહ્યું:—“ ઠીક છે, મિસસાહેબ આવે એટલે તેમની મ્હારી વાત કહેજે. હું એક કલાક પછી પાછો આવીશ.” આમ કહી તે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.

રેલ્વે સ્ટેશનમાં જઈ ટિકીટ ખરીદ કરી મદ્રાસ મેઇલમાં બર્થ રિઝર્વ કરાવી, બીજાં પણ એક બે કામ આટોપી રમણી જ્યારે ૧૨ી હોટેલમાં આવ્યો ત્યારે લંચ કરી બીજાં માણસોની સાથે સુશી ડિનરરૂમમાંથી બહાર આવતી હતી. રમણીને જોતાંની સાથે ઝડપથી તે તેની પાસે આવી. બન્નેના જમણા હાથ સંયુક્ત થયા. રમણીનું મુખ જોઈ સુશી સમજી ગઈ કે એ મુખ અન્ય દિવસોની માફક આનંદોન્મય નહોતું. તેણે વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું:—“ આજે કવખતે આંથી ? કાંઈ નવાણુની થઈ છે કે ? ”

“ ના-ના, શી નવાણુની થાય ? ”

“ બધા સારા સમાચાર છેને ? ”

“ હા. ”

સુશીએ આરામનો નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ ત્યારે તો સારું. તમે એક વાગ્યે અત્રે આવ્યા હતા એ વાત સાંભળી મ્હારા મનમાં ઘણી ચિંતા ઉપજી હતી. બકુરાણીનું શરીર સારું છેને ? ”

“ હું તમને એક વાત કહેવા આવ્યો હતો. તમે ક્યાં ગયાં હતાં ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ રુમાલ નહિ હોવાથી માર્કેટમાં ગઈ હતી. તમારે શી વાત કહેવાની છે ? ”

“ એ વાત એકાન્તમાં કહેવાની છે. ક્યાં બેસીશું ? લાય-બેરીમાં ? ”

અનાત્મીય પુરુષ કોઈ યુવતીના શયનગૃહમાં બેસી તેની સાથે વાતચિત કરે એ સાધારણતઃ ઇંગ્રેજ સમાજમાં નિયમ વિરુદ્ધ છે.

વળી આ હોટેલમાં સુશી માટે કેવળ એક શયનગૃહ લેવામાં આવ્યું હતું. બેઠકખાતું લીધું નહોતું તેથી જ રમણીએ ક્યાં બેસવું એ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો હતો.

સુશીએ કહ્યું:—“લાયબ્રેરીમાં આપણને એકાન્ત નહિ મળે. ત્યાં ઘણાં માણસોનો અવરજવર સતત ચાલુ રહે છે. એના કરતાં તો ચાલો બહાર નીકળી પડીએ. ઇડેન ગાર્ડનમાં અથવા બીજે કોઈ સ્થળે જઈશું.”

રમણીએ બે ચાર ક્ષણ સૂધી કાંઈ વિચાર કરી કહ્યું:—“ઉભાં રહો. હું મૈનેજર સાહેબ પાસે જઈ કોઈ ડ્રોઈંગરૂમ મળી આવે તેમ છે કે નહિ તેની તપાસ કરી આવું.” આમ કહી ઉત્તરની રાહ નહિ જોતાં રમણી તરત જ નીચે ચાલ્યો ગયો.

સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાવાળો ડ્રોઈંગરૂમ મળી આવ્યો. પાસે પાસે બે ઝોરડા હતા. એક ઝોરડાને શયનગૃહ માટે સન્નિવૃત્ત કરેલો હતો અને બીજા ઝોરડામાં ખુરસી, ટેબલ, સૉફા વગેરે ડ્રોઈંગરૂમના ઉપયોગની વસ્તુઓ યથાસ્થિત ગોઠવેલી હતી. દિવાલ ઉપર કેટલીક તસ્વીરો હતી. બે મહોટા આયના હતા. બન્ને ઝોરડાના મધ્ય ભાગમાં એક દ્વાર હતું. સુશીનો જે થોડો સરસામાન હતો તે તત્કાળ આ નવીન સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યો. બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરતાં સુશીએ એક ખુણામાં પિયાનો જોયો. તત્કાળ ત્યાં જઈ તે પિયાનો વગાડવા બેઠી.

રમણીએ તેની પાસે જઈ ઉભા રહીને કહ્યું:—“વાહ ! તમને પિયાનો બજાવતાં આવડતું હોય એમ લાગે છે.”

સુશીએ હસીને કહ્યું:—“થોડું થોડું આવડે છે.”

સુશીના બન્ને હાથની આંગળીઓ પિયાનાના પદે પદે તૃપ્ત કરવા લાગી.

થોડા સમય સૂધી એકચિત્ત પિયાનો બજાવ્યા પછી સુશીએ રમણી તરફ સહાસ્પત્રે જોઈ પૂછ્યું:—“શું બજાવું છું, કહો જોઈએ ?”

“ ગમે તે એક ગાન. ”

“ તમે જ પંડિત દેખાઓ છો ! કયું ગાન બજવું છું ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ આ ગાન ઇંગ્રેજ નાટકમાં સાંભળ્યું હોય એમ મહેને લાગે છે. San Toy કે ? ”

“ હા એ જ છે. ” કહી સુશી પાછી બજવવા લાગી. હસતાં હસતાં માથું હલાવીને મૃદુ સ્વરે તે ગાવા લાગી:—

“ Kowtow, kowtow

To the great yeng whow

And wish him the longest of lives,

With his one little, two little,

Three little, four little,

Five little, six little wives. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ કેવો સૌભાગ્યવાન પુરુષ ! એક, બે અને ત્રણ નહિ પણ એક સાથે છ સ્ત્રી ! ”

સુશીને આ વખતે ઉઠી ઉભી થતી જોઈ રમણીએ કહ્યું:—
“ સુશીલા ! ઉઠ્યાં કેમ ? ગાન પૂર્ણ ગાઓ. ”

સુશીએ પોતાના કમાલની ઝાપટ મારી કહ્યું:—“ના, હવે ગાન ગાવું નથી. તમે શી વાત કહેવા આવ્યા છો ? આવો બેસો. ”

બન્ને સંઘા ઉપર બેઠાં. એ વખતે પણ સુશી ગણ ગણ કરતી ગાતી હતી. એકાએક ગાન બંધ કરી તેણે કહ્યું:—“ તમે તો San Toyનું દર્શન કર્યું છે. ઇંગ્રેજ જીને જાપાની પોષાક કેવો લાગે છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ તમારા કરતાં ? ”

સુશીના બન્ને ગાલ ઉપર કાણ માટે રક્તવર્ણની છટા પ્રકાશી નીકળી. એ ભાવનું દમન કરી કૌતુકપૂર્ણ નયને તેણે કહ્યું:—“ હું સુંદરી છું કે ? બકુરાણીને આ વાત કરી છે કે ? ”

“ બકુરાણી જાણે છે. ”

“ શું જાણે છે ? ”

“તમે સુંદરી હો કે કેમ એ તે જાણે છે. એણે તમને જોયાં છે.”

સુશીએ ઝડપથી પૂછ્યું:—“મહેન જોઈ છે? ક્યાં જોઈ? ક્યારે જોઈ?”

“કાલે રાત્રે નાટકમાં. બકુરાણી વગેરે નાટકમાં આવ્યાં હતાં તથા ચકની પછવાડે બેરાંઓના ભારખાનામાં તેઓ સહુ બેઠાં હતાં. આપણને બન્નેને તેઓ જોઈ શક્યાં હતાં.”

સુશીએ પૂછ્યું:—“સહુ એટલે કોણ કોણ?”

“બકુરાણી સાથે મહારી બહેન સૌદામિની તથા બીજી બે સંબંધી સ્ત્રીઓ હોઈ તેઓ ભવાનીપુરથી મહારે ઘેર થઈ નાટકમાં આવી હતી.”

“આ વાત તમને કોણે કહી?”

“બકુરાણીએ.”

સુશીએ જાણે કે સહજ ઉત્કંઠિત થઈને પૂછ્યું:—“બકુરાણીએ શું શું કહ્યું?”

“એજ કે, તે આપણને બાંધમાં બેઠેલાં જોઈ શકી હતી. તેઓ વિશેષ સમય સૂંધી નાટકમાં રોકાયાં નહોતાં. બે ચંદ્ર ભાગવામાં પછી ઘેર ચાલ્યાં ગયાં હતાં.”

સુશી ગંભીર બની જઈ બીજી દિશા તરફ જોઈ કાંઈ વિચારવા લાગી. થોડા સમય પછી રમણીના મુખ તરફ જોઈ મૃદુસ્વરે તેણે પૂછ્યું:—“રમણીબાબુ, એથી બકુરાણીએ ક્રોધ કર્યો છે કે?”

રમણીએ કહ્યું:—“ક્રોધનું એક પણ વાક્ય તેણે મહેન કહ્યું નથી.”

સુશીએ કહ્યું:—“એ હિન્દુ સ્ત્રી હોવાથી જ એમણે ક્રોધ કર્યો નથી. બે બીજી જાતની સ્ત્રી હોત તો ધણો અનર્થ કરત. હિન્દુ સ્ત્રીઓની પતિભક્તિ અસીમ હોવાથી જ તેઓ ક્રોધ કરતી નથી.”

રમણીએ કહ્યું:—“અન્ય જાતની સ્ત્રીઓ કરતાં હિન્દુ જાતની સ્ત્રીઓ ધણી સ્વામિભક્ત હોય છે એ તમે કેવી રીતે જાણી શક્યાં સુશીલા?”

“એ વાત ક્રેનાથી અજાણી છે ? કાલે રાત્રે નાટકમાં પણ એ વાત જોવામાં આવી છે. પતિ બીજી સ્ત્રીને સ્થાય છે એ જાણી રાણી ઝોશીનરીએ પ્રિયપ્રસાદન વ્રત ઉજવ્યું. બીજી જાતિની સ્ત્રી એવું કામ કરી શકત કે ? અસંભવ !” આમ કહી સુશી વિચારમાં પડી ગઈ.

રમણીએ એક સિગારેટ સળગાવી કહ્યું:—“તમે શો વિચાર કરો છો ?”

સુશીએ ટેબલ ઉપરની કાર્પેટ તરફ જોઈ ધીમે સ્વરે કહ્યું:—
“જુઓ રમણીમોહન ! બકુરાણીએ ક્રોધ નથી કર્યો તો પણ આપણે માટે આ ઉચિત નથી.”

“શું ઉચિત નથી ?”

“આટલી છૂટથી હળવું મળવું, દિવસમાં ઘણાખરો વખત બન્નેએ એક બીજા સાથે રહેવું, સાથે રહેવા જવું, સાથે જમવું, સાથે નાટક જોવા જવું; એ સઘળું આપણે માટે ઉચિત છે કે ?”

રમણીએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“એ હું જાણતો નથી.”

સુશી કહેવા લાગી:—“ના-ના, ઉચિત નથી જ. બકુરાણીનો સ્વભાવ ઘણો સારો અને ભોળો હોવાથી જ તેઓ પોતાના મનમાં સંદેહ લાવતાં નથી; પરંતુ મને તેમ હોવા છતાં તેઓ તમારાં સહધર્મિણી છે. સહધર્મિણી પ્રત્યે પતિનું જે કર્તવ્ય છે તેનું તમારે પાલન કરવું જોઈએ. હવેથી તમે તમારા કર્તવ્યથી વિમુખ થવાય એવું કોઈ પણ કાર્ય કરશો નહિ.”

રમણીએ પૂછ્યું:—“શું ન કરું ?”

“હવે તમારે મ્હારી સાથે વિશેષ હળવું મળવું નહિ. જેટલા દિવસ સૂધી હું આ હોટેલમાં છું તેટલા દિવસ સૂધી તમારે રોજ એક વખત આવવું પડશે; નહિ તો પછી મ્હારી સંભાળ કોણ લે ? હું ચૌધુરી સહજનને ત્યાં જઈ એટલે પછી તમે ઝાઝા આવશો નહિ; પણ—”

રમણીએ ગંભીર ભાવથી બીજી દિશા તરફ મુખ ફેરવી કહ્યું:—

“હીક, એમ જ થશે. કાલથી જ હું આવીશ નહિ. હું તમારા આ-
દેશનું પાલન કરીશ.”

સુશીએ શંકાશીલ ભાવથી રમણીના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:-
“તમે મહારા ઉપર કોધે ભરાયા કે ? હું જે કાંઈ કહું છું તે તમારા
સારા માટે કહું છું એ તમે સમજી શકતા નથી કે ? ” આટલું
બોલતાંમાં તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યાં.

આ વખતે સુશીનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈ રમણીએ
કહ્યું:-“ના-ના, સુશીલા ! એમ નથી. હું તમારી વાત ઉપર
બીજો વિચાર કરું છું. વળી કાલથી હું તમારી પાસે જે કારણથી
આવી શકું તેમ નથી એ કારણની હકીકત કહેવાને જ હું આજે
કવખતે આવ્યો છું. આજે રાતની ગાડીમાં મારે મદ્રાસ જવાનું છે.”

સુશીએ ચમકીને પૂછ્યું:-“મદ્રાસ શા માટે જવાનું છે ? ”

મદ્રાસ જવાનું ખરું કારણ સુશીને કહીને જવાથી તે પોતાના
મનને સ્થિર કરવાનો વખત મેળવી શકશે એમ રમણીએ વિચાર્યું
હતું. સુશીલાનો નેકલેસ મેળવવા જખલપુર જઈ ત્યાં ડાક બંગલામાં
પોલને મુખે જે હકીકત રમણીએ સાંભળી હતી એ સઘળી હકીક-
તનું સુશી પાસે વર્ણન કર્યા પછી તેણે કહ્યું:-“છાટકાના મહેંતી
વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકી નિશ્ચિંત થવાય તેમ નથી. એ હકીકત
ખરી છે કે ખોટી તે જાણવા માટે મારે મદ્રાસ જવાની જરૂર છે.”

પોતાના જીવનની એક મુખ્ય ઘટના સંબંધી આ નવીન હકી-
કત સાંભળી સુશી વિચળિત થઈ હોય એવું તેના મુખભાવ કિંવા
આચરણમાં દેખાયું નહિ. ચુપકીદીથી સઘળી હકીકત સાંભળી
તેણે કહ્યું:-“આટલા માટે જ તમે મદ્રાસ જાઓ છો કે ? જે
કદાચ એને એકને બદલે દશ વિવાહિતા સ્ત્રીઓ હોય તો પણ એ
જાણવાથી મહેને શો લાભ છે ? ” સુશીના છેલ્લા શબ્દો જાણે કે
સહજ ભારથી ઉચ્ચારાયા.

સુશીના મનની આ ગુપ્ત બધા રમણીના મનમાં પણ પ્રવેશી;

છતાં એ ભાવનું દમન કરી તેણે કહ્યું:—“ જો એ હકીકત ખરી હોય તો તમારી સાથે એનું લગ્ન થયું છે તે કાપદા પ્રમાણે લગ્ન ગણી શકાય નહિ. તમારું લગ્ન થયું જ નથી એમ માની શકાય. પછી તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે એ યુવક સાથે લગ્ન કરી શકો.”

પોતાનાં બન્ને વિશાળ નયન રમણીના મુખ ઉપર સ્થાપિત કરી સુશીએ કહ્યું:—“ એ વિવાહ રદ ગણાય તો હું મહારી ઇચ્છા હોય એ યુવક સાથે લગ્ન કરી શકું ખરી કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ અવશ્ય કરી શકો.”

ખુલ્લી બારીમાંથી ગવર્નરના બંગલા તરફ જોઈ સુશીએ કહ્યું:—“ ધારો કે, આ ગવર્નર સાહેબ સાથે લગ્ન કરવાની મહારી ઇચ્છા હોય તો ? ”

રમણીએ મહા મુશ્કિલે હસીને કહ્યું:—“ સાહેબને એક મેમ હોવાથી તમારી ઇચ્છા કેવી રીતે પાર પડી શકે ? ”

સુશી:—ઇચ્છા હોય તેની સાથે લગ્ન ન કરી શકું તો પછી પુષ્કળ દુઃખ વેઠી તથા પૈસા ખર્ચી તમારે મદ્રાસ જવાની શી જરૂર છે ? ”

રમણીએ વિચાર્યું કે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહજ ભાવથી સંભાળ રાખીને આપવાની જરૂર છે. અડધી મિનિટ સુધી ચુપ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ વાહ ! ગવર્નર સાહેબ સિવાય પૃથિવી ઉપર બીજું કોઈ ચોખ્ખું પાત્ર નથી કે ? તમે કલકત્તામાં રહેશો એટલે ઘણા લોકો સાથે તમારો આલાપ પરિચય થશે. પછી જો કોઈની સાથે તમારો પ્રેમ થાય તો તેની સાથે લગ્ન કરવામાં તમને કંઈ હરકત નહીં નહિ. તમારો માર્ગ સ્વચ્છ રહે એજ મહારો ઉદ્દેશ છે.”

સુશી નીચું જોઈ આ વાક્યો સાંભળતી હતી. એક ક્ષણ માટે તેણે રમણીના મુખ તરફ જોયું. પછી પાછું ટેબલ તરફ જોઈ ઘણી ક્ષણ સુધી તેણે કંઈ વિચાર કર્યો. છેવટે ઉઠ્યું જોઈ તેણે કહ્યું:—

“ઉતાવળથી હું ગમે તે એક પુરુષ સાથે લગ્ન કરી નાખું એવી તમારી ઇચ્છા છે કે ?”

“હા.”

“ઓહ્ !” કહી સુશીએ પાછું નીચું જોયું.

રમણીએ કહ્યું:—“જો તમને ગમે એવા એક પુરુષ સાથે લગ્ન કરો તો તેથી તમે સુખી ન થાઓ કે સુશીલા ?”

સુશીએ પાછું ઉંચું જોયું. તેના ગૌરવર્ણ લલાટની રેખાઓ સંકુચિત થઇ હતી. બન્ને ઓછ સહજ કંપતા હતા. ખીજી દિશા તરફ જોઇ તે કહેવા લાગી:—“મહેને વિદાય કરી દો એટલે તમારો છુટકારો થાય કેમ ? હું તમને ભારરૂપ થઈ હોઉં એમ લાગે છે ! હું સઘળું સમજી શકું છું. જો એમ જ છે તો પછી તમે જોલા-શક મદ્રાસ જઈ બાતમી લઇ આવો. પછી લૂકો લંગડો ન હોય અને મહેને કેવળ બે ગ્રાસ અનાજ પૂરું પાડી શકે તેમ હોય એવો કોઇ પુરુષ શોધી કાઢી તેની સાથે મહેને વિદાય કરી દો.”

મદ્રાસ જવાની વાતનો સુશી આવો અર્થ કરશે એ રમણીની કલ્પના બહાર હતું. પોતાના જીવનના પરિવર્તનની તો તેને બરાબર માહિતી હતી; પરંતુ સુશીની પોતાના જેવી શાયનીય સ્થિતિ નહિ થઇ હોય એવી તેને આશા હતી. આવી ધારણાને વશ થઇને જ ગઇ કાલે તેણે મદ્રાસ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ સુશી સાથેની આજની વાતચિતથી તેના અંતરમાં શંકા ઉપજી. તે વિચારવા લાગ્યો:—“આ કેવો પ્રકાર ! બન્ને જણાં આટલે સૂધી આવી પહોંચ્યાં છીએ ? હવે, પાછાં ફરવાની જરૂર છે; નહિ તો પછી બન્નેને હુબવું પડશે. ના—ના, હવે એક પણ પગલું અગ્રેસર થવું ઉચિત નથી.”

સુશી સૌંદર્યને અઢેલી બન્ને હાથ હૃદય ઉપર રાખી ગવર્નર સાહેબના બાગનાં વૃક્ષો તરફ જોઈ રહી હતી. તેનાં બન્ને નયન સંજળ અને ઉજ્જવળ બની મયાં હતાં. રમણીએ પૂછ્યું:—“સુશીલા ! શું વિચાર કરો છો ?”

સુશીલાએ નજર ફેરવ્યા સિવાય કહ્યું:—“ કાંઈ વિચારતી નથી. ”

“ મહારા મદ્રાસ જવા માટે તમારો શો મત છે ? ”

“ મહારો વળી મત કેવો ! ”

“ ના સુશીલા ! તમારો મત લેવાની જરૂર છે. તમે ઉમ્મરે મહારાથી નહાનાં છો એ ખરું; પરંતુ આજે થોડા વખત પહેલાં તમે મહેને જે હકીકત કહી છે તે સાંભળી હું તમારી બુદ્ધિશક્તિનો અને કર્તવ્યજ્ઞાનનો પરિચય મેળવી શક્યો છું. તમારાં એ વચનો અમૂલ્ય છે. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ મહેં તમને શાં અમૂલ્ય વચનો કહ્યાં છે ? ” આ વખતે સુશીએ રમણી તરફ પોતાની નજર ફેરવી હતી.

તમે એમ કહ્યું હતું ને કે, સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરતાં આપણે હદ ઉપરાંત હળીએ મળીએ એ સારું નથી. તમે બરાબર કહ્યું છે. ”

સુશીએ સૌરા સાથે મસ્તક અઢેલી કહ્યું:—“ એ વચન તમને ઘણાં ગમ્યાં છે કેમ ? ”

આ વખતે આયાએ આવી કહ્યું:—“ હજુરની મ્હા અહીં લઇ આવું કે ? ”

સુશીએ રમણીને પૂછ્યું:—“ હમણાં મ્હા પીશો કે ? ”

આજે બન્ને જણાંનાં હુમાતાં હૃદયમાંથી પુષ્કળ હુમાડો નીકળેલો હોવાથી રમણીનો શ્વાસ રુંધાઇ જવા આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું: “ બલે આવે. ”

મ્હા પીતાં પીતાં જણે કે તદ્દન નિર્લિપ્ત બાવથી સુશીએ પૂછ્યું:—“ ત્યારે આજે જ મદ્રાસ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે કે ? ”

“ હા, એક રીતે નિશ્ચય તો કર્યો જ છે. ટિકીટ ખરીદી બર્થ પણ રિઝર્વ કરાવી છે. પહેલાં જો કે હું અહીં આવ્યો હતો પણ તમે બહાર ગયેલાં હોઇ બે વાગ્યે પાછાં આવવાનાં છો એવી ખબર મળી એટલે રેલ્વેસ્ટાન્ડિસે જઇ ટિકીટ ખરીદી બર્થનો બંદોબસ્ત કરી આવ્યો. ”

“ મદ્રાસથી ક્યારે પાછા આવશે ? ”

“ એક અઠવાડીઆમાં. ”

“ ટ્રેઇન કેટલા વાગ્યે ઉપડે છે ? ”

સુશીના હાથમાંથી રહતો ખાલો લઇ રમણીએ કહ્યું:—“ રાત્રે દશ વાગ્યે. તમે સ્ટેશને આવશે કે સુશીલા ? ”

“ મહારું શું કામ છે ? ”

“ મહેને ટ્રેઇનમાં બેસાડવા નહિ આવો ? જો કહેતાં હો તો જતી વખતે તમને હું અત્રેથી મહારી સાથે લેતો જાઉં. ”

સુશીએ ગંભીરભાવથી કહ્યું:—“ એમ કરવાથી તમારા કર્તવ્ય-ને બાધ નહિ આવેને ? ”

રમણીએ હસવાનો પ્રયત્ન કરી કહ્યું:—“ બાધ આવવાનો હશે તો આવશે. એ હું જોઇશ. હવે તમારી શિક્ષકતા બાબૂએ રાખો. ”

રહા પી રમણીએ ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું:—“ ચાર વાગ્યા છે. હજી ઘેર જઇ પ્રવાસની તૈયારી કરવાની છે. રાત્રે નવ વાગ્યે હું આવીશ. મહારી ગાડી સ્ટેશને રોકાશે. ટ્રેઇન ઉપડ્યા પછી ગાડી તમને અહીં પાછાં પહોંચાડી ઘેર જશે. લ્યો, રજા લઉં છું. ” આમ કહી રમણીએ પોતાનો હાથ લ'ખાવ્યો.

સુશીએ ઉભી થઈ નીચું જોઇ રહી રમણીના હસ્તને સ્પર્શ કર્યો. રમણીએ કહ્યું:—“ આજે તમારો હાથ ઠંડો કેમ જણાય છે ? ”

સુશીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ કોઇ કોઇ દિવસે એમ થાય છે. ”

રમણીએ સુશીના મુખ તરફ જોયું તો તેનું સ્વચ્છ ગૌરવર્ણ મુખ, બન્ને ગાલ અને બન્ને કાન લાલચોળ બની ગયાં હતાં. રમણી સમજી ગયો કે, એ આજના પ્રસંગની ચર્ચાનું પરિણામ હતું.

મોટરમાં બેસી ઘેર જતાં જતાં બન્ને હાથમાં મુખ ઢાંકી રમણી વિચારવા લાગ્યો:—“ સુશીના હૃદયને દુઃખી કરી આજે મહેં ધણી નિષ્કુરતા દર્શાવી છે; પરંતુ તેની અને મહારી મુક્તિનો કેવળ એ એક જ ઉપાય છે. ”

પ્રકરણ ૧૩ મુ'

મહેાં ઉધડયુ'

ઊગ્યે ઇદુ તમ વિરમતાં રાત્રિ જેવી ઊંઝસે,
રેણે ધૂણી લપટ મટતાં જ્વાળા જેવી પ્રકાશે;
જેવી તૂટ્યા તટનીં શમતાં મિટીં ગંગા વિરાજે,
તેવી મૂર્છા સખળ વળતાં, સુંદરી દિવ્ય રાજે!

-કે. હ. ધ્રુવ.

રાત્રે પોણા નવ વાગ્યે રમણીની મોટર તેના બંગલાની બહાર નીકળી પડી. એક ઘોડાગાડીમાં પ્રવાસનો સઘળો સરસામાન ભરી લક્ષમણ હાવરાના સ્ટેશન તરફ અગાઉથી રવાના થયો હતો.

ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાંથી પરત આવ્યા પછી રમણીની બકુરાણી સાથે એકાન્તમાં વિશેષ સમય માટે મુલાકાત થઇ નહોતી. રમણીના અંતરમાં વિપ્લવની જે ક્રિયા ચાલતી હતી તે તેનું મુખ જોઇને જ બકુરાણી સમજી ગઈ હતી. વિદાય થતાં પૂર્વે રમણી જ્યારે ધડી-આળ વગેરે લેવા શ્યનગૃહમાં ગયો હતો ત્યારે બકુરાણી તેની પાસે આવી ઉભી રહી હતી. રમણીએ તેને પૂછ્યું હતું:-“ ત્યારે કાંઇ કહેવું છે ? ”

બકુરાણીએ કમરમાંથી નમી પતિને પ્રણામ કરી મૃદુસ્વરે કહ્યું હતું:-“ મહેને આશીર્વાદ આપો. ” રમણીએ સ્મિત હાસ્ય કરી, એ આંગળીઓથી સ્ત્રીના ગણ્ડસ્થળને સ્પર્શ કરી તેને આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે, “ તું હમ્મેશાં પતિપ્રેમમયી થઇ રહે. ”

મોટરમાં જતાં રમણી રસ્તે વિચારવા લાગ્યો:-“ જો મહે સુશીને સ્ટેશને લઇ જવાની વાત ન કાઢી હોત તો સારું થાત. તેણે શ્લેષ કરીને જ એમ કહ્યું હતું કે, ‘ તથા તમારા કર્તવ્યને તો બાધ નહિ આવેને ? ’ એનું એ વાક્ય સાંભળી તથા એનું વિષય

મુખ જોઇ મહારામાં એ વખતે થોડી દુર્બળતા આવી હતી. મહારુ' મન આટલું બધું દુર્બળ છે ! અરેરે ! મહે' અવિચારી કામ કર્યું છે. હું દુઃખ ભોગવું છું તે મહારા કર્મની શિક્ષા છે. પણ એ બીચારીનો તો કાંઈ દોષ નથી. એના દુઃખનું કારણ કેવળ મહારી દુર્બળતા છે. શા માટે મહે' એને આવા દુઃખમાં નાખી ? મહારા જોવા પાપાણુ પૃથ્વીમાં બીજો નહિ હોય. ”

મોટર એસ્કેનેડ રોડ ઉપર જઇ પહોંચી. કમે વાંક વળી તે હોટેલ નજીક ઉપસ્થિત થઇ. રમણીએ મોટરમાંથી ઉતરી હોટેલમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે તેનાં પગલાંમાં ઉત્સાહનું બળ નહોતું. દાદર ચઢતાં જાણે કે તેને કષ્ટ થતું હતું. ચંચળ ચિત્તે પ્રથમ તે સુશીના જીના શ્વયનગૃહ તરફ જતો હતો. અર્ધ રસ્તો ગયા પછી સ્થાન બદલ્યાની વાત યાદ આવી એટલે તે પાછો નવીન સ્થળે જવા લાગ્યો.

બેઠકખાનામાં બત્તી બળતી હતી. મુક્તાદાર ઉપર પદોં નાખેલો હતો. આયા બહાર બેઠી હતી. રમણીએ પૂછ્યું:—“ મિસસાહેબ ક્યાં છે ? ”

આયાએ કહ્યું:—“ અંદર છે; પધારો. ”

અંદર પ્રવેશ કરી રમણીએ જોયું કે, બપોરે જે સૌંદર્ય ઉપર સુશી બેઠી હતી તેજ સૌંદર્ય ઉપર હમણાં તે બેઠી હતી. પગના અવાજથી ચમકીને દાર તરફ જોઇ તેણે કહ્યું:—“ પધારો. ”

રમણીએ સૌંદર્ય પાસે ઉભા રહી પૂછ્યું:—“ તમે જમી આવ્યાં કે ? ”

સુશીએ માથું હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

રમણીએ કહ્યું:—“ હજી જમ્યાં નથી ? ડિનર તો અત્યાર સુધીમાં ખલાસ થઇ જવા આવ્યું હશે ! વિશેષ વખત નથી—તમારું ખાણું અહીં મંગાવું કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ હમણાં ખાવું નથી. ”

“ ત્યારે ક્યારે ખાશો ? ”

“ તમને દ્રેષનમાં મૂકી આવ્યા પછી. ”

રમણીએ સૌંદર ઉપર બેસી કહ્યું:—“તમે પાછાં ફરશો ત્યારે રાત ઘણી વીતી હશે. કદાચ શરીર બગડશે તો?”

સુશી મસ્તક હલાવી કહ્યું:—“મ્હારું શરીર નહિ બગડે. મધ્યરે મ્હને પતથરોથી ઘડી છે.”

સુશીનો મુખ ભાવ જોઈ તથા આ શબ્દો સાંભળી રમણીના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ થવા લાગ્યું. જાણે કે તેનો કંઈ રૂંધાઈ જવા આવ્યો. માત્ર ઉપર હાથ મૂકી તે ચુપ બેસી રહ્યો.

થોડા સમય પછી વાત કરવાની શક્તિ આવી એટલે તેણે કહ્યું:—“રહાંજે ફરવા ગયાં હતાં કે?”

“ના.”

“થોડો વખત ફરવા કેમ ન ગયાં? તાજી હવામાં ફરવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે. હું ગયો ત્યારનાં અહીં જ બેસી રહ્યાં છો કે?”

આ પ્રશ્નનો સુશીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રમણી વિચારવા લાગ્યો:—“મ્હેં હમણાં મદ્રાસ જવાનું કારણ એને કહ્યું એ સારું કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. એ કારણની કથા સાંભળી તે આમ ભાંગી પડશે એવી કોને ખબર હતી? હવે કરવું શું? આવી સ્થિતિમાં એને એકલી મૂકી હું કેવી રીતે જાઉં? ખીજ તરફથી ગયા સિવાય છુટકો નથી. જો જવાનું મુસ્તવી રાખું તો પછી ઉદ્ધાર નથી—બન્નેને હુબવું જ પડે.”

આ વખતે સુશીએ એકાએક પૂછ્યું:—“આવતી વખતે બકુ-રાણીએ શું કહ્યું?”

રમણીએ ચમકી ઉઠી કહ્યું:—“કોણે—બકુરાણીએ? એણે કાંઈ કહ્યું નથી.”

બકુરાણીએ આશીર્વાદની યાચના કરી હતી એ વાત તત્કાળ રમણીના સ્મરણમાં આવી. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ના—ના,

હુખું નજ જોઇએ-મુક્તિ મેળવવી જ જોઇએ. માયાબંધનમાંથી છુટવું જ જોઇએ.”

કેટલીક ક્ષણ પછી રમણીએ પુનઃ સુશીની ચિંતામયી મૂર્તિ તરફ જોયું. આ વખતે તેને એમ લાગ્યું કે, “આજે કદાચ મદ્રાસ ન જઈ અને બે દિવસ પછી જઈ તો શી હરકત છે? જે સ્થિતિમાં મૂકાયો છું એ સ્થિતિમાં એક બે દિવસની અંદર શો ફેર પડી જવાનો છે!” સુશીની નજીક બેસી સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે તેણે કહ્યું:- “હું મદ્રાસ ન જઈ એવી તમારી ઇચ્છા છે? જો ના કહો તો ના જઈ.”

સુશી પોતાની અર્હશાયિતાવસ્થામાંથી બેઠી થઈ રમણી તરફ જોઈ કંપતા કંઠે બોલી:- “હું કહીશ તેથી તમે નહિ જાઓ? હું તમારી કોણ છું રમણીમોહન?” આમ કહી તે પાછી સોફા ઉપર ઢળી પડી. તેનું માથું આમતેમ ડોલવા લાગ્યું. તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રની જળધારા વર્ષવા લાગી.

એ ક્ષણે જ રમણીએ સુશીલાનો હાથ પકડી અસ્વાભાવિક કંઠસ્વરે કહ્યું:- “તમે મહારાં કોણ છો એમ તમે પૂછો છો કે? તમે મહારાં-” આમ કહી રમણીએ તેને ખેંચી લઈ માઠ આલિંગન કર્યું. દીવાનાની માફક ગ્લાનશૂન્ય થઈને સુશીના મુખ ઉપર ઉપરાઉપરી ચુંબનો કરી તેણે કહ્યું:- “તમે મહારા સ્નેહની સામગ્રી અને પ્રેમની પ્રસાદી છો.”

સુશીએ રમણીના આલિંગનપાશમાંથી છુટવાનો બિહુલ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. મ્હોં ઉંચું કરી મૃદુ સ્વરે તેણે કહ્યું:- “ન્યારે હું તમારા સ્નેહની સામગ્રી છું ત્યારે તમે મ્હને ખીજના હાથમાં સોંપવાનું કેમ કહેતા હતા?” આમ કહી તેણે રમણીના ખભા ઉપર માથું રાખ્યું. તેનું શરીર શિથિલ થઈ જતું હતું.

રમણીએ કહ્યું:- “હવે એવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો સુશીલા?” આમ કહી પોતાના ખભા ઉપરથી તેનું મુખ ઉઘાડી તેને પકડી

રાખવાનો રમણીએ પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતે સુશીનું માથું રમણીના હાથમાં સ્થિર નહિ રહેતાં ઢળી જતું હતું!

રમણીએ બયબીત બની કહ્યું:—“ સુશીલા—સુશીલા—”

કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

રમણી સમજી શક્યો કે, સુશીને મુઝાં આવી હતી. તેણે મ્હોટેથી ખૂમ મારી:—“ આયા.”

“ સાહેબ.” કહી આયા અંદર આવી ઉભી રહી. રમણીએ ખીસ્સામાંથી કાગળ પેન્સિલ બહાર કાઢી ઝડપથી લખ્યું કે,
“ Room 51 Lady fainted away Doctor quick.”
(૫૧ નંબરની રૂમમાં એક રમણીને મુઝાં આવી છે. જલ્દી ડૉક્ટર જોઈએ.) કાગળ આયાના હાથમાં આપી તેણે કહ્યું:—“ મેનેજર સાહેબને આપી આવ. જલ્દી.”

સુશીને સૌરા ઉપર સૂવાડી દઈ રમણીએ શયનગૃહમાં જઈ પાણી શોધી કાઢ્યું. કાચની સુરાહીમાં પાણી હતું. પાણી લઈઆવી તે સુશીની આંખો અને મ્હેં ઉપર ઊંટવા લાગ્યો.

એક મિનિટ પછી બહારથી પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. આયાની સાથે હૃદયપુષ્ટ શરીરવાળી એક આંગલ મહિલાએ ઔષધની બેગસહિત પ્રવેશ કરી કહ્યું:—“ આપ એમના પતિ છો કે ? ”

“ ના.”

એ આંગલમહિલાએ કહ્યું:—“ હું એક નર્સ છું. આપ બહાર જઈને બેસો.” પછી તેણે આયાને કહ્યું:—“ જલ્દી પોષાક ઉતાર.”

રમણી બહાર જઈ ઉભો રહ્યો. પાંચ મિનિટ પછી સુશીની મુઝાંનો ભંગ થયો છે એમ અવાજથી તે જાણી શક્યો. ક્રમે સુશીનો ક્ષીણ કંઠસ્વર પણ તે સાંભળી શક્યો. થોડા સમય પછી સુશીને તેના બિછાનામાં લઈ જવામાં આવે છે એમ તે જાણી શક્યો.

છેવટે આંગલમહિલાએ બહાર આવી કહ્યું:—“ આપ અંદર જાઓ. એ આપને શોધે છે. એમને ઘણી શાન્તિમાં રાખજો. બિલ્કુલ ઉત્તેજિત થવા દેશો નહિ.”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ બય જેવું નથીને ? ”

મેમસાહેબે કહ્યું:—“ ના, હું જઈને એક કપ ખીર દી મોકલી આપું છું. ગરમ ગરમ પીવડાવી દેજો. ” આટલું કહી તે ઝડપથી ચાલી ગઈ.

રમણીએ સુશીના સ્થાનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. બિંછાના પાસે ઉભા રહી તેણે પૂછ્યું:—“ સુશીલા ! કેમ છે ? ”

“ હવે સારું છે. તમે મહારી પાસે બેસો. આપા ! ખુરસી લાવ. ”

રમણી ખુરસી ઉપર બેસી સુશીના બીજાં બેઠાં ગયેલા કેશગુચ્છ યથાસ્થિત કરવા લાગ્યો.

પાંચ મિનિટ પછી ખીર દી આવી. તેની ગંધ લેતાં રમણી જાણી શક્યો કે, એમાં ઝેરનીતું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ખીર દી પીધા પછી સુશી સહજ સ્વસ્થ થઈ. તે જલ્દી નિદ્રાધીન થઈ ગઈ.

રમણીએ એ વખતે ઘડીઆળમાં જોયું તો સાડા દશ વાગ્યા હતા. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ કાલે બરાબર આ વખતે જ બકુરાણીને મુઝાં આવી હતી. ત્યાર પછી બરાબર ચોવીસ કલાકે સુશીલાને મુઝાં આવી છે. વાહ ! હું કેવો ભાગ્યવાન પુરુષ છું ! ”

થોડા સમય પછી આપાએ આવી કહ્યું:—“ હજુરના બંગલાનો નોકર આવ્યો છે. ”

રમણીએ ખહાર જઈ જોયું તો લક્ષ્મણ ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો. તેણે સલામ કરી કહ્યું:—“ હજુર ! ટ્રેન ચાલી ગઈ છે. હવે મહને શો હુકમ છે ? ”

રમણીએ પૂછ્યું:—“ સરસામાન ક્યાં રાખ્યો છે ? ”

“ રસ્તે ઘોડાગાડીમાં. હાટેલના દારવાનને ત્યાં ઉભો રાખી હું આપની પાસે આવ્યો છું. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ તું ધેર જા. ”

“ મેમસાહેબની તબિયત કેમ છે હજુર ? ”

“ સારી છે. હમણાં ઊંઘે છે. તું ઘેર જા.” આમ કહી અવાજ ક્યાં વગર અંદર પ્રવેશ કરી રમણી નિદ્રાધીન થઇ ગયેલી સુશીનીની શય્યા પાસે બેઠા.

પ્રકરણ ૧૪ મું

પ્રથમ પ્રેમપત્ર

સંચેલો મધુએ પરાગ ફૂલનો શ્વે વાસ સારું ભલે.
કાં હસ્તાક્ષર બહાલના પણુ અરે બહાલીતણુ તું હરે ?
જીવે પ્રેમી વિનોદનાં કંઈ કંઈ આવાં જ વાનાં વડે.
શું તે વાતથી અંજનાની રતિનો રાગી અનુષ્ઠે તું એ ?
કે. હ. ધ્રુવ.

નિદ્રાનો ભંગ થયા પછી સુશીલાએ આંખો ઉઘાડી જોયું તો ઝોરડામાં વિજળીની બત્તી સળગતી હતી. ઉપર પંખો ફરતો હતો. સુશીને થોડી ઠંડી જણાવા લાગી. પહેલાં થોડા સમય સૂધી તો કોઇ પણ વાત તેને યાદ આવી નહિ. દરરોજ રાત્રે તે બત્તી ખુઝાવીને સૂઈ રહેતી હતી. તેણે વિચાર્યું કે, આજે સૂઈ જતાં પહેલાં બત્તી ખુઝાવવી તે ભૂલી ગઇ છે. ઉશ્ચિક્ષા ઉપરથી માથું ઉંચું કરી તેણે આમતેમ જોયું તો આ શયનગૃહ તેને જૂઠું જ જણાયું. પહેલાં તે જે શયનગૃહમાં સૂતી હતી તે આ નહોતું. સુશીને આશ્ચર્ય લાગ્યું. આયાને ટેબલ ઉપર શેતરંજી પાથરી સૂઈ રહેલી તેણે જોઈ. હવે પૂર્વવાતનું ધીમે ધીમે તેને સ્મરણ થવા લાગ્યું. રમણીનો મદ્રાસ જવાનો પ્રસ્તાવ, જતાં પહેલાં અત્રે તેનું આવવું, બન્નેએ સોફા ઉપર બેસી વાતચિત કરવી, મનના દુઃખથી આત્મસંયમ ગૂમાવી પોતે રડી પડવું, પછી આ સઘળી હકીકત તેને યાદ આવી.

સુશીનું મુખ અને કાન લાલ થઇ ગયાં. સૂઈ રહેલી આયા તરફ જોઈ રહી તે વિચારવા લાગી:—“ એ વખતે આયા ક્યાં

હતી ? તેણે કાંઈ જોયું હશે કે ? અરેરે ! કેવી શર્મ ભરેલી વાત.” આમ છતાં સુશી આ વખતે પોતાના અંતરમાં એક પ્રકારનો અભૂત-પૂર્વ આનંદ અનુભવતી હતી.

એ ત્રણ મિનિટ પછી બિછાનામાં બેઠી થઈ સુશીએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ આયા.”

આયા ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી હતી. સુશીના ક્ષીણ સ્વરથી તેની નિદ્રાનો ભંગ થયો નહિ. પંખો બંધ કરવાના વિચારથી સુશી બિ-છાનામાંથી નીચે ઉતરી. તેનો દેહ ઘણો દુર્બળ બની ગયો હતો. બરાબર ઉભી રહવા શકવા જેટલી શક્તિ પણ તેના પગમાં નહોતી. થોડે દૂર ટેબલ ઉપર તેણે એક ટ્રે જોઈ. તેમાં ખાદ્ય પદાર્થ ઢાંકેલા હતા. તેની પાસે એક સ્ટવ હતો. પંખાનો સ્વીચ બંધ કરવા જતાં પાસેના આયનાવાળા ટેબલ ઉપર ગડી વાળી મૂકેલો એક પત્ર સુશીની નજરે પડ્યો. કામળ ઉઘાડી જોયો તો રમણીના હસ્તાક્ષર જોવામાં આવ્યા. સુશી જ્યાં હતી ત્યાં જ ઉભી રહી પત્ર વાંચવા લાગી. એમાં લખ્યું હતું કે:—

“ બહાલાં સુશીલા !

હમણાં રાતના બાર વાગ્યા છે. તમે ઊંઘો છો. હવે વિશેષ સમય સુધી અત્રે રોકાવું ઉચિત નથી એમ વિચારી હું રજા લઉં છું તમારે માટે ખાવાનું મંગાવી રાખ્યું છે, જ્યારે તમે જાગ્રત થાઓ ત્યારે ઉઠીને ખાઈ લેજો. એક પ્યાલો શેરવો, એક પ્લેટ કોફી ચિકન અને એક કસ્ટર્ડ પુડિંગ રખાવેલાં છે. સ્ટવ સળગાવી શેરવો ગરમ કરી આપવાનું હું તમારી આયાને કહી જાઉં છું. નિદ્રાનો જ્યારે ભંગ થાય ત્યારે શેરવો જરૂર પી લેજો; બીજી ખાદ્ય વસ્તુઓમાંથી કુધા પ્રમાણે ખાજો. હવે હું જાઉં છું. કાલે નવ વાગ્યે હું તમને મળવા આવીશ.

તમારા ઉપર આ મહારો પ્રથમ પ્રેમપત્ર છે. આ પત્ર ‘વસ્તુ-તાંત્રિક’ બની ગયો છે, કેમ ? અડધા કલાક પૂર્વે ખાણીની વસ્તુ-

ઓ લઈ આવવા માણસ મોકલી જ્યારે હું તમારી પાસે આવીને બેઠો ત્યારે તમારા અધર ઉપર મૃદુહાસ્ય ફરકતું હતું. પ્રિય સુશીલા ! નિદ્રાવસ્થામાં તમે કેવું સ્વપ્ન જોતાં હતાં ? એ સ્વપ્નની હકીકત યાદ રાખજો. કાલે સહવારે આવી એ હકીકત હું તમને પૂછી જોઈશ. દ્યો, હવે વિદાય થાઉં છું.

લિ૦ તમારો

રમણીમોહન

પત્ર હાથમાં લઈ સુશીલા પાછી જિજ્ઞાસા ઉપર બેસીને હાંસવા લાગી. તેણે વિચાર્યું, “ બે ડગલાં ચાલવામાં આજે આટલો બધો થાક કેમ જણાય છે ? મહને આ શું થઈ ગયું છે ? વળી મહને આટલી બધી જાંઘ પણ ક્યાંથી આવી ચઢી ? ગઈ રાત્રે નાટકમાંથી આવ્યા પછી બરાબર જાંઘ આવી નહોતી. આજે દિવસે પણ હું જાંઘ લઈ શકી નથી. આખા શહેરની જાંઘ જાણે કે મહારે માટે જ જમા થઈ રહેલી હતી ! તેમણે અહીંથી જતાં પહેલાં મહને જગાડી કેમ નહિ ? ” પાછી તે એ પત્ર વાંચવા લાગી. કારણ શું વાંચ્યું છે એ તેને યાદ નહોતું. તેનું મસ્તક ધણું દુર્બળ બની ગયું હતું. તેણે એ પત્ર પાછો ફરી વાંચવા માંડ્યો. સુશીલાના લલાટ ઉપર પસીનાનાં ત્રિંદુઓ તરી આવ્યાં. પપો બંધ કરેલો હોવાથી તેને પસીના થઈ આવ્યો હશે !

એવામાં ‘ દૂર જ મચ્છર. ’ કહી શેતરંજી ઉપર સ્પર્શ રહેલી આયાએ પોતાના ગાલ ઉપર જોરથી એક થપ્પડ લગાવી દીધી તથા બીજી જ ક્ષણે તે ‘ અરેરે ! બહુ વાગ્યું ! ’ બોલતી બેઠી થઈ. પોતાના ગાલ ઉપર સ્નેહથી હાથ પસવારતાં તેણે કહ્યું:—“ મેમસાહેબ ! ક્યારે જાઓ ? ”

“ થોડો જ વખત થયો. ”

“ હમણાં કેમ છે ? ”

“ કેમ, મહને શું થયું હતું ? ”

“આપની તબિયત ધણી બગડી ગઈ હતી તે આપ નથી જાણતાં? આપ તો બેહોશ થઈ ગયાં હતાં.”

“બેહોશ થઈ ગઈ હતી? ક્યારે?” આમ કહી સુશી કાંઈ વિચાર કરવા લાગી. સૌરા ઉપર બેસી તેણે રમણીના ખભા ઉપર જ્યારે મસ્તક મૂક્યું ત્યારે પોતાને ચક્કર આવતાં હતાં એ વાત એને યાદ આવી.

આયાએ સંકેતને વશ થઈ, ખીજ દિશા તરફ મ્હોં ફેરવી મૃદુ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“મદ્રાસ જવા માટે સંધ્યાકાળ પછી સાહેબ અહીં આવ્યા હતાને? તેમના આવ્યા પછી આપ રડવા લાગ્યાં—”

સુશીએ વચ્ચે જ પૂછ્યું:—“એ વખતે તું ક્યાં હતી?”

આયાએ અમ્લાન મુખે ઉત્તરમાં કહ્યું:—“હું ખારણું બહાર હજમમાં બેસી રહી હતી. વચ્ચે વચ્ચે પદોં ઉચો કરી અંદર જોતી હતી! સાહેબે જ્યારે આપને ચુંબનો કર્યો ત્યારે આપ બેહોશ બની ગયાં. આપને યાદ નથી કે?”

સુશી એકાગ્રદષ્ટિથી આયાના મુખ તરફ જોઈ રહી. આયાનું કથન પૂર્ણ થયું એટલે તેણે કહ્યું:—“પછી શું થયું?”

“ત્યાર પછી સાહેબે મ્હને બોલાવી જલ્દીથી મેનેજર સાહેબ પાસે બબર મોકલાવી. લેડી ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યાં. પછી આપને પલંગ ઉપર લાવવામાં આવ્યાં. ઘણો પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ આપની બેહોશી દૂર થઈ.”

સુશીને એમ લાગ્યું કે, ઊંઘમાંથી વચ્ચે એક વખત જાગી ઉઠી તેણે એક અજાણી સ્ત્રીને જોઈ હતી. આયા કહેવા લાગી:—“સાહેબ બહાર ઉભા રહ્યા હતા. આપે તેમને આપની પાસે બોલાવી મંગાવ્યા. સાહેબને કાંઈ કહી લેડી ડૉક્ટર ચાલ્યાં ગયાં. સાહેબે આપને શેરવો પીવડાવ્યો. ત્યાર પછી આપ ઊંઘી ગયાં. હવે બધું યાદ આવે છે કે હજીર?”

“પછી શું થયું?”

“સાહેબ ચાલ્યા ગયા. આપને માટે તેઓ એક પત્ર લખી રાખી

મયા છે. ” આમ કહી આયા ઉઠીને આયનાવાળા ટેબલ પાસે ગઈ.

સુશીએ કહ્યું:—“ એ પત્ર મ્હને મળ્યો છે. ”

“ આપનું ખાણું ઢાંકી રાખ્યું છે. શેરવો ગરમ કરી આપું કે ? ”

“ કરી આપ. ”

આયા સ્ટવ સળગાવી શેરવો ગરમ કરવા લાગી. સુશીલા પાછી રમણીમોહનનો પત્ર વાંચવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે પત્ર વાંચવાનું કામ બંધ રાખી દિવાલ તરફ જોઈને રાત્રે બનેલા બનાવ સંબંધી તે વિચારો કરવા લાગી. એક વાત તેને યાદ આવતી હતી તો બીજી વાત ભૂલી જતી હતી—ઘટનાસૂત્ર જાણે કે છિન્ન ભિન્ન થયું હતું. તેણે પોતાના મન સાથે કહ્યું:—“ હજી મ્હારી આંખોમાંથી જીંધ બરાબર ઉડી નથી. તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘ તમે મ્હારા સ્નેહની સામગ્રી અને પ્રેમની પ્રસાદી છો. ’ બીજું શું બન્યું હતું તેનું સ્મરણ હું કરી શકતી નથી. અહાહા !

જેવી અભણપણમાં મનથી માનો મુજને,

પ્રેમી પ્રીતમ પ્રતિ જો તેવી હોઈ કદોને,

તો શું સુરતરુવરની કૂંપળ કેરા શયને,

નંદનવનના વા એ હોયે હુતાશ તનને ? ”*

સુશીનું મસ્તક ઝમ ઝમ કરવા લાગ્યું.

બિજાનામાં બેસી ગરમ શેરવો પીધા પછી સુશીને કાંઈક આ-રામ જણાયો. આયાના આગ્રહને લીધે પુડિંગનો કેટલોક ભાગ પણ તેણે ખાધો. બીજું કાંઈ તેણે ખાધું નહિ.

ખાધ રહ્યા પછી તેનાં નેત્રોમાં પાછી જીંધ બરાબર આવી. પ્લેટો લઈ જતાં આયાએ કહ્યું:—“ હજી ઘણી રાત છે. આપ સૂઈ રહો. સાહેબ તો સ્હવારે નવ વાગ્યે આવવાનું કહી મયા છે. પંખો ચાલુ કરું કે ? મજ્જરો પુષ્કળ છે. ”

“ બહે ચાલુ કર. ” કહી સુશી બિજાનામાં સૂઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું

વિયોગની વેદના

લાગી રહ; ધુનોં જાગી રાગનોં; બનોં કામ વામથી વિધુરી
મધુરી બદ્ધ મધુપની ઝાંખી ઝાંખી ઝૂરે જમરી.

—પ્રિયદર્શના

ખીજે દિવસે રહવારે સુશી જાગી એટલે બિછાનામાં બેઠી થઇ
આયાને બોલાવી તેણે વખત પૂછ્યો. આયાએ કહ્યું:—“ મેમસાહેબ !
લગભગ આઠ વાગ્યા છે. આપને માટે મ્હોં ધોવાને ગરમ પાણી
મંગાવી રાખ્યું છે. ઉઠો, સાહેબ નવ વાગ્યે આવવાનું કહી ગયા છે.”

સુશીએ કહ્યું:—“ આઠ વાગ્યા છે ! હું સ્નાન કરવા છત્તું છું.
પાણી આપવા કહે.”

“ જોવો હુકમ હજુર. ” આમ કહી આયા ચાલી ગઇ. સુશી
બિછાનામાં જ બેસી રહી વિચારવા લાગી:—“ વખત ઘણો થઇ ગયો
છે. હવે હું સ્નાન કરી આરે પરવારીશ ? આટલા દિવસોમાં કાંઈ
પણ દિવસે સ્નાન કર્યા પહેલાં હું તેમની નજરે પડી નથી ! આજ
સૂઝી જે કંઈ નથી તે હું આજે કરું ? ના-ના, એ અસંભવ છે.
આટલું મોઢું ઉઠવું એ સારું નહિ. આજે ઘણી ઉતાવળથી સ્નાન
કરી લેવું પડશે.”

લગભગ પાંચ મિનિટ પછી આયાએ કહ્યું:—“ સ્નાન કરવા
માટે પાણી તૈયાર છે. વળી સાહેબનો નોકર એક પત્ર લઇ આવ્યો
છે. તે ઉત્તર માગે છે.”

સુશીએ પત્ર લઇ કંપતા હાથે બોલીને વાંચ્યો:—

“ પ્રાણેશ્વરી સુશીલા !

આજે નવ વાગ્યે તમારી પાસે હું આવવાનો હતો; પરંતુ
અત્યારે આવી શકાય તેમ નથી. ઘરમાં ઘણી મડબડ છે. સ્થાંજે હું
જરૂર તમારી પાસે આવીશ.

કાલે આખી રાત તમારી તબિયત કેવી હતી તથા અત્યારે કેમ છે તે મહેને લખી જણાવજો. તમારી સારી તબિયતના સમાન ચાર નહિ મળે ત્યાં સુધી મહારી ચિંતા દૂર થશે નહિ.

રહાંજે આવી સઘળી વાત કરીશ.

તમારો રમણીમોહન."

સુશીએ કહ્યું:-“ હમણાં સ્નાન કરવાનું પાણી કાઢવાની ના કહે. કાગળ કલમ લાવ. હું ઉત્તર લખી નાખું. ”

આયાએ પૂછ્યું:-“ સાહેબ હમણાં નહિ આવે કે હજુર ? ”

“ ના, એમને ઘેર કામ છે - રહાંજે આવશે. ”

કાગળ કલમ લઈ સુશીએ પત્ર લખ્યો:-

“ પ્રિયતમ સુશીલામોહન !

રમણીમોહન નામની સાર્થકતા સુશીલાનું મન હરી લીધાથી થઈ છે અને તેથી જ આજે સુશીલામોહન સંબોધનનો ઉપયોગ કરું છું. કાલે રાત્રે મહારી તબિયત સારી હતી; અત્યારે પણ સારી છે. તમે મહારે માટે બિલ્કુલ ચિંતા કરશો નહિ.

તમારો પત્ર વાંચી ઘેર શી ગરબડ થઈ છે એ હું સમજી શકતી નથી. જ્યાં સુધી તમે અત્રે આવી સઘળી હકીકત મહેને નહિ કહો ત્યાં સુધી મહારા મનની અસ્વસ્થા દૂર થશે નહિ. બહાલા ! બહેલા આવજો. હું તમારી રાહ જોતી બેઠી છું.

તમારી સુશીલા. ”

પત્ર કવરમાં બંધ કરી, ઠેકાણું લખી આયાના હાથમાં આપી સુશીએ કહ્યું:-“ લે આ ઉત્તર. હજી હું થોડો વખત સ્નન રહીશ. હજી શરીર ઘણું દુર્બળ છે. કલાકેક પછી સ્નાનનું પાણી કાઢશે તો પણ ચાલશે. ”

આયાએ પૂછ્યું:-“ એક કપ ચા મોકલી આપું કે હજુર ? ”

“ ના-હમણાં નહિ. ” કહી સુશીએ શયન કર્યું.

બે કલાક પછી સુશીએ ઉઠી સ્નાન કર્યું. પછી કેશસંસ્કારની ક્રિયા કરી. તે જમવા બેઠી ખરી; પરંતુ તેનું મન ધણું ચંચળ બની ગયું હતું. રમણીના બન્ને પત્ર તેણે વારંવાર વાંચ્યા હતા. બીજા પત્રમાં ' ઘરમાં ધણી ગરબડ છે. ' એમ લખેલું હોય સુશી એ ગરબડનું કારણ વિચારી શકતી ન હોતી. શું થયું હશે ? એ ગરબડ પોતાને લીધે ઉપસ્થિત થઈ હશે કે ? ત્યારે એમણે બનેલી સઘળી હકીકત બકુરાણીને કહી હશે ? કહી હોય એમ જ લાગે છે. છળકપટ કરે એવા તેઓ નથી ! જે કાંઈ બન્યું છે એ સઘળું એમણે અવશ્ય બકુરાણીને કહ્યું હશે અને તેથી જ ગરબડ થઈ હશે. કાંઈ ગંભીર બનાવ બન્યો હશે. તેમ ન હોય તો દશ મિનિટ માટે આવીને તેઓ ખબર લઈ ગયા સિવાય રહે નહિ !

આખો દિવસ વિયોગની વેદનામાં બતીત થયો. બેસવામાં સુખ નહોતું. શયન કરવામાં સુખ નહોતું. અનેક પ્રકારની આશંકાઓથી હૃદય ધબકતું હતું. હોટેલની લાયબ્રેરીમાં જઈ વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ ચિત્ત સ્થિર રહી શક્યું નહિ. છેવટે નવાં અને જુનાં ફેટલાંક સચિત્ર અંગ્રેજી માસિકપત્ર લઈ તે પોતાના ડોઈગરમમાં પાછી આવી. બેસીને વાંચવાની શુરૂઆત કરી, પણ કાંઈ ગમ્યું નહિ. રમણીના બન્ને પત્ર તેના બ્લાઉઝની અંદર હૃદય પાસે હતા. કેવળ એ બન્ને પત્ર વાંચવાની ઇચ્છા તેને થયા કરતી હતી.

લાંબો દિવસ આવી રીતે પસાર થયો. સંધ્યાકાળની તૈયારી હતી. સુશી તેના બેઠકખાનામાં બેસી એક માસિકપત્રનાં પૃષ્ઠ ઉલટાવી ઇખીઓ બેતી હતી. આખા શયનગૃહમાં તેનું બિહાનું ઠીક કરતી હતી. આ વખતે બહારથી કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં સુશી અતિ ઉત્સુકતાથી ઉઠી ઉભી થઈ. બીજી જ ક્ષણે રમણીએ પ્રવેશ કરી સુશીના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું:-
" કેમ છો સુશીલા ? "

સુશીએ બીજી દિશા તરફ બેઠી ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:- " સારી છું. "

“આજે આખો દિવસ તબિયત કેવી હતી ? ”

“ સારી હતી. ”

“ કાલે રાત્રે તમારી જાંઘ ખારે ઉઠી હતી ? ”

“ જો વાગ્યે. ” આમ કહી રમણીના મુખ તરફ જોઈ સુશી બોલી ઉઠી, “તમારું મ્હોં આવું કેમ થઈ ગયું છે ! ”

રમણીએ સુશીના હાથ છોડી દઈ કહ્યું:—“ કેવું થઈ ગયું છે ? ”

સુશી રમણીના હાથ પકડી, તેને ખેંચીને સૂઈ પાસે લઈ ગઈ. પછી તેણે કહ્યું:—“ બેસો. ”

રમણી બેઠાં એટલે સુશીએ પણ તેની પાસે બેસી કહ્યું:—
“તમારી આંખો ઉઠી ઉતરી છે, મ્હોં લેવાઈ ગયું છે. શું થયું છે ? ”

રમણીએ મૂઠ્ઠા હસીને કહ્યું:—“ બસ જોજ ! જુઓ કાલે રાત્રે બરાબર જાંઘ આવી નહોતી તથા દિવસે સૂતા નહોતો તથા તમને એમ લાગે છે ! ”

સુશીએ ઉત્કંઠિત ભાવથી પૂછ્યું:—“ દિવસે કેમ સૂતા નહિ ? ઘેર શી ગરબડ થઈ હતી ? આખો દિવસ મ્હોં ચિંતામાં વીતાડ્યો છે. ઘેર સૌ ખુશીમાં છેને ? ”

“ હા. ”

“ બકુરાણી. ”

“ જોની તબિયત સારી છે. મ્હોં તેને સઘળી વાત કહી છે ! ”

“ કહી છે ? મ્હોં પણ જોમજ ધાર્યું હતું. મ્હને તરત ખબર પડી હતી. ”

રમણીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ તમને શી ખબર પડી હતી ? ”

“ જોજ કે, કાલે રાત્રે જે કાંઈ બન્યું હતું તે તમે બકુરાણીને કહેશો. ”

“ તમને ખબર પડી હતી એ અભયબી જોવું છે. ઠીક, તમે સહુ કેવી રીતે એ સઘળું જાણી શકો છો ? ”

“ અમે સહુ એટલે કોણ ? ”

“ તમે અને બકરાણી. તમને મ્હાઉં છું એમ મ્હેં બકરાણીને કહ્યું ત્યારે તેણે શું કહ્યું એ જાણો છો ? ”

“ શું કહ્યું ? ”

“ તેણે કહ્યું, ‘તમે સુશીલાને મ્હાઓ છો એ હું જાણું છું.’ ”

આ શબ્દો સાંભળી સુશી ગંભીર થઇ બેસી રહી. થોડા સમય પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

સુશીએ મુખ ઉંચું કરી પૂછ્યું:—“ તમે શો વિચાર કરો છો ? ”

“ કાલે મ્હારે મદ્રાસ જવાનું હોવાથી હું એ સંબંધીનો વિચાર કરું છું. ”

“ કેમ, વળી પાછો મદ્રાસ જવાનો વિચાર શા માટે કર્યો છે ? ”

“ તેનું એક જ કારણ છે. ખરી રીતે તમે અવિવાહિતા છો કે કેમ એ સંબંધીની તપાસ કરવા માટે હું જવાનો છું. ”

“ જે વાત માટે કાલે આટલું બધું બની ગયું એ જ વાત આજે તમે પાછી ઉચ્ચારો છો ? તમે મ્હને જે કાંઈ કહ્યું છે, કર્યું છે તેનો વિચાર કર્યા સિવાય પાછા તમે મદ્રાસ જવા ઇચ્છો છો ? હજી પણ તમે મ્હારો ત્યાગ કરવા ઇચ્છો છો ? ”

એક વાત રમણીના મ્હેં સૂઝી આવેલી હોવા છતાં એકા-એક તેણે તેને રોકી રાખી. સુશીનાં ઉપરોક્ત વાક્યોના ઉત્તરમાં શું કહેવું એ તે વિચારી શક્યો નહિ.

રમણીને ચુપ રહેલો જોઇ સુશીએ નીચું જોઇ કહ્યું:—“રમણી-મોહન ! હું તમારા મનના ભાવને સારી રીતે જાણી શકું છું.” આમ કહી તેણે એક કંપિત નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

રમણીએ કહ્યું:—“ તમે શું જાણો છો ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ આજે જ મ્હને હાંકી કાઢવાનું તમારાથી જો કે બની શકે તેમ નથી; પણ તેથી તમારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી.” આ શબ્દોમાં અભિમાનનો ભાવ સ્પષ્ટ હતો.

રમણીએ સહજ હસી, સુશીની વિશેષ નજીક બેસી તેનો એક હાથ હલાવીને કહ્યું:-“ તમે દીવાનાં છો ! આવો વિચાર તમારા મનમાં શા માટે આવે છે ? આટલું થયા છતાં હું તમને હાંકા કાઢવા ઇચ્છું છું એમ તમે શા માટે કહો છો ? ”

“ એમાં હું શું ખોટું કહું છું ? મહને મનમાંથી ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન તમે કરો એ ઉચિત છે. જો તમે કદાચ અવિવાહિત હોત તો જાણે કે—”

રમણીએ સુશીના હાથ પકડી કહ્યું:-“ જો હું અવિવાહિત હોત તો શું ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ તો તમે ઇચ્છા કરતાંની સાથે જ મહને મેળવી શકત-હું તમારી સહધર્મિણી થાત. ”

“ તમે મહારાં સહધર્મિણી થાત ? પણ હું હિંદુ માણસ છું. જો કદાચ હું એમ કહેત કે, સ્ત્રીઓ ખૂટ મોજાં પહેરે એ મહને પસંદ નથી, મરજી શવે ત્યાં ફરે એ મહને ઠીક લાગતું નથી તો ? હું તમને સ્વાધીન બાવથી હરવા ફરવા નહિ દેતાં પર્દામાં રાખત તો ? ”

“ તો તેવી રીતે રહેત, ખૂટ મોજાં ન પહેરત, કપાળમાં કુમ-કુમનો ચાંદ્રો કરત. ”

રમણીએ થોડી ક્ષણ સૂંધી સ્વગત કાંઈ વિચાર કર્યો. પછી તેણે કહ્યું:-“ સુશીલા ! તમે જે કાંઈ કહ્યું તે અંતઃકરણપૂર્વક કહ્યું છે કે ? આ જે સધળી કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે હું જો અવિવાહિત હોત, આ અઢાર ઓગણીસ વર્ષથી તમે ઇંગ્રેજ રીતભાત પ્રમાણે મ્હોટાં થયેલાં હોવા છતાં એકાએક તમારી સાથે લગ્ન કરી, તમને અંતઃપુરમાં પુરી જળ-રદસ્તીથી હિંદુ બનાવવાનો મ્હેં પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એ સધળું તમે સહન કરી શકત કે ? તેથી તમને કાંઈ દુઃખ ન થાત કે ? ”

સુશીએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું:-“ એમાં દુઃખ જેવું શું છે ? સ્વાધીનબાવથી દોડધામ કરીને તથા ટેબલ ઉપર બેસી છરી કાંટાથી

ખાઈને હું ધણી કંટાળી ગઈ છું. ” બીજી જ ક્ષણે માથું હલાવી તેણે કહ્યું:—“ હું પર્લામાં રહેતી હોત તો પણ રળઓના દિવસમાં તમે જ્યારે પ્રવાસ કરવા નીકળત ત્યારે હું તમને એકલા તો કોઈ પણ રીતે ન જવા દેત, સમજ્યા ? ! ”

આ હસવા જેવી વાત હોવા છતાં બન્નેમાંથી કોઈના મુખ ઉપર હાસ્ય દેખાયું નહિ.

સુશીએ પૂછ્યું:—“ તમે ત્યાં પીને આવ્યા છો કે ? ”

“ યાદ નથી. મહેને લાગે છે કે, ત્યાં પીધી નથી. ”

સુશીએ તત્કાળ આપાને બોલાવી ત્યાં લાવવાની આજ્ઞા કરી. આપા ચાલી ગઈ એટલે તેણે કહ્યું:—“ શા માટે ઘેર ગરબડ થઈ હતી એ વાત તો હજી સૂધી તમે કહી નહિ ! ”

રમણીએ કહ્યું:—“ તમારી સઘળી હકીકત મહે બકુરાણીને કહી છે—”

સુશી બોલી:—“ કેવળ મહારી જ હકીકત કહી છે ? તમારી નથી કહી ? ”

“ મહારી હકીકત પણ કહી છે. ”

બકુરાણીને તમે શું શું કહ્યું છે ? જુઓ, આજે મહારું ચિત્ત ઠેકાણે નથી. આજે મહેને શું થયું છે એ હું પોતે પણ સમજી શકતી નથી. ફરીથી કહો શું શું પૂછ્યું હતું તથા તમે તેમને શું કહ્યું હતું ? ”

આ વખતે હોટેલનો ખાનસામે ત્યાં લઈ આવ્યો. સુશીએ રમણીને ત્યાં આપી. ખાનસામે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

ત્યાં પી રહ્યા પછી રમણીએ પૂછ્યું:—“ સુશીલા ! હવે આપણે રરવા જઈશું ? ”

“ ક્યાં જઈશું ? ”

“ ચાલો, ર્યા પછી છૂટી ગાર્ડનમાં જઈ એકાન્ત બેસી શોધી કાઢી તેનો ઉપર બેસી હું તમને સઘળી હકીકત કહી સંબળાવીશ. આજે મહારે તમને ધણી હકીકત કહેવાની છે. ”

“ બહુ સારું, હું જોડા બદલી આવું.” આમ કહી સુશી તેના શયનગૃહમાં ગઈ.

શયનગૃહમાં સુશીને વિલંબ થવા લાગ્યો. લગભગ પંદર મિનિટ પછી તે જ્યારે પાછી ફરી ત્યારે તેણે જોડા એકલા જ નહિ; પરંતુ વચ્ચે સુદાં બદલી નાખ્યાં હતાં. સોહાગપુરમાં રમણીએ તેને જે મદ્રાસી સાડી ખરીદી આપી હતી એ સાડી હમણાં તેણે પહેરી હતી.

બન્ને જણાં હોટેલમાંથી નીચે ઉતર્યાં. નીચે રમણીની મોટર ઉભી હતી. બન્નેને લઈ મોટર રસ્તા ઉપર દોડવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

હરકત નથી

બપોર પછીથી પવન બિલ્કુલ નહિ હોવાથી ઘણો ઉકળાટ થતો હતો. મોટર ખુલ્લા રસ્તા ઉપર દોડવા લાગી એટલે સુશી તથા રમણીએ ઘણો આરામ અનુભવ્યો. એ રસ્તો ગંગાના તીર ઉપર આવેલો હતો. એ ઘોડદોડના મયદાનની ચારે બાજુની સડક હતી. ઘોડદોડના ગોળાકાર રસ્તા ઉપર એ ત્રણ વખત ફરી રમણીની મોટર ધડેન ગાર્ડનના દરવાજા નજીક જઈ પહોંચી. ગાર્ડનમાં વિજળીની પ્રખર બત્તીઓ સળગતી હતી. બેન્ડ વાગતું હતું. બેન્ડ સ્ટેન્ડની ચારે બાજુએ લીલી હરિયાળીવાળી જમીન ઉપર ઘણાં અંગ્રેજ નર-નારીઓ અને બંગાળી ગૃહસ્થો ફરતાં હતાં. રમણી સુશીને મોટરમાંથી નીચે ઉતારી બાગમાં પ્રવેશ કરી ધીમે ધીમે બેન્ડ સ્ટેન્ડ તરફ અંગ્રેસર થયો. સુશી પણ તેની સાથે ચાલતી હતી.

સુશીએ થોડે દૂર જઈ કહ્યું:—“ આ તરફ તો માણસોની ઘણી ગિદી જણાય છે. માટે બીજી તરફ ચાલો.”

“ બેન્ડ નથી સાંભળતું કે ? મને લાગે છે કે, બેન્ડ બંધ

થવા આવ્યું છે. સાડા સાત વાગ્યા છે. ”

“ના, મહારે ઍન્ડ સાંભળવું નથી. ”

બન્ને પાછાં વાંક વળીને પૂર્વ દિશા તરફ જવા લાગ્યાં. ધીમે-ધીમે મનુષ્યોની ભીંડ અને દીપકોની પ્રખરતા ઓછી થઈ ગઈ. થોડા-થોડા અંતરે એકેક શાનસ બળતું હતું. થોડે દૂરથી એવું એક શાનસ જોઈ સુશીએ કહ્યું:—“ જુઓ, વેલાઓની ઝાડી ઉપર પેલું શાનસ બળે છે ! ”

રમણી હત્યો. સુશીએ એ શાનસ પાસે જઈને જોયું કે, શાનસ લોહસ્તંભના માથા ઉપર જ હતું; પરંતુ એ લોહસ્તંભની આસ-પાસ પુષ્કળ વેલાઓ ગુંચાઈને વળી ગયા હતા. દૂરથી જોતાં વેલાઓના જુથ ઉપર શાનસ સળગતું હોય એવો ભાસ થવાનો સંભવ હતો.

ચુપકીદીથી ધીમે પગલે બન્ને જણાં ચાલતાં હતાં. બન્નેનાં મુખ ચિંતાતુર હતાં. તેઓ મોટરમાં એક કલાક સૂધી સાથે બેઠાં હતાં. ત્યારે પણ તેમની વચ્ચે વિશેષ વાતચિત થઈ નહોતી.

ધીમે ધીમે તેઓ કૃત્રિમ સરોવરના કિનારા ઉપર જઈ પહોંચ્યાં. દેવદારુ ઝાડ નીચે પાણીની પાસે જ એક બેંચ હતી. તેના ઉપર શ્વેતાંગ યુગલમૂર્તિ બેઠેલી હતી. થોડે દૂર આગળ જતાં બીજી એક આડી બેંચ તેમના જોવામાં આવી. રમણીએ કહ્યું:—“ સુશીલા ! બેસવું છે કે ? તમને થાક લાગ્યો છે કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:—“ ના, હજી થોડો વખત ફરીએ. ફરવાથી શરીરને સારી હવા આવે છે. ”

પછી લગભગ દશ મિનિટ સૂધી તેઓ બાગના એ પ્રાયઃ જન-હીન ભાગમાં ફર્યાં. એક સ્થળે ન્હાના રસ્તાની બન્ને બાજુએ બે વાંસનાં ઝાડ હતાં. બન્ને ઝાડનાં પાંદડાંઓએ મળી જઈને માર્ગના શિરોભાગ ઉપર બજે કે એક તોરણ કંઈ હતું. માથું નમાવી બન્ને એ તોરણ નીચેથી પસાર થયાં. વચ્ચે વચ્ચે રસ્તાની ધાર ઉપર કુંડાઓ ગોઠવેલાં હોય તેમાં ન્હાના મ્હોટા રોપાઓ હતા.

અંધકાર હોવાથી એ રોપાઓની જાત ઝાળખી શકાતી નહોતી. સુશીએ થોડે દૂર જળની પાસે એક ખાલી બેંચ બેઠીને કહ્યું:-
“ચાલો આપણે પેલી બેંચ ઉપર બેસીએ.”

બન્ને જણાં એ બેંચ ઉપર જઈને બેઠાં. રહામે સરોવર હતું. રહામી પાર વૃક્ષલતાઓમાં અંધકાર ફેલાયો હતો. જે બેંચ ઉપર સુશી અને રમણી બેઠાં હતાં તેની પાછળ એક કાનસ હોવાથી બેંચની ચારે બાજુએ અજવાળું હતું. ખીરસામાંથી સિગારેટ બહાર કાઢી તેને સળગાવીને રમણીએ કહ્યું:-“ ઉહ ! એક પણ વૃક્ષનું પાંદડું હાલતું નથી ! ” અડધી સિગારેટ પીધા પછી રમણીએ પૂછ્યું:-“ સુશીલા ! તમે શો વિચાર કરો છો ? ”

“ હું એમ વિચારું છું કે, જો આપણી મુલાકાત ન થય હોત તો સારું ”

“ કારણ ? ” આમ કહી રમણીએ સુશીના હસ્તને સ્પર્શ કર્યો.

“ મહારે માટે કેટલી ઉપાધિ ઉભી થય છે ! મહે' તમને કેવા સંકટમાં નાખ્યા છે ! તમારા મનમાં સુખ નથી, શાન્તિ નથી. તમારા ધરનાં માણસોને પણ સુખશાન્તિ નથી. એ અશાન્તિ કેવળ મહારે લીધે જ છેને ! ”

સુપક્ટીદીથી સિગારેટ પી રહ્યા પછી રમણીએ કહ્યું:-“સુશીલા ! તમે ભાગ્ય માનો છો કે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ હા, માનું છું.”

“મહારી સાથે તમારી મુલાકાત થશે, આ સઘળું બનશે એમ આપણા ભાગ્યવિધાતાએ અગાઉથી જ નક્કી નહિ કર્યું હોય કે ?”

“ અવશ્ય કર્યું હશે. ”

“ ત્યારે હવે દુઃખ જેવું શું છે સુશીલા ? ”

“ ભાગ્યવિધાતાએ આપણા ભાગ્યમાં હજી ખીનું શું શું નિર્માણ કર્યું હશે એ કાણ જાણે છે ! ”

થોડી ક્ષણ સુધી સુખ રહ્યા પછી રમણીએ કહ્યું:-“ થોડા વખત પહેલાં તમે એમ કહી ચુક્યાં છો કે જો, હું અવિવાહિત હોત તો ઇચ્છા કરત ત્યારે તમને મેળવી શકત-તમે મ્હારાં સહધર્મિણી થાત. એ વાત તમે હૃદયપૂર્વક કહી છે કે ? ”

સુશી:-હા.

સુશીનો કંઠસ્વર અશ્રુજળથી ભીંજાઇ થોડો ભારે થયો હતો.

રમણી:-“ મ્હારે એક સ્ત્રી છે તેથી હું ઇચ્છા કરું તો તમને ન મેળવી શકું કે ? ”

સુશી વિસ્મિત બની જઇ રમણીના મુખ તરફ જોઇ રહી. દીપક પાછળ હોવાથી રમણી તેનું મુખ બરાબર જોઇ શક્યો નહિ. સુશીએ કહ્યું:-“ એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કેવી રીતે થઇ શકે ? ”

એમાં દોષ જેવું શું છે ? ”

“ કાયદા પ્રમાણે બાધ નથી આવતો ? ”

“ ધારો કે કદાચ બાધ ન આવતો હોય અને કોઇ ઉપાય હોય તો ? ”

સુશીએ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:-“ મનુષ્યના કાયદાને બાધ ન આવતો હોય; પણ ઇશ્વરના કાયદાને તો બાધ આવે જ ! જેની સાથે તમે એક વખત લગ્ન કર્યું છે, હમ્મેશાંને માટે જેના સુખ દુઃખનો ભાર તમે લીધો છે, જીવનનું એક માત્ર અવલંબન સમજી જેણે તમને આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેને તમે આવો મ્હોટો આઘાત કરો તો ધર્મને બાધ ન આવે કે ? ”

“ એ કદાચ આ કાર્યને આઘાત ન સમજે અને એની આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સંમતિ હોય તો ? ”

“ સંમતિ હોય ? એ અસંભવ છે. ”

“ ના સુશીલા ! એ અસંભવ નથી. હિંદુ સ્ત્રીઓને તમે બરાબર જાણખતાં નથી. બીજી જાતિની સ્ત્રીઓ માટે જે અસં-

ભવ છે, હિંદુ સ્ત્રીઓને માટે એ સંભવ છે. તેઓ સ્વામીને ભોગ-વિલાસની સામગ્રી સમજતી નથી. તેથી સ્વામી જો બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે તો તેને તે ભયંકર નુકસાન થયેલું ધારતી નથી. તે દિવસે પેલા ઉર્વશી-મિલન નાટકમાં—”

સુશી વચ્ચે બોલી ઉઠી:—“ એ બધી ચોપડીઓની વાતો છે. હું એ વાત કબૂલ કરું છું કે, પૂર્વે એક વખત એવો પણ હતો કે જે વખતે હિંદુ સ્ત્રીઓ નિસ્વાર્થ ભાવથી સ્વામીને પૂજનીય દેવતા સમજતી હતી—ભોગની સામગ્રી સમજતી નહોતી; પણ તમે શું એમ કહેવા છાઓ છો કે, કળિકાળમાં—આ વીસમીસદીમાં હિંદુ-સ્ત્રીઓ પ્રાચીન કાળના જેવી જ છે ? વીસમીસદીમાં સુમદ્રા-મિલન સર્વથા અસંભવ છે. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ સુશીલા ! તમારી ભૂલ થાય છે. હજારો વર્ષથી હિન્દુ શાસ્ત્રોએ સ્ત્રીજાતિને જે શિક્ષણ આપ્યું છે એ શિક્ષણ હાલની બે ત્રણ નવલકથાઓ અથવા શૃંગારિક વાર્તાઓ વાંચવાથી વિસ્મૃત થશે કે ? પ્રથમ મ્હારો વિચાર તમારા જેવો જ હતો. હું એમ વિચારતો હતો કે, સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકના યુગની હિંદુ સ્ત્રીઓ અને આજની હિંદુ સ્ત્રીઓ—બન્ને ભિન્ન પ્રકૃતિના જીવ છે; પણ એ વિચાર ભૂલભરેલો છે—એ આપણો ઉભયનો કેવળ ભ્રમ છે. ”

“ આ ભૂલ અથવા ભ્રમનું જ્ઞાન કેવી રીતે થયું ? ”

“ બકુરાણીનું આચરણ જોઇને. કાલે તમારી પાસેથી ઘેર ગયા પછી આખી રાત હું ઊઠ્યો નહોતો. મ્હને એમ જ થયા કરતું હતું કે હું ઘણો અન્યાય કરું છું. હું વિવાહિત પુરુષ હોવા છતાં મ્હારા મનને તમારા તરફ આકર્ષાવા દઉં છું એ અનુચિત કરું છું. જબલપુરમાં જે દિવસે આપણે બન્ને પહેલ વહેલાં ફરવા ગયાં હતાં તે દિવસથી જ અન્યાય થાય છે એમ હું સમજું છું. એ બનાવ બન્યા પછી બે ચાર દિવસમાં બે કદાચ હું જબલપુરનો

ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો હોત તો થોડા દિવસમાં તમને બૂલી શકત; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં—”

સુશીએ પોતાનાં બન્ને સજળનયન રમણીના મુખ ઉપર સ્થાપિત કરી અભિમાનસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ તમે મહને બૂલી જાત કે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ સુશીલા ! તમે મહારી વાત સાંભળી લ્યો. ”

“ એ સઘળું હું જાણું છું. બકુરાણી સાથે તમારે જે વાતચિત થઇ હોય તે જ મહને કહો. ”

“ એ વાત જ હું કહેતો હતો. પ્રવાસમાંથી બકુરાણીને કાંઈ વાત સ્પષ્ટ લખેલી નહોતી; છતાં તે સઘળું સમજી ગઇ હતી એમ અત્રે આવ્યા પછી મહને માલૂમ પડ્યું. ત્યાર પછી મહેં પોતે જ સઘળી ખરી હકીકત તેને કહી છે. ”

“ ક્યારે કહી છે ? ”

“ કાલે. તે પહેલાં સ્પષ્ટ ભાષામાં તેને કાંઈ કહ્યું નહોતું અને તમને પણ કાંઈ કહ્યું નહોતું. કાલે સહવારે એ વાત તેને કહી અને સંધ્યાકાળે તમને કહી. કાલે રાત્રે હોટેલમાં જે કાંઈ બન્યું હતું તે આજે મહેં બકુરાણીને કહ્યું છે—એનાની કાંઈ પણ વાત મહેં છુપાવી નથી. કાલે આખી રાત મન સાથે વિચાર કરી મહેં જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે પણ બકુરાણીને જણાવ્યો છે. મહેં શી નિશ્ચય કર્યો છે તે તમે જાણો છો ? જ્યાં સુધી તમે તમારું પોતાનું કાંઈ ઠેકાણું ના પાડી શકો ત્યાં સુધી તમારો ભાર બકુરાણીને સોંપી વર્ષેકને માટે અદૃશ્ય થઇ જવાનો મહારો નિશ્ચય હતો. જે સ્થળોએ મહને કાંઈ ઓળખી શકે નહિ એવાં નિર્જન સ્થળોએ રખડી રઝળી મન ઉપર કાબૂ મેળવી હું દેશમાં પાછો ફરત. ”

“ ત્યારે તો સંન્યાસી બની જંગલ અને પહાડ પર્વતમાં ફરવાનો નિશ્ચય હશે ? ”

“ ના—ના, સંન્યાસી બનીને નહિ. એટલું બધું કવિત્વ મહારામાં નથી. ખિહાર, છોટાનાગપુર, ઓઢીઆમાં રહેવે રહેશનથી વીસ

ત્રીસ માઇલને અંતરે ફેટલાક ડાક બંગલાઓ આવેલા છે. એ સ્થળો ઘણાં નિર્જન હોઈ ખાવા, સૂવા રહેવા વગેરેનો સામાન્ય બંદોબસ્ત છે. એવાં સઘળા સ્થળોએ કેવળ બે ચાકરને સાથે લઈ—”

સુશી વચ્ચે જ બોલી ઉઠી:—“ રમણીમોહન ! તમે દીવાના માણસ જેવું આ શું બોલો છો ? એમ કરવા કરતાં તમને બકુરાણીને સોંપી દઈ હું જ અદસ્ય થઈ જાઉં. ”

“ પણ બકુરાણીની એવી ધ્રુષ્ટા નથી. ”

“ મહારી અદસ્ય થવાની વાત પણ બકુરાણી સાથે થઈ છે કે ? ”

“ તમારી અદસ્ય થવાની વાત નથી. મહારો અદસ્ય થવાનો પ્રસ્તાવ સાંભળી આજે મધ્યાહ્નકાળે બકુરાણીએ કહ્યું, ‘ સુશીલા કાંઈ હમ્મેશાં તમારા જીવનામાર્ગમાં રહેવાની નથી. આજે, કાલે કિંવા થોડા દિવસ પછી તેઓ બીજા કોઈ સ્થળે જશે, તેમની સાથે તમારી મુલાકાત પણ નહિ થાય, કમે કદાચ તમે તેમને ભૂલી શકશો પણ ખરા. આમ છતાં તમારો જ્યારે એમના ઉપર આટલો બધો પ્રેમ છે અને તે પણ તમને અંતઃકરણપૂર્વક રહાય છે ત્યારે પછી તમારો બનનેનો વિવાહ થવો ઉચિત છે. ”

સુશીએ આશ્ચર્ય ચક્રિત બની જઈ કહ્યું:—“ બકુરાણીએ આવું કહ્યું છે ? ”

“ હા. ”

“ અંતઃકરણપૂર્વક કહ્યું છે ? ”

“ મહને તો એમ જ લાગે છે. ”

સુશીએ એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ આવી વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેમ નથી. ”

“ એ ખરું છે; પણ હિંદુ સ્ત્રીને માટે આ કાંઈ અસંભવ વાત નથી. મહારા એક આત્મીયની સ્ત્રીએ એમ જ કહ્યું હતું. તેને સંતાન થતું નહોતું. તેમની પાસે પ્રુષ્કળ સંપત્તિ હતી. સ્ત્રીની ઉંમર વધી ગઈ હતી તથા તેને બિવિધમાં સંતાન થાય એવી આશા

નહોતી. તેથી તેણે આગ્રહપૂર્વક પતિ પાસે બીજી સ્ત્રી કરાવી. હિંદુ સમાજ સિવાય બીજા કોઈ પણ સમાજમાં એમ બની શકે ખરું કે ? ”

આ સાંભળી સુશી સ્હામી પારના અંધકાર તરફ જોઈ બેસી રહી. રમણીએ બીજી એક સિગારેટ સળગાવી. થોડી ક્ષણ પછી અડધી બળેલી સિગારેટને પાણીમાં ફેંકી દઈ સુશીને હાથ પકડી તેણે કહ્યું:—“ સુશીલા ! હવે હરકત શી છે ? તમે મહારાં થશો કે ? ”

સુશી:—કાયદાની શી વાત કરતા હતા ?

“ એ વાત પછી થશે. હવે તમે એમ જ ધારોને કે, કાયદા પ્રમાણે ભદ્રભાવથી આપણો વિવાહ થાય તો તમે રાજી છો કે ? તમે મહારાં થશો કે સુશીલા ? ”

સુશી સરોવરના પાણી તરફ જોઈ ચુપ બેસી રહી. રમણી ઉત્તર મેળવવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. સુશીએ રમણીના મુખ તરફ જોઈ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ હું તો તમારી જ છું. ”

રમણીએ સુશીને પોતાની વિશેષ પાસે ખેંચી તેનાં સંજ્ઞા નયન તરફ સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ સુશીલા ! તમે સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી જુઓ. તમારું અને મહારું ભાગ્ય જો હમ્મેશાંને માટે એક સૂત્રમાં ગુંથાઈ જાય તો તે તમે સહન કરી શકશો કે ? મહારે એક સ્ત્રી છે, મહારાં સગાં સંબંધીઓ છે, એ માણસો કદાચ તમને સ્નેહની દૃષ્ટિથી ન જુએ એ સંભવિત છે. એવી સ્થિતિની આકાંક્ષા કોઈ પણ નવવધૂ કરે નહિ. સુશીલા ! તમે સંપૂર્ણ વિચાર કરી જુઓ. તમે બણેલાં ગણેલાં છો, તમારામાં જ્ઞાન બુદ્ધિ છે, તમારા હિતાહિતને વિચાર તમે કરી શકો તેમ છો. વિચારી જો-જો કે, જે હરકતો મહેં દર્શાવી છે તે સઘળી વેઠીને તમે મહારાં સહધર્મિણી થવાને ઇચ્છો છો કે કેમ ? ”

સુશી અત્યાર સુધી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહી હતી. આ વખતે તેણે નીચું જોયું. રમણી ઉત્તર સાંભળવાની રાહ જોવા લાગ્યો. સુશીને ચુપકાદીથી બેસી રહેલી જોઈ તેણે કહ્યું:—“ મહેં તમારી

પાસેથી ઉત્તર મેળવવાની હતાવળ કરી છે એ ઠીક નથી. સુશીલા ! હમણાં મ્હને તમારો ઉત્તર જોઈતો નથી. તમે સમય લ્યો. સર્વ પ્રકારનો પૂરતો વિચાર કર્યા પછી તમે મ્હને ઉત્તર આપજો.” આમ કહી રમણીએ સુશીલા હાથને મૃદુ સ્પર્શ કર્યો.

સુશીએ સુખ ઉચ્ચું કર્યું. સજ્જનનયને ધીમે ધીમે તે કહેવા લાગી:—“ ના, મ્હને વખત જોઈતો નથી. મ્હારે વિચાર કરી જોવા જેવું કાંઈ નથી. તમને એમ લાગે કે, એથી બકુરાણીનું કાંઈ અન્યાય થાય તેમ નથી, એથી એમના અંતરાત્માને આઘાત થાય તેમ નથી તો પછી મ્હને કાંઈ હરકત નથી. જો તમે મ્હને તમારી પોતાની બનાવો, જો કદાચ તમને સુખી કરવાનો તેમજ તમારી સેવા કરવાનો અધિકાર મ્હને મળે તો પછી તમારાં સગાં સંબંધીઓ તરફથી જે હરકતો વેઠવી પડે તે સુખેથી વેઠી લેવા હું તૈયાર છું. જો મ્હારા નસીબમાં એવો શુભ દિવસ આવે, જો ઇશ્વરે મ્હારા ભાગ્યમાં એવું મહા સુખ નિર્માણ કરેલું હોય તો પછી મ્હારા જીવનમાં મ્હને બીજું કાંઈ એથી વિશેષ પ્રિય નથી. આલોકમાં તેમજ પરલોકમાં તમારી ચરણસેવિકા થઈ રહેવામાં જ હું મ્હારા જીજીવનની સંપૂર્ણ સાર્થકતા સમજું છું.”

આમ કહી સુશીએ મસ્તક નમાવી આંખોમાંથી ટપકતાં અશ્રુ-બિંદુ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રમણીએ કાંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે કંઠમાંથી સખ્દો-ચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. સુશીનો હાથ પકડી પોતાના હૃદય ઉપર દબાવી રાખી સ્હામેના કાળા પાણીમાં શ્વનસની જે છાયા નૃત્ય કરતી હતી તે તરફ એ જોઈ રહ્યો. થોડા વખતથી ઉકળાટ શાન્ત થયો હતો અને મૃદુ વાયુ વિહરવા લાગ્યો હતો.

આવી સ્થિતિમાં બે ત્રણ મિનિટ પસાર થઈ એટલે કેટલાંક વૃદ્ધિબિંદુ બન્નેનાં શરીર ઉપર પડ્યાં. બન્નેએ આકાશ તરફ જોયું. રમણી બોલી ઉઠ્યો:—“ જોહ ! આકાશમાં ધણું વાદળાં ઘેરાયાં છે !

અભાર સૂધી આપણે કાંઈ જોયું નહિ. ઉઠો હવે ચાલીએ. એમ લાગે છે કે, સત્વર વૃષ્ટિ થશે.”

સુશીએ કહ્યું:-“ આ શરતનાં વાદળાં હમણાં વેરાઈ જશે. અહીં એસી રહેવું મ્હને ધણું ગમે છે. ”

“ ના-ના, તમે ગાંઠાં છો ! વાદળાંનો ઘેરાવો કેટલો બધો થયો છે ! ધીમે ધીમે વિશેષ વૃષ્ટિખિંદુઓ પડે છે; ઉઠો. ” આમ કહી રમણીએ સુશીનો હાથ પકડી તેને ખેંચ ઉપરથી ઉઠાડી.

સુશી ઉઠી ઉભી થઈ પણ તેણે ડગલું ભર્યું નહિ. રમણીના મુખ તરફ જોઈ એક વખત હસીને તેણે નીચું જોયું.

રમણીએ કહ્યું:-“ કેમ શું છે ? ”

સુશી:-કાંઈ નથી, ચાલો.

રમણીએ એકાદ ક્ષણ સૂધી કાંઈ વિચાર કર્યો. પછી તેણે સુશીના નમી ગયેલા મુખને બંને હાથમાં લઈ તેને ચુંબન કર્યું.

સુશીએ લજ્જાથી અવરુદ્ધ થઈ ગયેલા કંઠે કહ્યું:-“ આજે તમારી પાસે મ્હારું આટલું લેણું હતું. હવે ચાલો. ”

રમણી હસતો હસતો ચાલવા લાગ્યો. સુશી પણ હસતી હસતી રમણીનો હાથ પકડી ચાલવા લાગી.

આકાશ તરફ જોતાં બંને ચાલતાં હતાં. ધીમે ધીમે વાયુનો વેગ વધી ગયો. વચ્ચે વચ્ચે વૃષ્ટિખિંદુઓ તેમના ઉભયના અંગ ઉપર પડવા લાગ્યાં. બંનેએ પોતાની ચાલ ઉતાવળી કરી. બાગના એ બાગમાં પ્રકાશની અસ્પષ્ટતા હોઈ આકાશ ધનધટાન્નજ હતું. રસ્તો ખરાબ સ્પષ્ટ નહોતો. રમણીએ કહ્યું:-“ સુશીલા ! તમે મ્હારો હાથ ઝાલો; નહિ તો કદાચ ઠોકર વાગશે અને પડી જશો. ”

બંને એક બીજાનો હાથ પકડી ખેંચ રહેલા આગળ જઈ પહોંચ્યાં. એ વખતે વૃષ્ટિનું જોર વધ્યું. ત્યાંથી દરવાજા સૂધી જવા માટે એક મિનિટ લાગે તેમ હતું. આ એક મિનિટમાં તો બંનેનાં વસ્ત્ર ભીંજાઈ ગયાં. તેઓ જ્યારે દરવાજા ખુલ્લો નીકળી મોટરમાં

બેઠાં ચારે તેમનાં વસ્ત્રોમાંના જળથી બેઠકની ગાદી સુધ્ધાં ભીંજાઈ ગઈ.

મોટર ચાલુ થઈ. આ વખતે બન્ને જણાં પુષ્કળ હસવા લાગ્યાં. સુશીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“આખું શરીર ભીંજાઈ ગયું છે !”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“આવી રીતે ભીંજવાનું સૌભાગ્ય ધણા કાળથી પ્રાપ્ત થયું નથી.”

“બાધ્યાવસ્થામાં વૃષ્ટિજળથી ભીંજવામાં ધણો આનંદ થતો હતો.”

“આજે પણ ક્યાં થોડો આનંદ થયો છે ! જો કોઈ હમણું આપણો વ્યવહાર જુએ તો આપણને બન્નેને તદ્દન છોકરવાદ સમજે !”

રસ્તામાં પાણી ભરાઈ ગયેલું હોવાથી મોટર ઝડપથી ચાલી શકતી નહોતી. ઠંડી હવા આવતી હતી. રમણીએ થોડી ઠંડીનેા અનુભવ થવાથી કહ્યું:—“તમને ઠંડી લાગે છે કે સુશીલા ?”

“થોડી થોડી લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ વૃષ્ટિજળમાં ભીંજવાથી આજે ધણો લાભ થયો છે.”

“શો લાભ થયો છે ?”

“જુઓ પેલી બેંચ ઉપર આપણે બેઠાં હતાં અને તમે બ્યારે મ્હારો હાથ લાઇ તમારા હૃદય ઉપર રાખ્યો ત્યારે મ્હારું મસ્તક ભમતું હતું અને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં હતાં. કાલે રાત્રે મૂર્છા આવતાં પહેલાં જેમ થતું હતું એમજ આજે થતું હતું. વૃષ્ટિમાં ભીંજવાથી અને ઝડપથી ચાલવાથી એ બધું મટી ગયું છે.”

હોટેલ પાસે ગયા પછી રમણી મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યો. એ વખતે પણ વૃષ્ટિ પડતી હતી; છતાં તેનું જોર નરમ પડી ગયું હતું. સુશીને નીચે ઉતારી રમણીએ કહ્યું:—“આપા પાસે ટોવેલથી આખું શરીર લુંઠાવી નાખજો. આવી ભીંજાણી હાલતમાં હું હવે હોટેલમાં નહિ આવું.”

“ તમે પણ ઘેર જઈ જલ્દી કપડાં બદલી નાખજો. તમને કાંઈ દુઃખ ન થવું જોઈએ. કાલે ક્યારે આવશો ? ”

“ હજી ઘણી વાત કરવાની છે. કાલે મધ્યાહ્નકાળે આવીશ. ગુડનાઇટ—” કહી સુશી સાથે દરકપન કરી બીજાંબલી ટોપી હાથમાં લઈ રમણીએ મોટરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. મોટર ચાલુ થઈ.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કાચદાની વાત

ખીજે દિવસે બપોરે બાર વાગ્યે સનાનાદિથી નિવૃત્ત થઈ સુશી રમણીની રાહ જોવા લાગી. ઘરમાં બેસી બેસી જાણે કે તેના જીવ કંટાળતો હતો. તે બહાર છબ્બામાં જઈને અધીર થિતે ધ્રુવા લાગી. કાણે કાણે સતૃષ્ણનયનથી તે એસ્પેનેડરોડ તરફ જોતી હતી. પ્રત્યેક મિનિટ અનેક મોટરો હોટેલ પાસે ‘ હુ હુ ’ અવાજ કરતી આવતી જતી હતી; પણ રમણીની મોટર નજરે પડતી નહોતી. આકાશમાં વાદળો હતાં; નહિ તો મધ્યાહ્નકાળે ખુલ્લા છબ્બામાં સુશી ફરી શકત નહિ. ફરતાં ફરતાં તેને થાક લાગતો હતો. બ્યારે થાકેનો અનુભવ થતો ત્યારે છબ્બાની રેલિંગને પકડી તે ઉભી રહેતી હતી.

આવી રીતે એક વાગ્યો. હોટેલમાં રહેતાં નર-નારીઓએ ઢિનરૂમમાં જઈ લંચ લેવાની શુરુઆત કરી દીધી. ફટ ફટ કરતા બીઅરની બાટલીઓ ખુલવાના અવાજ, છરી કાંટાઓના અખડાટ, બોજન કરનારાઓના મૃદુ ગુંજનધ્વનિ વગેરે ક્રિયા અવિરામ ચાલવા લાગી. એક નોકરે બહાર આવી સુશી પાસે ઉપસ્થિત થઈ સલામ કરી પૂછ્યું:—“હજીર હમણાં લંચ નહિ લે કે?”

સુશીએ કહ્યું:—“ ચાલ આવું છું. ”

લૂધા બિંદુલ નહોતી. સામાન્ય આહાર કરી સુશી ટેબલનો ત્યાગ કરી ઉભી થઈ. પછી તે પોતાના બેંક તરફ જવા લાગી.

બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ તે બોલી ઉઠી:-“ આ શું ! ”

રમણી સૌંદર ઉપર આડો થઇ સિગારેટ પીતો હતો. પાસે ટેબલ ઉપર એશ્ટ્રેના અભાવે એક રકાબી રાખેલી હતી.

સિગારેટને નીચે મૂકી ઉઠી ઉભા થઇ સુશીના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઇ રમણીએ કહ્યું:-“ કેમ છો સુશીલા ? ”

“ સારી છું. તમારી તબીબત કેમ છે ? કાલે બીંબવાથી તમારું શરીર બગડ્યું તો નથીને ? ”

“ ના, ઘેર જઇ કપડાં બદલી મહેં એક સ્ટીમ્યુલન્ટ ડોઝ લીધો હતો. ત્યાર પછી જમીને સુઇ ગયો હતો. ગઇ કાલે ઘણા દિવસે ઘણી સારી ઊંઘ આવી હતી-એક ઊંઘે સહવાર થયું હતું ! ”

“ ત્યારે કાલે બીંબવાથી તમને પણ લાભ જ થયો છે. તમને બીંબવલા બેઠક બકુરાણીએ કાંઇ કહ્યું હતું કે ? ”

“ ઘેર કોઇ નહોતું. નિમંત્રણ હોવાથી બાબી બકુરાણી અને સૌદામિની ભવાનીપુર ગયાં હતાં. રાત્રે તેઓ ક્યારે પાછાં આવ્યાં હતાં તે હું જાણતો નથી. સહવારે ઉઠ્યા પછી મહેં તેમને જોયાં. કાલે અહીં આવ્યા પછી તમે શું કર્યું હતું તે કહો. ”

બન્ને સૌંદર ઉપર બેસી વાતચિત કરવા લાગ્યાં. આજે નવ વાગ્યા પછી બકુરાણી સાથે રમણીની મુલાકાત થઇ હતી. સુશી વિવાહ કરવા રાજી છે એમ સાંભળી બકુરાણીએ કહ્યું હતું કે, ‘સારું થયું.’ એ સમાચારથી તેને ઉદ્દેગ થયો હોય એમ રમણીને લાગ્યું નહોતું. ઉલટું કેવી રીતે ક્યાં વિવાહ થશે એ સર્વ વિષયોની બકુરાણીએ ધૃષ્ટાપૂર્વક રમણી સાથે વાતચિત કરી હતી.

એ હકીકત સાંભળી સુશી કેટલીક ક્ષણ સૂંધી ચુપ બેસી રહી. છેવટે તેણે કહ્યું:-“ રમણીમોહન ! મહેને એમ લાગે છે કે, બકુરાણી તમને બિલકુલ મ્હાતાં નથી અને જો તેમ ન હોય તો એમનો પ્રેમ સમુદ્રની માશક એટલો બધો ગંભીર અને નિર્મળ હોવો જોઇએ કે જે પ્રેમની તુલનામાં આપણો આ પ્રેમ કેવળ છોકરવાદી રમત જેવો છે. ”

રમણી ચુપકીદીથી સિગારેટ સળગાવવા લાગ્યો.

થોડી ક્ષણ પસાર થયા પછી સુશીએ પૂછ્યું:—“ બકુરાણીને તમે શું કહ્યું ? ક્યાં કેવી રીતે આપણો વિવાહ થશે ? ”

“ એ વાત તમને સમજાવવા માટે કાયદા સંબંધીનું મહારે એક ભાષણ કરવું પડશે. સાંભળવું છે ? ”

“ હા . ”

રમણી સિગારેટ ફેંટી દઇ કહેવા લાગ્યો:—“ પહેલી વાત એ છે કે, જો તમે હિંદુ હોત તો હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે વિવાહ થઇ શકત; કેમ કે આપણે બન્ને જણાં કાયસ્થ છીએ-અંતતઃ તમારા પૂર્વજો કાયસ્થ જ હતા; પરંતુ તમે ક્રિશ્ચિયન હોવાથી એમ બની શકે નહિ. બીજી વાત એ છે કે, વર અને વહુ બેમાંથી એક જણ ક્રિશ્ચિયન અને બીજું હિંદુ, બૌદ્ધ અથવા મુસલમાન હોય તો પણ ક્રિશ્ચિયન મેરેઇજ એક્ટ પ્રમાણે વિવાહ થઇ શકે; પરંતુ મહારી એક સ્ત્રી હયાત હોવાથી એમ પણ બની શકે નહિ. વળી બ્રહ્મસમાજીઓ માટે જે કાયદો ઘડાયો છે તે કાયદા પ્રમાણે પણ આપણો વિવાહ થાય તેમ નથી. હવે કેવળ બે ઉપાય બાકી રહે છે. આપણે બન્ને જણાં જો કદાચ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારીએ તો વિવાહ થઇ શકે અગર આપણે આર્ય સમાજમાં પ્રવેશ કરીએ તો થઇ શકે. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ લાહોરનો આર્યસમાજ કે ? જે સમાજની સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપના કરી છે એને ? મહેં આર્યસમાજની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે. એ માર્ગ જ ઉત્તમ છે. ”

“ ખરું છે. થોડા દિવસ ઉપર એટ હિંદુએ પોતાની સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં આર્યસમાજમાં પ્રવેશ કરી એક ઇંગ્રેજ કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ”

“ વર્તમાનપત્રમાં એ હકીકત મહેં વાંચી હતી. એ સમાજમાં કોઇને સ્ત્રી હોય તેમજ કોઇને સ્વામી હોય તો પણ મરજી થાય તેની સાથે વિવાહ થઇ શકે છે કે ? ”

“ જી હયાત હોય તો પુરુષ પુનર્વિવાહ કરી શકે છે; પણ સ્વામી હયાત હોય તો જીથી પુનર્વિવાહ થઈ શકતો નથી. મ્હારે મદ્રાસ જવું પડશે. ”

“ તમારે મદ્રાસ જવું પડશે કે ? મદ્રાસ જવાનો તમને રોગ લાગુ પડ્યો છે, કેમ ? ”

“ હા, એમ જ છે ! આજે નહિ જવાય તો કાલે જમથ. હવે ચાલો બહાર ધરવા નીકળી પડીએ. તમારે માટે એન્જેનમેન્ટ રીંગ લઈ આવીએ. ”

“ કાલે મદ્રાસ જવાનું તમને કોણે કહ્યું છે ? ”

“ કહે કોણ ? હું જ કહું છું. ”

“ અને કાલે હું તમને ન જવા દઉં તો ? ”

રમણીએ હસી પડી સુશીને પાસે ખેંચી કહ્યું:—“ તો કાલે નહિ જાઉં. બ્યારે તમારો હુકમ મળશે ત્યારે જમથ. ”

સુશીએ રમણીના ખભા ઉપર માથું રાખી કહ્યું:—“ જોજો, બરાબર યાદ રાખજો. મ્હારા હુકમ સિવાય આજથી કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો તમને અધિકાર નથી. ગઈ કાલે જ હું તમને મેળવી શકી છું—હજી ચોવીસ કલાક પણ પૂરા થયા નથી અને એટલામાં તો તમે મ્હારો ત્યાગ કરી જવાની વાત ઉચ્ચારો છો કે ? કાલે હું જવા દઈશ નહિ. હું કાંઈ બકુરાણી જેવી ભોળી નથી—હું ધણી કડક ન્યાયાધીશ છું, સમજ્યા ? ”

રમણીએ રોહથી સુશીના ગાલ ઉપર એક ચુંટી ખણી કહ્યું:—
“ હું તમને સારી રીતે ઓળખું છું ! હવે વીંટી પસંદ કરવા ચાલો. કયો હીરો તમને પસંદ છે ? એમરલ્ડ ? ”

સુશીએ માથું ધ્રુણાવી કહ્યું:—“ ના ના, એમરલ્ડ નહિ. એ તો Jealousy છે ! ચાલો ત્યાં ગયા પછી જોઈ તપાસીને હું પસંદ કરીશ. મ્હા નહિ પીઓ કે ? ”

“ આવીને મ્હા પીશું. હજી તો ફક્ત ત્રણ વાગ્યા છે ! ”

બન્ને ખહાર નીકળી પડી કેટલીક ઇંગ્રેજ હુકાનોએ ફરી વચ્ચે હીરો અને આસપાસ ચુનીઓ બેસાડેલી એક વીંટી પસંદ કરી ખરીદી. હોટેલમાં ગયા પછી બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી રમણી એ વીંટી સુશીને પહેરાવવા તૈયાર થયો એટલે સુશીએ તેનો હાથ તરછોડીને કહ્યું:—“ ના, હમણાં નહિ. ”

“ ત્યારે ક્યારે ? ”

સુશીએ લાડકા કઠે કહ્યું:—“ સંધ્યાકાળ પછી બાગની અંદર પેલી બેંચ ઉપર જઈને આપણે બેસીશું. એ વખતે આ વીંટી તમે મહેને પહેરાવજા. ”

રમણીએ વીંટીને હાથમાં મૂકી કહ્યું:—“ તમે છોકરવાદપણું કરો છો ! ઠીક, તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ; પણ આજ એ વખતે વરસાદ આવશે તો ? ”

“ આવવાનો હશે તો આવશે. ભીંજવું સારું લાગે છે. હવે મ્હા લાવવા કહું કે ? અરે આયા ! બાપને મ્હા લાવવા કહે. ”

દશ મિનિટમાં જ હોટેલનો નોકર ટ્રે ભરી મ્હાની સામગ્રી અને ખાદ્ય પદાર્થ લઈ આવ્યો. બન્ને જણાં વાત કરતાં કરતાં એ વસ્તુઓનો સંદુપયોગ કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૮ મું

વિચારવા જેવી વાત

મ્હા પીતાં પીતાં સુશીએ પૂછ્યું:—“ આજે તમારો કાર્ય-ક્રમ શો છે ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ તમે જ મ્હારો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપો. ”

“ મ્હા પીધા પછી આપણે ફરવા જઈશું. થોડો વખત ફર્યા પછી સંધ્યાકાળના અરસ્સામાં છાઉન ગાર્ડનમાં જઈ કલાક બેકલાક બેસીશું. ત્યાર પછી ? ”

“ પછી તમે કહો તેમ. ”

પોતાના રૂમાલથી રમણીને ઝાપટ મારી સુશીએ કહ્યું:—“ તમે Hopeless માણસ છો ! ત્યાર પછી મ્હને હોટેલ પાસે ઉતારી ઘેર જઈ, જમીને સ્વપ્ન જવાનો વિચાર કરો છો કે ? ”

રમણી આ વખતે સુશીની મતલબ સમજી શક્યો. આજે સુશીને વિવાહના અંગીકારની વીંટી પહેરાવ્યા પછી તે તેની સાથે જમે નહિ તો કેવું દેખાય ? તેણે કહ્યું:—“ જો તમે મ્હને નિમંત્રણ કરતાં હો તો હું ઘેર શામાટે જાઉં ? હું પણ અહીં આવી તમારી સાથે જમીશ. ”

“ નિમંત્રણ ક્યાં સિવાય તમે અહીં નહિ જમો કે ? નિમંત્રણનાં કાર્ડ મ્હારી પાસે નથી. ખરીદી લાવું કે ? ”

“ કાર્ડ ખરીદી મંગાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમે મુખેથી કહ્યું એ બસ છે. પણ જો અત્રે જમવાનું હોય તો સંધ્યાકાળ પછી પોપાક બદલવા મ્હારે ઘેર જવું પડશે. ”

“ ઘેર જવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણે ડાઇનિંગ રૂમમાં નહિ જતાં અહીં બેસીને જ જમીશું. હું બંદોબસ્ત કરી આવું છું. ”

નોકરોને યથોચિત સૂચના આપી સુશી અને રમણી પાંચ વાગ્યા પછી બહાર નીકળી પડ્યાં. કલાકેક સૂધી મયદાનમાં ફરી પછી છડેન ગાર્ડનમાં ઉપસ્થિત થઈ તેઓ ગમ્મ કાલના સ્થાન તરફ જવા લાગ્યાં. ત્યાં જતાં જ ગમ્મ કાલવાળી બેંચ ઉપર તેમણે કોલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને બેઠેલા જોયા. એક વિદ્યાર્થી ગાન ગાતો હતો અને બીજા સિગારેટ પીતા હતા. સુશીએ તેમને જોઈ મૃદુરરે કહ્યું:—“ કેવી આશ્ચર્ય ! ”

ત્યાંથી ખસી થોડે દૂર પડેલી એક ખાલી બેંચ પાસે જઈ તેના ઉપર બંને જણાં બેસ્યાં.

રમણીએ કહ્યું:—“ હવે આપણે શું શું કરવું એ નક્કી કરીએ. પ્રથમ આપણો વિવાહ ક્યારે થશે તે કહો ? ”

“ વિવાહ કરવા માટે આપણે લાહોર જવું પડશેને ? ”

“ અહીં પણ આર્યસમાજ છે; પરંતુ લાહોર તેવું આદિ-સ્થાન હોવાથી ત્યાં જવું ઉત્તમ છે. ક્યારે જમશું તે કહો ? ”

“ તમે કહેશો ત્યારે જમશું. ”

“ મહારી શી ઇચ્છા છે એ જાણો છો કે ? વિવાહ થયા પછી આપણે ખન્ને જણાં યુરોપની મુસાફરી કરી આવીએ તો કેમ ? ”

સુશીએ ઉત્સાહથી કહ્યું:—“ એ તો ઉત્તમ વાત છે. ”

“ ત્યારે તો આપણે જેટલાં વહેલાં નીકળી શકીએ તેટલું સારું; ઑક્ટોબર માસના પાંચ દિવસ વીતી ગયા છે. જે માસની આખરે આપણે નીકળી શકીએ તો ઘણી ઠંડી પડતાં વહેલાં જ યુરોપ પહોંચી જમીએ. વિશેષ ઠંડીમાં ત્યાં જમીએ અને કદાચ તમે એ ઠંડી સહન કરી શકો તો ? ! ”

“ ઠંડી હું સારી રીતે સહન કરી શકું છું. એક વખત મહારા પિતાની સાથે ડિસેમ્બરમાં દાર્જિલિંગ જમીને ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી હું રહી હતી. મને ત્યાંની ઠંડી ઘણી સારી લાગતી હતી. ”

“ દાર્જિલિંગ કરતાં વિભાવતમાં પુષ્કળ ઠંડી પડે છે. આપણે આ માસની વચ્ચે જ લાહોર જમીએ, કેમ ? ”

“ ભલે તેમ કરીશું. ”

“ ત્યારે તો મહારે હવે મદ્રાસ જવામાં વિલંબ કરવો જોઈએ નહિ ! કાલે જો વિદાય થઈ શકું તો સારું ”

“ વાહ ! તમે કેવા ધૂર્ત છો ! ”

“ કેમ, મહેં શી ધૂર્તતા કરી ? ”

“ કાલે પાછી હું તમને મદ્રાસ જતા અટકાવું એવી આ-શંકાથી કૌશલપૂર્વક મહારી પાસે ‘ હા ’ કહેવડાવવાનો તમે પ્રયત્ન કર્યો છે ! ”

“ એવું કાંઈ નથી; પરંતુ હવે મદ્રાસ જવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે. ”

“ એ વાતનો ગપ કાલથી હું વિચાર કરું છું. તેણે કહ્યું છે કે, તેની પ્રથમની એક સ્ત્રી હયાત છે; પરંતુ તેની વાત ઉપર ખાત્રી કર્યા સિવાય વિશ્વાસ મૂકવો ઉચિત નથી. ”

“ જો તમે રાહી ન રાખ્યો હોત તો હું ક્યારનોય મદ્રાસ આવ્યો મર્યો હોત. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ જો મહેં રાહી ન રાખ્યા હોત તો તે દિવસે જે વાત સાંભળવાનું સૌભાગ્ય મહેને પ્રાપ્ત થયું છે તે પ્રાપ્ત થાત નહિ ! ”

“ એ વાત જે દિવસ પછી તમે સાંભળત. ”

“ કેવી રીતે સાંભળત ? તમે એમ ધારતા હતા કે, જો મહારી સંમતિ હોય તો આપણો વિવાહ થવામાં કાંઈ હરકત નહે તેમ નથી. તેથી જ તમે મનની વાત મહેને કહી હતી. જો એવું જાણવામાં આવત કે, આપણું મિલન થવું અસંભવ છે તો એવી વાત તમે મહેને કહેત કે ? ”

“ કદાચ ન પણ કહેત. ”

“ કદાચ એમ ધારો કે, જો મદ્રાસ ગયા પછી પોણે જે કાંઈ કહ્યું હતું તે ખોટું છે એમ તમે જાણ્યું તો તમે અહીં આવીને એમ કહેત ખરા કે, ‘ હું તમને મ્હાઉં છું ? ’ ”

“ નો-સેન્સ ! એ શા માટે જૂઠું બોલે ? ”

“ એને તમે યુધિષ્ઠિર કિંવા વૈશિંચન ધારો છો કે ? ”

“ ના-ના, એ વખતે જૂઠું બોલી શકવા જેવી એની સ્થિતિ નહોતી. ”

“ તમે જાણો છો કે, એ મહારો સંબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતો હતો. તમે જમને એનો તોટો પકડ્યો હતો. ‘ જખ્ખે સ્ત્રીઓનું ભરણુ પોષણુ હું કેવી રીતે કરી શકું ? મહારી આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ છે. ’ વગેરે અસત્ય હકીકત તેણે શા માટે ન કહી હોય ? ”

“ તમને એ સંભવિત લાગે છે ? ”

“ મહેને તો એ વિશેષ સંભવિત લાગે છે. વળી પોતાને

હિંદુ ક્રિસ્ચિયન તરીકે ઓળખાવી અચાનકતા દર્શાવવાનો ગમે એટલો ઢોંગ કરે તો પણ એ વિવાહ કરવા એ અપરાધ હોય, જે પુરુષ તેમ કરે તેને જેલમાં જવું પડે એ તે નથી જાણતો કે શું ? જરૂર જાણે છે. જો એમ જ હોત તો જેલમાં જવાના ભયને માથે રાખી તે વિવાહ કરવા માટે મહેને દેવળમાં લઈ જાત કે ? જો મહારી પાસે પુષ્કળ પૈસા હોત અને તે કદાચ દ્રવ્યલોભને વશ થઈ એમ કરત તો જૂદી વાત હતી. ”

રમણીએ થોડા સમય સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:—“ પરંતુ આ સઘળી વાત તમે મહેને પહેલાં કેમ ના કહી ? ”

“ આટલા દિવસ સૂધી મહેં એ વાતનો વિચાર જ નહોતો કર્યો. તમે જો કે એ પ્રસંગ કાઢ્યો હતો ખરો; પણ હું તો એમજ ધારતી હતી કે, એના જીવનનો ઇતિહાસ જહન્નમમાં જાઓ. તેને એક સ્ત્રી હોય કે દસ હોય તેથી મહેને શું તુકસાન છે ? તમે મહારી સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવશે એવી આશાને એ વખતે મહેં મહારા મનમાં સ્થાન આપ્યું નહોતું—એ વખતે મહેને એ ઘટના સર્વથા અસંભવ લાગતી હતી. ”

“ પરંતુ તમે તો મહેને મ્હાતાં હતાં એ વાત તમે તમારે મુખે કાલે કબૂલ કરી ચુક્યાં છો ! ”

સુશીએ સહજ હસી મ્હોં નીચું કરી કહ્યું:—“ હા, એ વાત ખરી છે. ”

“ આપણે છુટાં પડી જમ્યું એટલે કાળક્રમે મહેને બુદ્ધી જવાશે એમ તમે ધારેલું હશે ? ”

“ ના, મહેં એમ ધાર્યું નહોતું. ”

“ ત્યારે ? ”

સુશીએ પાછું નીચું જોઈ સહજ હસીને કહ્યું:—“ મહેં જે વિચાર કરી રાખ્યો હતો એ જાણવામાં આવતાં તમે હસશો. એક રીતે તો તમે મહેને હમ્મેશાં છોકરવાદ કહો છો ! ”

સુશીએ શો વિચાર કરી રાખ્યો હતો એ જાણવાનો રમણી ધણો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. છેવટે સુશીએ કહ્યું:—“ મહેં એમ વિચાર્યું હતું કે, હું તમારાથી છૂટી પડીશ એટલે આ કલકત્તા શહેરમાં જ રહેત. બીજે કોઈ સ્થળે જાત નહિ. આ ઠેકાણે જ કોઈ કન્યાશાળામાં નોકરી મેળવી કિંવા ટાઇપ રાઇટિંગનું કામ કરી કોઈ પણ રીતે મહારી આજીવિકા ચલાવત. તમારો કોર્ટમાં જવાનો જે રસ્તો છે એ રસ્તા ઉપર જ હું એક ઘર બાંડે લેત. એ ઘરને રસ્તો જેમ્મ શકાય એવી એક બારી પણ હોત. એ બારી ઉપર હું ચક્ર નાખી મૂકત. તમારા કોર્ટમાં જવાના અને આવવાના વખતે હું એ બારી પાસે બેસી રહેત. દિવસમાં એક વખત કેવળ તમારું દર્શન કરી હું સંતુષ્ટ થાત. હું કલકત્તામાં છું અને હમ્મેશાં તમારું દર્શન કરું છું એ વાત તમે જાણી પણ શકત નહિ. ”

રમણીએ સુશીના હાથને દબાવી કહ્યું:—“ તમે મહેને દર્શન ન દેત કે ? ”

“ ના. ”

“ કારણ ? તમે મહારું દર્શન કરો અને મહેને તમારું દર્શન ન કરવા ઘો એ કેવો સ્વાર્થ ! ”

“ મહારે કોઈ છે નહિ. હું મહારી ઇચ્છામાં આવે એટલો પ્રેમ તમારા ઉપર કરી શકું તેમ છું—તેથી કોઈને કાંઈ તુકસાન થાય તેમ નથી. પરંતુ તમારી સ્થિતિ મહારાથી વિપરીત છે. એ વખતે મહારી ધારણા એવી જ હતી ! ”

દિવસનો ક્ષીણ પ્રકાશ ક્યારનોય અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. હમણાં અંધકારનો વિસ્તાર થયો હતો. થોડે થોડે અંતરે જ્ઞાનસ સળગતાં હતાં. સુશીએ કહ્યું:—“ અત્યાર સૂઝીમાં પેલા વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા ગયા હશે. હમણાં ગાઢ અંધકાર છે. જ્ઞાનસોનો પ્રકાશ આ અંધકારને બેઠી શકતો નથી. ચાલો, આપણે પેલી બેચ ઉપર જઈને બેસીએ. ”

રમણી કાંઈ બોલ્યા સિવાય ચુપકીદીથી ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો. એકાદ વખત તેના મુખ તરફ જોઈ સુશીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

“ હું મદ્રાસની વાતનો વિચાર કરું છું. જે તમે કહ્યું તેમ હોય તો સર્વનાથ થયા જેવું છે ! ”

“ હવે એ વાતનો વિચાર કરવાથી શું ફળ છે ! તમે આવી રીતે ચિંતાતુર બની જશો નહિ. ચાલો, આપણે પેલી બેંચ ઉપર જઈ બેસીએ. ” આમ કહી સુશી ઉઠી ઉભી થઈ તથા તે રમણીના કોટનો છેડો ખેંચવા લાગી.

રમણી એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી ઉઠી ઉભો થઈ સુશી સાથે ચાલવા લાગ્યો. કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાલી પડેલી બેંચ ઉપર બંને જણાં બેઠાં.

રમણીને ચુપકીદીથી બેઠેલો જોઈ ભિન્ન ભિન્ન વાત કાઢી સુશી તેના ચિત્તને આનંદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. વિવાહ થઈ ગયા પછી, મુંબાઈ કિંવા કલકત્તાથી યુરોપ જવું પડશે, સમુદ્રનો દેખાવ કેવો છે, યુરોપના કયા બંદરે ઉતરવાનું છે, યુરોપમાં કયાં કયાં સ્થળો ખાસ જોવા લાયક છે વગેરે અનેક પકારની વાત તે કરવા લાગી; પરંતુ રમણીના મુખમાંથી એક જ અક્ષરમાં ઉત્તર મળતો હતો.

બે મિનિટ પછી એકાએક સુશીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ રમણીએ કહ્યું:—“ સુશીલા ! હું તમને એક વાત કહું તેથી તમે દુઃખ લગાડશો નહિ. ”

આ શબ્દો સાંભળી સુશીલાએ શંકિત બાવથી રમણીના મુખ તરફ જોયું. રમણીએ ખીરસામાંથી વીંટીની ડબ્બી ખૂદાર કાઢી કહ્યું:—“ આ ડબ્બી હમણાં તમે તમારી પાસે રાખો. હું મદ્રાસ જઈ આવ્યા પછી જે મહારા બાગ્યમાં હશે તો એ તમારી આંગળીમાં મહેરાવી દઈશ. લ્યો રાખો. ”

સુશીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ : તથા વીંટી લેવા માટે પણ તેણે હાથ લંબાવ્યો નહિ. લાકડાની પુતળી માફક તે બેસી રહી.

રમણીએ કહ્યું:—“હું શા માટે આમ કહું છું એ તમે સમજી શકો છો કે? જો તમે કહ્યું છે એમ જ હોય, જો પોલે જે કાંઈ કહ્યું છે તે ખોટું ઠરે, જો તમારી સાથેનો તેનો વિવાહ ન્યાયદૃષ્ટિથી વ્યાજબી હોય તો પછી તમારી આંગળીમાંથી વીંટી મહારે પાછી કાઢવી પડે!”

આ શબ્દો સાંભળીને પણ સુશી કાંઈ બોલી નહિ. રમણી વિચારવા લાગ્યો:—“તમારું મન કુખી થાય છે કે સુશીલા? મહેંજ ઘણી ભૂખતા કરી છે. મદ્રાસ જઈ પોલની હકીકતની ખાત્રી કરી આવ્યા પહેલાં વિવાહ વગેરેની વાત કરી મહેં ઘણો અન્યાય કર્યો છે. સુશીલા! મહારા આ અપરાધની મહને ક્ષમા આપો. જો પોલે દહેલી હકીકત સાચી હશે તો જે દિવસે હું મદ્રાસથી અત્રે પાછો ફરીશ તે દિવસે સંધ્યાકાળે આ સ્થળે બેસીને જ આ વીંટી હું તમારી આંગળીમાં પહેરાવી દઈશ. આવી અયોગ્ય સ્થિતિમાં વીંટી જો તમારી પાસે રાખવાને તમે નારાજ હો તો હું મહારી પાસેજ રાખું છું.” છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં રમણીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

સુશીએ રુમાલથી આંખો લુંછી પોતાનો હાથ લંબાવીને કહ્યું:—“લાવો.” કુખી હાથમાં લઈ વીંટી ખદાર કાઢીને તેણે કહ્યું:—“મહારી આંગળીમાં પહેરાવો.”

રમણીએ કહ્યું:—“પણ જો કદાચ—”

“જો મહારું કપાળ ફૂટેલુંજ હશે તો આપણો વિવાહ નહિ થાય એજને! વિવાહ નહિ થવાનો હોય તો નહિ થાય. આજન્મ-માં હું તમારી આશામાં તમારી વાગ્દત્તા થઈ રહીશ—પરન્ત-મ-

માં તમે મહને તમારા હૃદય પાસે ખેંચી લેજો.” આમ કહી બન્ને હાથમાં મ્હોં ઢાંકી સુશી રદન કરવા લાગી.

રમણીએ આ વખતે સુશીને પોતાની તરફ ખેંચી તેને ગાઢ આલિંગન કર્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું

ચૌધુરી મહાશયનો પત્ર

રમણીની મોંટર જ્યારે હોટેલ પાસે જઈ ઉભી રહી ત્યારે રાતના નવ વાગ્યા હતા. બન્નેએ દાદર ચઢી ડાઈનિંગ સેલૂન પાસે જઈને જોયું તો સર્વનું સંધ્યાભોજન થઈ ગયું હતું. કેવળ એ લાંબા હોલમાં બે ચાર ટેબલો પાસે ઇંગ્રેજ પુરુષો સિગાર પીતા પીતા અને વચ્ચે વચ્ચે સુરાપાન કરતા વાતચિત ચલાવતા હતા.

સુશીના બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી બન્નેએ જોયું કે, ભોજનનું ટેબલ ત્યાં સુસજ્જિત કરી રાખ્યું હતું. વિજળીનો પંખો ચાલુ કરી પિયાના પાસે કૉપેટ ઉપર સૂઈ રહી આયા આરામથી નિદ્રા લેતી હતી. સુશીએ તેને ઉઠાડીને પૂછ્યું:—“રનાનગૃહમાં પાણી તૈયાર છે કે ?”

આયાએ ઝડપથી ઉઠી ઉભી થઈ આંખો ચોળતાં ચોળતાં કહ્યું:—“હા હજુર ! પાણી તૈયાર છે.”

સુશીએ રમણીના મ્હોં તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“હાથ મ્હોં ઘોસો કે ?”

રમણીએ કહ્યું:—“જાઓ, તમે પ્રથમ ઘોષ આવો.”

રમણીએ બેઠકખાનામાં શરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી સુશીએ હાથ મ્હોં ઘોઈ આવીને કહ્યું:—“જાઓ, તમારે માટે ગરમ પાણી તૈયાર રાખ્યું છે. હવે ખાણું મંગાવું કે ?”

“ મંગાવો. ” કહીને રમણીએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પદો ખેંચી એ ઓરડામાં થોડી ક્ષણ સૂંધી ઉભો રહી તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. એક સ્થળે કોર્બંડ અને પીત્તળની બનાવટનો પલંગ હતો. પલંગ ઉપર મચ્છરદાની હતી. રમણીને એમ યાદ આવ્યું કે, મૂર્છાને અંતે સુસુમ સ્થિતિમાં તે સુશીને એ બિજાનામાં રાખી મધ્યરાત્રે ચાલ્યો ગયો હતો. એ બનાવ બન્યાને હજી ૪૮ કલાક પણ થયા નહોતા; છતાં આ ટુંક સમયમાં શું શું બની ગયું ? રમણી એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી ધીમે પગલે સ્નાન કરવાની રમમાં પ્રવેશ કરી કોટ કાઢી નાખી, ખમીસની બાંધેા ઉંચી ચઢારી હાથ મ્હોં ધોવા લાગ્યો.

હાથ મ્હોં ધોયા પછી રમણી શયનગૃહમાં આવી આયનાવાળા ટેબલ પાસે ઉભો રહ્યો. કેશસંસ્કાર કરવાની સુશીની સામગ્રી એ ટેબલ ઉપર હતી. રમણીએ એક સુગંધિદ્રવ્યની શીશી હાથમાં લઈ તેની ઉપરતું નામ વાંચ્યું. ખુચ કાઢી તેણે તેની સુગંધિ લઈ જોઈ. એ સુશીની પ્રિય સૌરભ હોઈ રાત્રિ દિવસ સુશીના શરીરમાંથી એની સુગંધ આવતી હતી. કાંસઠી અને બ્રસ પણ ટેબલ ઉપર પડ્યાં હતાં; પરંતુ એ કાંસઠી પુરુષોપયોગી નહોતી-તેના અડધા દાંતા મ્હોટા અને અડધા સાંકડા હતા. એ કાંસઠીથી જ રમણીએ પોતાના વાળ ઓળ્યા. સુશીના અંગની વિજળી એ કાંસઠીને લાગી હતી કે કેમ એ અમે જાણતા નથી; છતાં પોતાના મસ્તકની સઘળી ગરમી એ સુખ-સ્પર્શથી શાન્ત થઈ ગઈ હોય એમ રમણીને લાગ્યું. બિજાના પાસેના ટેબલ નજીક જઈને તેણે જોયું તો ટેબલ ઉપર એક પુસ્તક પડેલું હતું. રમણીએ તપાસી જોયું તો હોટેલની લાયબ્રેરીમાંની એ એક પ્રેમરસપરિપૂર્ણ નવલકથા હતી. ટેબલ ઉપર એક કાચપાત્રમાં ગુલાબનાં તાબાં પુષ્પો હતાં. રમણીએ એ પુષ્પોની સુગંધ લીધી. ગયે પરમ દિવસે રાત્રે પણ રમણીએ સુશીના બિજાનાં પાસે પુષ્પો જોયાં હતાં. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ સુશીને પુષ્પો આટલાં

બધાં ગમે છે? હું તો એને માટે કોઈ પણ દિવસ પુખ્તો લઈ આવ્યો નથી. હવેથી અવશ્ય લેતો આવીશ. ”

શયનગૃહમાંથી રમણી બહાર નીકળ્યો એ વખતે નોકરો ટેબલ ઉપર ખાણાની વસ્તુઓ લાવી ગોઠવતા હતા. બન્ને જણાં ટેબલ પાસે બેસી ખાદ્ય પદાર્થોનો સંદેહવહાર કરવા લાગ્યાં.

બોજનકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી નોકરો ટેબલ સાફ કરી લઈ ગયા. આયાએ બોજન કરી આવવાની રજા માગી. તેને રજા આપી સુશી અને રમણી એ સંદેહ ઉપર બેસી વાતચિત કરવા લાગ્યાં. અત્યાર પહેલાં ઇડેન ગાર્ડનમાં બેસી બન્ને જણાંએ મદ્રાસ જવા સંબંધીનો વિચાર કર્યો હતો તથા આવતી કાલની રાતની ગાડીમાં રમણીએ મદ્રાસ ઉપડી જવું એવો વિચારોને અંતે નિશ્ચય થયો હતો. પોલના પ્રથમ વિવાહ સંબંધી પણ બન્ને વચ્ચે પુનઃ આલોચના થઈ હતી. સુશીએ એમ કહ્યું હતું કે, સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી જોતાં પોલે જે કંઈ કહ્યું હતું તે ખરું જ હોવું જોઈએ. આમ છતાં માનવનો અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે, તેના મનમાં અમંગળનો સંદેહ વિશેષ રહે છે. રમણી મદ્રાસ જઈને આવે તો જ સંદેહ દૂર થતાં નિશ્ચિંત થવાય એમ હતું.

સુશીએ કહ્યું:—“ ઠીક છે, વિવાહ થયા પછી તમે મહેને વિલાયત લઈ જવા છુટો છો એ ખરું; પણ તેથી તમારાથી કોર્ટમાં નહિ જઈ શકાય તેવું કેમ ? ”

“ કોર્ટમાં નહિ જવાય તેથી શી ચિંતા છે? કોર્ટનો વિરોધ કોઈ પણ દિવસે મહેને દુઃખનો અનુભવ કરાવતો નથી. ”

“ તમને કોર્ટમાં જવું ગમતું નથી કે? રોજ નથી જતા કે ? ”

“ વચ્ચે વચ્ચે જાઉં છું. ”

“ ત્યારે હું મહારા મકાનની બારી નજીક ચક્ર પાછળ બેસી રહેત તો રોજ તમારું દર્શન કરી શકત નહિ. ”

“ હા, તમારું કહેવું ખરું છે. ”

“ ત્યારે તો બધો બંદોબસ્ત ફેરવાઈ ગયો એ સારું થયું છે. જો કે હજી નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ધારો કે કદાચ આપણે વિલાયત જઈએ તો ત્યાં કેટલો વખત રહેવાનું થશે ? ”

“ એ માસ. ”

“ એ માસ ? ત્યારે તો નહિ બને. ”

“ શું નહિ બને ? ”

“ મહારા મનમાં એક વિચાર ઉપજેલો હોય તે પાર પાડવાનું નહિ બને. ”

“ શો વિચાર છે ? ”

“ જો છ માસ ત્યાં રહેવાનું હોત તો કેનિંગ્ટનની મ્યુઝિક કોલેજમાં છ માસ સૂઝી અભ્યાસ કરી હું ડિગ્રી મેળવી શકત. ત્યાં ધણું શિક્ષણ મળી શકે છે. ”

“ ઠીક છે, ત્યાં ગયા પછી જોઈ લેવાશે. ત્યાં જઈને ખીજું શું શું કરવાનો વિચાર છે ? ”

“ ત્યાં હું પુષ્કળ છબીઓ જોઈશ તથા જોટલી નવીન નવલ-કથાઓ પ્રસિદ્ધ થશે તે સઘળી વાંચી નાખીશ. ”

“ આ છેલ્લી વાત બધા કરતાં વિશેષ ગમે છે કેમ ? નવલ-કથા મળતાં સ્ત્રીજાતને ધણો જ આનંદ થાય છે ! ”

“ અને પુરુષ જાતિને નથી થતો કે ? અપવાદ કેવળ સ્ત્રી-જાતિ ઉપર જ મૂકવામાં આવે છે. ઠીક રમણીમોહન ! આપણા બન્નેના સંબંધમાં જે કંઈ બન્યું છે તે કોઈ યથાક્રમે સંબંધ સાચવીને લખે તો એક નવલકથા થાય; ખરું ને ? ”

“ હા, અવશ્ય થાય. ”

“ આપણે બન્ને જણાં મળીને લખીશું, કેમ ? આપણે આપણાં ખરાં નામ નહિ લખતાં નામ ધામ બદલીને બધી હકીકત લખીશું. કેમ તમારો શો મત છે ? ”

“ છેવટના પ્રકરણમાં શું બને છે એ પ્રથમ જોવાની જરૂર છે. ”

“ નવલકથાના છેલ્લા પ્રકરણમાં વિવાહ સિવાય બીજું શું બને ? આમ છતાં કોઈ કોઈ નવલકથાને અંતે વિયોગ પણ આવે છે. આપણે જો કદાચ આપણી નવલકથા લખીએ અને પાંકડોની વાત બાબૂએ રાખીએ તો પણ સ્ત્રી વાંચકો શુરુઆતનો થોડો ભાગ વાંચી છેલ્લું પ્રકરણ તપાસી આપણો વિવાહ થયો છે કે નહિ તે વાંચી જશે. ’ અર્થામાં મહારાં જે દાક્ત્રી છે તેમને એવી જ ટેવ હતી. કોની સાથે કોનો વિવાહ થયો અને કોનો ન થયો એ જાણી નિશ્ચિંત થયા પછી જ તેઓ નવલકથાનો વચ્ચેનો ભાગ વાંચતાં હતાં. ”

“ આપણા જીવનની જે નવલકથા ભાગ્યદેવતાએ લખી રાખી છે તેનું છેલ્લું પ્રકરણ જો આપણે જોઈ શક્યાં હોત તો ! ”

“ વારું, તમને મિલનાન્ત નવલકથા ગમે છે કે વિયોગાન્ત ? ”

“ મિલનાન્ત. ”

સુશીએ કહ્યું:—“ મહને પણ મિલનાન્ત ગમે છે. જે નવલકથાને છેડે વિયોગ હોય છે એ નવલકથા મહારી નજરે ઝેર જેવી લાગે છે. એવી ચોપડીને ફાડી કઢા કરી હું બાળી નાખું છું. ઠીક, આપણને બનને બન્યારે મિલનાન્ત નવલકથા ગમે છે ત્યારે આપણા ભાગ્ય-દેવતાએ આપણા જીવનની નવલકથાને વિયોગાન્ત લખી રાખી હશે કે? ”

આ વખતે આયાએ પ્રવેશ કરી એમ જણાવ્યું કે, મેનેજર સાહેબનો ચપરાસી બહાર ઉભો રહ્યો છે. હુકમ મળતાં એ વ્યક્તિએ પ્રવેશ કરી રમણીના હાથમાં એક પત્ર આપી કહ્યું:—“ હજુર બન્યારે બહાર ગયા હતા ત્યારે હજુરને બંગલેથી નોકર આ પત્ર લઈ આવ્યો હતો. મેનેજર સાહેબે એ પત્ર સાચવી રાખ્યો હતો. ” આમ કહી તે સલામ કરી ચાલ્યો ગયો.

રમણીએ કવર હાથમાં લઈ જોયું તો તેના ઉપર અપરિચિત અક્ષરોથી તેનું શિરનામું લખેલું હતું. એક ખુશા ઉપર લાલ શાહીથી ‘ જરૂરી ’ લખ્યું હતું. કવર ઉલટાવી જોતાં એ તેના પોતાના જ મોનોગ્રામવાળું હતું. કવરમાંથી પત્ર કાઢી તે વાંચવા લાગ્યો.

રમણી પત્ર વાંચી રહ્યો એટલે સુશીએ પૂછ્યું:—“ કેનો પત્ર છે ? ધરતો કે ? ”

“ ના. ” કહી રમણીએ પત્ર પાછો કવરમાં રાખી રવગત કાંઈ વિચાર કરવા માંડ્યો. છેવટે પત્ર સુશીના હાથમાં આપી તેણે કહ્યું:—“ હ્યો બુઓ. ”

સુશીએ કવર હાથમાં લેતાંની સાથે જ કહ્યું:—“ આ તો ઐધુરી મહાશયનો પત્ર છે. તેઓ કલકત્તામાં આવી પહોંચ્યા હોય એમ લાગે છે. ” આમ કહી સુશી પત્ર ખદાર કાઢીને વાંચવા લાગી. એમાં ઇંગ્રેજીમાં લખેલું હતું કે:—

“ પ્રિય મહાશય !

લગભગ એક મહિના પછી ઠાલે સહવારે કલકત્તામાં આવી મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, આપ બે વખત મહત્તે મળવા માટે મહારે ઘેર પધાર્યા હતા. આપની સાથે મહારો પરિચય નહિ હોવાથી આપના આગમનનું કારણ હું કળી શકતો નથી. આજે મધ્યાહ્નકાળે મિસ્ટર સી, કે, પોલ નામના મહારા એક બંધુ કે જેઓ આપનાથી પણ પરિચિત છે તેઓ મુંગાઈથી અત્રે આવી પહોંચ્યા છે. તેઓ મહારે ઘેર જ ઉતર્યા છે. તેમને મુખે જે હકીકત મહેં સાંભળી છે તે ઉપરથી આપનું મહારે ત્યાં આવવાનું કારણ કાંઈક અંશે મહારા સમજવામાં આવ્યું છે. મિસ્ટર પોલનું કહેવું એવું છે કે, જળલપુરના ડાક બંગલામાં બ્યારે તેઓ પોતાની અર્ધાગના સાથે રહેતા હતા ત્યારે દૈવયોગે આપ પણ ‘ત્યાં જઈ ચઢ્યા હતા. આવશ્યકીય કાર્યને અંગે મિસ્ટર પોલને એકાએક જળલપુર છોડી જવું પડ્યું હતું. એ વખતે એમનાં અર્ધાગના જળલપુરમાં જ હતાં. પછીથી પોલ સાહેબ બ્યારે પોતાના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ જળલપુર આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેઓ તેમનાં અર્ધાગનાને જોઈ શક્યા નહિ. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે શોધ કરવા છતાં તેઓ તેમનો પત્તો મેળવી શક્યા નથી. આપ સંભવતઃ મિસિસ પોલ સંબંધીની કાંઈ હકીકત

કહેવા મ્હારે ત્યાં પધાર્યા હશે. મિસ્ટર પોલની તબિયત સારી નહિ હોવાથી હું જ આપની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી આપને અંગલે આવ્યો હતો; પરંતુ એ વખતે આપ બહાર નીકળી પડ્યા હતા. અંગલેથી એવી ખાતમી મળી કે, આપે છેક મોડી અંગલે પધારશો. આમ હોવાથી આપની ઑફિસરૂમમાં બેસીને હું આ પત્ર લખું છું. જો આપ કદાચ મિસિસ પોલ સંબંધી કાંઈ હકીકત જાણતા હો તો કૃપા કરી જેમ બને તેમ ત્વરાથી એ હકીકત જણાવી ઉપકૃત કરશો. કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, મિસ્ટર પોલ તેમની સ્ત્રી માટે ઘણી ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં પોતાનો વખત વ્યતીત કરે છે.

આપનો આર, ચૌધુરી.

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં સુશીતું મ્હોં લેવાઈ ગયું. છેવટે પત્રને ટેબલ ઉપર પછાડી ગદગદકંઠે તેણે કહ્યું:—“ હવે શું થશે, રમણીમોહન ? ”

“એ પાપી શા હેતુથી અત્રે આવ્યો હશે એ હાલ તરત સમજ શકાય તેમ નથી. હું કાલે રહેવારે જ ચૌધુરી સાહેબને ઘેર જઈશ.”

“ સઘળી હકીકત હું ક્યારે જાણી શકીશ ? ”

“ ચૌધુરી સાહેબને ઘેરથી નીકળી બારોબાર હું અત્રે આવીશ. એ દુરાચારી નરાધમે ચૌધુરી સાહેબને કેટલીક હડહડતી ખોટી હકીકત સમજાવી હોય એમ લાગે છે. ”

“ અહીં આવીને એ કાંઈ ઉપદ્રવ તો નહિ કરે ? ”

“ આ ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં ? ના—ના, એનામાં એટલી શક્તિ નથી. એ માટે તમે સર્વથા નિશ્ચિંત રહો; છતાં તમે હોટેલની બહાર જશો નહિ. ”

સુશીએ રમણીના કંઠમાં માધવીલતાની માફક વળગી પડીને કહ્યું:—“ પ્રિયતમ ! એ પાપી મ્હને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે તો તમે મ્હને એના પંજામાં સોંપશો નહિ. એ દુરાચારીના આશ્રયમાં હું જીવી શકીશ નહિ—મ્હારું અઠાગ મૃત્યુ નિપજશે ! ”

રમણીએ પ્રેમથી સુશીના ગાલ ઉપર આંગળીનો આઘાત કરી કહ્યું:—“ ના-ના, હું તમને કોઈના હાથમાં નહિ સોંપું. ”

સુશીનું સાંત્વન કરી, તેને અભય આપી, ખીજે દિવસે જેમ અને તેમ વહેલા આવી સઘળી હકીકત કહેવાનું કબૂલ કરી રાત્રે અગીઆર વાગ્યે રમણી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પિતૃબંધુ

ખીજે દિવસે મ્હા પી સાડા સાત વાગ્યે રમણી બહાર નીકળી પડયો. જોડાગિરજામાં ચૌધુરી સાહેબને ઘેર જઈ તેણે તેમની મુલાકાત લીધી.

ચૌધુરી સાહેબની ઉંમર પચાસેક વર્ષની હતી. તેમના શરીરનો બાંધો મજબૂત અને રંગ સ્વામ હતો. દાઢી મુઠાવેલી હોય, મુછો લાંબી હતી. સાદા જીનના અર્ધમલિન પાટલુન ઉપર ખાખી રંગનો કોટ પહેરી ચીરટ પીતા તેઓ બેઠા હતા. વિનીતભાવથી માન આપી રમણીને બેસાડી ઇંચિજીમાં તેમણે કહ્યું:—“ મ્હારો પત્ર આપને મળ્યો હતો કે ? ”

“ હા, મળ્યો હતો. મિસ્ટર પોલ ક્યાં છે ? ”

વાતચિત ઇંચિજીમાં જ ચાલવા લાગી.

ચૌધુરી સાહેબે રમણીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય પૂછ્યું:—

“ તેમની સ્ત્રી સંબંધી કંઈ હકીકત આપ જાણો છો કે ? ”

“ હા, જાણું છું. પોલ ક્યાં છે ? દયા કરી એક વખત એમને બોલાવો. ”

ચૌધુરી સાહેબે ક્ષણ ટાળ ચુપ રહીને કહ્યું:—“ એ હકીકત મ્હને કહેવાને કાંઈ હરકત છે કે ? આપે સાંભળ્યું હોય ના નહિ, છતાં મ્હારે કહેવું જોઈએ કે, મિસિસ પોલ મ્હારી પરમ આત્મીયા

છે. વિવાહ થતાં પૂર્વે સુશી અમારી સંભાળ નીચે આ ધરમાં જ રહેતી હતી. આ સ્થળે જ મિસ્ટર પોલ સાથે તેનો પરિચય થયો હતો. તેમનો વિવાહ પણ અત્રે જ થયો હતો. મિસ્ટર પોલને મુખે જ્યારથી મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે સુશીનો પત્તો નથી ત્યારથી મહારી ચિંતાનો પાર રહ્યો નથી. ”

ચૌધુરી સાહેબના મુખ તરફ દૌતૂલપૂર્ણ દ્રષ્ટિપાત કરી રમણીએ કહ્યું:—“ આપ જે માહલાની વાત કરો છો તેમના આપ શુભેચ્છક છો એમ મહેં સાંભળ્યું છે. સુશીના કુશળતામાં છે. એ માટે આપ નિશ્ચિંત રહો. છતાં તેમનું ઠેકાણું આપતાં પહેલાં પોલ શા હેતુથી અત્રે આવ્યા છે એ હું જાણવા ઇચ્છું છું. ”

ચૌધુરી સાહેબે કહ્યું:—“ એ હેતુ ગદ્ય કાલના આપ ઉપરના પત્રમાં મહેં લખ્યો છે. સ્ત્રીની તપાસ કરવા સિવાય એમનો ખીજો શો હેતુ હોય ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:—“ મિસ્ટર ચૌધુરી, હજી આપ સઘળી હકીકત જાણતા હો એમ લાગતું નથી અને તેથી જ આપ આમ કહો છો. ”

ચૌધુરી સાહેબે સહજ વિસ્મિત થઈને કહ્યું:—“ કેમ, શું બન્યું છે ? પોલે તો એવું કહ્યું છે કે, એકાએક સરકારી કામ આવી પડવાથી સુશીને જબલપુરના ડાક બંગલામાં રાખી તેમને મુંબઈ ચાલ્યા જવું પડ્યું હતું. કામ પરવારી જબલપુર પાછા આવી ત્યાં તેઓ સુશીને જોઈ ચક્રા નહિ તેમજ ત્યાંથી કોઈએ તેમને સુશીનો પત્તો આપ્યો નહિ. આ હકીકત ખરી નથી કે ? ”

“ ના મિસ્ટર ચૌધુરી ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ આપ કૃપા કરી મિસ્ટર પોલને બોલાવો. તેમની કુદીર્ષિની વાત તેમની હાજરીમાં જ હું આપને કહીશ. તેઓ ક્યાં છે ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ચૌધુરી સાહેબ સંકોચાવા લાગ્યા. તેમનો ભાવ જોઈ રમણીએ પૂછ્યું:—“ પોલ ધરમાં નથી કે ? ”

“ ના, ખહાર ગયા છે. ”

“ આટલા બેલા ? ક્યારે ખહાર ગયા છે ? ”

ચૌધુરી સાહેબે ક્ષણકાળ સંધી ચુપ રહ્યા પછી મૃદુસ્વરે કહ્યું:-
“ ગઈ કાલે હું જે વખતે આપને બંગલે ગયો હતો એ વખતે
મહારી ગેરહાજરીમાં તેઓ ખહાર ચાલ્યા ગયા છે. રાત્રે પાછા ફર્યા
નથી. ક્યાં ગયા છે એ પણ કાઢતે કહ્યું નથી. ”

“ ત્યારે તેઓ ખીમાર છે તેથી મહારી પાસે આવી શક્યા
નથી એમ આપે આપના પત્રમાં શા માટે લખ્યું હતું ? ! ”

ચૌધુરી સાહેબે પ્રથમના જેવા સંકુચિત ભાવથી કહ્યું:-“ હા
તેમનું શરીર ખીમાર હતું ખરું; પણ..... ”

રમણી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:-“ તેઓ છાકટા બન્યા હતા કે ? ”

“ એમ જ હતું. ” આમ કહી ચૌધુરી સાહેબે નીચું જોયું.

રમણીએ ખીસ્સામાંથી ઘડીઆળ કાઢી વખત જોઈતે કહ્યું:-
“ મિસ્ટર ચૌધુરી, હવે હું રજા લઉં છું. પોલ પાછા આવે એટલે
મહેને મળવા માટે કહેજો. ”

આમ કહી રમણી ઉઠી ઉભો થયો. ચૌધુરી સાહેબે ઉઠી ઉભા
થઈ કહ્યું:- “ મિસ્ટર બોઝ ! આપને વિના કારણ દુઃખ દીધું છે
એ માટે ક્ષમા આપજો. હવે હું કેવળ એક જ વાત આપને પૂછવા
હત્તું છું. પોલે સુશી સાથે કંઈ અન્યાયી વર્તન ચલાવ્યું છે કે ? ”

“ અન્યાયી વર્તન ચલાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ એણે
સુશીના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે. તેણે સુશી સાથે જે અન્યાયી વર્તન
ચલાવ્યું છે તેથી તેને જલ્લની સજા ભોગવવી પડે તેમ છે. એ આવે
એટલે આ વાત એને કહેજો. હું રજા લઉં છું. ગુડ મૉર્નિંગ. ”

ચૌધુરી સાહેબે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:-“ મિસ્ટર બોઝ ! આપ એક
મિનિટ રોકાઓ આપે કહ્યું છે કે, સુશી કુશળતામાં છે. પોલ કદાચ
તેના તરફ કંઈ અત્યાચાર કરે એવી આશંકાથી આપ તેનું ઠેકાણું
જણાવતા નથી કે ? ”

“હા.”

“તે જ્યાં છે ત્યાં ખુસીમાં છેને? જુઓ, હું એ સંબંધી આપને આટલી બધી પૂછપરછ કરત નહિ; પરંતુ એ મહારા મિત્રની કન્યા છે. તેના પિતા કુસુદનાથ અને હું સ્કૂલમાં સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. એના પિતા ન્હાની ઉમ્મરમાં જ મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર પછી સુશીની માતા, કાકા વગેરે સર્વનું મૃત્યુ નિપજવાથી સુશી મહારે ઘેર આવીને રહી હતી. તે અહીં ધણુ દિવસ સૂધી રહી હતી. અમે એના ઉપર કન્યા જેવો જ સ્નેહ રાખતાં હતાં. ખરી વાત હું આપને કહું છું. પોલ વિદેશી માણસ છે, તેના સંબંધી અમને કાંઈ ખબર નહોતી. એની સાથે સુશીનો વિવાહ થાય એવી અમારી ખાસ ઈચ્છા પણ નહોતી; છતાં ઘટનાચક્રના પ્રભાવથી વિવાહ થઈ ગયો. શું બન્યું છે એ આપની સાથેની વાતચિત ઉપરથી હું સમજી શકતો નથી. સર્વ પ્રકારમાં મળે એક જાતનું ગંભીર રહસ્ય જણાય છે. પોલ આવશે એટલે હું પૂછી જોઈશ. સુશી સારી સોખતમાં, સારી સ્થિતિમાં છે એટલું જાણી હાલ તરત હું નિશ્ચિંત થઈ શકીશ.”

“મિસ્ટર ચૌધુરી, આપ કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરશો નહિ. તેઓ સારી સોખતમાં અને સારી સ્થિતિમાં છે. ગુડ મૉર્નિંગ.” આમ કહી રમણી દ્વાર તરફ અગ્રેસર થયો.

ચૌધુરી સાહેબે રમણીની પાછળ પાછળ આવી કહ્યું:—“જુઓ સાંભળો મિસ્ટર બોઝ, સુશી સાથે આપની મુલાકાત થાય અગર પત્ર વ્યવહાર થાય તો આપ તેને જણાવજો કે, આ ઘરનાં દ્વાર હમ્મેશાં એને માટે ખુલ્લાં છે. મરજી થાય ત્યારે તે અત્રે આવી શકે તેમ છે. અમે તેને કન્યા તરીકે રાખીશું.”

“જરૂર જણાવીશ.” આમ કહી ચૌધુરી સાહેબ સાથે કર-મંદન કરી રમણી વિદાય થઈ ગયો. ચૌધુરી સાહેબે પોતાના બેટક-ખાનામાં જઈ, ખુરસીમાં બેસી આંખો લુંછતાં લુંછતાં પોતાના મનમાં કહ્યું:—“Poor girl! Poor girl!”

રમણીએ બહાર નીકળી મોટરમાં બેસી સોફરને કહ્યું:-“લાલ-બનર.”

લાલબનરની પોલિસ ઓફિસે જઈ રમણીએ એક નોકરને પૂછ્યું:-“ગઈ દિવસે રાત્રે સી, કે, પોલ નામના કોઈ દેશી કિશ્કિ-ચનને છાટક હાલતમાં અત્રે લાવવામાં આવ્યો છે કે ?”

નોકરે એક રજીસ્ટર ઉઘાડતાં કહ્યું:-“આપે શું નામ કહ્યું ?”
“પોલ—સી, કે, પોલ.”

રજીસ્ટરનાં પૃષ્ઠ તપાસી થોડા સમય પછી નોકરે કહ્યું:-“ના જી. એ નામનો કોઈ માણસ અત્રે આવ્યો નથી. અહીં જે કેટલાક માણસો આવેલા છે તેમનાં નામ હજી મળ્યાં નથી; છતાં એ માણ-સોમાં દેશી કિશ્કિચન કોઈ નથી.”

રમણીએ પૂછ્યું:-“લોકલ માણસોમાં જે સંઘળા છાટકો પકડાયા છે તેઓ ક્યાં છે ?”

નોકરે દિવાલ ઉપરની ધડીઆળ તરફ જોઈને કહ્યું:-“તેઓ દશ વાગ્યે આવશે.”

રમણીએ ધડીઆળમાં જોયું તો સાડા આઠ વાગ્યા હતા. તેણે ત્યાંથી નીકળી ગ્રેટ ઈસ્ટર્ન હોટેલમાં જઈ સુશીને સંઘળી હકી-કત કહી સંભળાવી.

ચૌધુરી સાહેબની હકીકત સંભળી સુશીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેણે કહ્યું:-“ખરેખર, એ માણસોનો મહારા ઉપર ધણો પ્રેમ હતો. હમણાં જ તેમની પાસે જવાની મહેને ઇચ્છા થાય છે.”

“હમણાં ત્યાં જવું ઉચિત નથી. પહેલાં પાપી પોલને શહે-માંથી વિદાય થઈ જવા દો; ત્યાર પછી તમે બેલાશક જાઓ.”

ખીજ કેટલીક વાતચિત કર્યા પછી રમણીએ ઉડી ઉભા થઈ કહ્યું:-“હીક, ત્યારે હું હવે જાઉં છું.”

“ક્યાં જાઓ છો? દશ વાગ્યે પાછા લાલબનર જશો કે શું?”

“ હા. ”

“ ત્યાં જવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ વાંદરાની પ્રકૃતિ તમારાથી અજાણી છે કે ? તમને જોઈ અસંખ્ય માણસો વચ્ચે એ કાંઈ અપમાનની વાત કહેશે તો ! ના—તમે જશો નહિ. ”

રમણીએ સુશીનો હાથ પકડી કહ્યું:—“ ઠીક, નહિ જાઉં. ”
રહાંજે આવવાનું કબૂલ કરી રમણી ઘર તરફ વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

મિત્રતાનો સંબંધ !

રહાંજે ચાર વાગ્યે રમણી ખુદાર જવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં નોકરે પોલના નામનું ઠાંડ લઈ આવી તેને આપ્યું.

પાંચ મિનિટ પછી નોકરની સાથે પોલે પ્રવેશ કર્યો. તેનો પોપાક તદ્દન નવીન અને મૂલ્યવાન હતો, હાથમાં ચાંદીની મુઠવાળી એક પાતળી લાકડી હતી. ઘણા ભ્રમકારી એક ગૃહસ્થ જનીને તે આપ્યો હતો.

“ ગુડ આફ્ટર નુન મિસ્ટર બોઝ. ” કહી અનુમતિ મળ્યા વગર જ પોલ એક ખુરસી ખેંચી તેના ઉપર બેઠો.

તેના મુખ તરફ થોડો વખત સૂંધી જોયા પછી રમણીએ કહ્યું:—“ ગુડ આફ્ટર નુન. હમણાં એકાએક ક્યાંથી ? ”

પોલે ગંભીરભાવથી કહ્યું:—“ પોલિસકોર્ટમાંથી. ”

“ કેટલો દંડ થયો ? ”

પોલે બુકુટી ચઢાવી કહ્યું:—“ દંડ ? શાનો દંડ ? ”

કૌતુકના હાસ્યને મુખમાં દબાવી રમણીએ કહ્યું:—“ કાલે રાત્રે છાકટા જનીને તમે પોલિસના હાથમાં પકડાયા હતાને ? ”

પોલે મૃદુ હસીને કહ્યું:—“ ના મિસ્ટર બોઝ ! આપને ખોટી ખબર મળી છે. ”

“ ત્યારે ? કાલે આખી રાત તમે ક્યાં હતા ? ”

પોલે કહ્યું:-“ એ ઘણી લાંબી વાત છે. જે આપને સાંભળવી હોય તો મ્હને કહેવાને હરકત નથી. ”

રમણીએ કહ્યું:-“ કહો જોઈએ, હું સાંભળું છું. ”

આ વખતે પોલે ખીસ્સામાંથી સોનાની એક સિગારેટ કેસ ખ્હાર કાઢી. સિગારેટ સળગાવી ખુરસીને અઢેલી તે કહેવા લાગ્યો:-
“ કાલે ચૌધુરી સાહેબ આપને ઘેર આવ્યા એ વખતે મ્હને એકલાને ત્યાં નહિ ગમવાથી હું ફરવા માટે ખ્હાર નીકળી પડ્યો હતો. ધર્મતલાના નાકે ડિસોઝા નામના એક જુના રનેહી સાથે મુલાકાત થયું. આપે મિ. ડિસોઝાતું નામ સાંભળ્યું હશે-તેઓ પોલિસકોર્ટના એક પ્રખ્યાત ટાઉટ છે અને દેશી ક્રિશ્ચિયન છે. તેઓ મ્હને પકડી લઇ ગયા. રાત્રે પણ તેમણે મ્હને છોડ્યો નહિ. ખાંખીને હું ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો. વાતમાં ને વાતમાં મ્હારા દુઃખની હકીકત જાણી લીધી. તેમણે મ્હને ઘણો ટપકો આપીને કહ્યું, ‘ એક માણસ તમારી સ્ત્રીને છેતરીને લઇ ગયો છે; છતાં આટલા દિવસ સૂંચી તમે તેના નામ ઉપર ફરિયાદ કેમ ન કરી ? ’ મ્હેં કહ્યું, ‘ મ્હારી પાસે પૈસા નહિ હોવાથી હું ફરિયાદ કેવી રીતે કરું ? ’ ડિસોઝાએ કહ્યું, ‘ પૈસા માટે તમે ફિકર કરશો નહિ. પોલિસકોર્ટના મ્હોટા મ્હોટા વકીલો મ્હારા હાથમાં છે. હું બલામણુ કરીશ એટલે ફી લીધા વગર તેઓ કેસ ચલાવશે. ”

“ એટલા માટે જ પોલિસ કોર્ટમાં ગયા હતા કે ? ઠીક, મ્હોટા મ્હોટા વકીલોએ શું કહ્યું ? ”

“ તેમણે કહ્યું કે, ‘ સાક્ષી પ્રમાણના બંદોબસ્ત કરી ફરિયાદ કરીશું. ”

“ તમારી એક સ્ત્રી હયાત છે એ વાત તમે મ્હોટા મ્હોટા વકીલોને કહી છે કે ? ”

પોલે જાણે કે આશ્ચર્યચકિત બની જઇ આમળ નમીને કહ્યું:-
“ મ્હારે ખીજી સ્ત્રી ક્યાં છે ? ”

“ધણી મોડી રાતે દારુ પીને તમે ઘેર ગયા હતા ત્યારે જે સ્ત્રીઓ જીવતાં મારી પતિપૂજા કરી હતી એ સ્ત્રીની હું વાત કરું છું. ”

પોલ દિગ્મુઠ બની જઈ રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે કહ્યું:—“ આપ શું કહો છો એ હું સમજી શકતો નથી. મહેને જીવતાં કોણ મારે તેમ છે ? આપને આવી ખોટી હકીકત કહેણે કહી ? ”

“ તમે જ કહી છે. ”

“ મહે કહી છે ? ક્યારે ? ”

“ જળલપુરના ડાક બંગલામાં આપણે મળ્યા હતા ત્યારે. સુશીનો નેકસેસ ચોરી લઈ તમે સોનીને વેચી દીધો હતો. આપણે બન્ને જણા જઈને જે દિવસે નેકસેસ પાછો લઈ આવ્યા તે દિવસે આ હકીકત તમે મહેને કહી હતી. ”

પોલ બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી તેના મુખ ઉપર કિંચિત્ હાસ્ય દેખાયું. તેણે કહ્યું:—“ હા હા, હવે યાદ આવે છે. તે દિવસે પુષ્કળ દારુ પી હું મ્હારું બાન ગુમાવી બેઠો હતો. દારુના નશામાં હું જેમ કાવે તેમ બોલ્યો હોઉં એમ લાગે છે. આપ એ સંઘળી હકીકત ખરી માનો છો કે ? ના-ના, એમાંનું કાંઈ ખરું નથી. મ્હારી એક સ્ત્રી જીવતી હોત તો હું સુશી સાથે શા મારે વિવાહ કરત ? બે વિવાહ હું કદાપિ કરું નહિ. ”

રમણી ઉઠી એક કબાટ ઉઘાડી કાંઈ શોધવા લાગ્યો. એક પત્ર લઈ આવી ખુરસી ઉપર બેસી, પત્રમાંની કેટલીક હકીકત પોલને વાંચી સંભળાવી તેણે પૂછ્યું:—“ આ સોરી પોલ નામની સ્ત્રી કોણ છે ? ”

પોલે પૂછ્યું:—“ એ પત્ર કોનો છે ? ”

“ તમારો. જળલપુરમાં તે દિવસે રાત્રે આ પત્ર તમે મહેને વાંચવા આપ્યો હતો. ” આમ કહી રમણીએ ક્વર ઉપરનું ઠેકાણું વાંચી સંભળાવ્યું.

પોલે હાથ લંબાવીને કહ્યું:—“ સોશીનો પત્ર છે કે ? જોઈ ! ”

રમણીએ પત્રને ખીસ્સામાં મૂકીને કહ્યું:—“ હવે જોવાની

જરૂર નથી. તમે કદાચ બૂલી ગયા હો તો હું યાદ આપું છું કે, મદ્રાસના ઍપિસ્ટ ઍપલમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ ની સાલમાં નવેંબર માસની ૬ થી તારીખે તમે એ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ”

આ હકીકત સાંભળી પોલ ‘ હા હા ’ કરી હસી પડ્યો. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું:-“ છાકટ અવસ્થામાં એ સધળી હકીકત મહેં આપને કહી હતી. આપ ભોળા માણસ હોવાથી જ આપે મહારી એ હકીકત સાચી માની હતી. આપ એટલો પણ વિચાર ન કરી શક્યા કે, અમે રોમન કથોલિક હોવાથી ઍપિસ્ટ દેવળમાં અમારો વિવાહ થઈ શકે નહિ. વળી આપ ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના નવેંબર ક્રિંવા ડિસેંબરની ૬ થી તારીખ કહો છોને ? મિસ્ટર બોઝ ! એ વખતે હું મદ્રાસમાં નહોતો. એ વખતે તો હું ઇ. આઇ. રેલ્વેનો ગાર્ડ હતો તથા દાનાપુરથી મોગલસરાઇ આવતો જતો હતો. હા-હા-હા ! ૧૯૦૭ ની સાલમાં મદ્રાસના ઍપિસ્ટ ઍપલમાં મહારો વિવાહ થયો હતો ! કેવી હસવા જેવી વાત ! ”

પોલને મુખે આ હકીકત સાંભળી તથા તેના હાવભાવ જોઇ રમણી સહજ ઠંડો થઇ ગયો. ૧૯૦૭ની સાલમાં પોતે દાનાપુરમાં ગાર્ડ હતો એમ પોલ કદાચ ખોટું કહેતો હોય તો એ બનવા જેવું હતું; પણ મુખ્યત્વે કરીને મદ્રાસ પ્રદેશના દેશી ક્રિશ્ચિયનો તો રોમન કથોલિક હોય છે ! બીજી તરફથી પત્ર લખનારી પોલની સ્ત્રી હતી એ માટે સંદેહ નહોતો. ત્યારે શું પોલે દેવળનું નામ ખોટું કહ્યું હશે ક્રિંવા પોતાની સાંભળવામાં ભૂલ થઇ હશે ! રમણીએ પત્ર કાઢી જોયું તો તેના ઉપર તેણે પોતાના હસ્તાક્ષરથી જ ઍપિસ્ટ ઍપલ લખેલું હતું.

પોલ રમણીના મુખ તરફ જોઇ રૂમાલને આડો રાખી મૃદુ-હાસ્ય કરતો હતો. એવટે રમણીએ કહ્યું:-“ તમે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં દાનાપુર હતા ત્યારે પછી સોફાની સાથે ક્યાં વિવાહ કર્યો હતો ? ”

પોલે બીજી દિશા તરફ જોઇ થોડા સમય સૂંચી કાંઇ વિચાર

કર્યા પછી કહ્યું:-“ મિસ્ટર બોઝ! આપ આ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર સાંભળવા ઇચ્છો છો ? ”

“ હા. ”

પોલે ગંભીરભાવથી કહ્યું:-“ ઠીક, હું ખરો ઉત્તર જ આપીશ. અહીં વિહરકી છે કે ? ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ કેમ, વિહરકીને સ્પર્શ કરી સોગંદ ખાવા છે કે ? ”

“ જો હોય તો થોડી લાવવા કહો; ઘણી તૃષ્ણા લાગી છે. ”

રમણીએ નોકરને ખોલાવી વિહરકી આપવા કહ્યું. નોકરે વિહરકીની ખોટલ અને એ ગ્લાસ ખહાર દાઢી બન્ને જણાની સહામે એકેક ગ્લાસ ભૂક્યો. રમણીએ હાથ હલાવી કહ્યું:-“ મહેને નહિ જોઇએ. ”

પોલે પોતાના ગ્લાસમાં લગભગ પાંચ આંઉસ જેટલી બ્રેન્ડી રેડી દીધી. નોકરે સોડા ખોલી અડધી સોડા ગ્લાસમાં રેડી એટલામાં તો પોલે ગ્લાસ ઉંચક્યો. નોકર સોડાને ટેબલ ઉપર મૂકી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

એ ઘુંટડે અડધો ગ્લાસ ખાલી કરી નાખીને પોલે કહ્યું:-“ ઘણી સારી વિહરકી છે. ” પછી ખીસ્સામાંથી સિગારેટ ખહાર દાઢી તે સળગાવીને પોલ પીવા લાગ્યો.

રમણીએ કહ્યું:-“ દારુ નહિ પીવાની જબલપુરના ડાક બંગલામાં તમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતીને ? ”

પોલે કહ્યું:-“ મિસ્ટર બોઝ! મહારા કરતાં આપ વિશેષ બચેલા બચેલા છો; છતાં આપનામાં સાંસારિક ગાન ઘણું ઓછું જેવામાં આવે છે. દારુડીઆ માણસની વાતને ખરી માની શકાય કે ? જો વખતે મહેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એ વખતે મહારી સ્થિતિ કેવી હતી એનો વિચાર કરી જુઓ. ” આમ કહી પોલે ગ્લાસ ઉંચકી પુનઃ થોડી વિહરકી પીધી.

રમણીએ પૂછ્યું:-“ વચ્ચે તમે દેશમાં ગયા કે ? ”

પોલે મસ્તક હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

“આટલા દિવસ સૂધી શું કરતા હતા?”

“નોકરી.”

“ક્યાં?”

પોલે સહજ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ત્યાં-ત્યાં-મદ્રાસમાં.”

“હમણાં રજા લઈને આવ્યા છો કે?”

“ના, નોકરી છોડી દીધી છે. હવે નોકરી કરવાનો વિચાર નથી. મિસ્ટર બોઝ! પારકી તાબેદારી કરવી એના જેવું હું ખીજું એક પણ નથી. હું વેપાર કરવા ઇચ્છું છું તેથી જ આપની પાસે આવ્યો છું.”

“તમારો હેતુ શો છે?”

પોલે જાણે કે શર્માતાં શર્માતાં કહ્યું:—“મહેને થોડા રૂપિયાની જરૂર છે.”

“મહારા નામ ઉપર શ્રિયાદ કરવાનો ભય દર્શાવી બની શકે તો થોડા રૂપિયા અદા કરવા માટે તમે આવ્યા છો, કેમ?”

પોલે પોતાનાં બન્ને વિહ્વળ નયનથી રમણી તરફ જોઈ રહી કરુણ ભાવથી કહ્યું:—“મિસ્ટર બોઝ! આપ મહારે માટે આવું બોલો છો!” તેનાં નેત્રોમાં જાણે કે હમણાં આંસુ ભરાઈ આવશે એમ લાગતું હતું. મદનના પ્રભાવથી નાસિકા સ્પંદિત થવા લાગી. રુમાલથી આંખો અને મ્હોં લુછી નાખી તે પાછો કહેવા લાગ્યો:—“ગઈ રાત્રે ડિસોઝાએ મહેને એ વાત કહી ત્યારે મ્હેં લગભગ અડધી ઝાટલ ઉપરાંત પીધો હતો. છાકટ હાલતમાં જ મ્હેં ડિસોઝાની વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો એમ હું આપની પાસે કબુલ કરું છું. તેમની શીખવણીથી જ હું આજે પોલિસેક્રેટમાં ગયો હતો; પણ વાસ્તવિક રીતે મહારા મનમાં આપના તરફ સહજ પણ શત્રુભાવ નથી. આ વાત માનવી કે કેમ એ આપની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે! મિસ્ટર બોઝ! હું આપનો શત્રુ નહિ પણ મિત્ર થવા

ધમ્મું છું. ” આમ કહી પોલ ગ્લાસમાંની બધી બિહરણી પી ગયો.

“ દેશમાં જમને તમે શો વેપાર કરશો ? ”

પોલે રુમાલથી મ્હોં લુંછતાં લુંછતાં કહ્યું:—“ ચીરટનો વેપાર. ત્રિચિનોપોલીમાં હું ફેક્ટરી ઉઘાડીશ તથા ચીરટો તૈયાર કરાવી કલકત્તા અને મુંબાઈ રવાના કરીશ. એ વેપારમાં ઘણો લાભ છે. મિસ્ટર બોઝ ! આ જુઓ. ” આમ કહી પોલે ઉઠી રમણી પાસે જઈ, ખીસ્સામાંથી કેટલાક કાગળ ખહાર કાઢી, તેની સહામે મૂકીને કહ્યું, “ ફેક્ટરીમાં જે ચીરટો દોઢ રૂપિયામાં સો તૈયાર થાય છે તેની કિંમત કલકત્તામાં ત્રણથી ચાર રૂપિયા છે. કેવળ બે હજાર રૂપિયાની મહને જરૂર છે. ઘણે સ્થળે પ્રયત્ન કરવા છતાં આ રકમ હું મેળવી શક્યો નથી. છેવટે એક દિવસે એકાએક મહને યાદ આવ્યું કે, વિશ્વસંસારમાં મહારા એક મિત્ર છે તથા તેઓ કલકત્તા હાઈ-કોર્ટના વકીલ મિસ્ટર બોઝ છે. તેમની પાસે જવાથી આ રકમ મળી શકે તેમ છે. આમ વિચારીને હું કલકત્તા આવ્યો છું. મઈ કાલે જ હું અત્રે આવી પહોંચ્યો છું. ” પછી સ્વર ધીમે કરી રમણીની છેક પાસે મ્હોં લઈ જમને તેણે કહ્યું, “ ચૌધુરીનું કુટુંબ વાર-વાર સુશીની વાત પૂછવા લાગ્યું. એક વખત બોટું બોલવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ અભ્યાસ નહિ હોવાથી કોઈ પણ રીતે હું બોટું બોલી શક્યો નહિ—ખરી હકીકત મ્હોં તેમને કહી દીધી. ”

આટલું કહી પછી પોલે પુનઃ પોતાની ખુરસી પાસે જઈ તેના ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ બીજી થોડી બિહરણી આપવા નોકરને કહો. ”

“ હવે બિહરણી ન પીશો; ડાકટ બની જશો. ”

“ મિસ્ટર બોઝ ! આપ હસવા જેવી વાત કરો છો ! કેવળ બે પેગ પીને હું ડાકટ બની જઈશ ! હા-હા. ”

“ સોશી સાથે ક્યારે ક્યાં વિવાહ થયો હતો એ વાત તમે કહી નહિ. ખરી હકીકત કહો જોઈએ. ”

પોલે ખાલી ગ્લાસ તરફ એક વખત જોઈને કહ્યું:—“ આપને

એ વાત સાંભળવી છે કે? મિસ્ટર બોઝ! એ વાત સાંભળવાથી આપને શો લાભ છે?”

“મહારે એ જાણવાની જરૂર છે. વાત કહેવાથી તમારું કાંઈ અનિષ્ટ થશે નહિ. તમે એવો બધ રાખશો નહિ.”

પોલે ટેબલ તરફ જોઈને કહ્યું:—“પોતાની કુકીર્તિની વાત પોતાને મુખે બીજને કહેવી એ શર્મ ભરેલું છે; છતાં આપ મહારા મિત્ર છો તેથી હું એ વાત આપનાથી છુપાવીશ નહિ. ખરી વાત શી છે એ આપ જાણતા નથી. મિસ્ટર બોઝ! સોફી પોલ મહારી વિવાહિતા પત્ની નથી; પરંતુ મદ્રાસમાં હું એને મહારી સ્ત્રી તરીકે જ ઓળખાવતો હતો. દાનાપુરમાં તેની સાથે મહારી મુલાકાત થઈ હતી. એનો પતિ પણ ત્યાં ગાર્ડની નોકરી કરતો હતો. એ વખતે હું ઉછરતી ઉમ્મરનો યુવાન હતો. શરીરમાં ગરમ લોહી હતું. હિતાહિતનો વિચાર કર્યા સિવાય મહે એ કુકાર્ય કર્યું હતું. એ માટે હમ્મેશાં મહારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે.” આમ કહી પોલે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી કાતરદષ્ટિથી કિંવા યાચના કરતો હોય એવા ભાવથી ટેબલ ઉપર પડેલા ખાલી ગ્લાસ તરફ જોયું.

ઉપરોક્ત વાત સાંભળવામાં આવતાં રમણીનું મસ્તક ભમવા લાગ્યું. તેનું મોં ઉતરી ગયું. ટેબલ ઉપર કોણી રાખી, ગાલ ઉપર હાથ રાખી તે બેસી રહ્યો.

ચોડી ક્ષણ સૂધી રાહ જોયા પછી પોલ પાછો કહેવા લાગ્યો:— “અરેરે! એ માટે જીવનની છેલ્લી ઘડી સૂધી મહારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. હવે સોફી સાથે મહારો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી; પરંતુ તેને બે કન્યાઓ અને એક પુત્ર થયેલાં છે. એમનું ભરણ પોષણ કરવું એ હું મહારું કર્તવ્ય સમજું છું; છતાં તેમ કરવા જેટલા પૈસા હું ક્યાંથી લાવું? જો ત્રિચિનીપોલીમાં ચિરટનું એકાદ કારખાનું ખોલી શકું તો પછી કાંઈ દુઃખ રહે તેમ નથી; વશુ વિના નર પણ એવી મહારી સ્થિતિ છે.”

આ વખતે નોકર કાંઈ કાર્યાર્થે એ સ્થળે આવ્યા હતા. તેને જોઈ પોલે કહ્યું:-“ અરે એ ! થોડી બિહરડી આપ. ”

નોકરે માલિકના મુખ તરફ જોયું. રમણીએ કહ્યું:-“ આપ. ”

બિહરડી પીતાં પીતાં પોલે કહ્યું:-“ સુશી કુશળ છેને ? ”

રમણીએ દુર્લક્ષ્યથી કહ્યું:-“ કુશળ છે. ”

પોલે ‘ હા હા ’ કરી હસ્યા પછી ઉધરસ ખાતાં ખાતાં ગયા-સને ટેમલ ઉપર મૂક્યો. રમણીએ કુતૂહલથી પોલના મુખ તરફ જોઈ પૂછ્યું:-“ શું છે ? ”

પોલે કહ્યું:-“ મહને એક હસવા જેવી વાત યાદ આવી છે. મહારો પેલો મિત્ર પોલિસકોર્ટનો ટાઉટ મિસ્ટર ડિસોઝા કાલે રાત્રે શું બોલ્યો હતો એ આપ જાણો છો કે ? એણે કહ્યું હતું કે, ‘ આ કેસમાં તમારી સ્ત્રી જ મુખ્ય સાક્ષી થશે. તમે બોઝ પાસે જઈ તમારી સ્ત્રીનું ઠેકાણું જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરજો. જો તેઓ ઠેકાણું કહે તો સારી વાત છે અને કદાચ નહિ કહે તો પછી સારા સારા ડિટેક્ટિવો સાથે મહારો સંબંધ છે. ડિટેક્ટિવ રોકીને ત્રણ જ દિવસમાં હું તમારી સ્ત્રીનો પત્તો મેળવીશ. ’ હા-હા-હા-મિસ્ટર બોઝ ! આપ જુઓ છો કે, લગભગ એક કલાકથી હું બેઠેલો હોવા છતાં મહેં સુધીનું ઠેકાણું આપને પૂછ્યું નથી. એ ઉપરથી આપ સહેલાઈથી સમજી શકશો કે, આપના પ્રત્યે મહારો શત્રુભાવ છે કે મિત્રભાવ ? સુધીનું ઠેકાણું જાણી હું શું કરું ? મહારે એ જાણવાની જરૂર નથી. એ જ્યાં હોય ત્યાં સુખી હોય એટલાથી જ હું સંતુષ્ટ છું. વિશેષ ખાત્રીની જરૂર હોય તો આપ કાગળ લલમ મંગાવો-સુશી ઉપરનો સઘળો અધિકાર છોડી દઈ એ સંબંધીનું કળૂલત પત્ર લખી આપવા હું તૈયાર છું. ”

“ એમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

પોલ સુપકીદીથી પાછો મઘપાન કરવા લાગ્યો. થોડા વખત પછી રમણી ઉઠી ઉભો થયો. તેણે કહ્યું:-“ મહારે હવે મહાર જવાનું છે. ”

“ બહે. ” કહી પોલે પાછો ગ્લાસમાંનો મધ ઉદરસ્થ કર્યો. પછી ગ્લાસને ટેબલ ઉપર મૂકી તેણે કહ્યું:—“ ત્યારે રૂપિયા માટે—”

“ તમે કયા અધિકારથી મહારી પાસે રૂપિયા માગો છો ? ”

“ અધિકારની વાત જ ક્યાં છે ? આપણા મિત્રતાના સંબંધને અંગે હું રૂપિયા માગું છું. આપના ઉપર મહારો શો અધિકાર હોઈ શકે ? ” આમ કહી પોલે નમ્રતાયુક્ત હાસ્ય કર્યું.

“ મહારી સાથે તમારો કાંઈ સંબંધ નથી અને અધિકાર પણ નથી. હું તમને રૂપિયા આપીશ નહિ. ”

પોલે કપાળની શિરાઓને સંકુચિત કરી કહ્યું:—“ શું કહ્યું ? રૂપિયા નહિ આપો ? ”

રમણીએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું:—“ ના તમે જાઓ. ”

પોલે ખીસ્સામાંથી રુબાલ કાઢી મ્હોં હુંછ્યું. દ્વાર તરફ બે ડગલાં અગ્રેસર થઈને તેણે કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! આપ સધળો વિચાર કરી જોજો. હું કાલે પાછો આવીશ. ”

“ વિચારી જોવા જેવું કાંઈ નથી હું તમને કુટી બદામ પણ નહિ આપું. ”

પોલે બારણાં પાસે જઈ મ્હોં પાછું ફેરવી કહ્યું:—“ આ આપનો છેવટનો જવાબ છે કે ? ”

“ હા. ”

“ ઑલ રાઇટ. મ્હને લાગે છે કે, આવો જવાબ આપવા માટે થોડા વખતમાં જ આપને પરતાવું પડશે. ” આમ કહી નશાતી ધુનમાં લથડીઆં ખાતો ખાતો પોલ બહાર નીકળ્યો. બારણાંની બહાર નીકળી જમણો હાથ ઉઘો કરી તર્જની હલાવીને તે બોલ્યો:—“ કાલે આખો દિવસ હું ચુપ બેસી રહીશ. જો આપનો વિચાર બદલાય તો ઔધુરી સાહેબને ધેર આપ મ્હને ખબર પહોંચાડજો. ” આમ કહી પોલ લથડીઆં ખાતો ખાતો કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

નવીન વર્તમાન

સંધ્યાકાળ પછી હોટેલમાં જઈ રમણીએ સુશીને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. એ હકીકત સાંભળી સુશી કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ બેસી રહી. પછી તેણે કહ્યું:—“ જો એ કદાચ ડિટ્રિક્ટવ રોકશે તો તે મ્હારો પત્તા મેળવી મ્હને પકડી જશે કે ? ”

“ એમ કરવાની શક્તિ કોઈનામાં નથી. એ કેવળ તમારું ટેકાણું જાણી જશે. જો કેસ દાખલ કરશે તો સાક્ષી ગણી તમને સમન પહોંચાડી જશે. નક્કી કરેલા દિવસે તમારે કોર્ટમાં જઈ સાક્ષી આપવી પડશે. ”

“ કોર્ટમાં મ્હને શું પૂછશે ? ”

“ તમે પોલીસનાં વિવાહિત પત્ની છો કે કેમ, તથા હું તમને છેતરીને લઈ આવ્યો છું કે કેમ એ પૂછશે. ”

“ એ કેસ દાખલ કરશે કે ? ”

“ ખરી રીતે જો એનો સોશી સાથે વિવાહ થયેલો હશે તો એ કેસ નહિ જ કરે—એવું સાહસ જ એનાથી નહિ થઈ શકે; કેમ કે ખરી વાત જાહિર થાય તો એને પોતાને જ જેલમાં જવું પડે. પણ આજે તે જ હકીકત કહી ગયો છે તે ખરી હોય તો મ્હેં રૂપિયા આપ્યા નથી તેથી કોપવશ થઈ એ કેસ કરી શકે પણ ખરો. ”

“ જો એ કેસ કરશે તો શું થશે ? ”

“ કાંઈ નહિ થાય. હું કાંઈ તમને છેતરીને લઈ આવ્યો નથી. ” આમ કહી રમણી હસવા લાગ્યો. પછી તેણે કહ્યું: “ હું એ વિષયની ચિંતા કરતો નથી. મ્હને કેવળ એટલી ચિંતા થાય છે કે, જો સોશી સાથે તેનો વિવાહ નહિ થયો હોય તો સર્વસ્વનો નાશ થશે ! છતાં વિચારી જુઓ કે, જે આટલું બધું જૂઠું બોલી શકે છે તેની કયી વાત સાચી છે અને કયી વાત જૂઠી છે એ કેવી

રીતે જાણી શકાય ? મહને તો એમ લાગે છે કે, જળલપુરમાં તેણે જે હકીકત કહી હતી તે જ ખરી છે. કારણ એ વખતે જુદું બોલવાનો તેનો કાંઈ ઉદ્દેશ નહોતો. હમણાં તો ગંભીર ઉદ્દેશ છે. ”

“ હમણાં શો ઉદ્દેશ છે ? રૂપિયા મેળવવાનો કે ? ”

“ હા, મૂળ ઉદ્દેશ એ જ છે. એ ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવાના હેતુથી જ તેણે મહને કેસ કરવાનો ભય દર્શાવ્યો છે. જો હું એમ જાણું કે એક સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં ખીજ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવાનો તેણે ગુન્હો કર્યો છે તો હું એનો ભય શા માટે રાખું ? એટલા માટે જ છાકટ સ્થિતિમાં જળલપુરમાં તેણે મહને જે હકીકત કહી હતી તે ખોટી છે એવું સમજાવવાનો હવે એ પ્રયત્ન કરે છે. ”

“ વળી ખીજ એક વાત મહને યાદ આવી છે. એ રામન કુથોલિક હોવાથી ઍપિસ્ટ ઍપેલમાં વિવાહ ન થઈ શકે એવું નથી. જે સ્ત્રીની સાથે તેણે વિવાહ કર્યો છે તે જો ઍપિસ્ટ હોય તો ઍપિસ્ટ ઍપેલમાં તેમનો વિવાહ થઈ શકે. ”

“ એમ કે ? એવું થાય કે ? ”

“ હા થાય. મહેં એવા વિવાહ જોયા છે. ”

રમણીએ આરામથી નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ તારે આજે એ મહને જે હકીકત કહી ગયો છે તે બધી ખોટી હોય એમ જ લાગે છે. સુશી, આવતી કાલે જ હું મદ્રાસ જઈશ. ”

“ પણ તમે ચાલ્યા જશો તો મહને ધણો ભય લાગશે ! એ જો કદાચ અહીં આવી કાંઈ ઉપદ્રવ કરે તો ? ”

“ તમે પણ મહારી સાથે ચાલો. ” આપણે બંને જણાં મદ્રાસ જઈએ. ”

“ પણ કદાચ એ કેસ કરે અને આપણે બંને કલકત્તા છોડી ચાલ્યાં જઈએ તો તે ઠીક થાય કે ? ”

“ એ પણ વિચારવા જેવી વાત છે. ” આમ કહી રમણી ચૂપ રહ્યો. ”

પછી બન્ને જણાંએ થોડા સમય સુધી આ વિષયની વાત-ચિત કરી. છેવટે એવો નિશ્ચય થયો કે, પોલ જ્યાં સુધી કલકત્તા ન છોડી જાય ત્યાં સુધી રમણી મદ્રાસ જશે નહિ.

સુશીનું યથાસાધ્ય સાંત્વન કરી રાત્રે નવ વાગ્યે રમણી ઘેર ગયો. રાત્રે દશ વાગ્યે જમી પરવારી નીચે પોતાની ઑફિસરૂમમાં આવી તેણે ચીફ્ટ સળગાવી હતી એવામાં નોકરે આવી ચૌધુરી સાહેબનું કાડું આપ્યું.

ચૌધુરી સાહેબે પ્રવેશ કરી નમ્ર ભાવથી કહ્યું:—“ મિસ્ટર બોઝ ! આપને કવખતે તકલીફ આપવી પડે છે એ માટે ક્ષમા આપજો.”

રમણીએ સન્માનથી તેમને ખેસાડી પૂછ્યું:—“ કેમ શું બન્યું છે ? ”

ચૌધુરી સાહેબે કહ્યું:—“ મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું છે. સંધ્યા-કાળે પોલ મ્હારે ઘેર આવ્યો હતો. તે પહેલાં તેણે આપની મુલાકાત લીધી હતી એમ તેના કહેવાથી હું જાણી શક્યો છું. ડિનર કર્યા પછી અમે છજમાં બેઠા હતા એવામાં પોલિસ લોક આવી, વૉરંટ દેખાડી પોલને બેડી પહેરાવી લઇ ગયા છે.”

“ આપે વૉરંટ જોયું હતું ? શો ગુન્હો હતો ? ”

“ હા, મ્હેં વૉરંટ વાંચી જોયું હતું. એ વૉરંટ મુંબાઈથી આવેલું છે. ગુન્હો શો છે એ હું જાણી શક્યો નથી; પરંતુ એમાં ૪૦૯ કલમ લખેલી હતી.”

“ ત્યારે તો એ પૈસા ઉચાપત કરવાનો ગુન્હો છે. વાદીનું નામ લખેલું હતું કે ? ”

“ હા, પણ હું બુલી ગયો છું. કોઇ એક કંપનીના મેનેજરનું નામ છે.”

“ એ કંપનીમાં પોલ નોકરી કરતો હોવો જોઇએ. પૈસા ઉચા-પત કરી તે નાસી છૂટેલો હોવો જોઇએ.” નવા બપઠાળીધ પોપાક, સોનાની સિગારેટ કેસ વગેરેનું ગૂઢ તત્ત્વ હવે રમણીના જાણ-વામાં આવ્યું.

ચૌધુરી સાહેબે કહ્યું:—“ શું બન્યું છે તે જાણવાના વિચારથી હું પણ એની સાથે લાલબજારમાં ગયો હતો; પરંતુ ત્યાંથી મળે કાંઈ ખબર મળી નથી. કાલે પોલિસની દેખરેખ નીચે પોલને મુંઝાધ મોકલવામાં આવનાર છે એટલું જ મ્હારા જાણવામાં આવ્યું છે. મહેં જમીન ઉપર એને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ છોડવાની ના પાડી છે. મિસ્ટર બોઝ ! હવે આપણે શું કરવું ? ”

“ આપણે કાંઈ કરવા જેવું નથી મિસ્ટર ચૌધુરી. ”

“ એનાં સગાં સંબંધીઓને આ ખબર આપવાની જરૂર છે; પણ હું એના એકે સગા સંબંધીનું નામકામ જાણતો નથી. મળે લાગે છે કે, સુશીને આ ખબર આપવી જોઈએ. ”

“ હું એમને ખબર આપીશ. પોલની બીજી એક આત્મીય વ્યક્તિનું ઠેકાણું હું જાણું છું. ”

“ એ વ્યક્તિ કોણ છે અને ક્યાં રહે છે ? ”

રમણીએ ઉઠી કબાટમાંથી સોશી પોલનો પત્ર લઈ આવી ચૌધુરી સાહેબના હાથમાં આપી કહ્યું:—“ આ પત્ર વાંચો. ”

ચૌધુરી સાહેબે ખીસ્સામાંથી ચસમાં બહાર કાઢી કવર ઉપરનું શિરનામું વાંચ્યું. પછી તેઓ પત્ર કાઢીને વાંચવા લાગ્યા. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી તેમણે પૂછ્યું:—“ આ કોનો પત્ર છે ? ”

“ મિસિસ પોલનો. ”

“ આપ શું કહે છે ? આ સોશી પોલની વિવાહિતા પત્ની છે કે ? ”

“ હા. ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની ૬ થી તારીખે મદ્રાસના બેપ્ટિસ્ટ ચેપેલમાં પોલે એની સાથે વિવાહ કર્યો છે. આ જુઓ, કવરની બીજી બાજુએ મહેં નોંધ કરી રાખી છે. ”

ચૌધુરી સાહેબે કવર ઉલટાવી રમણીએ કરેલી નોંધ વાંચી પત્રના મથાળા ઉપરની તારીખ જોઈ. પછી તેમણે પૂછ્યું:—“ આ વિવાહની વાત આપને કોણે કહી ? ”

“પોલે પોતે જ છાકટ હાલતમાં એ વાત કહી છે.”

ચૌધુરી સાહેબે પત્રને કોધથી ટેબલ ઉપર પછાડી કહ્યું:-
The scoundrel ! આપે આજે સહવારે કહ્યું હતું કે પોલે સુશીના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે, એ તદ્દન ખરું છે. પોલ જેલમાં જવા યોગ્ય છે ! કેવો ભયંકર માણસ ! ”

રમણીએ પત્ર ઉઘટી લઈ ખીરસામાં મૂક્યો.

ચૌધુરી સાહેબ લમણે હાથ મૂકી વિચાર કરવા લાગ્યા. તેઓ ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા. રમણીએ પૂછ્યું:-“ મિસ્ટર ચૌધુરી ! આપ કાંઈ લેશો ? એક કપ ચહા, કૌંસી, ગિરકી ? ”

“ ના, ધન્યવાદ. રાત ધણી થઈ છે એટલે હું ઉઠું છું. આપને વિરક્ત કર્યા છે તેથી કાંઈ માહું લગાડશો નહિ, મિસ્ટર બોઝ. ”
આમ કહી ચૌધુરી સાહેબ ઉઠી ઉભા થયા.

રમણીએ કહ્યું:-“ બેસોને. હજી કાંઈ વિશેષ રાત્રિ વ્યતીત નથી થઈ. થોડી વાત કરવાની છે. ”

ચૌધુરી સાહેબ બેઠા. રમણીએ યથાક્રમે જળલપુરની સંધળી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી. છાકટ હાલતમાં પોલે સુશી ઉપર ગુન્જરેલો સીતમ, પછી પોલતું પલાયન કરી જવું, મૉટર ગાડીમાં સુશીને સાથે લઈ રેલ્વે ટ્રેઇનની પાછળ જવું, નેકલેસ ચોરાવો અને તે પાછો મેળવવો, કલકત્તામાં આવી સુશીને ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં રાખવી, ચૌધુરી સાહેબને મળવાની સુશીની ઉત્સુકતા વગેરે સર્વ હકીકત રમણીએ યથાક્રમે કહી સંભળાવી. તેણે કેવળ પોતાની બન્નેની વચ્ચે અનુરાગનો સંચાર થયો છે અને વિવાહની વાત ચાલે છે એ હકીકત ગુપ્ત રાખી. છેવટે રમણીએ કહ્યું:-“ પોલ પાછો સુશીનું ઠેકાણું મેળવી, તેમની પાસે જઈ કાંઈ ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ એ હેતુથી જ આજે સહવારે મહેં આપને એ ઠેકાણું કહ્યું નહોતું. ”

વાતચિતમાં રાતના અગ્નીઆર વાગ્યા. ચૌધુરી સાહેબે કહ્યું:-

“ પોતાના આવા સંકટકાળમાં સુશી આપના જેવા એક સુશિક્ષિત સદ્ગૃહસ્થનો આશ્રય મેળવી શકી છે એ હું એનું સૌભાગ્ય સમજું છું. હવે કાંઈ ભય રહ્યો નથી. આપ કૃપા કરી આવતી કાલે સુશીને મ્હારે ઘેર લઈ આવજો. Poor girl! ”

આ વાતનો સ્વીકાર કરી રમણીએ કહ્યું:—“ એમ જ થશે. આપને મળવા માટે તેઓ વ્યાકુળ બની ગયાં છે. ”

ચૌધુરી સાહેબ ઉઠી ઉભા થયા. રમણીએ કહ્યું:—“ રાત ઘણી થઈ છે. હવે આપને દ્રામ મળી શકશે નહિ. મ્હારી ગાડી આપને પહોંચાડવા આવશે. ”

“ ના-ધન્યવાદ. ગાડીની કાંઈ જરૂર નથી. હું ચાલીને સહેલાઈથી જઈ શકીશ. કાલે આપ સુશીને લઈ આવજો. એને જેવા માટે મ્હારો પ્રાણ વ્યાકુળ બની ગયો છે. હ્યો હવે રજા લઉં છું—ગુડ નાઇટ. ” આમ કહી ચૌધુરી સાહેબે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

કરકંપન કરી ચૌધુરી મહાશયને વિદાય આપી રમણી એક પત્ર લખવા બેઠો. પત્ર લખી રહ્યા પછી તેણે નોંધરતે કહ્યું:—“ ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન હોટેલમાં જઈ સુશી મેમસાહેબની આયાને બોલાવી આ પત્ર આપજો તથા હમણાં જ મેમસાહેબને જગાડી પત્ર આપવાનું આયાને કહેજો. ”

નોંધરતના આદ્યા ગયા પછી રમણી ઘણા વખત સૂત્રી ચુપકી-દીથી બેસી રહ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“ સુશીને જગાડી પત્ર આપવાનું કહેવડાવ્યું તો ખરું; પરંતુ ત્રણ કલાક ઉપર જે હકીકત જાણવામાં આવી છે તેથી સુશીને આજે જાંઘ આવે એવો સંભવ નથી. આ પત્ર મળ્યા પછી તે શાન્ત જીવે જાંઘી શકશે. ”

પ્રકરણ ૨૩ મું

યાત્રાએ જવાની તૈયારી

બીજે દિવસે રમણી મદ્રાસ જવા માટે તૈયાર થવા લાગ્યો. હમણાં થોડા દિવસથી બકુરાણી સાથે તેનો વિશેષ મેળાપ થતો નહોતો; છતાં જેટલી વખત મેળાપ થયો હતો તેટલી વખત બકુરાણીએ બની શકે એટલી સાવધાનતાથી આત્મસંવરણ કરીને તેની સાથે વાતચિત કરી હતી. તેના અંતરમાં જે દુઃખનો દાવાનળ સળગતો હતો તે મુખદ્વારા તેણે પ્રકાશિત કર્યો નહોતો ! આજે પતિ વિદેશ જવાના હોય સરસામાન બંધાય છે એવું સાંભળી તેણે પતિને પોતાની પાસે આવી જવાનો સંદેશો મોકલ્યો.

અહ્ય કાળમાં જ રમણી અવનત મસ્તકે અંતપુરમાં પ્રવેશ કરી શયનગૃહમાં ઉપસ્થિત થયો. બકુરાણી કીકીને હાથમાં લઈ બારી પાસે ઉભી રહી હતી. રમણીએ પૂછ્યું:—“તહેં મહને બોલાવ્યો છે કે ?”

“હા.” કહી બકુરાણી ધીમે ધીમે સ્વામી પાસે આવી ઉભી રહી. રમણીએ કીકીને લેવા માટે હાથ લંબાવ્યા. કીકી પિતાના મ્હોં તરફ જોઈ હસવા લાગી; તેણે પિતાની પાસે જવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો નહિ. કીકીના આચરણથી લજ્જિત બની જઈ સુશીએ કીકીને સ્વામીના હાથમાં આપી પૂછ્યું:—“કામમાં હતા ?”

કીકીએ પિતા પાસે જઈ નજીક પડેલા ટેબલ ઉપરની ફુલદાની તરફ આંગળીઓ લંબાવી કહ્યું:—“કુ—!”

રમણીએ જોયું તો ફુલદાની ખાલી હતી. રમણીએ કહ્યું:—“ફુલ ક્યાં છે ?”

કીકીએ એ તરફ જ આંગળીઓ લંબાવી ફરી કહ્યું:—“કુ—”

બકુરાણીએ હસીને કહ્યું:—“આજકાલ ફુલદાનીમાં ફુલ જોવામાં આવતાં નથી તેનું શું કારણ છે એમ એ પૂછે છે.”

“ એક વખતે એને લે જોઈએ. હું પુલ લઈ આવું છું. ” આમ કહી રમણીએ કીકીને બકુરાણીના હાથમાં આપી. બકુરાણીએ કીકીને લઈ કહ્યું:—“ પછી લાવી આપશો તો પણ ચાલશે. બેસો. ”

“ ઑરિસરૂમમાં ફેટલાંક તાજાં પુલ પડેલાં છે તે હું લઈ આવું. ” આમ કહી રમણી બહાર નીકળી પડ્યો. અદ્ય કાળમાં જ ચાર પાંચ ગુલાબનાં પુલ લઈ આવી તે સૌંદર્ય પાસે ઉભો રહ્યો.

એ પુલ જોઈ કીકીએ આગ્રહસહિત પુલ તરફ હાથ લંબાવ્યો. રમણીએ કીકીના હાથમાં એક પુલ આપી, બીજું એક પુલ બકુરાણી રહામે ધર્યું. બકુરાણીએ પુલ હાથમાં લઈ કહ્યું:—“ વાહ ! ધણું સુંદર પુલ છે ! તમે આ પુલને મ્હારી વેણીમાં ખોસી દો. ” આમ કહી તેણે એ પુલ સ્વામીના હાથમાં આપી મસ્તક નમાવ્યું.

રમણીએ કીકીની વેણીમાં એ ગુલાબનું પુષ્પ ખોસી દીધું. બકુરાણીએ મ્હોં ઉંચું કરી સ્વામી તરફ જોઈ એક વખત હાસ્ય કર્યું. આ વખતે રમણીએ બીજાં બધાં પુલ પુલદાનીમાં મૂક્યાં. પહેલાં આવા પ્રસંગે કેવળ આવા ધન્યવાદસૂચક હાસ્યથી જ રમણી સંતુષ્ટ થતો નહિ—એવા પ્રસંગે એક નિર્દિષ્ટ દાંપત્યપુરસ્કારનો દાવો તે કરતો હતો તથા લોભીની માફક તે અદા કરતો હતો. હમણાં એ સઘળી વાત બકુરાણીને યાદ આવી. તેણે પુલને વેણીમાં ખરાબર કરવાના છળથી મ્હોં નીચું કર્યું.

રમણી પુલદાનીમાં પુલ મૂકી આવ્યો ત્યાં સૂધીમાં બકુરાણીએ પોતાના ઉચ્છ્રંખલ ભાવનું દમન કર્યું હતું. રમણીએ તેની પાસે બેસીને કહ્યું:—“ આજે રાતની ગાડીમાં મદ્રાસ જવાનું હોવાથી પ્રવાસની તૈયારી કરતો હતો. ”

“ હા, મ્હેં એ વાત સાંભળી છે. થોડા દિવસ પછી જાઓ તો ચાલે તેમ નથી ? ”

“ આજે કયી તિથિ છે ? ”

“પંચમી. પરમ દિવસે પૂજા છે. પૂજા વખતે તમે ઘેર નહિ રહો ?”

પ્રવાસમાં નીકળતાં પહેલાં બકુરાણીએ જે વાત કરી હતી તે રમણીને યાદ આવી. બકુરાણીએ કહ્યું હતું કે, તમે જ્યાં જાઓ ત્યાંથી નવમી પૂજાને દિવસે ઘેર જરૂર આવતા રહેજો. વિજ્યાદશમીને દિવસે આપણે બન્ને સાથે રહીશું. વળી થોડા દિવસ ઉપર પણ રમણીએ એમ કહ્યું હતું કે, તે જલ્દી મદ્રાસ જઈ આવી દશમીને દિવસે બકુરાણીને સાથે લાઇ હવાફેર કરવા નીકળી પડશે; પરંતુ એ સઘળું ઉલટપાલટ થઇ ગયું ! રમણીએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:— “એએક દિવસમાં કામ આટોપી લેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.”

બકુરાણી:—અને કદાચ વિલંબ થાય તો વધારેમાં વધારે કેટલા દિવસ લાગે ?

“અહીં બેઠે બેઠે એ સંબંધી કાંઇ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. મહત્તે એમ લાગે છે કે, બે ચાર દિવસથી વધારે નહિ લાગે.”

બકુરાણીએ કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહીને કહ્યું:—“કાલે વિનનકુમારી આવ્યાં હતાં.”

“તેમણે શું કહ્યું ?”

“વિનનકુમારીનો પુત્ર સુરેન્દ્ર કેટલાક માસથી બીમાર છે, આથી એને હવાફેર કરાવવા માટે આજે તેઓ જગન્નાથપુરી લઇ જાય છે. ત્યાં એમણે મકાન બાડે લીધું છે.”

“તેઓ ત્યાં કેટલા દિવસ રહેશે ?”

“એકાદ માસ રહેશે એમ લાગે છે.”

“બીજાં કાંઇ કહ્યું છે ?”

બકુરાણીએ સહજ સંકેતોમાં કહ્યું:—“તેમણે મહત્તે એમ કહ્યું છે કે, ‘તું પણ અમારી સાથે ચાલ. થોડા દિવસ હવાફેર થશે. વળી અમારાં એકલાંના દિવસ ત્યાં કેવી રીતે પસાર થશે ?’

રમણીએ પૂછ્યું:—“એમને ત્યાંથી કાણ કાણ જનાર છે ?”

“વિજનકુમારી તેમના પુત્રને લઇ જશે. સાથે ફાઇબા અને દાસ દાસી જશે.”

“ત્હારી શી ઇચ્છા છે ?”

બકુરાણીએ મૃદુ હસીને કહ્યું:—“મ્હારી ઇચ્છા ઉપર જ આધાર છે કે ?”

“ત્હારું શરીર બહુ બગડ્યું છે એ માટે બિદુલ સંદેહ નથી.”

બકુરાણી બોલી ઉઠી:—“ના-ના, મ્હારા શરીરને કાંઈ થયું નથી. શરીરની ચિંતાથી મ્હેં હમણાં આ વાત તમારી પાસે કાઢી નથી. વળી વિજનકુમારીને ઘેર જઈ વિશેષ દિવસ સૂધી હું કેવી રીતે રહી શકું ? એ સારું દેખાય કે ? મ્હેં તો બીજા વિચારથી જ આ વાત કાઢી છે.”

“ત્હારો વિચાર શો છે ?”

“તમે એ ચાર દિવસ પછી મદ્રાસથી પાછા ફરશો. રસ્તા એ જ છે. જે તમારી અનુમતિ હોય તો આજે હું વિજનકુમારી સાથે જઈ. ત્યાં એ ચાર દિવસ રહી દેવદર્શન કરીશ. ત્યાર પછી મદ્રાસથી પાછા ફરતી વખતે તમે મ્હને તમારી સાથે ઘેર લેડતા આવજો.”

ક્ષણકાળ રાહ જોઈ, પતિને ચુપ જોઈને બકુરાણીએ કહ્યું:—“પણ એથી તમને કાંઈ હરકત બોગવવી પડે તેમ હોય તો મ્હારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા નથી. દેવ કાંઈ નાસી જવાના નથી.”

“ના-ના, એમાં હરકત જેવું કાંઈ નથી.” રમણી મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો, “જેણે પોતાના સકળ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી મ્હારા સુખ માટે બીજી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવાની સંમતિ દર્શાવી છે તેની આવી સામાન્ય પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરવો કાંઈ પણ રીતે ઉચિત નથી; પરંતુ સુશી તે દિવસની મારફત સ્ટેશને આવવાની ઇચ્છા દર્શાવશે તો શું થશે ?”

અત્યાર સૂધીમાં કીકી માતાના બાળામાં જાંઘી ગઇ હતી.

તેના હાથમાંનું ગુલાબ નીચે ડાપેટ ઉપર પડી ગયું હતું. ‘કીકીને આપી આવું-તમે જતા ન રહેશો. હજી વાત કરવાની છે.’ આમ કહી બકુરાણી ઉઠી ઉભી થઈ.

“ના-ના, જતો શા માટે રહ્યું? આટલો બધો અવિશ્વાસ!” આમ કહી તેણે સહજ હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ના-અવિશ્વાસ બિહુલ નથી.” આમ કહી બકુરાણી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રમણી બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો:-“બકુરાણીએ મુખે તો અવિશ્વાસ નથી એમ કહ્યું; પણ વાસ્તવિક રીતે એનું કહેવું ખરું છે? આટલું બધું બનવા છતાં મહારા તરફ વિશ્વાસ રાખવો એને માટે સંભવિત છે? મ્હેં જો કે એનાથી કોઈ પણ વાત છુપાવી નથી, એની સાથે કોઈ પણ દિવસે છળકપટ કર્યું નથી તો પણ મ્હેં જે કાંઈ કર્યું છે એ એક રીતે જોવા જતાં વિશ્વાસઘાતકતા નથી કે? વિજનકુમારી એને જગન્નાથપુરી લઈ જવા ઇચ્છે છે એનું શું કારણ હશે? એમણે સઘળી હકીકત સાંભળી હોય એમ લાગે છે. બકુરાણીએ પોતાને મુખે એ હકીકત નહિ કહી હોય-ધરના બીજા કોઈ માણસે કહી હશે. સ્ત્રીજાતિના મનમાં વાત કેવી રીતે ગુપ્ત રહી શકે? એ હકીકત સાંભળી વિજનકુમારીએ એમ વિચાર્યું હશે કે, ‘એના શરીરની સ્થિતિ આવી છે ને વળી પાછો તેનો પતિ આવી સ્થિતિમાં નવો વરઘોડો કાઢશે. એ દેખાવ બીચારી બકુરાણીથી કેવી રીતે જોઈ શકાશે! એને અહીંથી ખસેડી બીજે સ્થળે લઈ જવામાં જ સાર છે.’ બકુરાણી વિજનકુમારીના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કેમ કરતી નથી? એના મનમાં શું છે એ કોણ જાણે છે? તેણે જે સંમતિ દર્શાવી છે તે થોડા દિવસમાં પાછી ખેંચ લેશે? તે શું એમ કહેશે કે, ‘તમે સ્વામી છો-સ્વાધીન છો, ઇચ્છે હોય તેમ કરી શકો છો; પરંતુ આ વાતમાં મહારી સંમતિ નથી-તમારા ઉપર અભિમાન કરીને જ પ્રથમ મ્હેં સંમતિ દર્શાવી હતી.

એ સંમતિ મહારા હૃદયની નહોતી. ' જો બકુરાણી કદાચ આમ કહે તો હું એને શો ઉત્તર આપી શકું ? ”

બકુરાણી આવી પહોંચી એટલે રમણીનો વિચારપ્રવાહ બંધ પડી ગયો. સ્વામીની પાસે ઉભી રહી બકુરાણીએ મૃદુસ્વરે પૂછ્યું:-
“ તમે કમ્પાર્ટમેન્ટ રિઝર્વ કરાવ્યો છે કે ? ”

“ આમ પૂછવાનું કારણ શું છે ? ”

“ સૌદામિની બહેન કહે છે કે, ‘ ભાઈ રજા આપતા હોય તો હું પણ તહારી સાથે આવું. મહેને પણ દર્શન કરવાની ધણી ઇચ્છા છે. ’ અમે ત્રણ જણાં-હું, સૌદામિની બહેન અને દીકરીની દાસી. અમારી ત્રણેની જગ્યા વિજનકુમારીના ડબ્બામાં કેવી રીતે થઈ શકે ? ”

“ ના, મહેં ડબ્બો રિઝર્વ કર્યો નથી. એકલાને જવાનું હોવાથી તેમ કર્યું નથી. ”

“ હમણાં રીઝર્વ નહિ થઈ શકે ? ”

રમણીએ માથું હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું:-“ ના, પૂજના દિવસોમાં ઝોઝામાં ઝોઝા આઠ દિવસ પહેલાંથી રિઝર્વનો બંદોબસ્ત કરી રાખવો પડે છે. ”

“ બરાબર વિજનકુમારીએ પણ એમ કહ્યું હતું ખરું કે, તેમણે એક અઠવાડિયાથી કમ્પાર્ટમેન્ટ રીઝર્વ કરાવી રાખ્યો છે. ત્યારે હવે શું કરીશું ? ”

“ મહારો કમ્પાર્ટમેન્ટ તદ્દન ખાલી તો નહિ જ રહે. પૂજના દિવસોમાં મિર્દી પુષ્કળ થાય છે. સમગ્ર જોષને સ્ત્રીઓના કાંઈ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હું તમને બેસાડી દઈશ. ”

બકુરાણીએ સૌંદર્ય ઉપર બેસીને કહ્યું:-“ ત્યારે અમે આવવાનાં છીએ એવો પત્ર હું વિજનકુમારીને લખી મોકલું કે ? ”

“ હા, લખી મોકલ. હવે કાંઈ કહેવું છે ? નીચે હજી મહારે ઘણું કામ આટોપવાનું છે. ” આમ કહી રમણી ઉઠી ઉભો થયો.

“ના, કાંઈ કહેવું નથી. ઑફિસ રમમાં જઈ કમ્પાટમેન્ટ રીઝર્વ થઈ શકે તેમ હોય તો ટેલિફોનથી પૂછી જોજો.”

“ઠીક, પૂછી જોઉં છું.” કહી રમણી નીચે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૪ મું

વિધાય

બપોરે બે વાગ્યે રમણીમોહન સુશીલા પાસે ગયો. સુશીએ તેને જોઈ, કંપકો આપતી હોય એવા ભાવથી કહ્યું:—“આટલી બધી વાર ! સહવારે એક વખત ન આવી જવાય કે ? કાલે રાત્રે આ ચીટ્ટી લખી ત્યાર પછી બીજી કાંઈ ખબર પણ મળે મોકલી નહિ !”

રમણીએ કહ્યું:—“ આજે રાતની ગાડીમાં જ હું મદ્રાસ જઈશ. સરસામાન બધાવવામાં રોકાયેલો હોવાથી સહવારે અહીં આવવાનો વખત મળ્યો નથી. ”

“ આજે રાત્રે જ જશો ? એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે ? ”

રમણી સહજ હસ્યો. તેણે કહ્યું:—“ અહીં આવતી વખતે પોલિસઑફિસમાંથી મહે ખબર મેળવી છે. ચૌધરી સાહેબે કાલે રાત્રે જે વાત કહી છે તે ખરી છે. એ દુરાચારીને આજે રાત્રે જ મુંબાઈ લઈ જવામાં આવનાર છે. હવે તમને કાઈ પણ પ્રકારનો બચ રહ્યો નથી. તમે નિશ્ચિત રહો. હું મદ્રાસનું કામ જલ્દી આટોપી અત્રે પાછો આવીશ. ” આમ કહી રમણીએ સુશીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. .

મધ્ય રાત્રે ચૌધરી સાહેબ સાથે જે સંઘર્ષ વાતચિત થઈ હતી તે સંક્ષેપમાં રમણીએ સુશીને જણાવી. એ સાંભળી સુશીએ કહ્યું:—“ જ્યારે તમે એમને સંઘર્ષ વાત કહી ત્યારે પછી આપણા—”

“ આપણા પ્રેમની વાત ? વિવાહની વાત કે ? એ વાત એમને શા માટે નથી કહી તે તમે જાણો છો કે ? એક પુરુષ જે વખત વિવાહ કરે છે એ જાણી તેઓ ચમકી ઉઠત. વળી પોતાની કપી હકીકત ખરી છે એ જાણ્યા સિવાય એમને કાંઈ કહેવું મ્હને ઉચિત લાગ્યું નથી. ધંધર જે વખત આપશે તો એક દિવસે તેઓ એ વાત પણ સાંભળશે ! તમને પોતાને ઘેર તેડી લાવવાનો કાલે તેમણે મ્હને ઘણો આગ્રહ કર્યો છે, તેવું કેમ કરવું ? હમણાં આપણે ત્યાં જમશું ? ”

“ એ વિષયનો વિચાર કરીએ છીએ. મદ્રાસમાં તમને કેટલો વખત લાગશે ? ”

“ જે મદ્રાસના ઍપિસ્ટ ઍપેલમાં જતાં, ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની છઠ્ઠી તારીખે સોફી સાથે પોતાનો વિવાહ થયો હતો એવું મ્હારા જાણવામાં આવશે તો એક જ દિવસમાં હું પાછો ફરી શકીશ અને જે કદાચ એવું જાણવામાં નહિ આવે તો એ સ્ત્રીને મ્હારે શોધી કાઢવી પડશે. જબલપુરમાં મ્હેં જ્યારે તેનો પત્ર જોયો હતો ત્યારે તે મદ્રાસમાં જ હતી. એ સ્થળે જે તેનો પતો નહિ લાગે તો મ્હને તપાસ કરતાં વખત લાગશે. સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા સિવાય હું પાછો ફરનાર નથી. ” આમ કહી બીજી દિશા તરફ જોઈ રમણી વિચાર કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી સુશીએ પૂછ્યું:—“ શો વિચાર કરો છો ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ હું એવો વિચાર કરું છું કે, જે મ્હને પાછા ફરતાં વિલંબ થાય તો ? હું આવું ત્યાં સુધી તમે ચૌધુરી સાહેબને ઘેર જમ રહી શકશો ? ”

આ વાત સાંભળી સુશી વિચાર કરવા લાગી. છેવટે તેણે પૂછ્યું:—“ તમારી શ્રી સલાહ છે ? ”

“ મ્હને કેવળ એક પ્રકારની ચિંતા રહે છે. મદ્રાસ જમને હું ત્યાંની હકીકત જાણી ટેલિગ્રામ કરું તો એ માણસો એ વિષયના

પ્રશ્નો પૂછી તમને કંટાળો નહિ આપે ? અમાલથી જ વાત ચોળી-ને ચીકણી કરવી એ મ્હને ઠીક લાગતું નથી. યથા સમયે સઘળી હકીકત તેઓ જાણી શકશે. ”

“ હમણાં આવી સ્થિતિમાં એમને ત્યાં જમને રહેવાની મ્હારી પણ ઇચ્છા થતી નથી. હું એમને મળી આવીશ ખરી. ”

થોડા સમય પછી બન્નેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ચૌધુરી સાહેબને ઘેર બન્નેને સાથે જવાની કાંઈ જરૂર નથી. ત્યાં પી રહ્યા પછી રમણી જ્યારે ઘેર જશે ત્યારે સુશી પણ ભાડાની ઘોડાગાડીમાં એસી ચૌધુરી સાહેબને ઘેર જમ આવશે.

સુશીએ પૂછ્યું:—“ તમે રોજને જતી વખતે મ્હને અહીંથી સાથે લઇ જશો કે ? ”

રમણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ ના, સુશીલા ! આજે તમે રોજને ન આવશો. ”

“ કારણ ? ”

રમણીએ કારણ કહી સંભળાવ્યું. એ સાંભળી સુશી કાંઈ વિચારવા લાગી. બકુરાણી સાથે જનાર છે એમ જાણી સુશીનું મન કુણુ થયું હોય એમ રમણીને લાગ્યું; પરંતુ અસ્પષ્ટતા પછી સુશીનું આચરણ જોઇ અને તેનાં વચન સાંભળી રમણી સહજ વિસ્મિત થયો.

સુશીએ રમણીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ બીજે હાથ તેના ખભા ઉપર રાખી સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ, બકુરાણીની એક પ્રાર્થના તમે સ્વીકારી છે; મ્હારી પણ એક પ્રાર્થના સ્વીકારશો કે ? ”

“ શી પ્રાર્થના છે ? ”

“ પ્રથમ સ્વીકારવાનું કહેા. ”

“ શી પ્રાર્થના છે તે મ્હને કહેા તો ખરાં ! ”

“ હું પણ રોજને આવીશ. તમે મ્હને સાથે લઇ જવાની ના કહેા છો તો હું એરલી આવી શકીશ. હું રોજને આવી બકુરાણીનું દર્શન કરીશ. ”

રમણીએ હસીને કહ્યું:-“ દર્શન કરવાથી શું થશે ? ”

“ જેમણે મ્હારે માટે પોતાના સકળ સ્વાર્થનું અજિદાન આપ્યું છે તેમનું દર્શન કરવાની તથા તેમની સાથે આલાપ કરવાની મ્હને ઇચ્છા ન થાય કે ? ”

“ કેવી રીતે આલાપ કરશો ? બકુરાણીને તમે કેવી રીતે ઝોળખી શકશો ? વળી ત્યાં સૌદામિની અને વિજનકુમારી પણ હશે ! ”

સુશીએ બકુરી ચઢાવી કહ્યું:-“ ઠીક, તમે મ્હારી સાથે એમની ઝોળખાણ નહિ કરાવી આપો કે ? ”

રમણી મૃદુહાસ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:-“ થોડા દિવસ પછી બધું થશે; ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે ? ”

છેવટે સુશીને અનેક રીતે સમજાવી ત્યારે જ તેણે સ્થેશને જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

મ્હા પી, જરૂરી વાતચિત કરી લઈ રમણી વિદાય થવા માટે ઉઠી ઉભો થયો. સુશીનો હાથ પકડી કામળકંઠે તેણે કહ્યું:-“ લ્યો, હવે રજા લઉં છું. ”

સુશી ટેબલની કાર્પેટ તરફ જોઈ રહી. એકાએક તેનાથી કાંઈ ખોલી શકાયું નહિ. રમણીએ તેના બાવનું દર્શન કરી કહ્યું:-“ બે ચાર દિવસમાં તો હું પાછો આવનાર છું ! ” આ વખતે રમણીનો કંઠ ભારે થઈ ગયો હતો.

સુશીએ મ્હોં ઉંચું કરી કહ્યું:-“ થોડો વખત બેસો. ”

રમણી બેઠો. સુશીએ કહ્યું:-“ આપણું બન્નેનું પ્રથમ દર્શન કયે દિવસે થયું હતું એ તમને યાદ છે કે ? ”

રમણી મનમાં ને મનમાં તારીખનો હિસાબ ગણવા લાગ્યો. સુશીના મુખ ઉપર મૃદુહાસ્ય જોઈ તેણે પૂછ્યું:-“ તમે હસો છો કેમ ? ”

“ હિસાબ કરો છો કે ? ”

“ હા, કલકત્તા મ્હોં ૨૨ મી ઓગસ્ટે છોડ્યું હતું. બીજે

દિવસે અઠ્ઠાબાઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં પાંચ દિવસ રહ્યો હતો. ૨૮ મી તારીખે ત્યાંથી નીકળી—”

સુશી વચ્ચે જ બોલી ઉઠી:—“ એટલો બધો હિસાબ કરવાની જરૂર નથી. સાતમી સપ્ટેમ્બરે આપણાં ચતુર્થક્ષત્રું પ્રથમ મિલન થયું હતું. ”

“ હા, એ બનવા ભોગ છે. ”

“ બનવા ભોગ નહિ પણ ચોક્કસ છે. આપણા પરિચયને આજે એક મહિના ઉપર પાંચ દિવસ થયા છે. આ પાંત્રીસ દિવસમાં આપણે બન્નેએ એકબીજાને ન જોયાં હોય એવો એક પણ દિવસ ગયો છે કે ? ”

“ ના. ”

“ પરંતુ કાલે હું તમને જોઈ શકીશ નહિ. લગભગ સાત આઠ દિવસ સુધી મ્હારે તમારા દર્શનસુખથી વંચિત રહેવું પડશે. ” આટલું બોલી સુશીએ નીચું જોયું.

રમણીએ પ્રેમથી તેનું મ્હોં ઉંચું કર્યું. સુશીએ કહ્યું:—“ કેવળ એક બે વખત દર્શનસુખથી વંચિત થવાય એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. ”

રમણીએ કહ્યું:—“ જે દિવસે તમારો નેકલેસ મેળવવા ગયો હતો તે દિવસે એમ બન્યું હતું ખરું; પરંતુ એ રાત્રે પરત આવી, તમને જગાડી તમારા કંઠમાં મ્હેં નેકલેસ પહેરાવી દીધો હતો. ”

“ મ્હને કાંઈ તમે જગાડી નહોતી. પેલી આયાએ ‘ મેમસાહેબ ! ઉઠો. સાહેબ આવ્યા છે. ’ એમ કહી મ્હને જગાડી હતી. એ આયા ઘણી સારી હતી. એ દિવસે આયાએ મ્હને એક વાત કહી હતી તે હજી સુધી મ્હેં તમને જણાવી નથી. એ વાત મ્હને ઘણી મધુર લાગતી હતી ! પરંતુ એ વખતે તેના કહેવા પ્રમાણે બનવું સર્વથા અશક્ય હતું. ”

રમણીએ કુતૂહલથી પૂછ્યું:—“ શી વાત તેણે કહી હતી ? ”

સુશી કહેવા લાગી:-“ તે દિવસે ત્રણ વાઘ્યાની દ્રેધનમાં તમે ઝલપુર ગયા હતા. તમને દ્રેધનમાં બેસાડી ઠાક બંગલામાં આવી, પારામખુરસીમાં આડી પડી, હાથથી મ્હેં ઢાંકી હું રડતી હતી. આ સમય પછી આયાએ આવી શું કહ્યું એ જાણો છો કે ? તેણે કહ્યું, ‘ મેમસાહેબ ! રડશો નહિ. કોના સ્વામીને બહાર ગામ જવું હતું નથી ? ’ એ વાત સાંભળી હું ચમકી ઉઠી હતી. મ્હેં તેને કહ્યું, ‘ કોણ મ્હારા સ્વામી છે ? ’ એણે કહ્યું, ‘ હજી તેઓ આપના સ્વામી થયા નથી એ ખરું છે, પણ બે દિવસ પછી સ્વામી થશે ! હું સરખું છે. ઇશ્વર જેમના અંતરમાં પરસ્પર પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન રે છે તેઓ સ્વામી સ્ત્રી જ છે. ”

“ એવી એક અશિક્ષિતા આપના મુખમાંથી આવાં વચન બોલ્યાં એ આશ્ચર્યજનક છે ! ”

“ આશ્ચર્યજનક નહિ તો ખીલ્યું શું ! પણ તેણે કહ્યું હતું તેમજ થયું ? જુઓ આજે મ્હેં તમને એક ગુપ્ત વાત કહી છે. ”

રમણીએ કેટલીક ક્ષણ સૂઝી માનસિક આનંદ અનુભવ્યો. પછી તેણે કહ્યું:-“ તમે મ્હને એક ગુપ્ત વાત કહી હવે હું તમને એક ગુપ્ત વાત કહું છું તે દિવસે રાત્રે લગભગ ત્રણ વાગ્યે મ્હેં તમારા ઘરમાં બમારે નેકસેસ પહેરાવ્યો અને તમારું મ્હેં હાથથી પ્રદુક્ષ બની રહ્યું ત્યારે મ્હારા મનમાં શો વિચાર આવ્યો હતો તે જાણો છો ? મ્હને એવો વિચાર આવ્યો કે, માલ્મદાન એક પક્ષી થયું. આ ઝવનમાં ખીજ પક્ષ તરફ માલ્મદાન થઈ શકે તેમ નથી ! ”

“ એ વખતે મ્હને પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો. બરાબર એક માસ ઉપરની એ વાત છે. ખીજ એક માસ પછી કપાળમાં પું નિર્માણ થયેલું છે એ હું જાણતી નથી ! ” આમ કહી સુશીએ એક માઠ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

રમણી સુશીનું સાંત્વન કરી લગભગ પાંચ વાગ્યે વિદાય થયો.

વિજયા-મિલન

આજે મહાનવમી હતી. શરતના ઉજ્જવળ પ્રભાતનો પ્રકાશ જળ સ્થળ ઉપર ફેલાયો હતો. સહવારથી જ કેટલાક ગૃહસ્થો સમુદ્રતટ ઉપર સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્તિની કામનાથી પરિભ્રમણ કરતા હતા. જેમ જેમ રોદ્ર પ્રખર થતો હતો તેમ તેમ તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો હતો.

સમુદ્રતટથી થોડે દૂર એક સાદો ન્હાનો બંગલો હતો. બંગલાની આસપાસ રેલિંગવાળું કમ્પાઉન્ડ હતું. એ બંગલાના બીજા માળના છત્તામાં પીઠવાળી એક લાંબી બેચ ઉપર સૌદામિની એકલી બેસી સમુદ્ર તરફ જોઈ રહી હતી. કમ્પાઉન્ડમાં આવેલાં કેટલાંક ઉંચા વૃક્ષોની ઠાળીઓ અને પાંદડાં સમુદ્રવાયુના સ્વાસ્થ્યનો ઉપભોગ કરી અભિમાનમાં હાલતાં હતાં. કમ્પાઉન્ડમાં કેટલીક પુષ્પલતાઓ હોષ લાલ, પીળાં, સફેદ અને ગુલાબી રંગનાં પુષ્પોથી એ લતાઓ શોભતી હતી. કમ્પાઉન્ડનો કેટલોક ભાગ દરવા પ્રવા માટે ખાલી રાખેલો હતો. એ ભાગમાં કેવળ લીલું ઘાસ ઉગેલું હતું. જે સ્થળે સૌદામિની બેઠી હતી એ સ્થળ બંગલાનો પાછળનો ભાગ હતું અને એ તરફ જ સમુદ્ર આવેલો હતો. સહામેનો દરવાજો તીર ઉપરથી જતા રાજમાર્ગ ઉપર હતો. દરવાજાના બન્ને આજુના યાંબલા ઉપર અંગ્રેજી અને બંગાળીમાં બંગલાનું નામ 'સિંધુનિવાસ' લખેલું હતું.

ધીમે ધીમે નવ વાગ્યા. વિજયકુમારીનો પતિ વિપિનચંદ્ર થોડા વખતથી ફરીને આવ્યો હતો. તેની પરિચર્યા કરી વિજય સૌદામિની પાસે આવીને બેઠી. વાત કરતી કરતી બન્ને જણી સમુદ્રવક્ષ ઉપર તરંગમાળાની નૃત્યલીલાનું દર્શન કરતી હતી. આજે પાંચ દિવસથી તેઓ સર્વ અન્ને આવ્યાં હતાં. પાંચ દિવસથી સમુદ્રનું દર્શન કરવા છતાં સૌદામિનીની આકાંક્ષા તૃપ્ત થતી નહોતી.

સમુદ્રનું દર્શન કરવાનો રોગ સૌદામિનીને હતો અને દેવદેવા-
દિનું દર્શન કરવાનો રોગ બકુરાણીને હતો. બકુરાણી હમણાં બંગ-
લામાં નહોતી. ઠીકઠીને દાસી પાસે સોંપી વિજનની ફાઇયા સાથે તે
દેવદર્શન કરવા ગઇ હતી. બન્ને વખત માટે એક માડીનો બંદોબસ્ત
કરેલો હતો. કાચબાક્ષ ઉપર બેસી ગોરદેવતા બન્ને વખત બરાબર
હાજર થતા હતા. પોતાનો પુત્ર બીમાર હોવાથી વિજન બહાર જઇ
શકતી નહોતી. સૌદામિની એક વખત દર્શન કરી આવી હતી.
પુરીનો ત્યાગ કરતી વખતે પુનઃ એક વાર દર્શન કરવા જવાનું કહી
હમણાં તેણે રજા મેળવી હતી. બકુરાણી હમ્મેશાં સમુદ્રસ્નાન કરતી
હતી; પરંતુ સૌદામિનીએ પ્રથમ દિવસે સમુદ્રસ્નાન કરી બપોરે લીધે
એ કાર્ય બંધ કરી દીધું હતું. બકુરાણીનું હમ્મેશાં સમુદ્રસ્નાન કર-
વાનું સાહસ જોઇ સૌદામિનીએ તેને ‘બહાદુર બાળા’ની ઉપાધિ
અર્પણ કરી હતી.

હમણાં બન્ને સખીઓ વચ્ચે બકુરાણીની જ વાતચિત ચાલતી
હતી. સૌદામિનીએ કહ્યું:—“એતું મન દુઃખી હોવાથી તે દેવદર્શન
કરતી રૂપાં કરે છે ખરેખર, એને જોઇ ધણું લાગી આવે છે. એણે
આવા કામમાં શા માટે રજા આપી ?”

વિજનકુમારીએ કહ્યું:—“એતું માથું બગડી ગયું છે.”

સૌદામિની:—જો એ વાત પ્રથમથી મ્હારા જાણવામાં આવી
હોત તો હું એને રજા આપવા દેત નહિ.

વિજન:—એ ધણી વિચિત્ર છે. રમણીબાણ સાથે એ સંબં-
ધીની વાત થઇ ત્યારે ઘરમાં તમે હતાં, ભાભી હતાં છતાં તેણે તમને
કોઇને કાંઇ પૂછ્યા વગર એકદમ રજા આપી દીધી ! સ્ત્રીજાતિથી
એવું થઇ શકે ખરું કે ?

“ખરું છે, બહાદુર બાળા સિવાય બીજા કોઇથી એવું બની
શકે નહિ.”

આ શબ્દો સાંભળી વિજનને સહજ હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:

—“ આપણે હોયએ તો કાળાંતરે પણ એવી રજા ન આપીએ. જો એવું કાંઈ જોવામાં આવે તો એમજ કહીએ કે, ‘ તમારી ખુશી હોય એમ કરો, અમારો મત લેવાની જરૂર નથી. ’ ઠીક છે, એણે રજા આપી છે તેથી બગડી શું ગયું ? હવે એમ કહે કે, ‘ મહારી રજા નથી. ’ એટલે થયું. ”

“ હવે તે એમ નહિ જ કહે. મ્હેં અનેક રીતે એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ એ કાંઈ સાંભળતી નથી. તમે તે દિવસે એને ઉર્વશી-મિલનનું નાટક જોવા લાઇ જઇને જ બધું બગાડ્યું ! એને કાંઈ કહીએ તો તે એમજ કહે છે કે, ‘ એમાં દોષ જેવું શું છે ? હમ્મેશાં આપણા દેશમાં એવું બનતું આવ્યું છે. આ કળિકાળમાં આપણે મેમસાહેબ બની જઇએ તે સારું કહેવાય કે ? ’ હવે એને કાણુ સમજાવે ? ”

વિજનકુમારી સમુદ્ર તરફ જોઇ બેસી રહી. થોડા સમય પછી તે કહેવા લાગી:—“ તું ગમે તે કહે; પણ પુરુષ જાતનો કાંઈ વિશ્વાસ નથી ! બન્ને વચ્ચે પહેલાં કેટલો બધો પ્રેમ હતો ! બન્ને જણાં એક દિવસ માટે પણ અલગ રહી શકતાં નહોતાં. ફક્ત બેચાર દિવસ માટે એક અંગ્રિજ ભણેલી છોકરી સાથે મોંઠરમાં ફરી તેઓ તેના પ્રેમમાં પડી ગયા ! પ્રેમમાં પડતાંની સાથે જ ડુબી ગયા ! ઠીક, એ છોકરી દેખાવમાં કેવી છે ? બકુરાણી કરતાં બહુ રૂપાળી છે કે ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ એ સંબંધી મ્હેં કાંઈ સાંભળ્યું નથી. તે વિશેષ રૂપાળી હોય या ન હોય; પણ રૂપાળી સુંદરી જોઇ પુરુષ પ્રેમમાં પડી જાય એવું કાંઈ નથી. ”

વિજને કહ્યું:—“ ના-ના, એવું કાંઈ નથી. કોઇનું મન કાંઈ એમને એમ ડુબી જતું નથી. કોઇ પણ એક કારણ તો જરૂર હોય છે જ. એ અંગ્રિજમાં વાત કરે છે, પિયાનો બજાવી ગાય છે, સાથે બેસી ટેબલ ઉપર ખાઈ લે છે, એ સઘળાં કારણથી જ આજકાલના સાહેબો મિત્તજના માણસનું મન મુગ્ધ બની જાય છે. કલકતા

પછી હું મ્હારી કન્યાને કન્યાવિદ્યાલયની બોર્ડિંગમાં મોકલનાર આજઠાલ બુટમેન બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ પહેરે છે, પિયાનો બજાવે છે; છતાં હવે એટલાથી માલી શકતું નથી ! છૂટે મુખે જીમાં વાતચિત કરતાં આવડવું જોઈએ અને ટેબલ ઉપર બેસી કેતાં પણ આવડવું જોઈએ. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ તમારી કન્યા પણ ટેબલ ઉપર બેસી શું લેશે ! એવો અનાચાર તમારાથી જોઈ શકાશે ? ”

“ શું કરવું ? આ સધળો કાળધર્મનો મહિમા છે ! જો કન્યા પાત્રને વશ ન રાખી શકે તો પછી એકલા આચારને ધોષ કે ? ”

આ વખતે પર્દાવાળી ગાડી આવી પહોંચ્યાનો ધ્વનિ સંભળાયો. તે કહ્યું:—“ તેઓ આવી પહોંચ્યાં. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ બહેન ! હું મ્હારી હાર કબૂલ કરું તમે એક વખત વહુને સમજાવોને. ”

વિજને કહ્યું:—“ મ્હેં પણ એને ઘણું કહ્યું છે. ત્હારી હાજરી એને મ્હેં કહ્યું હતું એ તને યાદ નથી કે ? ”

“ ના—ના, મ્હારી ગેરહાજરીમાં તમે ફરી એને સમજાવના પ્રયત્ન કરજો નહિ તો સંસારનું સત્યાનાશ વળી જવાનો ને ભય રહે છે. ”

“ ઠીક છે, હું ફરી પ્રયત્ન કરી જોઈશ; પરંતુ એણે તમારું નું ન સાંભળ્યું તો પછી મ્હારું ક્યાંથી સાંભળશે ? ”

આ વખતે અંદરના ઓરડામાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. સાથે એવું વાક્ય સંભળાયું કે, ‘ દાસી—ઓ દાસી, કીકીને લઈ વ. ’ પછી બકુરાણી બહાર આવી. તેના કંઠમાં પુલમાળા અને જામાં ચંદન હતું.

વિજને કહ્યું:—“ કેમ પુણ્યવતી, પુણ્ય કરી આવી કે ? ”

“ હા. ” કહી બકુરાણી જાણે થાકી ગઈ હોય એવા ભાવથી બેંચના એક ખુણા ઉપર બેસી પડી. સૌદામિનીના મુખ તરફ જોઈ તેણે પૂછ્યું:—“ કાગળપત્ર આવ્યો છે કે ? ટેલિગ્રામ છે કે ? ”

સૌદામિની:—“ ના, કંઈ નથી. ”

“ એમ કહી ગયા હતા કે, ચાર દિવસથી વિશેષ વખત નહિ લાગે. આજે પાંચ દિવસ થયા છે. મદ્રાસ પહોંચ્યા પછી એક ટેલિગ્રામ કર્યો છે; ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રકારની ખબર આવી નથી. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ મહેને એમ લાગે છે કે, આજકાલમાં આવી પહોંચશે; તેથી જ—”

બકુરાણી વચ્ચે જ બોલી ઉઠી:—“ તેઓ તાર કર્યા સિવાય બહારથી એકાએક આવે છે ખરા ? ”

“ ના, આવતા તો નથી. આજે આખા દિવસમાં કંઈ ખબર આવવી જોઈએ. ”

“તમની તબિયત કેવી હશે !” આટલું બોલતાંમાં બકુરાણીનું મોં ચિંતાતુર બની ગયું. વિજન અને સૌદામિની તેનું સાંત્વન કરવા લાગી. કાગળ લખ્યો હશે પણ પોષ્ટની ગફલતથી ગેરવસ્ત્રે ગયો હશે, જો આજે ત્યાંથી રવાના થસે તો સ્ટેશને આવી ટ્રેઇનમાં બેઠા પહેલાં ટેલિગ્રામ કરશે અને એ ટેલિગ્રામ સંધ્યાકાળના અરસામાં આવી પહોંચશે, આવી રીતે વિજને અને સૌદામિનીએ બકુરાણીને સમજાવી શાન્ત કરી.

આ વખતે દાસી કીકીને લઈ આવી. બકુરાણી કીકીને ખોળામાં બેસાડી રમાડવા લાગી. માતાના કંઠની દુલમાળા કીકી રોજ પડાવી બેતી હતી; આજે પણ તેણે દુલમાળા પડાવી લીધી.

થોડા સમય પછી કીકીને સૌદામિનીના હાથમાં આપી બકુરાણી સ્નાન કરવા ગઈ. સમુદ્રનાન કરી શરીરપર ચોટેલી રેત વગેરે ઘોઈ નાખવા માટે બકુરાણી હમ્મેશાં ઘેર આવીને સ્નાન કરતી હતી.

બકુરાણીએ સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે વિજનકુમારી પતિ પાસે ચાલી ગઈ. એ વખતે વિપિનચંદ્ર મ્હેં ગંભીર કરી ધૂસ્રપાન કરતો હતો. તેની પાસેના ટેબલ ઉપર પીળા રંગતું એક કવર પડેલું હતું. વિજને ઝડપથી એ કવર ઊંચકી લઈ પૂછ્યું:-“ આ કોનો તાર છે ? ”

વિપિનચંદ્રે કહ્યું:-“ એસ કહું છું. ”

સ્વામીના હાવભાવ જોઈ વિજનકુમારી ઉત્કંઠિત બની ગઈ. તેણે કવરમાંથી ટેલિગ્રામ બહાર કાઢ્યો; પરંતુ તેને અંગ્રેજી આવડતું નહોતું. તેણે પૂછ્યું:-“ રમણીમોહનનો તાર છે કે ? ”

“ હા, તેઓ બીમાર છે. ”

વિજનકુમારીએ ચમકી ઉઠી કહ્યું:-“ બીમાર છે ? શું થયું છે ? ”

“ તાવ આવે છે. આજે સહાંગની ટ્રેઇનમાં અત્રે આવી પહોંચશે. તેમની સાથે એક ડૉક્ટર પણ આવે છે. સ્ટેશને પાલખી મોકલવા લખ્યું છે. ”

“ તાર ક્યારે આવ્યો ? ”

“ અડધો કલાક થયો હશે. ”

“ ભય જેવું છે કે ? ”

વિપિનચંદ્રે બ્રકુરી ચઢાવી મૃદુ સ્વરે કહ્યું:-“ ભય જેવું નથી એમ પણ કેવી રીતે કહી શકું ? સામાન્ય તાવ હોત તો સાથે ડૉક્ટર શા માટે આવત ? ”

વિજનકુમારીએ ટેલિગ્રામ ટેબલ ઉપર મૂકીને કહ્યું:-“ કેવા દુઃખદાયક સમાચાર ! બકુરાણી સ્નાન કરવા જતાં પહેલાં પૂછતી હતી કે કાગળ કિંવા તાર કેમ ન આવ્યો ? કાંઈ સમાચાર આવ્યા નથી એવું સાંભળી તેનું મુખ લેવાઈ ગયું હતું. હવે જો સારી સ્થિતિમાં અત્રે આવી પહોંચે તો સારું. હું જમને તેને આ ખબર કહું છું. ”

વિપિનચંદ્રે નાક આગળ હાથ ધરી કહ્યું:-“ ના-ના, હમણાં તું કાંઈ કહીશ નહિ. આ સમાચાર સાંભળી તે અત્યંત ભયભીત બની જશે. પ્રથમ રમણીમોહનને આવવા દે. એમની સ્થિતિ કેવી છે એ કેમ કરીને સમજી શકાય ? ”

સંધ્યાકાળે વિપિનચંદ્ર પાલખી લઈ સ્ટેશન ઉપર ગયો. તેણે રિઝર્વ કમ્પાન્ટમેન્ટમાંથી રમણીમોહનને ઉતાર્યો. વિશેષ તાવ ચઢેલો હોવાથી તે એ વખતે બેશુદ્ધ હતો. તેની સાથે જે ડૉક્ટર હતો તે મદ્રાસી યુવક હતો. તેણે કહ્યું:—“ટ્રેઝન ઉપડી તે પહેલાં તાવ ધણો થોડો હતો. ખુદા જંકશન છોડ્યા પછી તાવ ધીમે ધીમે ધણો વધી ગયો છે.”

બંગલે આવ્યા પછી વિપિનચંદ્રે સ્થાનીય સિવિલ સર્જનને બોલાવી મંગાવ્યો. રોગની ઉત્તમ પ્રકારે પરીક્ષા કરી, મદ્રાસી ડૉક્ટરને કેટલાક જરૂરના પ્રશ્નો પૂછી, થોડા સમય સૂધી સ્વગત વિચાર કરીને તેણે કહ્યું:—“જવર ટાઇફોઇડ થઈ જાય એવી આશંકા છે. આવી સ્થિતિમાં અહીં સૂધી ટ્રેઝનમાં લાવવામાં આવ્યા એ સારું થયું નથી.”

રાતના છેલ્લા પ્રહરે રમણીનો તાવ સહજ ધીમે પડ્યો. આંખો ઉઘાડી તેણે જોયું તો ઓરડામાં બત્તી સળગતી હતી. બકુરાણી તેના પગ ઉપર હાથ પસવારતી હતી. રમણીએ કહ્યું:—“બકુરાણી, અહીં આવ.”

આખી રાતમાં રમણીએ આ પહેલ વહેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. બકુરાણી પતિના ઉશ્કેણ પાસે જઈ બેઠી. રમણીએ તેના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું:—“કાલે સંધ્યાકાળ પછી અહીં આવ્યો છું, કેમ ?”

“હા.”

“એ વખતે સિવિલ સર્જન આવ્યા હતા, ખરું ?”

“હા.”

“જો, મ્હને બધું યાદ છે. સિવિલ સર્જન શું કહ્યું છે ?”

પહેલાં તો ધરનાં માથુસોએ સિવિલ સર્જનને કહેલી હકીકત બકુરાણીથી શુભ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહોતો. બકુરાણીએ સઘળી હકીકત સાંભળી

હતી; છતાં તેણે કહ્યું:-“ એમણે કહ્યું છે કે, કોઇ પણ પ્રકારનો ભય નથી. તમને સત્વર આરામ થઇ જશે. ”

રમણીના મુખ ઉપર ક્ષીણ હાસ્યે દર્શન દીધું. તે પાછો ઝાંધી ગયો. અડધા કલાક પછી પુનઃ આંખો ઉઘાડી તેણે જોયું તો એ વખતે બકુરાણી ધીમેથી તેના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. તેણે પત્ની તરફ જોઈ કહ્યું:-“ બકુરાણી ! ”

“ શું કહો છો ? ”

“ આજે કયી તિથિ છે ? ”

“ વિજયાદશમીની રાત હજી વીતી નથી. ”

રમણીએ આંખો મીચેલી રાખી મૃદુ સ્વરે કહ્યું:-“ વિજયાદશમીને દિવસે તું અને હું જૂદાં નથી રહ્યાં બકુરાણી. ”

“ના, આપણે સાથે જ રહ્યાં છીએ.” આમ કહી મહા મુશિબતે બકુરાણીએ આંખોમાં ભરાઇ આવતા અશ્રુજળને રોકી રાખ્યું.

લગભગ દશ મિનિટ ચુપકીદીથી પસાર થયા પછી રમણીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:-“ બકુરાણી ! તું મહારી એક વાત સાંભળીશ કે ? ”

બકુરાણીએ જોયું કે, સ્વામીની બન્ને મીચેલી આંખોના ખુણાઓમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડતાં હતાં.

બકુરાણીએ ઉત્તેજિત કંઠે કહ્યું:-“ શા માટે ન સાંભળું ? મહારો જીવ આપીને પણ હું તમારી વાત સાંભળીશ. જે કહેવું હોય તે નિશ્ચિતે કહો. ” આમ કહી બકુરાણીએ પોતાના વચ્ચના પાલવથી પતિની આંખોમાંનાં આંસુ લુંછી નાખ્યાં.

કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી રમણીએ કહ્યું:-“ બકુરાણી ! તને કહેવા જેવું શું છે ? તું સઘળું જાણે છે ! ”

બકુરાણીએ સ્વામીના હૃદય ઉપર હાથ રાખી કહ્યું:-“ હા, જાણું છું. હું શું કરું તે કહો મહારા નાથ ! ”

રમણીએ ધીમે અવાજે કહ્યું:-“ ત્હારું દર્શન થયું છે. મહારી વિજયાદશમી વિશળ નથી થઈ. હવે સુશીતું એક વખત દર્શન કર-

વાની ઇચ્છા છે. ડૉક્ટર ગમે તે કહે; છતાં હવે મ્હને મ્હાર જીવનો વિશ્વાસ નથી. મ્હારા દિવસ પૂરા થયા હોય એમ જ મ્હને લાગે છે ! ”

આ શબ્દો સાંભળી બકુરાણી તેના અશ્રુપ્રવાહને ખાળી શક નહિ. અશ્રુવૃષ્ટિ વર્ષાવતાં પાતના હૃદય ઉપર મુખ રાખી તેણે કહ્યું:—
“ તમે એવું અમંગળ બોલશો નહિ. જો હવેથી તમે એવું બોલો તો તમને મ્હારા સમ છે. હું સુશીલાને તેડાવું છું—હમણાં જ એને તાર કરું છું. મ્હારા ભાગ્યનું જોર ન હોય અને તેના ભાગ્યનું જોર હોય તો તેના ભાગ્યથી તમે સાજ થાઓ. સુશીલા મ્હારી માનણી—બહેન બરાબર છે. ”

બકુરાણીનાં નેત્રોના અશ્રુજળથી તેના પતિનું હૃદય ભીંજાઈ ગયું.
રમણીએ પત્નીના મસ્તક ઉપર હાથ રાખી કહ્યું:—“ રડી નહિ. રડે છે શા માટે ? ”

થોડા સમય પછી રમણી પાછો નિદ્રાધીન થઈ ગયો. પ્રભાત થતાં જ બકુરાણીએ સુશી તરફ અરજન્ટ તાર રવાના કરી દીધો.

પ્રકરણ ૨૬ મું

મહાકાળીના મંદિરમાં

રાત્રે જોડાગિરજમાં ચૌધુરી સાહેબને ત્યાંના જમવાના નિમત્રણનું રક્ષણ કરી લગભગ દશ વાગ્યે સુશી હોટલમાં આવી પહોંચી એ વખતે બેઠકખાનામાં શેતરંજી ઉપર આયા બાંધી ગયેલી હતી. સુશી ચારે તરફ જાણે કે કોઈ વસ્તુ શોધવા લાગી. ટેબલ, ડેસ્ક, પલંગ, કોચ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ ઉપર તેણે નજર ફેરવી તપાસ કરી પછી તેણે પૂછ્યું:—“ કાગળ અથવા તાર આવ્યો છે કે ? ”

આયાએ જાગી ઉઠી કહ્યું:—“ ના મેમસાહેબ. ”

આ ઉત્તર સાંભળી સુશીનું અંગ જાણે કે અવશ બની ગયું. “ નથી આવ્યો ? ” એટલું બોલી તે સોફા ઉપર બેસી પડી. આયાએ આજસ મરડી પાસે આવી કહ્યું:—“ મેમસાહેબ કુંચી આપો. ”

આ શબ્દો જાણે સાંભળ્યા ન હોય તેવી રીતે સુશી અસ્થિર ભાવથી સૌરા ઉપર પડી રહી. આયાએ ફરીથી કહ્યું:—“ કુંચી આપો, આપની સ્લિપર કાઢી આપું. ”

સુશીએ માથું ઉંચું કરી કહ્યું:—“ કુંચી ? કુંચી રહેવા દે. તું એક વખત મેનેજર સાહેબ પાસે જઈ મહારા નામનો કોષ્ટ કાગળ કે તાર આવ્યો છે યા નહિ તેની તપાસ કરી આવ. ”

આયા ચાલી ગઈ. પાંચ મિનિટમાં પરત આવી તેણે કહ્યું:— “ એકે કાગળ કે તાર આવ્યો નથી. ”

સુશીએ એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી બેંગમાંથી શયનગૃહની કુંચી બહાર કાઢી આયાને આપી. આયાએ શયનગૃહ ઉઘાડી, સ્લીપર લઈ આવી, ખુટ છોડાવી કહ્યું:—“ મેમસાહેબ ! રાત ઘણી વીતી ગઈ છે; પોષાક કાઢી નાખો. ”

અડધા કલાક પછી આયાને ભોજન માટે રજા આપી, બારણાં બંધ કરી સુશી બિજાનામાં જઈને પડી; પરંતુ સ્પષ્ટ રહેવાની તેને ઇચ્છા થઈ નહિ. તે બિજાનામાં બેસી રહી વિચારવા લાગી:— “ તેમણે મદ્રાસ પહોંચીને ટેલિગ્રામ કર્યો છે. ત્યાર પછી બીજે દિવસે એક ટેલિગ્રામ કર્યો છે. એ બીજે ટેલિગ્રામ મળ્યાને ત્રણ દિવસ થઈ જવા છતાં તેમના તરફથી કાંઈ ખબર કેમ આવી નહિ ? તેઓ ક્યાં ગયા હશે, તેમની તબિયત કેવી હશે એ સંબંધી હું કાંઈ સમજી શકતી નથી. ”

પાસેની ટીપ્પાય ઉપર સુશીની એક રાષ્ટ્રટિંગ કેસ હતી. તે લઈ તેમાંથી બન્ને ટેલિગ્રામ બહાર કાઢી તેણે પુનઃ વાંચ્યા. એક ટેલિગ્રામમાં કેવળ મદ્રાસ પહોંચ્યાના સમાચાર હતા. બીજા ટેલિગ્રામમાં લખ્યું હતું કે, ‘ હમણાં જ બેંગલોર ચેપેલમાં જઈ આવ્યો

ધું. વિવાહની નોંધ બરાબર એ જ તારીખે રજીષ્ટ્રમાં લખેલી છે. આ મજબૂત પ્રમાણ છે, ગામડે જાઉં છું. ફરી તાર કરીશ. સુશી વિચારવા લાગી:—“ ગામડામાં ક્યાં ગયા હશે એ હું સમજી શકતી નથી. તેઓ જે ગામડામાં ગયા હશે તે ગામમાં તાર ઑફિસ નહિ હોય કે? તેમનું શરીર કેવું છે એ પણ કેવી રીતે જાણી શકાય? જો કાલે પણ કાંઈ ખબર ન આવે તો શું કરવું? એક વખતે તેમને બંગલે તપાસ કરું કે? જો બકુરાણી બંગલે હોત તો કાંઈ ખબર મળી શકત; પરંતુ તે પુરી ગયાં છે. બકુરાણીને પણ તેમણે કાંઈ ખબર નહિ મોકલી હોય કે? ચાર પાંચ દિવસમાં પાછા આવવાનું કહી ગયા છે, આજે પાંચ દિવસ થઈ ગયા છે ! પાછા આવતાં તેમને વિલંબ થાય તેની ચિંતા નથી; તેમનું શરીર સારું હોય એટલે થયું. ”

રાતનો એક વાગ્યો ત્યારે બત્તી બુઝાવી સુશીએ શયન કર્યું ખરું; પણ તેને બરાબર ઊંઘ આવી નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તંદ્રા લાઇને, બત્તી સળગાવીને તેમજ બિછાનામાં બેસી રહીને કાંઈ પણ રીતે તેણે એ રાત પસાર કરી.

બીજે દિવસે સ્નાન કરી નવ વાગ્યે સુશી ખંડાર આવી એટલે આયાએ તેના હાથમાં એક ટેલિગ્રામ આપ્યો. ટેલિગ્રામ લઈ આગ્રહ-સહિત તે વાંચીને સુશીનું મસ્તક ભમી ગયું. હાથમાં ટેલિગ્રામ લઈ નજીક પડેલી ખુરસીમાં તે બેસી પડી.

આયાએ તેની સ્થિતિનું દર્શન કરી ભયભીત બની જઈ પૂછ્યું:—“ મેમસાહેબ ! કાંઈ ખોટા સમાચાર નથીને ? ”

“ સાહેબ બીમાર છે. ” મહાકષ્ટે અશ્રુપ્રવાહને રોકી રાખી તે ઉઠી ઉભી થઈ. વળી પાછી તે તરત ખુરસીમાં બેસી પડી. તેણે આયાને કહ્યું:—“ એ ટીપ્પણ અહીં લઈ આવ. ”

પછી એક કાગળ ઉપર કાંઈ લખી આયાને મેનેજરની ઑફિસમાં મોકલી તે એ ઓરડામાં ફરવા લાગી.

કેટલીક ક્ષણ પછી આયાએ ત્રણ ચાર ટેલિગ્રામનાં ફોર્મ અને એક ટાઇમટેબલ લઈ આવી સુશીને આપ્યાં. સુશી પ્રથમ ટાઇમટેબલ ઉઘાડી જગન્નાથપુરી જવાની ગાડીનો વખત જોવા લાગી. તેણે જોયું કે, સાડાદશ વાગ્યે એક પેસેન્જર ટ્રેઈન ઉપડતી હતી; પરંતુ એ ગાડીમાં જવાથી જે ફળ હતું તેજ ફળ રાત્રે દશ વાગ્યે ઉપડતા મદ્રાસ મેઇલમાં જવાથી હતું. બીજા દિવસના સાત વાગતાં પહેલાં પુરી જઈ શકવાનો ઉપાય નહોતો.

સુશીએ કંપતા હાથે બકુરાણીના નામ ઉપર ટેલિગ્રામ લખ્યો:-
“ કાલે રહવારે આવી પહોંચીશ. ઘણી ચિંતા થાય છે. રમણીગોહન કેમ છે ? તારથી ખબર આપો. ”

હાથમાં ટેલિગ્રામ લઈ સુશી ખહાર જવા તૈયાર થઈ. આયાએ પૂછ્યું:-“ મેમસાહેબ ! ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ તારઝાંદિસે. ”

“ લાવો, હું મેનેજર સાહેબને આપી આવું-તેઓ હમણાં જ રવાના કરી દેશે. ”

“ ના. ” કહી સુશી ખહાર નીકળી પડી.

ટેલિગ્રાફ ઓફિસ દૂર નહોતી. સુશીએ ત્યાં જઈ તાર રવાના કરી દીધો. પછી હોટેલમાં પાછાં ફરવાની ઈચ્છા તેને થઈ નહિ. તેનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું હતું. દિવાલોમાં પુરાઈ રહેવું તેને માટે કઠિન હતું. લાલદીધીના રસ્તા ઉપર એક ખાલી બેંચ જોઈ, જળ તરફ જોઈ થોડો વખત તે બેસી રહી.

બેસી રહેવું પણ એને માટે કઠિન હતું. તેના હૃદયમાં જાણે કે એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદના થતી હતી. બેસી રહેવા કરતાં ફરવાથી જીવને થોડી શાન્તિ મળશે એમ વિચારી બેંચ ઉપરથી ઉઠી પાણીની પાળ ઉપર તેણે ચાલવા માંડ્યું. ઓફિસનો વખત હોવાથી દીધીની ચારે તરફથી અસંખ્ય ટ્રામગાડીઓ ઘંટડી વગાડી ચાલી જતી હતી. એ ત્રણ વખત ત્વરિત ગતિથી લાલદીધીની પ્રદક્ષિણા કરવાથી તેને

સહજ શાન્તિ મળી. એ વખતે તે એક દરવાજા પાસે ઉભી હતી. એક ટ્રામ ત્યાં આવીને ઉભી રહી. સુશી ઝડપથી એ ટ્રામ પાસે જઈ તેમાં ચઢી ગઈ.

ટ્રામ ચાલુ થઈ એટલે કન્ડક્ટર આવ્યો. સુશીએ તેના હાથમાં એક રૂપિયો આપ્યો. કન્ડક્ટરે પૂછ્યું:—“ ક્યાંની ટિકીટ આપું મેમસાહેબ ? ”

સુશીએ માથું હલાવી કહ્યું:—“ ખબર નથી. ”

કન્ડક્ટરે વિસ્મિત દૃષ્ટિથી એક વખત સુશીના મુખ તરફ જોયું. ત્યાર પછી ઍગમાંથી ચૌદ આનાનું પરચુરણ બહાર કાઢી, એક બે આનાની ટિકીટ કાપી સુશીના હાથમાં આપી તે ચાલ્યો ગયો.

સુશી બેચના એક ખુલ્લામાં બેસી લમણે હાથ મૂકી આકાશ પાતાળની ચિંતા કરતી હતી. વચ્ચે તેણે મ્હેં હિંદુ કરી જોયું તો ટ્રામ એસ્પેનેડોના રસ્તો વળી ચૌરંગીને રસ્તે જતી હતી. એ વખતે કન્ડક્ટર નજીક ઉભો રહી બીજા એક આરોહીની ટિકીટ કાપતો હતો. સુશીએ તેને પૂછ્યું:—“ આ ટ્રામ ક્યાં જશે ? ”

કન્ડક્ટરે ઉત્તર આપ્યો:—“ કાલીઘાટ. ”

‘કાલીઘાટ’ શબ્દ સુશીના કાનમાં જતાં જ તેની ચિંતાનો પ્રવાહ બીજી તરફ વળ્યો. તે વિચારવા લાગી:—“ જો હું હિંદુ હોત તો આજે આ ટેલિગ્રામ મળતાં હું કાળીઘાટ જઈને તેમના કલ્યાણની કામનાથી પૂજા કરી આવત. જો બકુરાણી અહીં હોત અને આવી ખબર તેમના જાણવામાં આવી હોત તો તેઓ પણ કાળીઘાટ જઈ મા કાળીની પૂજા કરી સ્વામીના જીવનની ભિક્ષા માગત. બકુરાણી અહીં નથી તેથી જ મ્હારા બાગ્યદેવતા મ્હને આજે કાળીઘાટને રસ્તે બેચી જાય છે કે ? કાળિકા માતાના ચરણોમાં નમી પડી મ્હને એવી પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા થાય છે કે, ‘મા તમે તેમને બચાવો—હું તમને રાજબોગ ધરાવીશ. અમે બન્ને બચ્યાં આવી તમારી પૂજા કરી જઈશું. મા ! હું હિંદુ નથી તેથી મ્હારી પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરશો.

નહિ. હું ધણી દુઃખી છું. માતા ! મ્હારું દુઃખ દૂર કરજો. ”

આવી રીતે ચિંતા કરતી સુશી જતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવતાં હતાં. રુમાલ લઇ મ્હોં ઉપરથી રસ્તાની ઉઠેલી ધૂળ સાફ કરવાના નિમિત્તે તેણે આંખમાંનાં આંસુ લુછી નાખ્યાં.

યથા સમયે ટ્રામ એલિગન રોડના નાકા ઉપર જઇ ઉભી રહી. ત્યાં એક મ્હોટું મકાન હોઇ તેના ઉપર ‘ લંડન મિશનરી સોસાયટી ’ નું નામ લખેલું હતું. એ અક્ષરો ઉપર નજર પડતાં સુશીને એમ લાગ્યું કે, “ આજે આ સધળી ચિંતા મ્હારા મનમાં શા માટે આવે છે ? હું માતા કાળિકાની બાધા માનીશ, તેમને રાજભોગ ધરાવીશ, એ ઇચ્છાઓ મ્હારે માટે ધણી ગર્હિત છે, કેમ કે હું ક્રિશ્ચિયન છે. એ માટે ઇશ્વર પાસે હું ક્ષમા ચાગીશ. આજે મ્હારો પ્રાણુ ધણો વ્યાકુળ બની ગયો છે. -મ્હારું ચિત્ત સ્થિર નથી તેથી જ આવી નિષિદ્ધ ચિંતાએ મ્હારા મનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ”

યથા સમયે ભવાનીપુર વટાવી ગાડી ડીપો પાસે જઇ પહોંચી. બધાં આરોહીઓને ઉતરી પડતાં જોઇ સુશી પણ ઉતરી પડી. ત્યાંથી તે મંદિરનું શિખર જોઇ શકી. મહી વટાવી તે મંદિરની નજીક ગઇ. પૂર્વ દિશાના દરવાજા પાસે જતાં એક મારવાડીને તેણે પૂછ્યું : — “ હું અંદર જઇ શકું તેમ છું કે ? ”

મારવાડીએ કહ્યું : — “ હા જાઓ. આંગણા સૂધી જવામાં બાધ નથી. ધણા સાહેબ લોકો ત્યાં સૂધી જાય છે. ”

સુશી અંદર જઇ થોડા સમય સૂધી આમતેમ ફરી. જે પગથીઆં ઉપર થઇ યાત્રાળુઓ દર્શન કરવા માટે ઉપર ચઢતાં હતાં તે પગથીઆં પાસે ઉભી રહેતાં સુશીએ મંદિરનાં દાર ખુલાં જોયાં; પરંતુ મનુષ્યોની બીંડને લીધે ભૂતિનું દર્શન નીચેથી થઇ શકતું નહોતું. સેંકડો ભક્ત દેવીદર્શન કરી ‘ જય કાળીમાતાની જય ’ કહી પોકાર કરતાં હતાં. સુશીનું મસ્તક પાછું ફરી ગયું.

તે નીચે ઉભી રહી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી:—“ મા ! તમારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરી તમારાં દર્શન કરવાનો મ્હને અધિકાર નથી. હું અહીં ઉભી રહી તમારા ચરણોમાં પ્રાર્થના કરું છું કે, હું મહારા મનથી પતિ તરીકે જન્મને વરી ચુકી છું તેમની બીમારી દૂર કરી કૃપાપૂર્વક આરોગ્ય અર્પણ કરજો. મા ! તમે તેમનું રક્ષણ કરો. બીજા કોઈ માણસ દ્વારા હું ભોગ મોકલી આપીશ. ”

તે વિહ્વળ ચિત્તે કેટલીક ક્ષણ સૂધી આવી રીતે ઉભી રહી. પછી એકાએક તેની ચમક દૂર થઇ અને તે ધીમે પગલે મંદિરની બહાર નીકળી, રસ્તો પૂછતી પૂછતી ટ્રામના સ્ટેશન નજીક જઈ પહોંચી. હોટેલમાં ગયા પછી લગભગ એક કલાકે તેને બકુરાણીનો તાર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, ‘ સ્થિતિમાં ફેરફાર નથી. તપિયન તમાં બિલ્કુલ સુધારો થયો નથી. ’

હોટેલનું બીલ ચુકવી દઈ, સરસામાન બંધાવી રાતના મદ્રાસ મેઇલમાં બેસી સુશી જગન્નાથપુરી તરફ રવાના થઇ.

પ્રકરણ ૨૭ મું

બે બહેનો

“ જૂલી તું તો બતાવું હું ! ભરે જલ નેત્રમાં આ શું ? લલાટે રાખ કર ત્હારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો. ”

—કલાપી.

વિપિનચંદ્ર સ્ટેશને જઈ સુશીને લઇ આવ્યો. ગાડીનો ખડખડાટ સાંભળી બકુરાણી બીજા માળના દાદર પાસે આવી ઉભી રહી. તેણે નીચેથી વિપિનચંદ્રને એવું કહેતાં સાંભળ્યો કે, “ આપ ઉપર જાઓ. બેરો ઉપર છે. ”

સુશી ઉપર આવી એટલે બકુરાણીએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું—

“આવો.” આમ કહી તે તેને પોતાવા શયનગૃહમાં લઇ ગઇ.

સુશીએ બકુરાણીના મુખ તરફ જોઇ કહ્યું:—“ આપ—”

“ હું બકુરાણી છું. ગાડીમાં કાંઇ હરકતી પડી નહોતીને ? ”

“ ના, તેમને કેમ છે ? ”

“ આખી રાત પુષ્કળ તાવ હતો. હમણાં તાવ ધીમે પડ્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રભાતકાળે ઊંઘી ગયા છે. ”

પછી પ્રશ્નો પૂછીને સુશીએ રમણી અહીં આવ્યો ત્યાં સૂધીની સંઘળી હકીકત જાણી લીધી. છેવટે તેણે પૂછ્યું:—“ ડૉક્ટર ક્યારે આવશે ? ”

“ કલાકેક પછી આવશે. ત્યાં સુધીમાં હાથ મ્હોં ધોઇ તમે રહ્યા પી લ્યો. તમારું મુખ જોતાં ગાડીમાં તમને ઘણું કष्ट વેઠવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ”

“ ના-ના, મ્હને કष्ट વેઠવું પડ્યું નથી. હમણાં હું એક વખત તેમને મળી શકીશ કે ? ”

“ મળવું છે ? ચાલો ત્યારે. ચાલો, આપણે ધીમે પગલે જમણું એટલે એમની નિદ્રાનો ભંગ નહિ થાય. ”

સુશી પોતાના પગમાંથી ખુટ કાઢી નાખવા લાગી. બકુરાણીએ તેના એ કાર્યમાં બાધા કરી નહિ. કેમ કે ખુટના અવાજથી પતિ જાગી ઉઠે એવો એને ભય હતો. ખુટ કાઢતાં કાઢતાં સુશીએ પૂછ્યું:—

“ હમણાં એમના ઓરડામાં કોણ કોણ છે ? ”

“ સૌદામિની છે-તેઓ મ્હારાં નજીક થાય છે. ”

“ હું જાણું છું. આ આપનો ઓરડો છે કે ? ”

“ અહીં આવી પહેલાં થોડા દિવસ સૌદામિની અને હું આ ઓરડામાં સ્થ રહ્યાં હતાં. આ બે રાતમાં તો સ્થળ નથી રહી ! ” આમ કહી બકુરાણીએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

બકુરાણીની સાથે સાથે ધીમે પગલે સુશીએ રમણીના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી જોયું તો રમણી ઊંઘી ગયેલો હતો. સૌદામિની

બેસી તેના પગ ઉપર હાથ પસવારતી હતી. સુશી બિજાના પાસે ઉભી રહી એકાગ્રદષ્ટિથી રમણીના મુખ તરફ જોઈ રહી. ધીમે ધીમે તેનાં બન્ને નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. એ જોઈ બકુરાણીએ કહ્યું:—“ રડો છો શા માટે ? ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો તે સહ સારું જ કરશે. ”

જનમાં જતાં વિજનકુમારી સાથે મેળાપ થયો. વિજને સુશીને જોઈ કહ્યું:—“ આપ આવ્યાં એ સારું થયું છે. આપ હાથ મ્હેં ધોઈ નાખો ત્યાં સૂધીમાં હું આપને માટે રહા તૈયાર કરી નાખું છું. ”

ઝોરડામાં પ્રવેશ કરી સુશીએ બકુરાણીને કહ્યું:—“ જુઓ, હું ક્રિશ્ચિયન છું અને આપ સહ હિંદુ છો. હું અહીં રહું અને ખાઉં પીઉં તેથી જો આપને—”

બકુરાણીએ સુશીનો હાથ પકડી કહ્યું:—“ ના-ના, મહારામાં એવી સંકુચિતતા નથી. તમે ક્રિશ્ચિયન હોવા છતાં બંગાળીની કન્યા છો-મેમ નથી ! ”

સુશીએ કહ્યું:—“ પણ આપણે જેમનાં અતિથિ છીએ—”

“ વિજનકુમારી કે ? ના, તેમને પણ કાંઈ આપત્તિજેવું નથી. તેમને પૂછ્યા પછી જ અહીં આવવાનો મ્હેં તમને તાર કર્યો હતો; પરંતુ એક વાતનો હું વિચાર કરું છું. વિજનકુમારી તેમના પુત્રને હવાફેર કરાવવાને માટે અહીં લઈ આવ્યાં છે. આ બંગલો પણ એમણે જ ભાડે રાખેલો છે. એ ચાર દિવસમાં કલકત્તા પાછાં ફરવાનો વિચાર કરીને જ હું અને સૌદામિની એમની સાથે આવ્યાં હતાં; પરંતુ ઇશ્વરે આવા સંકટમાં નાખ્યાં. એ માટે મ્હને ધણો સંકાય થાય છે. આજે ડૉક્ટર આવી શું કહે છે તે સાંભળીએ; ત્યાર પછી આપણે બન્ને મળી એ વિષયનો વિચાર કરીશું. ”

સુશીએ પોતાના કાંડા ઉપરના ધડીઆળમાં જોઈ કહ્યું:—“ હ-અણાં સવા આઠ વાગ્યા છે. ડૉક્ટર નવ વાગ્યે આવશે કે ? ”

“હા, તમે હાથ મ્હોં ઘોષ નાખો. સ્નાનગૃહમાં ઠંડું અને ગરમ પાણી તૈયાર છે. અહીં આયા બાયા નથી, દાસી છે. તમે—”

“હું મ્હારી જાતે બધું કરી શકું તેમ છું. આયા વિના મ્હારું કોઈ કામ અટકી પડવાનું નથી. મ્હારો સરસામાન નીચે પડેલો છે તે જો કોઈની પાસે—”

“હા હું હમણાં જ સઘળો સરસામાન મંગાવી આપું છું.” આમ કહી બકુરાણી બહાર ચાલી ગઈ.

સુશી બિજાનાની બાજુએ બેસી વિચાર કરવા લાગી. મઠ કાલે તેને એમ લાગ્યું હતું કે, રમણીના કહેવાથી બકુરાણીએ પોતાની નારાજ હોવા છતાં, આવવા માટે તાર કર્યો હશે. આજે બકુરાણીનું સૌજન્ય અને આત્મીયના જેવો વ્યવહાર જોઈ તેનો એ ભ્રમ દૂર થઈ ગયો. બકુરાણીએ તેની સાથે સ્વામીને વિવાહ કરવાની સંમતિ આપી હતી એ આજ સૂઝી સુશી માટે ધણા વિસ્મયનો વિષય હતો. હવે તેના વિસ્મયનો ભાવ ધણા અંશે દૂર થઈ ગયો.

થોડા સમયમાં જ નોકરો સુશીનો સરસામાન ઉપર લાવી મૂકી ગયા. સુશીએ બારણાં બંધ કરી, જરૂરી વસ્ત્રો બહાર કાઢી સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

સ્નાનાદિથી પરવારી અડધા કલાક પછી સુશી બારણાં ઉઘાડી બહાર નીકળી. કાંઈ યાદ આવતાં પુનઃ અંદર જઈ તે સ્લિપર કાઢી નાખી આવી. બહાર નીકળતાં સમુદ્ર તરફ પડતા છંજમાં તેણે વિજનકુમારીને ઉભી રહેલી જોઈ. પાસે જ પેલી લાંબી બેચની સ્થામે વચ્ચેથી ઢંકાયેલા ટેબલ ઉપર મ્હાની સામગ્રી ગોઠવેલી હતી.

“આપે સ્નાન પણ કરી લીધું ! આવો, હવે મ્હા પીઓ.” આમ કહી વિજને સુશીના ખુદ્દા પગ તરફ જોયું. સુશીની સાથે પેલી બેચ ઉપર બેસી તેણે કહ્યું:—“દાસી, ગરમ પાણીની કિટલી લઈ આવ.”

સુશી મ્હા પીવા લાગી. વિજને કહ્યું:—“અહીં બીજી વસ્તુઓની

વ્યવસ્થા નથી. થોડો હલવા અને મીઠાઇ છે તે જો અનુકૂળ લાગે તો ખાઓ. મહેને લાગે છે કે, આપને કષ્ટ થશે.”

“ના-ના, મીઠાઇ ખાવામાં કષ્ટ જેવું શું છે ? ! છતાં હમણાં હું કાંઇ ખાઈ શકીશ નહિ; એ માટે મહેને ક્ષમા આપજો. હું કેવળ રહા પીશ. વળી મહારી માન્યતા પ્રમાણે આપ ખુરસી ટેબલ ઉપર બેસી રહા પીતાં હો એમ લાગતું નથી; છતાં મહારે માટે આવી ગોઠવણ કરવાની શી જરૂર હતી ? આપ મહેને આપના જેવી જ સમજજો. હું મેમસાહેબ છું એવો બ્રમ કદાપિ કરશો નહિ.”

વિજને સહજ હસીને કહ્યું:—“આપ બૂટ મોજાં કાઢીને આવેલાં હોવાથી કેવી રીતે આપને મેમસાહેબ સમજવાનો બ્રમ થઇ શકે ?”

સુશીએ રહા પી રહ્યા પછી કહ્યું:—“છળું ધણું સરસ છે. સમુદ્રની હવાથી આપના પુત્રની પ્રકૃતિમાં સત્ત્વર સુધારો થઇ જશે.”

“એવી આશાથી જ હું અહીં આવી હતી; પણ એકાએક આ નવીન સંકટ આવી પડ્યું.”

આ વખતે બકુરાણીએ છજના બીજા ખુણામાંથી કહ્યું:—
“સુશીલા ! આમ આવો.”

સુશી ઝડપથી ઉઠી તેની પાસે ગઈ એટલે તેણે કહ્યું:—“તેઓ જાગ્યા છે; ચાલો.”

આ શબ્દો સાંભળી સુશીનું હૃદય ધણી ઝડપથી ધબકવા લાગ્યું. તેણે પૂછ્યું:—“હું આવી છું એમ તેમણે સાંભળ્યું છે કે ?”

“હા, મહે જ તેમને કહ્યું છે. તેઓ તમને બોલાવે છે. આવો.”

સુશી કંપતાં પગલે બકુરાણીની પાછળ પાછળ જવા લાગી. દાર નજીક જઈ બકુરાણીએ કહ્યું:—“અંદર જાઓ.”

સુશી ઉભી રહી સંકોચાવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“તમે આ મળ ચાલો.”

“વાહ ! તમે તો ખરાં છો ! તમે સ્નાનાદિ કરી લીધું છે અને મહેં હજી મહેં પણ ધોયું નથી. ડૉક્ટર આવે ત્યાં સુધી તમે એમની પાસે બેસો. ત્યાં સુધી હું હાથ મહેં ધોઈ સ્નાન કરી લઉં છું.” આમ કહી સુશીને દારની અંદર હડસેલી બકુરાણી ચાલી મઘ.

સુશીએ પ્રવેશ કર્યો એ વખતે રમણી દાર તરફ જોઈ રહો હતો. પાસે જઈ રમણીના કપાળ ઉપર હાથ મૂકી અશ્રુજલિત સ્વરે સુશીએ પૂછ્યું:—“પ્રિયતમ ! કેમ છે ?”

“સારું છે, બેસ.”

ઓરડાની વચ્ચે એક ખુરસી હતી. સુશી એ ખુરસીને પલંગ પાસે લઈ આવવા જતી હતી એવામાં રમણીએ કહ્યું:—“મહારી પાસે પલંગ ઉપર બેસ.”

સુશી પલંગ ઉપર બેઠી એટલે રમણીએ તેના એક હાથ લઈ પોતાના હૃદય ઉપર મૂક્યો. સુશીએ પૂછ્યું:—“હૃદયમાં કાંઈ દુઃખ થાય છે ? હાથ ફેરવું ?”

“ના, હાથ અહીં જ રહેવા દે.” આમ કહી રમણીએ સુશીના હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડી રાખ્યો. સુશીએ કહ્યું:—“હજી શરીર ગરમ છે.”

રમણીએ કહ્યું:—“ટાઇફોઇડ છે. ક્યાં સુધી દુઃખ ભોગવવું પડશે એ કાણ જાણે છે ! છેવટે શું થશે એની કોને ખબર છે !”

“ભય શો છે ? તમને આરામ થઈ જશે.”

રમણી કેટલીક ક્ષણ સુધી એકાગ્રદષ્ટિથી સુશીના મુખ તરફ જોઈ રહો. પછી રૂંધાયલા કંઠે તેણે કહ્યું:—“સુશીલા !”

“કેમ, શું છે ?”

“જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તું અહીં મહારી પાસે રહી શકીશ કે ?”

“જ્યાં સુધી હું જીવતી છું ત્યાં સુધી તમારી પાસે જ રહીશ.”

“તું મ્હને છોડી નહિ જાયને ?”

“શા માટે હું તમને છોડી જાઉં ? હું અહીં જ રહીશ. હું અને બકુરાણી-બન્ને ખૂબ તમારી સેવા ચાકરી કરી તમને સાજા કરીશું.”

“પણ અહીં તને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડશે. વળી બકુરાણી, સદુ વગેરે ત્હારી હાજરી સહન કરી શકશે કે કેમ એ કાણ જાણે છે !”

“ના-ના, એવી શંકા રાખશો નહિ. હું આવી ત્યારથી જ બકુરાણી મ્હારી સાથે એક ખૂબ જોડે વર્તન રાખે છે.”

રમણી આંખો મીંચી ચુપ રહ્યો. સુશીને ટેલીગ્રામ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તેના મનમાં એક દુઃખિતા હતી-સુશીના શબ્દો સાંભળી તેની એ દુઃખિતા દૂર થઈ ગઈ.

થોડા સમય પછી મૃદુ સ્વરે સુશીએ પૂછ્યું:--“ઉંઘ આવે છે કે ?”

રમણી આંખો ઉઘાડી સુશીના મુખ તરફ સતૃષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. છેવટે તેણે કહ્યું:--“મ્હારા કપાળ ઉપર તું હાથ ફેરવ. હું જાંઘું છું.”

સુશી રમણીના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. રમણી પુનઃ જાંઘી જાયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

ઊંડા ખાડો

તે દિવસે લગભગ નવ વાગ્યે ડૉક્ટરે આવી રોગીની ઉત્તમ પ્રકારે પરીક્ષા કરી એવો મત દર્શાવ્યો કે, હાલ તરત બચતી શંકા રાખવા જોઈ નથી. જો ખીડા ધીમે ધીમે અવળા માર્ગનું અવલંબન નહિ કરે તો રોગીને બે ત્રણ અઠવાડિયામાં આરામ થઈ જશે.

એ દિવસ સમાન સ્થિતિમાં પસાર થયા. રમણીનો જ્વર ક્યારેય વધી જતો હતો તો ક્યારેય ઓછો થયો જતો હતો. તાવ ઓછો થતાં તે થોડી વાતચિત કરી શકતો હતો. હવે સુશી જ રમણી પાસે વિશેષ વખત સુધી રહેતી હતી. તે આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી રમણીની સેવા શુશ્રુષા અઠવાન્ત ભાવથી કરતી હતી. બકુરાણી હવે પ્રથમની માફક વિજનની ફાઇબા સાથે દેવદર્શન કરવા જતી હતી.

ત્રીજે દિવસે એકાંત મળતાં બકુરાણીએ સુશીને કહ્યું:—“ જુઓ, હજી એક મહિના સુધી કે કદાચ તેથી પણ વધારે વખત સુધી આપણને અહીં રોકાવું પડશે. વિજનકુમારીનો પુત્ર પણ બીમાર છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે એમને ઉપદ્રવ કરીએ એ સારું છે કે ? ”

“ નહિ જ; પણ ઉપાય શો ? જો નજીકમાં જ બીજું કોઈ સારું મકાન મળે—”

“ મકાન તો છે. આ બંગલા પછી એ મકાન છોડી દેતાં ત્રીજું જે મકાન છે તે ખાલી થવાનું છે. હમણાં એમાં જે માણસો રહે છે તે કાલે કે પરમ દિવસે ચાલ્યાં જવાનાં છે એવી વાત મહેં સાંભળી છે; પરંતુ આવી સ્થિતિમાં એમને અહીંથી બીજે સ્થળે કેવી રીતે લઈ જવા ? જો કદાચ હિત કરવા જતાં વિપરીત થાય તો ? ”

સુશીએ ધીમેથી કહ્યું:—“ જો ડૉક્ટર એમ કહે કે કાંઈ હરકત નથી તો પણ એમને બીજે સ્થળે લઈ જવાનું સાહસ આપણાથી થઈ શકે તેમ નથી. ”

આ વખતે સૌદામિની ત્યાં આવી ઉભી રહી. બકુરાણીએ પૂછ્યું:—“ તમે કેમ ચાલ્યાં આવ્યાં ? ”

“ મહારા બાઈ ઊંધી ગયા છે. તમે બન્ને શો વિચાર કરો છો ? ”

પછી ત્રણે જણી એસી ઉપરોક્ત વિષયનો વિચાર કરવા લાગી. સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ એમને આપણે દુઃખ દઈએ છીએ, એટલું જ

નહિ પણ કેટલી હરકત આપણને પોતાને પણ વેઠવી પડે છે ! જે ઘેરથી બીજાં દાસ દાસીને તેડાવવામાં આવે તો સારું; પરંતુ—”

આ વખતે સુશીએ કહ્યું:—“ ઠીક, પેલું મકાન કેવું છે ? આનાથી સારું છે કે ખોટું ? ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ મહેં અંદર જમીને જોયું નથી. રસ્તેથી જતાં મહેં તે જોયું છે. એ મકાન આના જેવું જ હોય એમ લાગે છે; કેમ ખરું ને ખરું ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ હા લાગે છે તો આવું જ. એ માળનું હોષ સમુદ્ર તરફ જઈ પડે છે—”

સુશી બોલી:—“ ત્યારે આપણે એક કામ કરીએ તો શું ? આપણે ત્યાં નહિ જતાં એ મકાન ભાડે રાખી લઈ એમને સહુને ત્યાં જવાનું કહીએ તો કેમ ? ”

સૌદામિની બોલી ઉઠી:—“ તમે બરાબર યુક્તિ શોધી કાઢી છે. મહેને પણ એમ જ કરવું ઉચિત લાગે છે. બકુરાણી ! ત્યારે શો મત છે ? ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ પણ આપણાથી વિજનકુમારીને એવી વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? આ મકાન એમણે ભાડે રાખેલું છે; છતાં આપણે એમને એમ કહીએ કે, ‘ અમે અહીં રહીએ છીએ, તમે બીજે સ્થળે જાઓ ’ એ સારું કહેવાય કે ? ”

સુશી અને સૌદામિની એમ કહેવા લાગ્યાં કે, જે એ મકાન આ મકાનના જેવું જ હોય તો તેમને ત્યાં જવાનું કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી. એ વાત વિજનકુમારી પાસે કેવી રીતે કાઢવી એ, બન્ને જણાં બકુરાણીને શીખવવા લાગ્યાં. છેવટે આજે કાંઈ પણ વખતે બકુરાણીએ વિજનકુમારી પાસે એ વાત કાઢવી એવો નિશ્ચય થયો.

રહાંજે બકુરાણીએ સંકોચાતાં સંકોચાતાં વિજન પાસે એ વાત કાઢી. વિજને કહ્યું:—“ ઠીક છે, હું ઘરમાં એમને પૂછી બેઠું છું. ”

વિપિનચંદ્રે એ વાત સાંભળી કહ્યું:—“ મહેં એ મકાન જોયું છે. એ ખાલી થશે એટલે આપણે ત્યાં જઈને રહીશું. ”

પછી એ સમાચાર બકુરાણીને જણાવી વિજને કહ્યું:—“ આજે સંધ્યાકાળ પછી આવજો. છળમાં બેસી આપણે વાતચિત કરીશું. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ આજે સંધ્યા સમયે ફાઈબા સાથે હું મંદિરમાં આરતિનાં દર્શન કરવા જવાની છું. ”

“ કાલે ગઈ હતી; આજે ન જાય તો નહિ ચાલે કે ? ”

“ આજે લક્ષ્મીપૂર્ણિમા હોવાથી ઠાકોરને ઘણા સજ્જ કરવામાં આવશે. ”

“ આજે લક્ષ્મીપૂર્ણિમા છે ? ઠીક, સંધ્યા સમયે ન અવાય તો રાત્રે આવજો. ”

રાત્રે દશ વાગ્યે બોજન કરીને વિપિનચંદ્ર રમણીમોહનની ખબર જોવા આવ્યો. ત્યાર પછી શય્યા પાસે લેમ્પ અને ધૂમ્રપાનની સામગ્રી રાખી હાથમાં પુસ્તક લઈ તે બિછાનામાં પડ્યો. વિજન-કુમારીએ પતિની થાળીમાં જ પ્રસાદ લઈ, પાન ખાઈ, હાથમાં પાનનો ડબ્બો લઈ પાછળના છળમાં જઈને જોયું તો પૂર્ણિમાની ઉજવણ જ્યોત્સ્નાથી સમુદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો. થોડા સમય સૂધી મુગ્ધદષ્ટિથી વિજને એ શોભાનું દર્શન કર્યું. ત્યાર પછી જે ઠેકાણે બેંચ પડેલી હતી તે તરફ અગ્રેસર થતાં તેણે બકુરાણીને ત્યાં બેઠેલી જોઈ. વિજને કહ્યું:—“ કેમ, એકલી બેસી શું કરે છે ? ” વિજન બકુરાણીને કોઈ વખત ‘તમે’ અને કોઈ વખત તું કહીને બોલાવતી હતી. એ સંબંધી કંઈ ચોક્કસ નિયમ નહોતો.

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ એકલી ને બદલે બેઠેલી કેવી રીતે થઈ શકું ! ”

વિજને બકુરાણી પાસે બેંચ ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ પોતાની પુંજી અન્યને આપી દઈ—! ”

“ હું કંઈ દેવગ્ર નથી. ”

“ દૈવત નહિ પરંતુ પરમ અત્ત છે. પાન ખાઇશ કે ? આ લે.”
 ડબ્બામાંથી એક પાન લઇ બકુરાણીના હાથમાં આપી વિજને કહ્યું:-
 “ તહારામાં બુદ્ધિ નથી-થોડા દિવસ માટે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તું
 ચાલ જોઇએ ! ”

બકુરાણીએ સહજ હસીને કહ્યું:-“ આ વાત કહેવા માટે
 મહેને બોલાવી હતી કે ? મહેં તો ધાર્યું હતું કે, આજે મંદિરમાં
 કેવી આરતિ થઇ એ વાત તમે પૂછશો.”

“ આરતિ ધણી ધામધૂમથી થઇ કે ? ”

હવે બકુરાણીએ આરતિ સંબંધીની વાત ચાલુ કરી દીધી. એ
 વાત પૂરી થયા પછી વિજને કહ્યું:-“ હવે કાલથી તું આરતિ બારતી
 જોવા જઇશ નહિ.”

“ કારણ ? ”

“ તું તહારા પતિને રાત દિવસ એકલી સુશીલા પાસે રહેવા દે
 છે એ શું સારું છે કે ? ”

“ કેમ, એમાં ખોટું શું છે ? ”

“ રોગના વખતમાં તહારે જ તહારા સ્વામીની સેવા ચાકરી
 કરવી જોઇએ.”

“ સુશીલા નર્સ તું કામ શીખવા માટે થોડો વખત હૉસ્પિટલમાં
 રહેલાં હોવાથી રોગીની પરિચર્યા કરવાનું કામ આપણા કરતાં
 તેમને ઘણું સારું આવડે છે.”

વિજને સહજ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:-“ એક તરફથી તું ચુસ્ત
 હિંદુપણું દર્શાવે છે અને બીજી તરફથી રોગના વખતમાં સ્વામીને
 નર્સના હાથમાં સમર્પણ કરે છે ! સ્વામીની સેવા કરવી એ અ-
 જ્ઞાતિનો પરમ ધર્મ છે એમ તું નથી માનતી કે ? ”

આ વાક્યોનો બકુરાણીએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ચાંદનીથી
 પ્રકાશી રહેલા સમુદ્રવક્ષ તરફ તે એકાગ્રદષ્ટિથી જોઇ રહી. વિજને
 વિચાર્યું, જે વાત કહેવાની હતી તે અસરકારક રીતે કહેવાઇ છે.

બકુરાણીના મનને આઘાત લાગ્યો છે. હવે તેને કદાચ અક્કલ આવે પણ ખરી. થોડા સમય પછી તે પાછી કહેવા લાગી:-“ એ જ્યારે અત્રે આવી છે ત્યારે બસે થોડા દિવસ રહે. તું જ્યારે રમણીમોહન પાસે બેઠેલી હોય ત્યારે તે એકાદ વખત ત્યાં આવે જાય તો તેથી કાંઈ હરકત નથી. તું થોડા દિવસ માટે દેવદર્શન કરવા જવાનું બંધ રાખ. પતિની પ્રાણ આપીને સેવા શુશ્રુષા કર. દેવસેવા કરતાં પતિસેવાથી હિંદુ નારી વિશેષ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”

બકુરાણીએ એક મૃદુ નિઃશ્વાસ મૂકી કામળસ્વરે કહ્યું:-“ સુશીના પાસે રહેવાથી તથા તેની સેવા શુશ્રુષાથી તેમની તબિયત સારી રહેતી હોય તો મ્હારે શા માટે એ વિષયમાં વચ્ચે પડવું જોઈએ ? ”

આ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં વિજનકુમારી ચમકી ઉઠી. થોડા સમય સૂધી બન્ને ચુપ બેસી રહી. પછી વિજને કહ્યું:-“ એ તો હું જાણું સમજી; પણ એનું પરિણામ કેવું આવશે ? ”

“ પરિણામ એ કાંઈ મનુષ્યના હાથની વાત નથી. ”

વિજને સહજ ઉત્તેજિત બનીને કહ્યું:-“ મનુષ્યના હાથમાં જે કાંઈ હોય તેનો ઉપયોગ તેણે કરવો જ જોઈએ, પણ તું તે સુદ્ધાં કરતી નથી. જે પ્રથમથી તું સહજ કઠિન થઈ હોત તો વાત આટલે સૂધી આગળ વધત કે ? તું તો પ્રથમથી જ બેદરકાર બની ગઈ અને ત્હેં પતિને પુનર્વિવાહ કરવાની રજા સુદ્ધાં આપી દીધી. ત્હેં એ ધણી ગંભીર ભૂલ કરી છે. હીક, હવે જે કદાચ તું એમ કહે કે એ વિવાહમાં ત્હારી સંમતિ નથી તો પણ રમણીબાણ સુશીલા સાથે વિવાહ કરશે કે ? ”

“ એવું કહું તો તેઓ એમ ન કરે એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે; છતાં તેઓ સુશીને વિવાહ કરી સુખી થઈ શકતા હોય તો મ્હારે એમાં શા માટે હરકત કરવી જોઈએ ? ”

“ ગાંડી, એમ કદાપિ થઈ શકે કે ? આવા મ્હોટા પાપનું પરિણામ સારું આવે કે ? એ પાપકાર્યનું પરિણામ કોઈને માટે

સારું આવશે નહિ. એનું પરિણામ તમારે ત્રણે જણાને ભોગવવું પડશે.”

“ આ કાર્યને તમે પાપકાર્ય શા માટે સમજો છો ? ”

“ પાપકાર્ય નહિ તો બીજું શું ? એક સ્ત્રી જન્મી છે, તે સચ્ચરિત્ર હોય પ્રાણાર્પણ કરી ચ્હાય છે, તે સંતાનની માતા અને ધરની લક્ષ્મી થઈ રહી છે; એમ છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો એ પાપકાર્ય નથી કે ? ”

“ જો આ કાર્યને તમે પાપકાર્ય કહેતાં હો તો એ પાપ ચિર-કાળથી આપણા દેશમાં ચાલતું આવ્યું છે. આજકાલની વાત બાળકોએ મૂકી આપણા પૂર્વજોના વખતનો વિચાર કરીએ તો એ વખતે આ કાર્ય અત્યારના કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલુ હતું. ”

વિજને કહ્યું:—“ તું જેમ શવે તેમ બોલે છે ! તું પ્રાચીનકાળ સાથે અર્વાચીન કાળને સરખાવે છે ! એ વખતે દેશમાં લેખન વાંચનની હાલના જેટલી ઉન્નતિ થયેલી હતી કે ? ધણીખરાં માણસોનું જ્ઞાન એ વખતે કેવળ મૂળાક્ષરોમાં સમાયલું હતું. લેખન વાંચનની પ્રગતિ થયા સિવાય મનુષ્ય જાતિમાં પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન ક્યાંથી આવી શકે ? ધર્માધર્મનો વિચાર કરી શકવાની બુદ્ધિશક્તિ પણ કેળવણીના પ્રભાવને જ આભારી છે. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ આપણા બાપદાદાઓએ અત્યારના જેટલી કેળવણી કદાચ નહિ મેળવી હોય; પરંતુ જે વખતે ઉર્વશી-મિલન નાટક લખાયું હતું એ વખતે જનસમાજમાં કેળવણીનો કાંઈ અભાવ નહોતો ! ”

આ શ્રવેદો સાંભળી વિજન ચુપ રહી. એકાએક તેને કાંઈ ઉત્તર સૂઝી આવ્યો નહિ. કાંઈ વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ એ વખતે કેળવણીનો અભાવ કદાચ નહિ હોય; પરંતુ સ્વામી સ્ત્રીના પરસ્પર સંબંધનો આદર્શ અત્યારના જેટલો ઉચ્ચ તો નહિ જ હોય. અત્યારના જનસમાજના ખાનપાનની વાત બાળકોએ રાખીએ તો પણ સ્વામી સ્ત્રીનો આદર્શ અધુના અત્યંત ઉચ્ચ સમજવામાં આવે છે એ

નિર્સંદેહ છે. વર્તમાનકાળના સભ્ય જનસમાજે એક પતિ અને એક પત્નીની નીતિનો જ પૃથિવીમાં પ્રચાર કર્યો છે. ”

“ પરંતુ જે લોકો પોતાને સુસભ્ય તરીકે ઓળખાવે છે તેઓના સમાજમાં એક પતિ અને એક જ પત્ની છે કે ? એમનામાં પણ ઘણો ભેદ જોવામાં આવે છે. ”

“ ના—ક્રિશ્ચિયન પુરુષથી એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરી શકાતો નથી. જે પુરુષ એ નિયમનો ભંગ કરે છે તેને કાયદો ગુન્હેગાર ઠરાવી જેલની શિક્ષા કરે છે. ”

“ એ વિવાહ કરવાથી જેલમાં જવું પડતું હોવાથી તેઓ બીજા નંબર સાથે વિવાહ કરતા નથી અને તેને ઘરમાં પણ લાવતા નથી—કોઈ ગુપ્ત સ્થળે એને રાખે છે. મ્હોટા મ્હોટા રાજનીતિજ્ઞો, જમવિખ્યાત પંડિતો વગેરેમાંનાં ઘણાખરા એ વ્યાપારમાં લિપ્ત છે, એમ સંભળાય છે. એ વાત એમની સ્ત્રીઓ જાણે છે અને જનસમાજ પણ જાણે છે. હવે એમ કરવા કરતાં એ બીજા નંબર સાથે તેઓ વિવાહ કરે તો સારું ન થાય કે ? એ વાત ચોળીને ચીકણી કરવામાં સાર નથી. ”

“ જા-જા, ત્હારી સાથે વાદવિવાદ કરી તને પહોંચી શકાય તેમ નથી ! એટલું યાદ રાખજે કે, તું જાણી જોઈને ત્હારા પગમાં કુહાડી મારે છે. ” આમ કહી વિજન ઉઠી ઉભી થઇ.

“ ખેન ! જાઓ છો ક્યાં ? ખેસોને. સમુદ્રની શોભા આજે કેવી ચમત્કારિક છે ! આ સમુદ્રમાં ડુબી મરવામાં પણ સુખ છે એમ આજે મ્હને લાગે છે. ”

“ ત્હારે સમુદ્રમાં શા માટે ડુબી મરવું જોઈએ ? તું ત્હારા ખોદેલા ઊંડા ખાડામાં જ ડુબી મરીશ. ખાડો બરાબર પાણી ભરાય એટલો ઊંડો ખોદજે. ” આમ કહી વિજનકુમારીએ એક પાન બકુરાણીને આપ્યું અને એક પાન તેણે પોતે ખાધું.

થોડા સમય સુધી બીજી વાત કર્યા પછી વિજને કહ્યું:—“હવે

મ્હારે જવું જોઈએ, નહિ તો કદાચ પાછા રીસાશે. અત્યારે એવો વાયુ ડુંકાય છે કે, એ પણ કદાચ એમ કહી બેસે કે ‘મ્હારે બીજા એક ખુબસુરત બણેલી ગણેલી સ્ત્રી જોઈએ છીએ !’ આમ હોવાથી મ્હારે પ્રથમથી જ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. તું પણ જા અને સુશીને છુટી કરી ત્હારા પતિની પૂજા કર. હમણાં એમનું શરીર કેવું લાગે છે ? ”

“ કાંઈક ઠીક લાગે છે. હું જમને જોઉં છું. ” આમ કહી બકુરાણી ઉઠી ઉભી થઈ.

છળમાંથી જતાં જતાં વિજને કહ્યું:—“ બહેન ! તું ત્હારી બધી મૂર્ખાઈ છોડી દે. હમણાં એક વખત એમનું શરીર સારું થઈ જવા દે. પછી તું એમ કહેજે કે, ‘ મહેં તમને અભિમાનવશ થઈને જ સુશી સાથે વિવાહ કરવાની રજા આપી હતી. મહેં જે રજા આપી છે તે હું હવે પાછી ખેંચી લઉં છું. ’ તું એમ કહીશ એટલે તેઓ સુશી સાથે વિવાહ નહિ કરે. ” આમ કહી વિજને પોતાના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું

સ્નેહલતાનું આગમન

બીજે દિવસે બકુરાણીએ કલકત્તે પોતાને ઘેર એક પત્ર લખ્યો. રમણીની બીમારીની હકીકત ટુંકમાં લખી કેટલાક જરૂરી સરસા-માન સાથે બે ત્રણ દાસ દાસીઓને મોકલવા માટે તેણે રમણીની બાબી સ્નેહલતાને લખ્યું હતું. જે દિવસે વિજનકુમારી પેલા બીજા મકાનમાં રહેવા ગઈ તેને બીજે દિવસે સહવારે જ દાસદાસીઓ સરસામાન લઈ આવનાર હતાં. તેમને લઈ આવવા માટે વિધિન-અંદે પોતાના નોકરને ગાડી સાથે સ્ટેશન મોકલ્યો.

આઠ વાગ્યા હતા. સુશી સ્નાન કરવા ગઈ હતી. બકુરાણી રમણીની પાસે બેઠી હતી. સૌદામિની બકુની કીકીને દૂધ પીવડાવી

તેને પોષાક પહેરાવતી હતી. એવામાં બંગલાના દરવાજા પાસે ગાડી આવી પહોંચ્યાને અવાજ સંભળાયો. સૌદામિનીએ બારીમાંથી જોયું તો એક મોટી ગાડી ત્યાં આવી ઉભી રહી હતી. ગાડીની ઉપર સઘળો સરસામાન લાધેલો હતો. દારવાન રામચરણે કાચ-બાંધ ઉપરથી નીચે ઉતરી પડી એ ગાડીનું દાર ઉઘાડ્યું. પછી ગાડીમાંથી સ્નેહલતા એક દાસી સાથે નીચે ઉતરી.

તત્કાળ સૌદામિની કીકારે કપડાં પહેરાવવાનું કામ અપૂર્ણ રાખી રમણીના ઓરડા તરફ ગઇ. એ ઓરડાનાં દાર પાસે ઉભી રહીને તેણે સંકેતથી બકુરાણીને બોલાવી. બકુરાણી બહાર આવી એટલે મૃદુ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“બકુરાણી, ભાભી આવી પહોંચ્યાં છે.”

“ક્યાં છે ?”

“હમણાં જ મ્હેં તેમને ગાડીમાંથી ઉતરતાં જોયાં છે.”

“ઠીક છે, તમે તમારા ભાઈ પાસે જઈને બેસો.” આમ કહી બકુરાણી દાદર તરફ અગ્રેસર થઇ. પત્ર લખતી વખતે કલકત્તા થી સ્નેહલતાને અત્રે આવવાનું લખવું કે કેમ એ વિષયનો બકુરાણીએ સૌદામિની સાથે મળી વિચાર કર્યો હતો. વિચારને અંતે સ્નેહલતાને તેડાવવાનું તેમને ઉચિત લાગ્યું નહોતું; કેમ કે સ્નેહલતાની ભક્તિનું પ્રમાણ હદ ઉપરાંત હતું. ક્ષણે ક્ષણે તેને આભડછેટ લાગી જવાની શંકા રહેતી હતી. સ્નેહલતા જો આવશે તો તેની હદ ઉપરની ધર્મભક્તિને પરિણામે એક પ્રકારની અશાન્તિ ઉત્પન્ન થશે તથા સુશીને પણ કદાચ અપમાન સહન કરવું પડશે એમ ધારી નણુંદ ભોંજાઈએ સ્નેહલતાને આવવા માટે કાંઈ લખ્યું નહોતું. સ્નેહલતાની ઉમ્મર જો કે વિશેષ મોટી નહોતી—રમણી કરતાં તે કેવળ બે ત્રણ વર્ષે મોટી હતી; છતાં બીજી હિંદુ વિધવાઓની માફક તેનામાં અકાળપ્રૌઢતા આવી ઉપસ્થિત થયું હતું.

દાદર પાસે જતાં બકુરાણીએ સ્નેહલતાને ઉપર આવતી જોઇ. તે ઉપર આવી એટલે બકુરાણીએ તેને પ્રણામ કર્યાં. તેણે હાંશતાં

હાલતાં કહ્યું:-“ દિયરજીની તાબયત કેવી છે ? ”

“ હજી તાવ ગયો નથી. ”

“ માણસને ઓળખી શકે છે ? ”

“ હા. ”

“ વાતચિત કરી શકે છે ? ”

“ તાવ ઓછો હોય છે ત્યારે થોડી વાત કરી શકે છે. ”

સ્નેહલતાએ આગળ ચાલતાં કહ્યું:-“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

“ ચાલો હું તમને ત્યાં લઇ જાઉં. પહેલાં હાથ પગ ધોવા નથી ? ”

“ના, થોડું ગંગાજળ હોય તો આપ. એનાથી હું દેહશુદ્ધિ કરી લઉંશિ. ગાડીમાં અઢારે વર્ણ સાથે એકાકાર થવાયું છે. જો કે સાડી રેશમી હોવાથી તે અશુદ્ધ નથી થઇ; પણ મંગાજળથી દેહને પવિત્ર કર્યો હોય તો સારું. ગાડી નીચે ઉભી રખાવી છે. દિયરજીની ખબર જોયા પછી હું દર્શન કરી આવીશ. ”

“ મંગાજળ નથી—અહીં ક્યાંથી ગંગાજળ મળે ? ”

“ ઘરમાં બિલ્કુલ મંગાજળ નથી ! સારું થયું કે, કલકત્તા-થી હું મહારી સાથે લેતી આવી છું ! આ ગાડીનો કોચમેન શ્રદ્ધાળુનો હોવાથી ધનુસિંહને સ્ટેશનથી ગંગાજળ ઉંચકી ઘેર આવવા કહેલું છે. ”

“ નોકર ચાકર ચાલીને આવે છે કે ? ”

“ હા, તેઓ ચાલીને આવે છે. સ્ટેશન ઉપરથી બીજી એકેકે ઘોડાગાડી મળી આવી નહિ. ત્યાં બળદ ગાડી હતી તેમાં બીજો સરસામાન ભરાવી ગાડી સાથે પગે ચાલીને તેઓ આવશે. ચાલ, હવે દિયરજી પાસે જઇએ. કીકીતું શરીર સારું છેને ? ”

“ હા સારું છે. ” કહી બકુરાણી આગળ વધી. સ્નેહલતાને રમણીનો ઓરડો બતાવી તે સુશીની તપાસમાં ચાલી ગઇ.

સ્નેહલતાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે સૌદામિનીએ તેને

પ્રણામ કરી પૂછ્યું:—“ સહુ સારા સમાચાર છેને બાબી ? ”

“ હા. ” પછી રમણીના બિછાના પાસે જઈ તેના મુખ તરફ જોઈને સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ હું કોણ છું ? મ્હને ઝોળખી શકે છે કે ? ”

રમણીએ સંજળનયનથી સ્નેહલતાના મુખ તરફ જોઈ હકારમાં મસ્તક હલાવ્યું. સ્નેહલતાએ રમણીના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં સ્નેહપૂર્ણસ્વરે પૂછ્યું:—“ કેમ છે, ન્હાનાભાઈ ? ”

“ સારો છું બાબી. ”

સ્નેહલતા બિછાના પાસે બેઠી. તેણે કહ્યું:—“ બય શો છે ? તમને જલ્દી આરામ થઈ જશે. હું કાળીઘાટે જઈ માતાજીની પૂજા માનતા કરી આવી છું. માતાજીના ચરણકમળના સ્પર્શથી પવિત્ર થયેલી માટી હું લઈ આવી છું, હ્યો તે તમારા માથા ઉપર અને કપાળે લગાડું. ” આમ કહી પહેરેલા વસ્ત્રના છેડા સાથે બાંધેલી થોડી માટી છોડી સ્નેહલતાએ તે રમણીના માથા અને કપાળ ઉપર લગાડી. પછી તેણે કહ્યું:—“ માતાજી તમને સાજા કરશે. તમારી તબિયત આટલી બધી બીમાર થઈ ગઈ હશે એમ હું કેવી રીતે જાણી શકું ? ન્હાની વહનો પત્ર મળ્યો ત્યારથી મ્હારી ચિંતાને પાર રહ્યો નહોતો. પછીથી અનન્ય પણ હું લઈ શકી નથી ! જો કે એમણે મ્હને આવવા માટે લખ્યું નહોતું—હું પણ અહીં આવીશ તો કલકત્તાના ઘરની સંભાળ કોણ રાખશે એવી ચિંતાને લીધે તેમણે મ્હને આવવાનું નહિ લખ્યું હોય; પરંતુ તમારી બીમારીની હકીકત જાણી હું કેવી રીતે સ્થિર રહી શકું ? તમારાથી તો સંસાર છે ! કેમ ખરું છે ને સહુ ? ”

સૌદામિની પલંગના ઉશ્ચિક્ષા પાસે ઉભી રહી હતી. આ વખતે તેણે સ્નેહલતાને ચુપ થઈ જવાનો સંકેત કર્યો.

સ્નેહલતાને કાંઈ ઉત્તર નહિ મળવાથી તેણે કહ્યું:—“ એવો ઇશ્વરો બીજાનો હું સમજતી નથી. જે કહેવું હોય તે કહેને ! ”

“ આઠ વાગ્યા છે. દવા પીવડાવવાનો વખત થયો છે. ”
આમ કહી સૌદામિની ખૂદાર ચાલી મધ. રમણીએ પોતાનાં નેત્રો
મીંચી રાખ્યાં.

થોડા સમય પછી સુશી સંકોચાતી સંકોચાતી એ ઓરડામાં
આવી ચુપકીદીથી ટેબલ પાસે ઉભી રહી. ઔષધનો ગ્લાસ હાથમાં
લઈ શીશી હલાવીને તેણે ઔષધ રેડ્યું. સુશીએ ઓરડામાં પ્રવેશ
કર્યો ત્યારથી સ્નેહલક્ષ્મી વિસ્મિત દ્રષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહી હતી.
એવું જોઈને સુશીનો સંકોચ વધી ગયો. કંપતા હાથે ગ્લાસમાં ઔ-
ષધ રેડી રમણી પાસે આવી તેણે કહ્યું:—“ આ દવા પી જાઓ. ”

રમણીએ આંખો ઉઘાડી દવા પી લીધી. સુશીએ દવાનો ગ્લાસ
બાબૂએ મૂકી દઈ, પાણીથી રમણીનું મોં ધોઈ ટૉવેલથી સાફ
કર્યું. પછી તે ટૉવેલની ગડી વાળતી હતી એવામાં સ્નેહલક્ષ્મીએ
પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

આ વખતે જ સૌદામિનીએ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે
કહ્યું:—“ એ આપણા સ્નેહી છે. ”

“ સ્નેહી છે ! ત્યારે તો સારું. હું એમ ધારતી હતી કે
નર્સ હશે—ક્રિશ્ચિયન કિંવા અસ્પર્શ્ય હશે ! ” આમ કહી સ્નેહ-
લક્ષ્મીએ ધૂણાથી ઉંચું જોયું.

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ બાબી, તમારા ગંગાજળનો ઘડો આ-
વ્યો છે.—બકુરાણી તમને બોલાવે છે. ” અત્યાર સુધીમાં સૌદા-
મિનીએ બકુરાણી પાસેથી સ્નેહલક્ષ્મીની હકીકત સાંભળી લીધી હતી.

“ આવું છું. ” કહી સ્નેહલક્ષ્મી ઉઠી ઉભી થઈ. રમણીએ
આંખો મીંચેલી હતી. સ્નેહલક્ષ્મીએ કહ્યું:—“ ન્હાનાભાઈ ! તમે સ્વપ્ન
રહો. હું દેવદર્શન કરવા જઈ છું. તમને જલ્દી આરામ થઈ જાય
એવી હું દેવાધિદેવ જગન્નાથજી મહારાજ પાસે માનતા માની આ-
વીશ. સદુ ! તું અહીં બેસ. ત્યારે મહારી સાથે આવવું હોય તો
ન્હાની વહૂને અહીં મોકલ અને કપડાં બદલી નાખ. દેવદર્શન કરવા
જતી વખતે શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ. ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ મ્હારે હમણું દર્શન કરવા આવવું નથી. હું ભાષ પાસે બેસીશ. તમે બકુરાણીને તમારી સાથે લઈ જાઓ. એને દેવદર્શન કરવાની સહુના કરતાં વિશેષ હોંશ છે. ”

“ ઠીક, અમે જઈ આવીએ છીએ. ” આમ કહી મૃદુભાવથી રમણીના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવી સ્નેહલતા ચાલી ગઈ.

સુશી ટેબલ ઉપર એક હાથ ટેકાવી સ્થિરભાવથી ઉભી રહી હતી. સ્નેહલતાના વિદાય થઈ ગયા પછી સૌદામિનીએ તેની પાસે જઈ મૃદુસ્વરે કહ્યું:-“ આમ આવો. ”

દવા પીધા પછી રમણી ઊંધી ગયો હતો કે કેમ એ અમે કહી શકતા નથી. તેણે આંખો મીચી રાખી હતી. સૌદામિની સુશીનો હાથ પકડી તેને પાછળ છળમાં લઈ ગઈ. તેના તરફ પ્રાર્થના સ્વરૂપ દૃષ્ટિથી જોઈ સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ તમને ખોટું લાગ્યું કે ? કાંઈ મનમાં લાવશો નહિ. અમારાં બાબીનો સ્વભાવ જ એવો છે. ”

સુશીએ સૌદામિનીના સુખ તરફ જોઈ વિષાદનું હાસ્ય હસી નીચું જોયું. થોડી ક્ષણ પછી મ્હોં ઉંચું કરી તેણે કહ્યું:-“ હમણું જો કે હું કાંઈ મનમાં લાવતી નથી; પણ જો એમને ખરેખર એમ માલુમ પડશે કે, હું ક્રિશ્ચિયન છું તો ? ”

“ એ વિચારવા જેવી વાત છે ખરી ! આ એક અડચણ ઉભી થઈ છે ! બાબીને અહીં આવવાનું કાણે કહ્યું હતું ! ”

“ એમના દિયર ખીમાર છે ને એ ન આવે ? તેઓ આવ્યાં છે એ સારી વાત છે. ”

થોડા સમય સુધી બન્ને જણાં ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં ચુપ ઉભાં રહ્યાં. પછી સૌદામિનીએ કહ્યું:-“ હવે ચિંતા કરવાથી શો લાભ છે ? ડૉક્ટર સાહેબને આવવાનો વખત થયો છે. આપણે બધું ઠીકઠીક કરી નાખીએ. તમે એક વખત મ્હારા ભાષ પાસે જાઓ. હું બકુરાણી પાસે જાઉં છું. ”

સુશીને રમણી પાસે મોકલી સૌદામિની શયનગૃહમાં ગઈ તો

તેણે ત્યાં બકુરાણીને કપાળે હાથ મૂકી બેસી રહેલી જોઇ. સૌદામિનીએ પૂછ્યું:—“ બાબી એકલાં જ દેવદર્શન કરવા ગયાં કે ? ”

“ દાસીને સાથે મોકલી છે. જ્ઞેન ! મ્હોટી મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે ! ”

“ કેમ શું છે ? ”

“ સુશીની વાત સાંભળી બાબી ક્રોધના અગ્નિ થી સળગી ઉઠ્યાં છે. મ્હને પણ મરજી પડે એવાં વચન તેમણે સંભળાવ્યાં છે. મંદિર-માંથી આવ્યા પછી સુશીને હાંકી કાઢવાની મહારી પાસે તેમણે જ્ઞીક બતાવી છે. ”

“ ત્યારે હવે ઉપાય ? ” આમ કહી સૌદામિની પણ વિષણુ મુખે ત્યાં બેઠી.

પ્રકરણ ૩૦ મું

વિજનકુમારીનું દૈત્ય

થોડા સમય સુધી ચિંતાતુર સ્થિતિમાં ચુપ રહ્યા પછી બકુરાણીએ કહ્યું:—“ હવે શું કરવું ? સુશીલાને વિજનને ઘેર મોકલી દઉં કે ? કદાચ બાબી આવી એમને કાંઈ અપમાન લાગે એવા શબ્દો સંભળાવશે તો ! ”

“ જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો; પણ ભાઈ સુશીલાને નહિ જુએ તો તેમની તપાસ નહિ કરે કે ? ”

“ તપાસ જરૂર કરશે. સુશીલા આવ્યાં છે ત્યારથી ઘણો ખરો વખત તેમની પાસે બેસી રહે છે. તેઓ જ તેમને દરેક વખતે દવા પીવડાવે છે. ”

“ મ્હારા ભાઈ કદાચ તપાસ કરશે તો આપણે તેમને શું કહીશું ? ”

“ એ જ મુશ્કેલી છે. વળી સુશીલાની વાત કાઢી બાબી ધરમાં ગરબડ કરી મૂકશે અને એ વિષય તમારા બાપના જાણવામાં આવશે તો તેમના અશક્ત દેહ અને મન ઉપર સખ્ત આધાત લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ ! ”

“ એમ થાય તો સર્વસ્વનો નાશ થઈ જાય ! ” સૌદામિનીએ નીચું જોઈ કહ્યું.

કેટલીક ક્ષણ સૂધી બકુરાણીએ ઉદાસદષ્ટિથી સૌદામિનીના મુખ તરફ જોઈ રહી અશ્રુગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું:—“ બાબીને એ વાત જો બરાબર સમજાવવામાં આવે તો તેનું કાંઈ સારું પરિણામ નહિ આવે કે ? વળી જુઓ, સુશીલા આવ્યાં છે. ત્યારથી ધીમે ધીમે તમારા બાપની સ્થિતિ સુધરવા માંડી છે. આવી સ્થિતિમાં બાબી જો સુશીલાનો તિરસ્કાર કરી તેમને કાઢી મૂકશે તો બવિષ્યમાં શું થશે એ સમજી શકાતું નથી ! ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ બાબીને સમજાવે કાણ ? ત્યારથી એ કામ બની શકશે ? ”

“ ના, તમે જ એ કામ કરજો. ”

“ મહારામાં એવી શક્તિ નથી ! મહારી વાતને તેઓ ટુંકમાં ઉઠાવી મૂકે તેમ છે. મહારો વિચાર એવો છે કે, આપણે વિજનકુમારીને અત્રે બોલાવી મંગાવીએ. વાતને ગોઠવી રહ્યાંને સમજાવવાની તેમનામાં સારી શક્તિ છે. વળી મહારા અને ત્યાર કરતાં બહારનું માણસ એ વાત બાબીને સમજાવે તો તેથી સારી અસર થવાનો સંભવ છે. ”

તરત જ વિજનકુમારી ઉપર એક ચીઠ્ઠી લખી મોકલવામાં આવી. તેમાં એવી હકીકત લખવામાં આવી કે, ડૉક્ટર આવવાનો વખત થયેલો હોવાથી વિપિનચંદ્ર વિજનકુમારીસહ એક વખત આવી જાય તો સારું. વિશેષ જરૂરી વાતચિત કરવાનું પણ ચીઠ્ઠીમાં લખ્યું.

બરાબર અગીઆર વાગ્યે સ્નેહલતા દેવદર્શન કરી પાછી

ફરી એટલે વિજનકુમારીએ તેને એકાંતમાં લઇ જઇ વાત કાઢી. એ વાત સાંભળી સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ બકુરાણીની ખુદ્દિ શુદ્ધિ ગૂંમ થઇ ગઇ હોય એમ લાગે છે. વળી તમે પણ એના જેવી જ વાત કહેો છો કે ? ”

“ બહેન ! હું ઇચ્છાપૂર્વક આવી વાત નથી કહેતી. સુશીનું નામ સાંભળી તમારા દિયર ગાંડાધેલા બની જાય છે. બકુરાણીએ પહેલાં જ્યારે મ્હારી પાસે આવી એમ કહ્યું કે, ‘ તેઓ સુશીને મળવા ઇચ્છે છે. હું તાર કરું ? ’ એ વખતે મ્હેં સહેલાઇથી તાર કરવાની રજા આપી નહોતી. બકુની પાસેથી સઘળી હકીકત સાંભળ્યા પછી હું બહુ સમજી શકી હતી. મ્હેં વિચાર્યું કે, જીવ કરતાં કોઇ વસ્તુ વિશેષ નથી. સુશી આવે અને તેને જોઇ રમણીબાબુ ખુશી થાય તો રોમ મટી જાય. એવા વિચારથી જ તાર કરવાની મ્હેં રજા આપી હતી. પહેલાં રમણીબાબુની તબિયત ઘણી બગડી ગઇ હતી; પરંતુ એ છોકરીના આવ્યા પછી દિવસે દિવસે તબિયતમાં સુધારો થયો છે. આવી સ્થિતિમાં ચુપ રહ્યા સિવાય આપણે માટે બીજો શો ઉપાય છે ? ! તમારા દિયરની સ્થિતિ કેવી છે એ તમે જોઇ ચુક્યાં છો. એવી સ્થિતિ હોવા છતાં સુશીને માટે કાંઈ ગરબડ ઉભી થશે તો તેની રમણીબાબુની પ્રકૃતિ ઉપર કેવી ભયંકર અસર થશે એનો તમારે વિચાર કરી જોવાની જરૂર છે. તમારી વાત સાંભળી બકુ અને સૌદામિની તો દિગ્મૂઢ બની ગયાં છે. આ વાત ભયને લીધે તમને કહેવાની હિમ્મત નહિ હોવાથી મ્હારે કહેવી પડી છે. બહેન ! થોડા દિવસ માટે ધીરજ ધારણ કરી રાખો. પ્રથમ તમારા દિયરને સારી રીતે આરામ થઇ જવા દો. પછી તમે તમારી મરજી પડે તેમ કરજો. તમે ઘરનાં ગૃહિણી છો. આગળ પાછળનો વિચાર કરી તમે જે કાંઈ કરશો તેમાં કોઇથી વિક્ષેપ થઇ શકશે નહિ. ”

સઘળી વાત સાંભળી સ્નેહલતા થોડા સમય સૂઈ ચુપ બેસી રહી.

પછી તેણે કહ્યું:—“ ઠીક છે, હમણાં હું કોઇને કાંઇ કહીશ નહિ; પરંતુ જે ઘરમાં ક્રિશ્ચિયન હોય એ ઘરમાં મહારાથી અનન્ય લઇ શકાશે નહિ તથા રહી પણ શકાશે નહિ.”

“તમે અમારા મકાનમાં આવીને રહો. ફાઇયા સાથે રહેવું તમને ગમશે. તેમની સાથે દેવદર્શન કરવા જવાની પણ તમને અનુકૂળતા થશે.”

સ્નેહલતાએ ધીમેથી કહ્યું:—“ હું ત્યાં રહેવા આવું એ સારું કહેવાય કે ? મહારા દિવર અહીં ખીમાર હોવા છતાં હું અલગ મકાનમાં જઇ પડી રહું ? ”

“ એમાં કાંઇ ખોટું નથી. અમારું મકાન દૂર ક્યાં છે ? આ મકાન પછી એ મકાન છોડ્યા પછી ત્રીજું જ અમારું મકાન છે. તમે વારંવાર અહીં આવજા કરી શકશો.”

“ ભલે તેમ કરીશ. જો એ ક્રિશ્ચિયન છોકરી મ્હને અડકી પડશે તો મહારે તમારે ઘેર આવી, બધાં વસ્ત્ર પલાળી સ્નાન કરવું પડશે. સારું થયું કે, એક ઘડો ગંગાજળ સાથે લેતી આવી છું ! ”

ડૉક્ટરે કહ્યું હતું કે જો રોગ અવળા માર્ગે નહિ ચઢી જાય તો એ ત્રણ અઠવાડીઆમાં આરામ થઇ જશે. એકવીસ દિવસ સૂધી તાવની પીડા ભોગવ્યા પછી બાવીસમે દિવસે રમણીને તાવ ઉતરી ગયો. નવ વાગ્યે ડૉક્ટર આવીને કહી ગયા હતા કે, આજે તાવ નથી. સંધ્યાએ આવીને પણ તેમણે તાવ નહિ હોવાનું કહ્યું. એ સાંભળી સહુના મુખ ઉપર આનંદનું હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું.

રાત્રે બકુરાણી અને સુશી રમણીના શયનગૃહમાં એક બાજુએ સૂઇ રહ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ ઉઠી રમણીના શરીરની તપાસ કરતાં હતાં. એ રાત્રે પણ રમણીને તાવ ચઢ્યો નહિ.

બીજે દિવસે વિજનકુમારીને ઘેરથી સ્નેહલતા આવી પહોંચી એટલે બકુરાણી તેની પાસે બેસી પૂજા કરી આવવાનો વિચાર કરવા લાગી. છેવટે તેમણે બન્નેએ મળી એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ડૉક્ટર-

રના આવી ગયા પછી તેમનો અભિપ્રાય જાણી બન્ને જણીઓ મંદિરમાં જઈ પૂજા કરી આવશે તથા સુશી અને સૌદામિની ઘેર રહેશે.

એ નિશ્ચય જાણી સુશીએ કહ્યું:—“ તમે પૂજા કરવા જશો અને મ્હને સાથે નહિ લઈ જાઓ ? ”

સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“તમે હિંદુ દેવતાની પૂજા કેવી રીતે કરી શકો? હિંદુ દેવતાની પૂજા કરવાથી તમને પાપ ન લાગે કે ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ બાબી, તેઓ હિંદુ નથી એમ કેમ કહો છો ? મનુષ્ય જે માને તે તેનો ધર્મ છે. આપણે જે સંઘળું માનીએ છીએ તે સુશીલા પણ માનતાં હોય એમ લાગે છે. કેમ સુશીલા ! હું ખરું કહું છુંને ? ”

વિસ્મિત બની જઈને સ્નેહલતાએ પણ પૂછ્યું:—“ હેં ! તમે પણ અમારાં દેવદેવાદિને માનો છો કે ? ! ”

સુશીએ સહજ હાસ્ય કર્યું. તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ હા હા, માને છે. સુશીલા ! પેલી વાત હું સહુને કહી દઉં કે ? ” આમ કહી તેણે સુશીના મુખ તરફ સ્મિત-દૃષ્ટિથી જોયું.

બકુરાણીએ પૂછ્યું:—“ કયી વાત ? ”

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ એ વાત તમને પણ નહિ કહેવાતું એમણે મ્હને જણાવ્યું હતું. કેમ સુશીલા ! હવે એ વાત સહુને કહી દઉં કે ? ”

સુશીએ લજ્જિત ભાવથી કહ્યું:—“હવે હું ક્યાં ના પાડું છું ! ”

સૌદામિની બોલી:—“ બકુરાણી, ત્હેં સુશીલાને તાર ક્યો હતો તે યાદ છે કે? તે દિવસે ત્હારો તાર મળતાં કાળીચાટે જઈ, બાઈને આરામ થઈ જાય એ માટે તેઓ કાળીમાતાની પૂજા માનતા માની આવ્યાં છે. અત્યાર સુધી એ વાત એમણે કાઈને કહી નહોતી— કેવળ હું જ જાણતી હતી. સુશીલા ! આજે તમારી શુભ વાત મ્હેં જાહિર કરી દીધી છે. ”

સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ એમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે સારું કર્યું છે. શ્રી જગન્નાથદેવની પૂજા કરવાની ઇચ્છા હોય તો તમે પણ અમારી સાથે ચાલો. તમે અંદર નહિ આવો એટલે થયું. પૂજામાં જે સામગ્રી આપવાની હોય તે અમારામાંથી કોઈના હાથમાં સોંપી બહારથી તમે પ્રણામ કરજો. ગમે તેમ પણ તમે ક્રિશ્ચિયન હોવાથી તમારાથી મંદિરની અંદર પ્રવેશ ન જ કરી શકાય.”

સૌદામિની:-ના-ના, એ તમારી સાથે અંદર જ આવશે. તમે અંદર જાઓ ને એ અનાથની માફક બહાર ઉભાં રહે! એમના અંદર આવવાથી પ્રસાદ અબડાઈ જવાનો નથી. આઠ આના આપીદેવાથી પ્રસાદશુદ્ધિ થઈ જશે.

સ્નેહલતા:-આઠ આના આપવાથી પ્રસાદ કેવી રીતે શુદ્ધ થઈ જશે?

સૌદામિનીએ કહ્યું:—“ એ તમે જાણતાં નથી કે? જે દિવસની હું વાત કરું છું તે દિવસે એક ગૃહસ્થ દર્શન કરવા ગયો હતો. અંદર ચામડું લઈ જવાની મનાઈ હોવાથી તે પોતાના જોડા દરવાજે મૂકી ગયો હતો. અંદર જઈ તે દેવતાનું દર્શન કરવા લાગ્યો; પરંતુ ઉમ્મર થયેલી હોવાથી ચસમાં સિવાય તેનાથી બરાબર દર્શન થઈ શક્યાં નહિ. તેણે ખીસ્સામાંથી ચસમાંની ડબ્બી બહાર કાઢી, નાક ઉપર ચસમાં પહેર્યા. એવામાં એક પૂજારીએ આવી એ ગૃહસ્થનો હાથ પકડી કહ્યું, ‘તમે તમારાં ચસમાંની ચામડાની બનેલી ડબ્બી મંદિરમાં લઈ આવ્યા તેથી મહાપ્રભુનો બસો રૂપિયાનો પ્રસાદ ખરાબ થયો છે. જલ્દી બસો રૂપિયા આપો.’ આવા શબ્દો સાંભળી એ ગૃહસ્થ ક્રિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ! હું જાણતો નથી. અજાણતાં મહારાથી આવું કામ થયું છે.’ પૂજારીએ કહ્યું, ‘જાણતાં થયું હોય અમર અજાણતાં થયું હોય એ સાથે અમને કાંઈ લેવા દેવા નથી. તમે બસો રૂપિયા આપો એટલે બસ. જે પૂરતી રકમ ન હોય તો થોડી છૂટ મૂકવામાં આવે છે.

આજે મહાપ્રભુને સહજ થોડો ભોગ ધરાવીશું; પરંતુ રૂપિયા આપ્યા સિવાય તમારાથી જઈ શકાશે નહિ !' છેવટે ઘણી રકમ અને હાના પછી છેવટે આઠ આના આપીએ ગૃહસ્થ આવી પડેલા સંકટમાંથી મુક્ત થયો."

આ વાત સાંભળી સહુ મ્હોટેથી હસી પડ્યાં. તેઓ કહેવા લાગ્યાં:- "બસો રૂપિયાને બદલે છેવટે આઠ આનામાં નિકાલ થયો !" એ મકાનમાં આજે ઘણા દિવસ પછી ઉચ્ચ હાસ્ય ધ્વનિ સંભળાયો.

નવ વાગ્યે ડૉક્ટરે આવી સર્વાંશે નિર્ભય રહેવાની ખબર કહી. ઔષધ પથ્યાદિની વ્યવસ્થા કરી તેઓ વિદાય થઈ ગયા એટલે સ્નેહલતા, બકુરાણી, વિજનકુમારી અને વિજનની ફાઇના વગેરે મંદિર તરફ ગયાં; સુશી અને સોદામિની રમણીની સંભાળ રાખવા ઘેર રહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું

સ્નેહલતાનો ઉપદેશ

ડૉક્ટર સાહેબ એવું કહી ગયા હતા કે, રોગીને જો કે આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે તો પણ એ હજી એટલો બધો દુર્બળ છે કે સંપૂર્ણ સુસ્થ અને સખળ થવા માટે ઓછામાં ઓછા એક માસ સૂઈ તેણે પુરીની ખુલ્લી હવામાં રહેવાની જરૂર છે. આ સાંભળી સ્નેહલતા કલકતા ચાલી જવાને તૈયાર થઈ હતી. આજે સંધ્યાકાળની ટ્રેનમાં તે વિદાય થવાની હતી.

નમતા પ્રહરે સુશી છળના પાછલા ભાગમાં પેલી જેંચ ઉપર બેસી કાંઈ સીલાઈનું કામ કરતી હતી. એવામાં સ્નેહલતાએ ધીમે પગલે તેની પાસે જઈ કહ્યું:- "તમે પણ મ્હારી સાથે કલકતા ચાલો. ઘણા દિવસથી તમે અત્રે આવેલાં હોવાથી તમારે માટે ચૌધુરી મહાશયને ચિંતા થયા કરતી હશે ! "

સુશી મ્હેં ઉચું કરી સ્નેહલતાના મુખ તરફ જોઇ શકી નહિ. જો કે આટલા દિવસમાં સ્નેહલતાએ તેની સાથે કાંઇ રૂઢ બ્યવહાર ચલાવ્યો નહોતો; છતાં તે પોતાને કેવી નજરથી જુએ છે એ સુશી સારી રીતે સમજી ગઇ હતી. પોતાની હાજરીમાં કોઇએ એક પણ દિવસે કાંઇ કહેલું નહિ હોવા છતાં રમણી સાથે પોતાના વિવાહમાં સ્નેહલતા જ મુખ્ય પ્રતિવાદી છે એમ સુશી સ્પષ્ટતાથી સમજી શકી હતી. બકુરાણીએ વિવાહમાં સંમતિ આપેલી હોવાથી તેના તરફ પણ સ્નેહલતાનો વિરક્ત ભાવ સુશીના જોવામાં આવ્યો હતો. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી સુશીના મનમાં સ્નેહલતાનો ભય હતો તથા બનતાં સૂધી તે સ્નેહલતાના સહવાસને ટાળી દેતી હતી. સુશીને યુપ રહેલી જોઇ સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ હવે તમારે અત્રે રહેવાની કાંઈ જરૂર છે કે ? ” આમ કહી સ્નેહલતા સુશીની પાસે બેંચ ઉપર બેઠી.

આ શબ્દો સાંભળી સુશીને થોડો ક્રોધ ઉપજ્યો. તેણે કહ્યું:—
“ હા, હજી મ્હારે અત્રે રહેવાની જરૂર છે. ”

“ શી જરૂર છે તે મ્હને જણાવશો ? ”

આ વખતે સુશીએ સ્નેહલતાના મુખ તરફ જોયું. તેના મુખ ઉપર વિદ્રુપતું હાસ્ય છુપાઇ રહેલું સુશીના જોવામાં આવ્યું. ભવાં ચઢાવી સુશીએ કહ્યું:—“ એ વાત જાણી આપ શું કરશો ? ”

સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ તમને મ્હારા ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો છે કે ? જુઓ, હું જે કાંઈ કહું છું તે તમારા કલ્યાણ માટે જ કહું છું. તમે વિદ્યાભ્યાસ ગમે એટલો કરેલો હોવા છતાં ઉમ્મરે મ્હારાથી ઘણાં ન્હાનાં છો. તમારી બુદ્ધિ હજી તદ્દન અપરિપક્વ છે. તમે જે વિચાર કર્યો છે તેથી છેવટે તમારે પસ્તાવું પડશે. એથી તમે મરશો અને બીજાં બે માણસોને પણ મારશો. સુશીલા ! તમારાથી એવું થાય એ સારું કહેવાય કે ? તમે તમારા મનમાં સઘળો વિચાર કરી જુઓ. બકુરાણી તમારા ઉપર એક ધર્મબગિની કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ રાખે છે; છતાં એ પ્રેમના બદલામાં તમે તેને ચિરકાળ માટે દુઃખી કરશો કે ? ”

“ હું તેમને દુઃખી કરવાની છું એવી જ તેમની ધારણા હોય તો પછી તેઓ શા માટે મહારા ઉપર પ્રેમ કરે છે ? ”

“ વાહ ! એટલું પણ તમે સમજી શકતાં નથી ? હિંદુ કુટુંબમાં જન્મ લીધા સિવાય એ વાત સમજાય પણ કેવી રીતે ? હિંદુને માટે અતિથિ દેવતા છે ! તમે અમારા મકાનમાં આવ્યાં છો, તમારા આવવાથી બકુરાણીના સ્વામીને સત્વર આરામ થયો છે. જો કે રામ રાખે છે તેને કોઈ ચાખતું નથી—મનુષ્ય નિમિત્ત માત્ર છે; છતાં બકુરાણી એમ જ ધારે છે કે, તમારે લીધે જ એના સ્વામી બચ્યા છે, અને તેથી તે તમારા ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ રાખે છે. ઉપકારી માણસ ઉપર પ્રેમ રાખવો એ જૂદી વાત છે; પણ એ માણસ જો સૌક્ય થઈ સ્વામીનો ભાગ માગે તો તદ્દન ઉલટી ન જાય કે ? તેણે કેવળ પતિ ઉપર અભિમાન કરીને એ કાર્યમાં સંમતિ દર્શાવી છે. એવા અભિમાનથી મળેલી સંમતિને હૃદયની સંમતિ ગણી શકાય કે ? આ એવી સંમતિ આપી શકે ખરી ? ”

“ બકુરાણી બધું જાણતાં સમજતાં હોવાં છતાં તેમણે મહને અહીં તેડાવી છે. આ એક મહિનામાં કોઈ પણ દિવસે હું એમ જાણી શકી નથી કે, તેમણે જે સંમતિ આપી છે તે અભિમાનનું ફળ છે. કોઈ પણ દિવસે તેમના મુખ ઉપર મહેં વિરક્તિનો, ઇર્ષ્યાનો કે રોષનો ભાવ જોયો નથી. ”

“ તમે ક્યાંથી જોઈ શકો ! તમારી આંખમાં કમળો હોવાથી તમને બધું પીળું જ દેખાય છે. રમણીની દૃષ્ટિ પણ તમારા જેવી જ છે. તમારા બન્નેના સિવાય બીજાં બધાં માણસો સઘળું સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. ”

મુશી ચુપકીદીથી વિચારવા લાગી:—“ પ્રવૃત્તિનાં રંગીન ચસમાંની અંદરથી હું સઘળા ખોટા રંગ જોઉં છું કે ? ” સ્નેહલતા થોડા સમય સૂંધી ચુપ રહ્યા પછી પાછી કહેવા લાગી:—“ બીજી પણ એક વાત તમે વિચારી જુઓ કે, આ વિવાહ થવાથી રમણીમે-

હનની સામાજિક સ્થિતિ કેવી થશે ? હમણાં એ હિંદુ સમાજમાં છે, સગાં સંબંધી, ન્યાતજાત વગેરેને ત્યાં જવા આવવાનો, ખાવા પીવાનો વ્યવહાર ચાલે છે; પરંતુ આ વિવાહ થવાથી એ વ્યવહાર બંધ થશે અને એમને ન્યાત જહાર રહેવું પડશે. વળી એ વાતનો તમે તમારા તરફથી પણ વિચાર કરી જુઓ. તમારાં બધાં સગાં બહાલાંઓ ક્રિશ્ચિયન છે, તેઓમાંની એક કન્યાએ સૌક્યનું સાલ વહોરી હિંદુ પુરુષ સાથે વિવાહ કર્યો છે એ વાત પ્રકાશમાં આવતાં તેઓ પોતાના સમાજમાં મ્હોં બતાવી શકશે કે ? સહુ એમનો તિરસ્કાર કરશે તથા જાતીય કલંકની એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રસિદ્ધ થશે. સમાજમાં જોડાગિરજવાળા ચૌધુરી મહાશયનું માથું નીચું કરવું એ તમારે માટે ઉચિત છે કે ? આ કામ કરતાં પહેલાં એક વખત તમે તેમનો વિચાર પૂછી જુઓ જોમ્મએ ! ”

સુશી હાથને કપાળ ઉપર રાખી ચિંતા કરતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે તેનાં બન્ને નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવતું હતું. તેના એ ભાવ તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ આવા મુખાંધ ભરેલા વિચારને તમે તમારા મનમાંથી દૂર કરો. આ કાર્યથી કોઇ સુખી થશે નહિ. તમે રૂપવાન છો, કાચી ઉમ્મર છે, લખવું વાંચવું જાણો છો, નાચગાન પણ જાણતાં હો એમ લાગે છે; પછી તમારે વિવાહની ચિંતા શા માટે રાખવી જોમ્મએ. કલકત્તે જઈ તમે તમારા મામાને ઘેર રહો. ત્યાં ઘણા ક્રિશ્ચિયન યુવકો સાથે તમારો પરિચય થશે. એ યુવકોમાંથી જે પસંદ પડે તેની સાથે વિવાહ કરી તમે સુખપૂર્વક ધરસંસાર ચલાવજો. એમ કરવાથી બધું સારું થશે. એથી એક હિંદુ કુટુંબને સ્વજાતિથી બહિષ્કૃત નહિ થવું પડે, તમારા ચૌધુરીમામાનાં માન પ્રતિષ્ઠાને હાનિ નહિ પહોંચે. તમે મ્હારી વાત સાંભળો. સંઘ્યાકાળની ગાડીમાં હું જાઉં છું—તમે પણ મ્હારી સાથે કલકત્તા ચાલો. ”

સુશી અંતરના ઊંડાણમાંથી એક નિઃશ્વાસ મૂકી ચુપ બેસી

રહી. સ્નેહલતાએ ઉમેર્યું:-“ શું કહો છો ? મ્હારી સાથે આવશો-
ને ? તમે તમારો સરસામાન બાંધી નાખો. મ્હારા ગયા પછી તમને
આવી સારી, ઠંઠની સોખત નહિ મળે. આ ધણી સારો યોગ છે. ”

સુશીએ કહ્યું:-“ મ્હને ક્ષમા આપજો. હું આજે આવી શકીશ
નહિ. જો આવવું હશે તો પછી આવીશ. સોખત સિવાય મ્હારું
અટકી પડવાનું નથી. ”

સ્નેહલતાએ કહ્યું: “ બરાબર, એ વાત હું ભૂલી ગઇ હતી.
તમારામાં પદ્મી જેવું કાંઇ નથી. તમારે સોખતીની શી જરૂર છે ?
તમે એકલાં મરજી પડે ત્યાં હરી ફરી શકો તેમ છો. ઠીક, હવે મ્હે
જે કાંઇ કહ્યું એ સંબંધી તમારો શો મત છે ? ”

સુશીએ કહ્યું:-“ મ્હારો મત બાલુવાની બ્યારે આપને આટલી
બધી ઈચ્છા છે ત્યારે જુઓ સાંભળો. આ વિવાહ થવાથી રમણી-
મોહન સુખી થશે એવો મ્હને વિશ્વાસ હોવાથી જ હું વિવાહ કરવા
સંમત થઇ છું. જો હું એમને સુખી કરી શકું તો પછી તેથી કેને
દુઃખ થાય તેમ છે એ વિચારી માથું પકાવવાની મ્હારે કાંઇ જરૂર
નથી. મ્હારે કેવળ બકુરાણીનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરવાનો છે. જો
આ વિવાહ થતાં બકુરાણીના હૃદયને વિશેષ આઘાત લાગવાનો
સંભવ હોત તો આવું કામ કરવાની તેઓ કદાપિ રજા આપત નહિ
એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે. મ્હને તમારે ગાંડી ગણવી હોય તો
ગાંડી ગણો, પ્રવૃત્તિનાં રંગીન ચસમાં પહેરેલી સમજવી હોય તો
તેમ સમજો; પરંતુ બકુરાણી માટે એમાંનું કાંઇ લાગુ પડતું નથી.
મ્હારા કરતાં તમારા દિયર બકુરાણીને બહુ સારી રીતે ઓળખે છે.
તેમણે કહ્યું છે કે, ‘ આ વિવાહથી બકુરાણીને કાંઇ કષ્ટ થવાનું
નથી. ’ એ જ મ્હારે વિચારવાનું છે. આપ કહો છો કે, એ
એમની ભૂલ છે; પરંતુ તમારા દિયર મ્હારો હાથ પકડી મ્હને ભૂલ-
વાળા રસ્તે લઇ જશે તો હું તેમની પાછળ પાછળ જઇશ જ.
કોણ જાતમાં રહેશે અને કોણ જાતિબહિષ્કૃત થશે, કેનાં માન

પ્રતિષ્ઠા સચવાશે અને કોનાં રસાતળમાં પહોંચી જશે એ વિચાર-વાની મહત્ત્વ કાંઈ જરૂર નથી. જાણી જોઈને હું કોઈ અન્યાય કાર્ય કરતી નથી, એટલું જ મહારે માટે પૂરતું છે. વળી બકુરાણીએ કેવળ અભિમાનથી રજા આપી છે કે હૃદયપૂર્વક એનો ખુલાસો હું એમની પાસેથી મેળવી લઉંશ. એ વાતની મીમાંસા જો એમના સ્વામી ન કરી શકે તો આપ કેવી રીતે કરી શકો ? ! ” આમ કહી બન્ને હાથ મ્હોં ઉપર રાખી સુશી ટેબલ ઉપર નમી પડી.

અત્યાર સૂધી અવાક્ર બની જઈ સ્નેહલતા તેના મુખ તરફ જોઈ રહી હતી. હવે તેણે કહ્યું:—“ ઠીક છે, સમાજનાં બીજાં માણસોની વાત આપણે બાબૂએ રાખીએ; પણ તમારા ચૌધુરી મામા તમારી પાસે આવી કદાચ ઘણું કદપાંત કરે, તેઓ પોતાનાં માન પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની તમને વિનંતિ કરે તો પણ તમે—”

“ આ વાતનો ઉત્તર હું આપી ચુકી છું. ” આમ કહી સુશી ઉઠી ઉભી થઈ. ધીમે પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સ્નેહલતા પોતાના મનમાં કહેવા લાગી:—“ એ પોતે હિંદુ થઈ છે એમ કહે છે; છતાં આવું કેમ બોલે છે ! હિંદુ સ્ત્રીથી કાળાં-તરે પણ એવું બોલી શકાય ! આસન ઉપર બેસી નિરામિષ આહાર કરવાથી હિંદુ થઈ જવાય કે ? ’ મામાનું ગમે તેમ થાઓ, સમાજ જહનમમાં જાઓ, હું તો મહારી મરજી હશે તેની સાથે વિવાહ કરીશ જ. ’ એવા શબ્દો એક હિંદુ નારીથી ઉચ્ચારી શકાય કે ! મ્હોં પાપાણુ ઉપર પાણી રેડી વૃથા કષ્ટ વેઠ્યું છે. એની પાસે બેસવાથી મ્હારું શરીર અભડાયું છે ! ઘરમાં જઈ સામોળ સ્નાન કરી મ્હારે ગંગાજળથી શુદ્ધ થવું પડશે. ”

પ્રકરણ ૩૨ મું.

સુશીલાની દ્વિધા

સ્નેહલતા ચાલી ગઈ; પરંતુ તેની સાથે વાતચિત થયા પછી સુશીલું મન ધણું ચિંતાતુર બની ગયું. રંગીન ચસમાંની પેલી ઉપ-માનું વારંવાર તેને સ્મરણ થવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે તે વિચારવા લાગી:—“ મ્હેં એમ કહ્યું કે, જો હું એમને સુખી કરી શકું તો તેને પરિણામે કેણુ સુખી થયું અને કેણુ દુઃખી થયું એ મ્હારે જોવાની જરૂર નથી તે બ્યાજખી કહ્યું છે કે ? જો બકુરાણીએ આપેલી સંમતિ કેવળ મૌખિક હોય, જો આ વિવાહ થવાથી તેમને દારૂણ દુઃખ થાય તેમ હોય તો એક જણને સુખી કરવા માટે હું અન્ય બ્યક્તિની હત્યા કરું એ સારું કહેવાય કે ? ”

જે દિવસ સૂધી સુશીએ આ વિષયનો ધણો વિચાર કર્યો; પરંતુ તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકી નહિ. તેનું મ્હાન સુખ, ચિંતાતુર ભાવ બકુરાણીની દષ્ટિથી ગુપ્ત રહી શક્યાં નહિ. તેણે સુશીને વચ્ચે વચ્ચે એમ પૂછ્યું હતું કે, ‘ તમારું મ્હેં ઉતરી કેમ ગયું છે ? તમને શું થયું છે ? કોઈએ તમને કાંઈ કહ્યું છે કે ? ’ આમ છતાં સુશીએ તેને કાંઈ સફુત્તર આપ્યો નહોતો.

આવી રીતે એક અઠવાડીઉં પસાર થઈ ગયું. હવે રમણીને ખોરાક લેવાની ડૉક્ટર તરફથી રજા મળી હતી. હવે તે સ્હાંજે અને સહવારે છળની અંદર આરામખુરસીમાં આડો પડી રહી સમુદ્રવાયુનું સેવન કરતાં કરતાં સિંગારેટ પીતો હતો. બકુરાણી અને સુશી તેની પાસે બેસતાં હોવા છતાં સૌદામિની અને બકુરાણીની ગેરહાજરીમાં સુશી પોતાની પાસે બેસતી નથી એ પ્રકાર રમણીના જાણવામાં આવ્યો હતો. એકલી પડતી વખતે ગમે તે નિમિત્ત દર્શાવી તે રમણી પાસેથી ચાલી જતી હતી. રમણી આમ વિચારતો હતો કે, પાછું બકુરાણીને ખોટું ન લાગે એ હેતુથી જ સુશી પોતાની પાસે એકલી

એસતી નથી. સુશીના આ સંકોચે રમણીના મનમાં પ્રશંસાનો ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

હવે રમણીએ અંગલામાંથી નીચે ઉતરી કમ્પાઉન્ડમાં આવેલા બાગમાં હરવા ફરવાની શક્તિ મેળવી હતી. એક દિવસે રમણીને નીચે ફરતો જોઇ વિપિનચંદ્ર તેને પોતાને અંગલે લઇ ગયો. બાઇને વિજનકુમારીને ત્યાં જતો જોઇ સૌદામિની પણ દાસીને લઇ ત્યાં ગઇ.

જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશનો સમુદ્રવક્ષ ઉપર વિસ્તાર થયો હતો. સુશી જાનમાં એસી અર્ધચંદ્ર તરફ જોઇ રહી હતી. એવામાં બકુરાણી આવીને તેની પાસે બેઠી. થોડી વાતચિત કર્યા પછી બકુરાણીએ પૂછ્યું:-“ બાબી ગયાં છે ત્યારથી તમને શું થયું છે ? તમે રાતદિવસ ચિંતાતુર રહો છો અને હસીને વાત કરતાં નથી તેવું શું કારણ છે ? બાબી જતી વખતે તમને કાંઇ કહી ગયાં છે કે ? ”

“ તે દિવસે જ તેમણે મ્હને પોતાની સાથે કલકત્તા આવવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ હું ગઇ નથી. મ્હને લાગે છે કે, જો હું તેમની સાથે ગઇ હોત તો સારું થાત. ”

બકુરાણીએ સુશીના મુખ તરફ જોઇ કહ્યું:-“ આજે તમે આમ કેમ બોલો છો ? ”

“ બહેન ! મ્હેં તમારા ઉપર ધણો જીસ્મ કર્યો છે. હવે હું જઇશ. ”

“ ક્યાં જશો ? ”

“ કલકત્તે અગર ક્યાં ભાગ્ય લઇ જશે ત્યાં ! ”

“ તમારે શા માટે જવું જોઇએ ? અમને છોડી ચાલ્યાં જવાની તમારી ઇચ્છા છે કે ? અહીં તમને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ વેઠવું પડે છે કે ? ”

સુશીએ કેટલીક ક્ષણ સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:-“ ઠીક બહેન ! જો હું હમ્મેશાંને માટે ચાલી જાઉં તો તેથી કાંઇ નુકસાન છે ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળી બકુરાણીને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેણે કહ્યું:-“ તમે ગાંડા માણસ જેવી વાત કરો છો ! ભાગ્ય લઇ જશે ત્યાં જશે !

એનો અર્થ શો ! એમણે તમને કાંઈ કહ્યું છે કે ? તમને એમના ઉપર રીસ ચઢી છે કે ? તમે કહો નહિ ત્યાં સુધી શું બન્યું છે એ હું કેવી રીતે સમજી શકું ! ”

સુશી ધીમે ધીમે કહેવા લાગી:—“ ના, એમણે મ્હને કાંઈ કહ્યું નથી. હું શો વિચાર કરું છું એ તમે જાણો છો ? જો હમ્મેશાંને માટે હું ચાલી જાઉં તો શું થાય એ વાતનો જ હું વિચાર કરું છું. મ્હારા ચાલ્યા જવાથી થોડા દિવસ સુધી એમને ઘણું દુઃખ તો થશે; પરંતુ એ દુઃખ કાંઈ હમ્મેશાં કાયમ રહેશે નહિ ! જેમને તમારા જેવી સદ્ગુણશાલિની સહધર્મિણી મળી છે તેમને માટે મ્હને કોઈ પ્રકારની આશંકા નથી. વળી જો હું અત્રે રહીશ તો હમ્મેશાંને માટે તમને કંટકરૂપ થઈશ. એ વાત બાબીએ સમજાવી ત્યારે હું સમજી શકી નહોતી—મ્હેં રીસ ચઢાવી હતી; પરંતુ હવે મ્હને એમ લાગે છે કે, તેમની વાત તદ્દન ઉડાવી દેવા જેવી નથી ! આમ હોવાથી મ્હારે વિદાય થઈ જવું એ જ ઉત્તમ છે ! ”

બકુરાણીએ સુશીનો હાથ પકડી કહ્યું:—“ તમે હમ્મેશાંને માટે મ્હને કંટકરૂપ થઈ પડશો એવો વિચાર સુદ્ધાં શામાટે કરો છો ? ”

“ પતિ પ્રત્યે તમારો અગાધ પ્રેમ છે તેથી જ તમે તમારા સકળ સ્વાર્થનું બળિદાન આપી ત્યાગ સ્વીકારો છો; પરંતુ મ્હારે તમારી સહૃદયતાનો ગેરલાભ લઈ શા માટે તમને દુઃખી કરવાં જોઈએ ? ”

“ એમાં સ્વાર્થનું બળિદાન આપવા જેવું શું છે ? મ્હારા જીવનને તમે કેવી રીતે દુઃખી કરી શકો છો ? વિવાહ પછી તમે કાંઈ એમને પડાવી લઈ પલાયન કરી જવાનાં નથી ! ” આમ કહી મૃદુ હાસ્યસહ બકુરાણીએ સુશીના સ્કંધ ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો.

કેટલીક ક્ષણ સુધી સુશી કાંઈ બોલી નહિ. છેવટે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂરી તેણે કહ્યું:—“ જુઓ બકુરાણી, આ કાંઈ બે ચાર દિવસની વાત નથી—ચિરજીવનનો સંબંધ છે. આજે તમે મ્હને

જેવી સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જુઓ છો તેવી જ દૃષ્ટિથી હમ્મેશાં જોઈ શકશો કે ? કદાચ કાળક્રમે હું તમારાં નેત્રોની શળ થઈ પડીશ, જે નેત્રોમાંથી હમણાં અમૃતધારાની વૃષ્ટિ થાય છે તેમાંથી કદાચ વિષ-ધારાની વૃષ્ટિ થશે ! એ વખતે મહારા મનની કેવી સ્થિતિ થશે એની કલ્પના પણ હું કરી શકતી નથી !”

“તમને હું વિષદૃષ્ટિથી જોઈશ ? ના—ના, કોઈ દિવસ એવું નહિ બને. કેવળ તમે એકલાં જ વિચાર કરી જુઓ કે, સૌક્ય થઈને તમે હમ્મેશાં અત્યારના જેવી દૃષ્ટિથી મ્હને જોઈ શકશો કે ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વખત આપશે. મહારા મનમાં તમારા આવા અપૂર્વ ત્યાગસ્વીકારનું મૂલ્ય મ્હેં કેટલું આંક્યું છે, તમારે માટે મહારા અંતરમાં કેટલો બધો પૂજ્યભાવ છે એ કેવળ ઈશ્વર જાણે છે. ”

“સુશીલા ! સાંભળો. સ્વામીને જે ભોગવિલાસની વસ્તુ સમજે છે તે મહાન્ વસ્તુને ક્ષુદ્ર તરીકે જુએ છે. હું તો સ્વામીને કેવળ પૂજા કરવાની વસ્તુ સમજું છું. તેમની સેવા કરી તેમને સુખી કરવા એજ મહારા સ્ત્રીજીવનનું મહદ્દ કર્તવ્ય હું માનું છું. તમારો ઉદ્દેશ પણ મહારા જેવો જ છે. તમે પણ સ્વામીની સેવા કરી તેમને સુખી કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખો છો. હવે આપણે બન્નેનો ઉદ્દેશ જ્યારે એક જ છે ત્યારે પછી આપણામાં વિરોધ શા માટે થાય ? મૂળ વાત એ છે કે, પ્રેમ વસ્તુને જે કેવળ ભોગનો ઉપાય સમજવામાં આવે છે તો જ વિવાદ અને વિરોધ થવાનો સંભવ છે. જો પ્રેમને વિશેષ ઉચ્ચ અને પવિત્ર ભાવથી જોવામાં આવે તો પછી એવી કાંઈ આશંકા નથી. તમે અને હું એક સ્વામીથી ધરસંસાર શા માટે નહિ ચલાવી શકીએ એ હું ઘણો વિચાર કરવા છતાં સમજી શકતી નથી. તમે કાંઈ સમજી શકો છો ?”

“ના, હું તો કાંઈ સમજી શકતી નથી.” આમ કહી સુશી સંમુદ્ર તરફ જોઈ બેસી રહી.

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ જુઓ, મ્હારી બીજી વાત સાંભળો. તમારી સાથેના વિવાહમાં મ્હેં સંમતિ દર્શાવી છે તેથી મ્હને કાંઈ નુકસાન નથી; ઉલટો લાભ છે. જો મ્હેં સંમતિ ન આપી હોત તો મ્હારા સ્વામીનું જીવન વિફળ બની જત અને તેમના હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થાત, તેઓ કદાચ રોગશય્યામાંથી ઉઠી પણ ન શકત. તમે આવી પહોંચ્યા તે દિવસથી જ તેમની બીમાર પ્રકૃતિ સુધરતી ગઈ છે. તમારા આગમનથી તેઓ ધણું હૃદયબળ મેળવી શક્યા છે. રોગની સાથે યુદ્ધ કરી તેઓ વિજયી થયા છે. એ સંઘર્ષ મ્હેં મ્હારી પોતાની નજરે જોયું છે. આમ હોવાથી જો ચિરકાળ માટે તમારો વિયોગ થાય તો તેમને કેટલું બધું દુઃખ થાય એની કલ્પના સુધ્ધાં હું કરી શકતી નથી. ” આટલું બોલી બકુરાણી ચુપ થઈ. બન્નેએ ઘણી ક્ષણ ચુપકીદીમાં પસાર કરી.

અત્યાર સૂધીમાં ચંદ્ર સહજ ઉંચે આવ્યો હતો. સમુદ્ર જાણે કે સેંકડો બાહુ ઉછાળી નૃત્ય કરતો કરતો જ્યોત્સ્નાધારાથી સ્નાન કરતો હતો. એ શોભાનું દર્શન કરતાં કરતાં બકુરાણીએ કહ્યું: “તમે કોઈ વખત મુંબાઈ ગયાં હતાં ? ”

“ ના. ”

“ હું ગઈ હતી. ત્યાં પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં સમુદ્રને આવી રીતે નાચતો મ્હેં જોયો છે. ઠીક, આ સમુદ્ર અને એ સમુદ્ર એક જ છે કે જુદા ? ”

“ એક. ”

બકુરાણીએ કહ્યું:—“ એક કે ? વચ્ચે થોડી જમીન હોવાથી એ હોય એમ લાગે છે; પરંતુ ખરી રીતે એક છે. સુશીલા ! તમે અને હું એવી રીતે એક જ હોઈએ એમ લાગે છે. આપણા બન્નેના પણ આ સમુદ્રની માફક કોઈ રીતે ભાગ પડી ગયા હોય એમ જણાય છે. ”

“ ખરું છે. ”

આ વખતે દાદર ઉપર પગલાંનો અવાજ અને રમણીનો કંકર-
સ્વર સાંભળી બન્ને જણી ઝડપથી અંદર ગયું.

પ્રકરણ ૩૩ મું

શુભવિવાહ

રમણીને આરામ થયાને એક માસ થયો હતો. હવે તે ધણી
સુસ્થ અને સખળ બન્યો હતો. હમ્મેશાં સહવારે અને સહાંજે વિપિ-
નચંદ્રની સાથે સમુદ્રતીર ઉપર તે ફરવા જતો હતો.

નમતો પહોર થયો હતો. આજે વિપિનચંદ્રને અત્રે મ્હા
પીવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ચાર વાગ્યે તે આવનાર
હતો. પાંચ વાગ્યે સાથે ફરવા જવાનું હતું; પણ સાડાચાર વાગવા
છતાં વિપિનચંદ્ર આવ્યો નહિ. રમણીએ કહ્યું:—“વિપિનચંદ્ર મ્હાનું
નિમંત્રણ ભૂલી ગયા કે શું ? તેઓ કદાચ પાંચ વાગ્યે જ હાજર
થશે. કાંઈને મોકલી તેમને બોલાવ. ”

બકુરાણીએ તરતજ એક નોકરને વિપિનચંદ્રને બંગલે મોકલ્યો.

પોણા પાંચ વાગ્યે ફરવા જવાના પોષાકમાં વિપિનચંદ્ર આવતો
દેખાયો. ઝડપથી મ્હાદાનીમાં મ્હા ભીંજવી બકુરાણી વગેરે ત્યાંથી
સરકી ગયાં. એક મિનિટ પછી વિપિનચંદ્ર લાકડી ઠોકતો આવી
પહોંચ્યો. રમણીએ પૂછ્યું:—“આજે અહીં મ્હા પીવાની વાત ભૂલી
ગયા હતા કે ? ”

“ભૂલી નહોતો ગયો, યાદ હતી. તમારા જ કામમાં હું
રોકાયેલો હતો. પેલા માણસ આવ્યા હતા તેમને વિદાય કરતાં
વિલંબ થયો. ”

“કાણુ પંડિતજી આવ્યા હતા ? ”

“હા, શુક્રદેવ નીલાંબર ત્રિવેદી આવ્યા હતા. ”

રમણીએ અત્યંત આગ્રહસહિત પૂછ્યું:—“તેમણે શું કહ્યું? તેઓ રાજ થયા કે?”

“રાજ થયા છે; પણ તેઓ એક અડચણ બતાવે છે.”

“શી?”

“તેમનું કહેવું એવું છે કે, તેઓ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ છે. બંગાળી યજ્ઞમાનનો વિવાહ કરાવવો એ તેમનો કુળાચાર નથી; પરંતુ શાસ્ત્ર અનુસાર કાંઈ બાધ નથી. શાસ્ત્ર કોઈ સ્થળે એમ નથી કહેતાં કે, મહારાષ્ટ્રીય પુરોહિત બંગાળી યજ્ઞમાનનો વિવાહ કરાવે છે તો પતિત થાય છે. જો એ કાર્ય જાહિર થઈ જાય તો તેમના સમાજના બીજા બ્રાહ્મણો ગડબડ હબી કરે તેમ છે; છતાં તેઓ એ માટે બંધ રાખતા નથી. તેઓ કહે છે કે, કન્યા અને વર એક જાતિનાં અર્થાત્ કાયસ્થ છે; પરંતુ કન્યાના પિતા ક્રિશ્ચિયન થયા હતા એ મ્હોટો બાધ હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત રીતે કન્યા દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે તેઓ આ વિવાહ કરાવી શકે તેમ નથી.”

રમણીએ પૂછ્યું:—“તમે શું કહ્યું?”

“સુશીલા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા રાજ થશે કે કેમ એ હું જાણતો નથી. તેથી પંડિતજીને મ્હેં પાછા કાલે બોલાવ્યા છે. તેમણે કહ્યું છે કે, કન્યા શાસ્ત્રોક્ત રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, સમુદ્રસ્નાન કરી, શ્રી-મંદિરમાં જઈ પૂજા કરી આવશે એટલે પછી વિવાહ કરાવવામાં તેમને કાંઈ હરકત નથી. તમે ગમે તે વખતે સુશીલાનો વિચાર પૂછી મ્હને જણાવજો. કાલે જો વાગ્યે પંડિતજી આવનાર છે.”

રમણીએ જો પ્યાલામાં મ્હા રેડી એક પ્યાલો વિપિનચંદ્રની સ્થાને મૂકી કહ્યું:—“હિંદુવિવાહ કરવા માટે એ સંમત થઈ છે એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સંમત થશે એમજ મ્હને લાગે છે. હું પૂછીને તમને ખબર આપીશ.”

મ્હા પીતાં વિપિનચંદ્ર કહેવા લાગ્યો:—“ચોટલીવાળા સઘળા પંડિતોને હું કૃપમંડક સમજતો હતો; પરંતુ આ પંડિતજીનો પરિ-

ચય થયા પછી મહારો એ બમ દૂર થયો છે. છેલ્લા થોડા દિવસથી રોજ કલાક દોઢ કલાક જોટલો વખત મહેં તેમની સાથે વાતચિતમાં ગાળ્યો છે. ધણા વિષયોમાં તેમનો મત પુષ્કળ ઉદાર જોવામાં આવ્યો છે. મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, એમનામાં અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન છે. વળી તેઓ નિર્દોષ છે. એક લક્ષ્મીસંપન્ન ગૃહસ્થનો વિવાહ હોષ એ વિવાહ ગડબડ ભરેલો હોવા છતાં પોતાને શી દક્ષિણા મળશે એ સંબંધી હજી સુધી એમણે એક પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. જે અન્ય પુરોહિત હોત તો આવા પ્રસંગે પુષ્કળ દક્ષિણા મેળવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરત. ”

“ મરાઠી બ્રાહ્મણોમાં સંસ્કૃતનું ધણું જ્ઞાન છે. એમ સાંભળ્યું છે કે, એમના સમાજમાં વિલાયત જઈ આવનાર વ્યક્તિને જાતિ-અહિંકૃત થવું પડતું નથી. ઉન્નત થયાની આપણે ગમે એટલી બડાઈ કરીએ તો પણ દક્ષિણીઓ આપણા કરતાં વિશેષ અગ્રેસર છે.”

આ પી રહ્યા પછી ફરવા જતાં આજે બન્નેને થોડો વિલંબ થયો. ફરતાં ફરતાં બન્ને વિવાહ સંબંધીની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. વિપિનચંદ્રે કહ્યું:—“ પ્રથમ બ્યારે એમ સાંભળ્યું કે, બકુરાણીએ આ વિવાહમાં સંમતિ દર્શાવી છે ત્યારે એ વાત ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકી શક્યો નહોતો. વિજને મહેને બ્યારે આ ખબર આપી ત્યારે એણે પણ વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો. ત્યાર પછી અહીં આવતાં બકુરાણી સાથેની વાતચિતથી અમારો અવિશ્વાસ દૂર થઈ ગયો. આજકાલ આમ બની શકે એમ હું ધારતો જ નહોતો. પ્રાચીનકાળમાં આમ બનતું હતું એવું મહેં સાંભળ્યું છે. આજકાલ પણ એવા એક બે વિવાહની વાત મહારા સાંભળવામાં આવી છે. સંતાન થયું નહિ, સંપત્તિને કોણ ભોગવશે, પિતૃપુરુષની સદ્ગતિ કેવી રીતે થશે એવા પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં કોઈ કોઈ સ્ત્રીએ પોતે પ્રયત્નશીલ થઈ પોતાના પતિને પુનર્વિવાહ કરવાની સંમતિ આપી છે. એ સંમતિ આંતરિક છે કે, પતિદેવતા એ કાર્ય કરવાના જ છે એમ જાણી ખીચારી

શ્રીએ મૌખિક સંમતિ આપી છે એ જાણી શકાય તેમ નથી. અં-
કિમયંદ્રતું વિષવૃક્ષ જુઓ. સૂર્યમુખીએ કુંદનદિનીનો સ્વામી સાથે
વિવાહ કરાવ્યો ખરો; પરંતુ તે ઘર છોડી ચાલી ગઇ. આ ઉપરથી
તેણે પ્રસન્ન મનથી એ કાર્ય કર્યું નહોતું એમ સમજાય છે. બકુ-
રાણીનો વ્યવહાર જોઇ મહારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નથી ! ”

“ સૂર્યમુખીની માફક ઘર છોડી જવાની વાત દૂર રહી પણ
બકુરાણીની શી ઇચ્છા છે એ તમે જાણો છો ? તે એમ કહે છે
કે, “ આપણા પૈત્રિક ભુવનમાં સુશીને રાખવા ભાભી નારાજ છે ત્યારે
ભાભી એકલાં જ એ ભુવનમાં રહી દેવપૂજા અને સંધ્યા આરતિ
કર્યા કરશે અને આપણે સહુ જૂદા બંગલો રાખી રહીશું. ”

વિપિનચંદ્રે પૂછ્યું:—“ ત્રણે જણાં એક બંગલામાં ? ”

“ હા, સુશીલા અને બકુરાણી-બન્નેનું કહેવું એવું છે. ”

વિપિનચંદ્રે હસીને કહ્યું:—“ ના-ના, એમ ન કરશો. બન્નેને
એક સ્થળે ન રાખશો. બે ભાઇ હોય છે તેઓ પણ જો જૂદા રહેતા
હોય છે તો જ બન્ને કુટુંબની શ્રીઓમાં સદ્ભાવ રહે છે; પરંતુ
સંયુક્ત કુટુંબમાં સુખશાન્તિ હમ્મેશાં જળવાતાં નથી. શ્રીયુદ્ધિ પ્રલ-
યંકરી એમ શાસ્ત્ર સુદ્ધાં કહે છે; માટે તમે તેમ કરશો નહિ. એક
શ્રીને બદલે બે શ્રીઓની યુદ્ધિ કેવી પ્રલયંકરી નિવડવાનો સંભવ
છે તે વિચારી જોજો. ”

“ એ સંબંધી હજી કાંઇ નિશ્ચય કર્યો નથી. ”

સંધ્યા થઇ જવાથી આજે વિશેષ દૂર નહિ જતાં બન્ને ઘર
તરફ પાછા ફર્યા. બંગલાની નજીક આવતાં વિપિનચંદ્રે કહ્યું:—
“ હાઇકોર્ટ બાર દિવસ પછી ખુલવાની હોવા છતાં હજી સૂધી તમે
વિવાહનો દિવસ નક્કી કર્યો નથી ! તમારે બાપદાદાની મિલકત છે
એટલે કોર્ટમાં નહિ જાઓ તો ચાલશે; પણ મહારો ગયા સિવાય
કુટુંબ છે ? વિવાહનું કામ જલ્દી આટોપવામાં આવે તો સારું. ”

બીજે દિવસે એ વાગ્યે પંડિતજી વિપિનચંદ્ર પાસે આવ્યા ત્યારે રમણીમોહન પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થયો. પ્રાયશ્ચિત્ત અને વિવાહ—બન્ને ક્રિયાના દિવસ તેઓ નક્કી કરવા લાગ્યા. પંડિતજીએ કહ્યું:—“ કદાચ આ વિવાહમાં બંગાળી જાતિની સઘળી પ્રથાઓ મહારાથી નહિ સાચવી શકાય; કેમ કે અમારા સંસ્કારો જૂદા છે. આપનામાં રાત્રે વિવાહ કરવાનો નિયમ છે; પરંતુ વિવાહયજ્ઞ અમે દિવસે જ સંપન્ન કરીએ છીએ. એથી આપને કાંઈ હરકત નથી ને ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ શાસ્ત્રાનુસાર વિવાહ થવો જોઈએ. બીજી કોઈ જાતની મહેને હરકત નથી. ”

પંડિતજીએ શિખા હલાવી કહ્યું:—“ બાબુજી, એ માટે આપ નિશ્ચિત રહો. વૈદિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક અનુષ્ઠાન સુસંપન્ન કરી હું આપનો વિવાહ કરાવીશ. ”

પંડિતજીએ પ્રાયશ્ચિત્તનો દિવસ અઠવાડીઆ પછી અને વિવાહ દશમે દિવસે નક્કી કર્યો. વિવાહના દિવસની અંગ્રેજી તારીખ જોઈ વિપિનચંદ્રે કહ્યું:—“ વિવાહ થયા પછી બીજે દિવસે હાઇકોર્ટ ખુલશે. ” વિવાહ એક એ દિવસ અગાઉ રાખી શકાયતે મ છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં પંડિતજીએ કહ્યું:—“ બાબુજી, શાસ્ત્ર આપની હાઇકોર્ટની ચિંતા કેવી રીતે રાખી શકે ? ”

યથાદિવસે સુશી પ્રાયશ્ચિત્ત અને સમુદ્રસ્નાન કરી, બકુરાણી વગેરેની સાથે શ્રીમંદિરમાં પૂજા કરી આવી. પછી યથામુદ્દતે વેદ-મંત્રધ્વનિસહિત શુભ પરિણય કાર્ય સુસંપન્ન થઈ ગયું.

વિવાહ થયા પછી સુશી બકુરાણીને પ્રણામ કરવા ગઈ. પ્રણામ કરી તે ઉઠી એટલે તેના કપાળમાં કુમકુમનો ચાંદલો કરી, હાથમાં એ સુવર્ણકંઠુ પહેરાવી બકુરાણીએ કહ્યું:—“ આ કુમકુમ અને કંઠુથી તું ચિરસૌભાગ્યવતી થઈ રહે. ”

સુશી રનેહના આવેગથી બકુરાણીને બેટી પડી. બન્નેનાં નેત્રો-માંથી હર્ષાશ્રુધારાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

તે દિવસે સંધ્યાકાળની દ્રેષનમાં વિપિનચંદ્ર કુટુંબસહ કલકત્તા ઉપડી જવાનો હતો. બકુરાણી અને સૌદામિની પણ સાથે જવાનાં હતાં. સુશીએ બકુરાણીને રોટી રાખવા ધણી મહેનત કરી હતી. બકુરાણીએ કહ્યું હતું, “ ઘેર કેટલું બધું કામ પડી રહ્યું હશે ! મહારા સિવાય એ બધું કામ કેણુ કરે ! ગૃહલક્ષ્મી થઈ તું જે ઘરમાં પગ મૂકે તે ઘર તહારે યોગ્ય મહારે જ બનાવવું જોઈએ. હું બધું ઠીક-ઠીક કરી પત્ર લખીશ એટલે તમે આવજો. ”

આ વાંચ્યો સાંભળી સુશીએ કહ્યું:—“ ના બહેન ! તું પોતે જ અત્રે આવી અમને બન્નેને ઘેર લઈ જાજો. આ વાત કબૂલ કરે તો જ હું જવા દઉં. ”

બકુરાણીએ પ્રસન્ન હાસ્યસહિત કહ્યું:—“ ઠીક તેમ કરીશ. હું જાતે આવી તમને ઘેર લઈ જામશ. ” આમ કહી સુશીને આલિંગન કરી બકુરાણીએ રજા લીધી. ટીકી સુશીલાની પાસે જ રહી. તેણે પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે, “ હું આવીશ નહિ—નવીબા પાસે જ રહીશ. ”

